

Sociaal en Cultureel Planbureau

De sociale staat van Nederland 2015

De sociale staat van Nederland 2015

Redactie:

Rob Bijl

Jeroen Boelhouwer

Evert Pommer

Iris Andriessen

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, december 2015

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2015

SCP-publicatie 2015-34

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: bureau Stijl Zorg, Utrecht

Illustratie omslag en deeltitels: © Ien van Laanen, Geldermalsen

Druk: Xerox/OBT, Den Haag

ISBN 978 90 377 0768 7

ISSN 1570-3606

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnstraat 50

2515 XP Den Haag

(070) 340 70 00

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

Voorwoord	7
1 Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking? <i>Jeroen Boelhouwer, Rob Bijl, Evert Pommer en Iris Andriessen</i>	11
1.1 Kwaliteit van leven	12
1.2 Achtergrond bij de beschrijving	13
1.3 Opzet van de hoofdstukken	15
1.4 Andere thema's in dit rapport	15
Noten	18
Literatuur	18
2 Bevolking en economie: het maatschappelijk speelveld <i>Evert Pommer en Simone Croezen</i>	21
2.1 De leefsituatie in het maatschappelijk speelveld	21
2.2 Ontwikkelingen in de bevolking	22
2.3 Kwetsbare groepen	32
2.4 Economie en inkomen	41
2.5 Activiteiten van burgers	48
2.6 Overheidsuitgaven	52
2.7 Slotbeschouwing	55
Noten	57
Literatuur	58
3 Publieke opinie <i>Paul Dekker en Josje den Ridder</i>	61
3.1 Nederland in Europa	61
3.2 De stemming over economie en samenleving	66
3.3 Politiek	72
3.4 Publieke agenda's	75
3.5 Politieke en maatschappelijke kwesties	78
3.6 De middelbaar opgeleiden	84
3.7 Slotbeschouwing	85
Noten	87
Literatuur	88

4	Onderwijs	92
	<i>Ria Vogels en Yvette Sol</i>	
4.1	Uitdagingen voor het onderwijs	92
4.2	Stand van zaken opleidingsniveau Nederlandse bevolking	93
4.3	Studenten in het midden: mbo en havo/vwo	100
4.4	Andere ontwikkelingen in het initiële onderwijs	103
4.5	Discussie	111
	Literatuur	113
5	Inkomen en sociale zekerheid	118
	<i>Jean Marie Wildeboer Schut en Martin Olsthoorn</i>	
5.1	Inleiding	118
5.2	Het besteedbare inkomen	120
5.3	Het inkomen en vermogen van de middengroep	123
5.4	Voorzieningen op het terrein van inkomen en werk	127
5.5	Oordelen van de bevolking over inkomen en uitkeringen	133
5.6	Slotbeschouwing	139
	Noten	140
	Literatuur	141
6	Betaald werk en zorgtaken	145
	<i>Martin Olsthoorn en Mariëlle Cloin</i>	
6.1	Ontwikkelingen in betaald werk en zorgtaken	145
6.2	Arbeidsmarktontwikkelingen	146
6.3	Flexibilisering van arbeid	154
6.4	Tevredenheid met werk en arbeidsomstandigheden	160
6.5	Tijd besteed aan arbeid en aan zorg voor kinderen	165
6.6	Slotbeschouwing	171
	Literatuur	172
7	Gezondheid en zorg	177
	<i>Sjoerd Kooiker en Simone Croezen</i>	
7.1	Gezondheidsbeleid in het teken van zelfredzaamheid	177
7.2	Gezondheid en ziekte	179
7.3	Leefstijl en gezondheidgerelateerd gedrag	190
7.4	Medische consumptie	196
7.5	Professionele thuiszorg en informele zorg	199
7.6	Slotbeschouwing	205
	Noten	206
	Literatuur	209

8	Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid <i>Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker</i>	213
8.1	Inleiding	213
8.2	Participatie en politieke betrokkenheid in Europa	214
8.3	Participatie door de tijd heen	217
8.4	Organisaties en belangengroepen	222
8.5	Gemeentegrootte en participatie	225
8.6	Middelbaar opgeleiden	230
8.7	Slotbeschouwing	233
	Noten	234
	Literatuur	235
9	Vrijtijdsbesteding <i>Annemarie Wennekers, Mariëlle Cloin, Andries van den Broek en Annet Tiessen- Raaphorst</i>	240
9.1	De vrije tijd als onderdeel van kwaliteit van leven	240
9.2	Media en sociale contacten	243
9.3	Sport	249
9.4	Cultuur	253
9.5	Diversiteit van de vrije tijd	257
9.6	Slotbeschouwing	259
	Noten	260
	Literatuur	260
10	Sociale veiligheid <i>Lonneke van Noije</i>	265
10.1	Een afrekenbare agenda voor veiligheid	265
10.2	Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit	266
10.3	Enkele aandachtsgebieden van politie en justitie uitgelicht	269
10.4	Nu ook minder jongvolwassen verdachten	277
10.5	Daling slachtofferschap zet door	278
10.6	De strafrechtelijke keten	281
10.7	Politie: prestaties en waardering	284
10.8	De beleving van veiligheid	287
10.9	De woonbuurt een minder veilig nest volgens de middengroep	292
	Noten	294
	Literatuur	295
11	Wonen <i>Jeanet Kullberg, Lotte Vermeij en Michiel Ras</i>	299
11.1	Recent woonbeleid	299
11.2	Hoe woont de bevolking?	301

11.3	Woonlasten en betaalbaarheid	306
11.4	De woonomgeving	311
11.5	Bereikbaarheid en mobiliteit	318
11.6	Slotbeschouwing	321
	Noten	323
	Literatuur	323
12	Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk <i>Jeroen Boelhouwer</i>	328
12.1	Brede welvaart en kwaliteit van leven: politieke aandacht	328
12.2	Geen verdere teruggang in de leefsituatie voor de meeste Nederlanders	330
12.3	De tevredenheid van Nederlanders is onveranderd groot	340
12.4	De Nederlandse kwaliteit van leven is in internationaal opzicht hoog	346
12.5	Leven op de pof? Duurzaamheid en kwaliteit van leven	349
12.6	Het bevorderen van de kwaliteit van leven: de rol van de overheid	351
	Noten	353
	Literatuur	354
13	De crisis voorbij? Hoofdlijnen en slotbeschouwing <i>Rob Bijl</i>	358
13.1	Geen verdere teruggang in de leefsituatie voor de meeste Nederlanders	359
13.2	Publieke opinie: publieke opinie: tevreden over het heden, zorgen over de toekomst	360
13.3	Het gaat goed met de volksgezondheid; gezondheidsverschillen blijven hardnekkig	361
13.4	Opleidingsniveau bevolking stijgt gestaag, vooral vrouwen doen het goed	362
13.5	Arbeidsmarkt op vele fronten in beweging: sterke groei tijdelijk werk, meer ouderen	363
13.6	Maatschappelijke betrokkenheid verandert van karakter	364
13.7	De woningmarkt verandert langzaam maar zeker	364
13.8	Veelvoorkomende criminaliteit neemt verder af, volgens zowel bevolking als politie	365
13.9	Vrije tijd: hoeveelheid verandert weinig, aard van de vrijetijdsbesteding wel	366
13.10	Ingrijpende demografische veranderingen met sociale gevolgen	367
13.11	Aantal kwetsbare burgers gestegen naar een vijfde van de bevolking	368
13.12	Kregen de middengroepen de zwaarste klappen?	369
	Literatuur	375
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	376

Voorwoord

Dit is de achtste aflevering van De sociale staat van Nederland (ssn), het tweejaarlijkse rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (scp). Het beschrijft en analyseert de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking en van verschillende groepen daarin, aan de hand van kerncijfers over zaken als onderwijs, arbeid, inkomen, gezondheid, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke participatie, veiligheid, huisvesting en woonomgeving. Ook het oordeel van de burgers wordt beschreven: hoe waarderen zij hun bestaan, hoe gelukkig zijn zij, hoe tevreden zijn zij met hun leven of met specifieke aspecten van hun leefsituatie? En verandert de kwaliteit van leven door de jaren heen? Om daar antwoord op te geven, bekijken we de ontwikkelingen over de afgelopen tien jaar.

De ssn past in een lange en internationale traditie van onderzoek waarin, door gebruik te maken van sociale indicatoren, getracht wordt op een eenduidige manier veranderingen van levensomstandigheden door de tijd heen te volgen. De beschikbaarheid – en omvatendheid – van statistische gegevens neemt, ook internationaal, steeds verder toe, en daarmee de mogelijkheid maatschappelijke ontwikkelingen in de bevolking in beeld te brengen.

Deze Sociale staat van Nederland verschijnt op een moment waarop er in Nederland een voorzichtig economisch herstel lijkt te zijn. In de vorige edities van de ssn constateerden we dat de crisis die in de loop van 2008 was ontstaan, met een zekere vertraging gevolgen had voor de leefsituatie van de meeste burgers. Nu is het moment aangebroken om te analyseren of naast de economische opleving ook de sociale kanten van het leven van de burgers in Nederland een opgaande lijn laten zien. Daarbij hebben we in het bijzonder aandacht voor de mate waarin kwetsbare groepen delen in de welvaart en het welzijn van Nederland. De burgers in ons land hebben nog te maken met vele verschillen en ongelijkheden in hun mogelijkheden om deel te nemen aan die welvaart en om hun individuele ambities en belangen te realiseren. Soms zijn deze verschillen gewenst of onvermijdelijk, maar soms resulteren zij in ongelijke kansen en uitkomsten die als onnodig en ongerechtvaardigd beschouwd worden.

Tot slot besteden we in deze ssn extra aandacht aan een andere groep waarvan in het politieke en maatschappelijke debat vaak gezegd wordt dat zij de zwaarste klappen opvangt: de middengroep. In die discussie bestaat veel ruis: zo blijken er verschillende definities van de middengroep te zijn. Daarnaast bestaat er een grote variëteit aan opvattingen hoe en op welke levensgebieden de vermeende ongunstige positie van de middengroep

vastgesteld moet worden. In deze editie van de ssn beschouwen wij middelbaar opgeleiden als de middengroep en bekijken we hoe hun kwaliteit van leven zich heeft ontwikkeld.

Prof. dr. Kim Putters

Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1 Hoe gaat het met de
Nederlandse bevolking?

1 Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?

Jeroen Boelhouwer, Rob Bijl, Evert Pommer en Iris Andriessen

Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking? Dat is de vraag die in *De sociale staat van Nederland* (ssn) centraal staat. Om die vraag te beantwoorden, kunnen we bezien hoe de prestaties van Nederland zich verhouden tot die van andere landen. Er zijn veel van dat soort ranglijstjes, maar de uitkomst wisselt. Zo staat Nederland momenteel op de vijfde plaats van de World Competitive Index, waarin het gaat om economische concurrentiekracht. Als we kijken naar de schoolprestaties van scholieren, scoort Nederland goed in vergelijking met andere Europese landen, maar de trend is dalend.

Ook kunnen we bezien hoe goed het gaat met Nederland door te kijken naar hoe het nationale inkomen zich ontwikkelt of hoe de bevolking verandert. Deze macrokenmerken nemen we in de ssn mee als context, en ze worden beschreven in het eerstvolgende hoofdstuk. De context van hoe het met Nederlanders gaat, wordt daarnaast deels bepaald door internationale gebeurtenissen. Ook in 2015 waren er grote internationale ontwikkelingen die hun weerslag hadden op de situatie in Nederland. Een belangrijke kwestie in 2015 was de vluchtelingenproblematiek. Veel mensen trachten vanuit Noord-Afrika en Syrië Europa te bereiken. Het heeft Europa grote moeite gekost om een antwoord te vinden op de groeiende aantallen vluchtelingen. Ook in Nederland komen meer vluchtelingen, die opgevangen moeten worden. Daarnaast speelde de economische crisis, die in 2008 begon en die nog steeds een schaduw over onze economische ontwikkeling werpt. ‘De’ economische crisis was niet steeds dezelfde crisis: van hypotheekencrisis in de Verenigde Staten via een bankencrisis in Europa tot de vraag wat we moeten, kunnen en willen met de enorme schuldenlast van Griekenland. En nog recenter heeft onrust op de Aziatische beurzen een negatieve economische stemming veroorzaakt, ook in Nederland. Inmiddels zijn er toch ook weer signalen dat de economie aantrekt. In de twee voorgaande edities van de ssn hebben we aandacht besteed aan de gevolgen van de crisis voor de Nederlandse bevolking en ook in deze editie zullen we dat doen.

Perspectief van de burger: kwaliteit van leven

Voor het scp staat niet zozeer de ontwikkeling van de economie centraal, als wel het perspectief van de burger. Het uitgangspunt in de ssn is een brede kijk op de kwaliteit van leven. We lichten niet één terrein eruit, maar beschrijven de ontwikkelingen op meerdere terreinen: publieke opinie, onderwijs, inkomen, werk, gezondheid, maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid, vrijetijdsbesteding, sociale veiligheid, en wonen en woonomgeving. Na de beschrijving van de verschillende terreinen vatten we de ontwikkelingen samen aan de hand van de scp Leefsituatie-index.

De ssn past in de traditie van scp-onderzoek naar het sociale en culturele welzijn. Met dit rapport houden we Nederlanders als het ware een spiegel voor: zo gaat het met ons en dit vinden we ervan. Onderzoek naar de kwaliteit van leven is een van de drie centrale onder-

zoeksthema's van het SCP. De andere twee zijn sociale cohesie en de veranderende verzorgingsstaat. Ook die komen in dit rapport aan bod, bijvoorbeeld in de aandacht voor onderwijs en arbeidsmarkt en de posities die verschillende groepen daarbij innemen. Verder kijken we in een aantal hoofdstukken naar de situatie in buurten en wijken en besteden we in het contexthoofdstuk aandacht aan mensen die gebruik maken van voorzieningen in het sociale domein, die sinds 1 januari 2015 onder verantwoordelijkheid van de gemeenten vallen.

De SSN past in een internationale traditie van *social monitoring and social reporting*. In veel Europese landen is al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw sprake van het rapporteren over sociale vooruitgang (zie voor een overzicht Noll en Berger 2014). Voorbeelden in het buitenland zijn het *Datenreport* in Duitsland en *Social trends* in het Verenigd Koninkrijk (inmiddels opgevolgd door *Measuring well-being in the UK*). Er ontstaan ook nieuwe initiatieven, zoals *Portrait social* in Frankrijk en *Indicator – indicators for social progress* in Finland. De langlopende rapporten en de nieuwe initiatieven hebben een aantal zaken gemeen. Zo ontstaan ze vanuit de wens om aandacht te besteden aan maatschappelijke vooruitgang, in plaats van (of naast) puur economische vooruitgang. De doelstellingen zijn over het algemeen vergelijkbaar en samen te vatten met de volgende punten (vgl. Boelhouwer en Roes 2004; Noll 2002; Noll en Berger 2014):

- het bieden van een totaaloverzicht van de kwaliteit van leven van de bevolking als geheel, aan de hand van kerncijfers op een aantal maatschappelijk en politiek relevante gebieden;
- het sterker leggen van de focus op output en outcome dan op input;
- het bieden van systematische informatie over de ontwikkelingen van diverse groepen in de samenleving;
- het bieden van informatie over de ontwikkelingen in de tijd;
- het op basis van deze informatie signaleren van maatschappelijke problemen en achterstanden ten behoeve van politiek en beleid;
- het analyseren van de achtergronden, oorzaken en gevolgen van deze problemen;
- het leveren van informatie die is gerelateerd aan doelstellingen van beleid; ook het informeren van de bredere samenleving is echter een belangrijk doel;
- het nemen van individuen of huishoudens, en niet instituties of organisaties, als de eenheid van analyse.

1.1 Kwaliteit van leven

Onder kwaliteit van leven verstaan we een combinatie van welvaart en welzijn: het gaat niet alleen om economische aspecten, zoals het inkomen dat iemand krijgt, maar ook om sociale aspecten, zoals het netwerk waar iemand deel van uitmaakt. Kwaliteit van leven heeft daarnaast betrekking op zowel de feitelijke situatie waarin mensen leven, als hun oordeel over die situatie. Het gaat dus aan de ene kant om de woning waarin mensen wonen en de vrijetijdsactiviteiten die ze ondernemen, en aan de andere kant om de

tevredenheid met de woning en het oordeel over de vrije tijd. Dat de kwaliteit van een samenleving ook immateriële kanten bevat, kwam ook in de troonrede van 2015 aan de orde: 'Al deze maatregelen, hervormingen en investeringen dragen bij aan verder economisch herstel en aan het behoud van de hoge kwaliteit van de Nederlandse samenleving. Die kwaliteit heeft ook een immateriële kant. Mensen maken zich zorgen over onderwerpen als de verruwing in de samenleving en de onderlinge omgangsvormen.'

De feitelijke leefsituatie en het oordeel erover zijn twee verschillende zaken, die lang niet altijd aan elkaar zijn gerelateerd. Een voorbeeld kan dat verduidelijken. In Nederland zijn de woningen over het algemeen van goede kwaliteit. Veel mensen zijn dan ook tevreden met hun woning. Toen de huizenmarkt als gevolg van de economische crisis tot stilstand was gekomen, moest een groot aantal mensen hun verhuisplannen in de ijskast zetten. Hoewel voor deze groep mensen de woning van gelijke kwaliteit bleef, nam de tevredenheid met diezelfde woning af: men wilde immers eigenlijk naar een andere woning toe.

1.2 Achtergrond bij de beschrijving

Bij de beschrijving van de kwaliteit van leven in de ssn onderscheiden we een aantal aspecten (zie voor een grafische weergave figuur 1.1). In de eerste plaats is er het al aangehaalde onderscheid tussen de objectieve leefsituatie en het subjectieve oordeel erover. In de tweede plaats onderscheiden we enerzijds de uiteindelijk bereikte leefsituatie en anderzijds de mogelijkheden die mensen hebben om hun leefsituatie te verbeteren (hulpbronnen). Die mogelijkheden zijn divers van aard en hebben onder meer betrekking op het inkomen, de opleiding, de arbeidsmarktsituatie en de gezondheid van mensen. Daarnaast speelt het sociale netwerk dat iemand om zich heen heeft een rol, zeker in een samenleving waarin steeds vaker en steeds meer een beroep wordt gedaan op de redzaamheid. Mensen worden geacht in eerste instantie zelf hun problemen op te lossen, vervolgens familie of vrienden in te schakelen en pas als dat niet lukt zich tot een professional te wenden. Behalve mogelijkheden spelen vaardigheden een belangrijke rol: de vraag in welke mate iemand zich kan redden, is onder meer afhankelijk van het psychisch welzijn, de mate van veerkracht of het idee controle te hebben over het eigen leven.

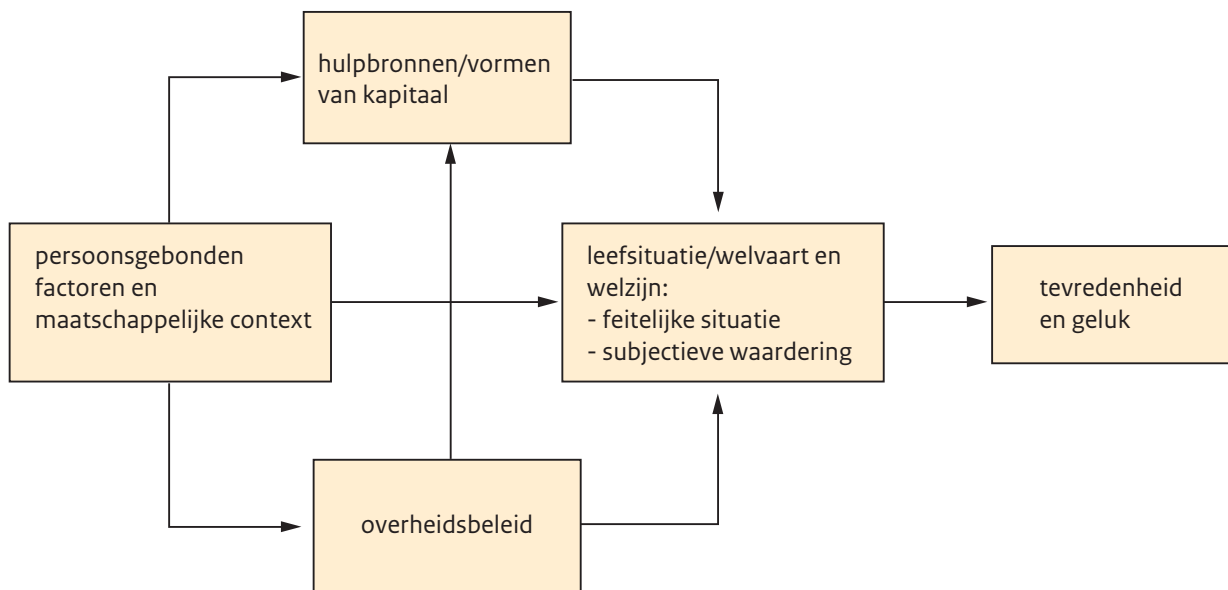
Omdat sociale netwerken steeds belangrijker worden, vormen ook sociale vaardigheden een belangrijke hulpbron. De sociale contacten zijn niet alleen fysiek van aard, maar vinden ook steeds vaker online plaats. Internet speelt ook buiten sociale contacten een steeds grotere rol in de maatschappij, onder meer in contacten met overheidsinstanties. Daarom zijn ook digitale vaardigheden belangrijk.

Of een leefsituatie beter of minder goed is, is daarnaast ook afhankelijk van de keuzes die mensen maken, bijvoorbeeld voor de aangehangen leefstijl of de mate van participatie.

Figuur 1.1

Kwaliteit van leven is een combinatie van de feitelijke leefsituatie en de subjectieve tevredenheid erover

De overheid speelt een grote rol in het verschaffen van de benodigde hulpbronnen (inkomen, opleiding, arbeid en gezondheid), deels door de toegang ertoe te garanderen, zodat achterstanden worden voorkomen, en deels door achterstanden waar die ontstaan te compenseren (bv. via belastingmaatregelen of toeslagen).

Het schema in figuur 1.1 geeft een statische weergave en is vooral bedoeld om de beschrijving van de kwaliteit van leven te visualiseren. Het geeft ook een handvat voor de opbouw van de verschillende hoofdstukken (zie § 1.3). In een dynamische werkelijkheid is nog een andere context van belang, en dat is de ruimtelijke omgeving: de kwaliteit van natuur en milieu. Zo is het een bekend gegeven dat mensen die dicht bij een drukke snelweg wonen vaker gezondheidsproblemen hebben en ook minder lang leven. Verder is het van belang te beseffen dat de kwaliteit van leven van de huidige generaties gevolgen heeft voor de kansen en mogelijkheden van toekomstige generaties. Die gevolgen kunnen positief zijn: door innovatie, technologie en verandering ontstaan nieuwe kansen en mogelijkheden; wie had twintig jaar geleden gedacht dat communiceren zo gemakkelijk en snel zou kunnen gaan? Maar er zijn ook negatieve kanten; zo heeft de manier waarop we onze huidige kwaliteit van leven vormgeven gevolgen voor landen elders in de wereld en voor milieu en klimaat in het algemeen. De houdbaarheid van de huidige manier van leven is niet vanzelfsprekend. In het samenvattende hoofdstuk over de kwaliteit van leven (hoofdstuk 12) gaan we daarop iets dieper in, maar voor een uitgebreid inzicht in deze problematiek verwijzen we naar de Monitor duurzaam Nederland (CBS et al. 2014).

1.3 Opzet van de hoofdstukken

De ssn is opgezet volgens een vast stramien. Elk van de hoofdstukken opent met een beschrijving van het beleid op het betreffende terrein. Vervolgens worden de belangrijkste ontwikkelingen beschreven aan de hand van zowel objectieve als subjectieve indicatoren. Telkens kijken we tien jaar terug. Wie de opeenvolgende Sociale staten leest, krijgt dan ook een voortschrijdend beeld voorgeschoteld. Dat kan als nadeel hebben dat een ontwikkeling op een terrein dat sterk fluctueert de ene keer positief kan zijn en de volgende keer negatief (in het meest extreme geval was 2002 een historisch hoogtepunt en 2004 een historisch dieptepunt; het beginjaar van de vergelijking maakt dan veel uit). Het voordeel is dat er een consistent beeld ontstaat, doordat niet op het ene terrein tien jaar wordt teruggekeken en op het andere terrein twintig jaar. Bovendien is er ook steeds in de hoofdstukken aandacht voor de meest recente ontwikkelingen.

Omdat achter een algemene ontwikkeling verschillen tussen groepen kunnen schuilgaan, maken we waar mogelijk en relevant ook een onderscheid naar diverse bevolkingsgroepen. We kijken bijvoorbeeld naar verschillen tussen ouderen en jongeren, tussen hoog- en laagopgeleiden of tussen mannen en vrouwen.

Omdat we steeds meer verbonden zijn met andere Europeanen maken we in elk hoofdstuk ook ten minste eenmaal een vergelijking met andere Europese landen. Daarmee krijgen we een beeld hoe de ontwikkeling in Nederland zich verhoudt tot de ontwikkeling in andere landen. De centrale focus ligt echter op Nederland (uitgebreidere internationale vergelijkingen zijn recentelijk verschenen in Boelhouwer et al. (2015), Goderis (2015) en Verbeek-Oudijk et al. (2015)).

1.4 Andere thema's in dit rapport

Kwetsbare groepen

Het centrale thema van de ssn is de kwaliteit van leven van Nederlanders. Daarnaast zoomen we in op kwetsbare groepen, waarbij we ons in eerste instantie richten op de hulpbronnen; het gaat om mensen met een lagere opleiding, geen baan, een laag inkomen en gezondheidsbeperkingen. Daarnaast onderscheiden we ook leeftijdsgroepen en kijken we naar etniciteit en huishoudenssamenstelling. Hoe houden de verschillende groepen zich staande in de samenleving? In de vorige twee edities speelde de economische crisis een rol: welk effect had die op de kwaliteit van leven van mensen in het algemeen en van kwetsbare mensen in het bijzonder? In 2013 concludeerden we dat de kwaliteit van leven voor het eerst in dertig jaar was verslechterd. Vooral kwetsbare mensen merkten de gevolgen daarvan. In deze editie kijken we opnieuw naar de gevolgen van de crisis en bezien we hoe de stand van zaken nu is. Van tamelijk recente datum zijn tekenen dat we de crisis langzaam achter ons laten. Omdat de meeste cijfers die we in dit rapport gebruiken tot 2014 gaan, is het nog te vroeg om daarvan al veel te kunnen laten zien.

De middengroep

Een nieuw thema in deze ssn is de positie van de middengroep.¹ Daar bestaan veel beelden over. De middengroep zou de dupe zijn van veel ontwikkelingen. De middengroep zou verdwijnen, bijvoorbeeld omdat de typisch geachte middenklassebanen verdwijnen, onder meer als gevolg van technologische ontwikkelingen ('robotisering'). Ook zou de middengroep onder druk staan omdat zij onevenredig veel zou betalen en bij voortdurende het meest aangeslagen zou worden voor de rekeningen die van 'ons allemaal' zijn. Veelal gaat het echter over percepties en maar weinig over feiten. Bovendien worden verschillen in de samenleving vaak in kaart gebracht aan de hand van de posities aan de uitersten van een verdeling. Dan worden bijvoorbeeld de hoge inkomens vergeleken met de lage inkomens of de hoogopgeleiden met de laagopgeleiden. In deze ssn proberen we de middengroep in beeld te brengen aan de hand van ontwikkelingen in hun kwaliteit van leven.

In veel beelden en percepties blijft onduidelijk over welke groep het gaat: wie vormen de middengroep? Beter gezegd: in het ene beeld kan de middengroep een andere groep zijn dan in het andere beeld. In grote lijnen zijn er drie manieren om de middengroep te definiëren: via het beroep dat mensen hebben, via het inkomen of via het opleidingsniveau (vgl. De Beer 2008; B&M 2015; CPB 2013).

In algemene zin is het niet hinderlijk om het begrip 'middengroep' niet verder in te vullen: het gaat immers vaak om het beeld dat iemand wil neerzetten en in grote lijnen zal het ook wel om dezelfde mensen gaan. De 'hardwerkende Nederlander', 'Jan Modaal' en de 'politieagent' of 'verpleegkundige' zullen vaak aanduidingen zijn die elkaar overlappen. Voor een iets grondiger analyse van de middengroep is een scherpere en eenduidige afbakening echter wel noodzakelijk, omdat we geen appels met peren kunnen vergelijken om daar vervolgens conclusies aan te verbinden. Idealiter zou de overlap tussen de drie invalshoeken (beroep, inkomen, opleiding) de basis moeten vormen voor een juiste afbakening. Het is echter binnen de opzet van de ssn niet mogelijk om tot een dergelijke indeling te komen, met name omdat we gebruik maken van zeer veel verschillende databestanden, die lang niet allemaal de benodigde combinatie van gegevens bevatten.

Het gebruiken van inkomen als afbakeningscriterium kent ook wel een nadeel. Een gebruikelijke keuze is een inkomen tussen het vierde en achtste deciel, wat als nadeel heeft dat deze groep door de tijd steeds even groot blijft en het daardoor niet mogelijk is om ontwikkelingen in omvang te schetsen (wordt de middengroep kleiner?). Voor het beroepsniveau geldt dat dit in slechts weinig databestanden vrij voorhanden is. Bovendien is voor de meeste beroepen die onder middelbare beroepen worden geschaard, een middelbare opleiding vereist, zodat de classificaties elkaar goeddeels overlappen. Vooral om pragmatische redenen kiezen we ervoor om in dit rapport de middelbaar opgeleiden² te beschouwen als de middengroep. Het voordeel is dat deze groep eenduidig te definiëren is, in de meeste databestanden voorkomt en door de tijd heen in grootte kan verschillen.

Om enig zicht te krijgen op de manier waarop de keuze voor de middelbaar opgeleiden zich verhoudt tot andere indelingen, kijken we naar het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (Vrooman et al. 2004), waarin de Nederlandse bevolking is ingedeeld in zes groepen, op

basis van een veel bredere set indicatoren. De groepen zijn tot stand gekomen op basis van hun positie op vier kapitaalvormen: economisch kapitaal (opleiding, werk, inkomen en vermogen), cultureel kapitaal (o.a. leefstijl, ICT-vaardigheden), sociaal kapitaal (sociale netwerken) en persoonskapitaal (naast fysieke en mentale gezondheid ook de aantrekkelijkheid van iemand). Als we kijken naar de verdeling van de middelbaar opgeleiden over de zes groepen, blijkt dat ze oververtegenwoordigd zijn in de werkende middengroep en de onzekere werkenden (tabel 1.1).

Tabel 1.1

Onder de middelbaar opgeleiden bevinden zich relatief veel mensen uit de werkende middengroep en de onzekere werkenden

Zes groepen die in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* zijn onderscheiden, aandeel in de gehele bevolking en onder middelbaar opgeleiden, 2014 (in procenten)

	aandeel in de bevolking	aandeel in de middengroep (middelbaar opgeleiden)
gevestigde bovenlaag	15	7
jongere kansrijken	13	11
werkende middengroep	27	50
comfortabel	17	9
gepensioneerden		
onzekere werkenden	14	20
precariaat	15	3

Bron: SCP (ViN'14)

De helft van de middelbaar opgeleiden behoort tot de werkende middengroep. In dit deel van de middengroep gaat het om mensen die vrijwel allemaal werken, een behoorlijk inkomen hebben, vaak in een woonwoning wonen, een redelijk sociaal netwerk hebben, een grote mate van spreiding hebben wat leeftijd betreft (maar wel vrijwel altijd jonger zijn dan 65 jaar) en veel gezinnen met kinderen. Voor een ander behoorlijk deel (20%) zijn middelbaar opgeleiden te duiden als onzekere werkenden: mensen met een onzekere positie op de arbeidsmarkt, een gering mentaal kapitaal en veelal wonend in huurwoningen. De derde grootste groep zijn de jongere kansrijken: een groep waarmee het meer dan gemiddeld goed gaat en die veelal aan het begin van de maatschappelijke carrière staat.

Hoewel de middengroep dus voor het overgrote deel bestaat uit mensen met een baan, zijn er ook verschillen binnen de groep. Sterker, op basis van deze beschrijvingen kan de vraag worden gesteld of al deze groepen daadwerkelijk tot de middengroep behoren. In het onderzoek *Verschil in Nederland* wordt bijvoorbeeld gesproken van een zachte tweedeling in de Nederlandse samenleving, waarbij de onzekere werkenden tot de ene kant van de tweedeling behoren (hun situatie is veelal benedengemiddeld) en de werkende middengroep tot de andere kant (hun situatie is vaak bovengemiddeld). Waar de gegevens het mogelijk maken, zullen we in de ssn proberen om ook verschillen binnen de middengroep in kaart te brengen.

In dit rapport kijken we naar de middengroep vanuit twee perspectieven. Het eerste perspectief is de ontwikkeling van de middengroep zelf: wordt de positie van de middengroep beter of slechter? Het tweede perspectief is de vraag of de middengroep in de afgelopen tien jaar meer op de laag- of op de hoogopgeleiden is gaan lijken. Op basis van deze twee vragen trachten we in de slotbeschouwing een beeld te schetsen van de positie van de middengroep. Daarbij beperken we ons niet tot één aspect, bijvoorbeeld de vraag of de inkomens van de middengroep meer dan gemiddeld achteruit zijn gegaan, maar kijken we vanuit het brede perspectief van hulpbronnen en kwaliteit van leven.

Noten

- 1 In deze ssn spreken we niet over een middenklasse, maar over een middengroep, omdat we in de opzet van de ssn niet precies kunnen nagaan of de elementen aanwezig zijn die een groep tot een klasse maken (daarvoor is bijvoorbeeld nodig dat er identificatie is met de eigen groep, dat de groep zich organiseert en dat er consistente posities op verschillende kapitaalvormen zijn – zie verder Vrooman et al. 2014).
- 2 Middelbaar opgeleiden zijn mensen met een afgeronde opleiding op het niveau havo/vwo-bovenbouw, mbo-2, mbo-3 of mbo-4. Dit sluit aan bij de definitie van middelbaar opgeleiden van het CBS.

Literatuur

- Beer, P. de (2008). De middenklasse onder druk? In: *De kwetsbare middenklasse*, debattenreeks Hollands Spoor (p. 15-42). Den Haag: WRR/Strategieeraad Rijksbreed.
- B&M (2015). *Beleid en Maatschappij*. Themanummer, gewijd aan de middenklasse. B&M, jg. 42, nr. 2.
- Boelhouwer, J. en Th. Roes (2004). Monitoring the social state of the Netherlands. A model-based approach to describing living conditions and quality of life. In: W. Glatzer, S. von Below en M. Stoffregen (red.), *Challenges for quality of life in the contemporary world. Advances in quality-of-life studies, theory and research*. New York: Springer.
- Boelhouwer, J., G. Kraaykamp en I. Stoop (red.) (2015). *Nederland in Europees perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- CBS, PBL, CPB en SCP (2014). *Monitor duurzaam Nederland 2014*. Den Haag: CBS/PBL/CPB/SCP.
- CPB (2013). *Is er nog hoop?* Den Haag: Centraal Planbureau.
- Goderis, B. (red.) (2015). *Countries compared on public performance. A study of public sector performance in 36 countries*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noll H.-H. (2002). Globale Wohlfahrtsmasse als Instrumente der Wohlfahrtsmessung und Sozialberichterstattung. Funktionen, Ansätze und Probleme. In: W. Glatzer, R. Habich en K.U. Mayer (red), *Sozialer Wandel und gesellschaftliche Dauerbeobachtung* (p. 317-335). Opladen: Leske + Budrich Verlag.
- Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Social reporting and social monitoring in Europe*. Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences and Social Indicators Research Centre (ZSi).
- Verbeek-Oudijk, D., I. Woittiez, E. Eggink en L. Putman (2015). *Verzorgd in Europa: kerncijfers 2011. Een vergelijking van de langdurige zorg van 50-plussers in zestien Europese landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

2 Bevolking en economie:
het maatschappelijk
speelveld

2 Bevolking en economie: het maatschappelijk speelveld

Evert Pommer en Simone Croezen

- Ongeveer de helft van de jaarlijkse aanwas van de bevolking met 0,3% per jaar komt de laatste jaren voor rekening van kinderen van niet-westerse migranten; niet-westerse migranten zijn in totaal voor 80% verantwoordelijk voor de jaarlijkse bevolkingsgroei.
  - Het aantal huwelijksluitingen neemt de laatste jaren sterk af, van 4,5 per 1000 inwoners in 2010 tot 3,8 in 2013. Dit wordt niet gecompenseerd door een toename van partnerschapsregistraties. Het aantal huwelijken dat in een scheiding eindigt, is gestegen van 32% in 2003 naar 38% in 2013.
  - De omvang van de groep kwetsbare personen is in de periode 2008-2013 toegenomen met 22%, vooral door de toename van lage inkomens (+45%) en van personen zonder werk (+22%); in 2014 is het aantal kwetsbare personen nauwelijks toegenomen.
  - Het nationaal inkomen per huishouden in prijzen van 2014 is in de periode 2008-2014 met 6% gedaald; het totale beschikbare inkomen van huishoudens is in dezelfde periode met 8% gedaald.
  - Terwijl gemiddeld iets minder dan een op de vijf huishoudens gebruik maakt van een voorziening in het sociale domein, is dit bij de lage inkomens een op de twee.
  - Het verschil in internetgebruik en digitale vaardigheden naar opleidingsniveau verandert weinig in de tijd.
  - Nederland is middenmoter op de West-Europese misère-index en heeft deze positie ook na de economische crisis niet verbeterd.
-

2.1 De leefsituatie in het maatschappelijk speelveld

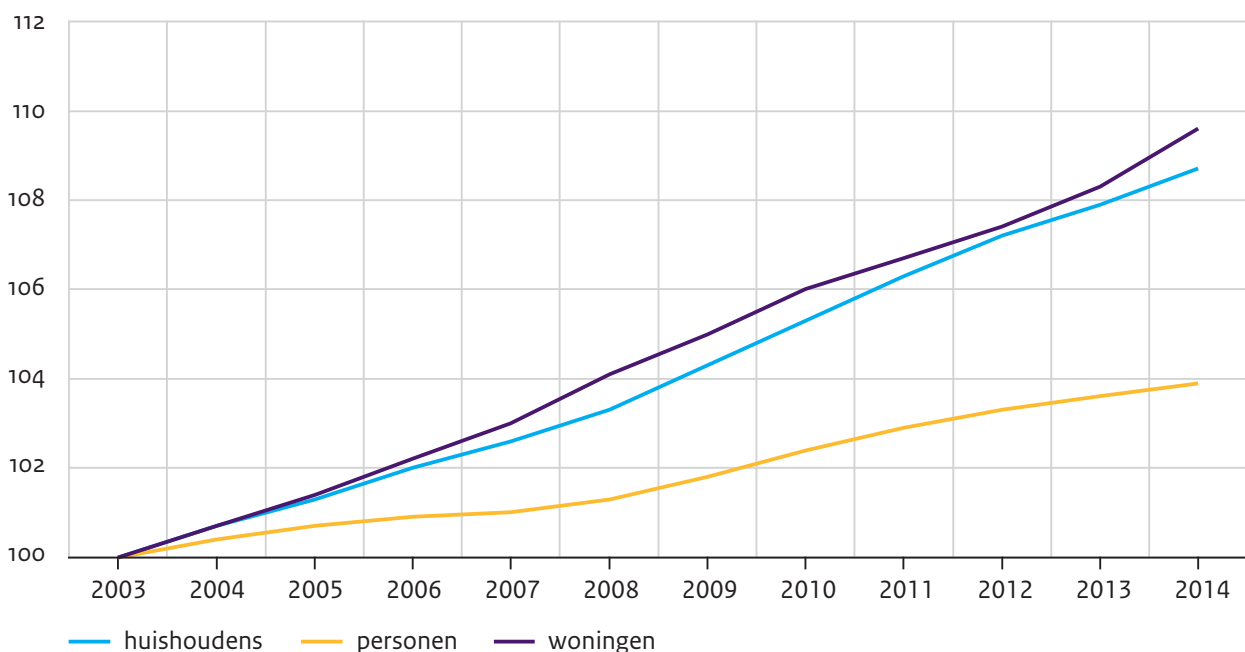
De leefsituatie van Nederlandse burgers wordt mede bepaald door omstandigheden die buiten de directe invloedssfeer van de burger zelf liggen. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de belangrijkste demografische, sociale en economische ontwikkelingen in Nederland en de omliggende landen, die medebepalend zijn voor het maatschappelijk speelveld van de leefsituatie van burgers. Demografische ontwikkelingen als vergrijzing en verkleuring van de bevolking en verdunning van huishoudens hebben gevolgen voor de leefsituatie met betrekking tot gezondheid, participatie, recreatie, mobiliteit en wonen. Ontwikkelingen in de economie hebben grote invloed op de werkgelegenheid en de koopkracht van huishoudens en personen. Veranderingen in de koopkracht werken door in verschillende aspecten van de leefsituatie, zoals op vakantie gaan, een woning kopen of huren, reizen per trein of auto, sport beoefenen en culturele voorstellingen bijwonen. Daarnaast bepaalt de overheid de ruimte waarbinnen mensen hun leefsituatie kunnen inrichten. Zo bepalen de overheidsuitgaven voor kinderopvang, kunst en cultuur, hoger onderwijs, openbaar vervoer, thuiszorg en sociale uitkeringen mede de kwaliteit van het leven van burgers.

2.2 Ontwikkelingen in de bevolking

In 2014 telde Nederland 16,8 miljoen inwoners, bijna 50.000 meer dan in het voorgaande jaar en bijna 0,6 miljoen meer dan in 2004. De groei van de bevolking lijkt de laatste jaren iets af te vlakken, ondanks de relatief hoge immigratie (figuur 2.1). Doordat het aantal alleenstaanden veel sterker stijgt dan het aantal meerpersoonshuishoudens (gemiddeld 1,5% resp. 0,3% per jaar) is de groei van het aantal huishoudens groter dan de groei van het aantal personen (gemiddeld 0,8% resp. 0,4% per jaar). De groei van het aantal huishoudens loopt over het algemeen gelijk op met de groei van het aantal woningen, hoewel vanaf 2012 de groei van de woningen sterker is. De afnemende groei van het aantal woningen in de periode 2010-2012 heeft te maken met de stagnerende woningmarkt als gevolg van de economische crisis. Tussen 2012 en 2014 groeide het aantal woningen gemiddeld genomen met ruim 74.000 woningen per jaar, tegenover bijna 70.000 woningen per jaar over de periode 2010-2012 (StatLine, Bouwen en wonen).

Figuur 2.1

De bevolking groeit gestaag, maar het aantal huishoudens groeit sneller dan het aantal personen
Groeiaandelen van huishoudens, personen en woningen, 2003-2014 (in procenten, 2003 = 100)

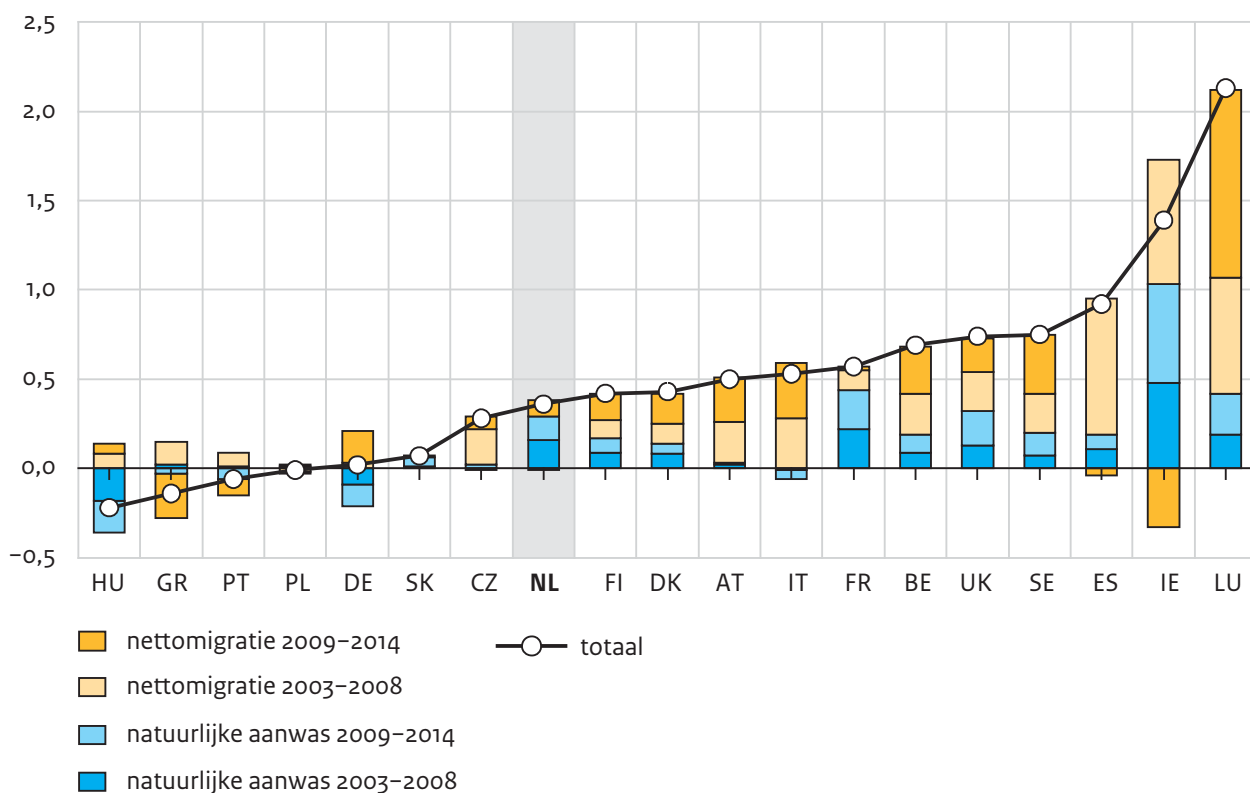
Bron: cbs (StatLine, bevolkingsstatistiek)

Vergeleken met een aantal andere Europese landen, kent Nederland een gemiddelde groei van de bevolking (figuur 2.2). De jaarlijkse bevolkingsgroei bestaat uit de groei van binnen uit (natuurlijke aanwas) en de groei van buitenaf (externe migratie). De Nederlandse bevolkingsgroei komt voornamelijk door natuurlijke aanwas tot stand. Echter, we zien dat de laatste jaren de migratie een grotere rol speelt in de bevolkingsgroei. In de meeste andere landen heeft migratie een groter aandeel in de bevolkingsgroei dan de natuurlijke aanwas. In Hongarije, Griekenland en Portugal is de groei van de bevolking tot een halt gebracht en zelfs gaan krimpen, ondanks een toename in de nettomigratie.

Migratie om in Europa betaald werk te verrichten heeft de laatste jaren sterk aan betekenis ingeboet (Eurostat). De migratie vanwege familiehereniging en studie is betrekkelijk stabiel, maar de toestroom van vluchtelingen kent grote schommelingen. Dit aantal is gestegen van circa 345.000 in 2003 naar 430.000 in 2013, om vervolgens door te stijgen naar circa 625.000 in 2014 (1,2% van de Europese bevolking). De recente toestroom van vooral Syriërs en Irakezen zal dit aantal in 2015 nog fors doen stijgen.

Figuur 2.2
Grote verschillen tussen landen in jaarlijkse bevolkingsgroei

Jaarlijkse bevolkingsgroei in Europa, naar natuurlijke aanwas en externe migratie, 2003-2014 (in procenten)

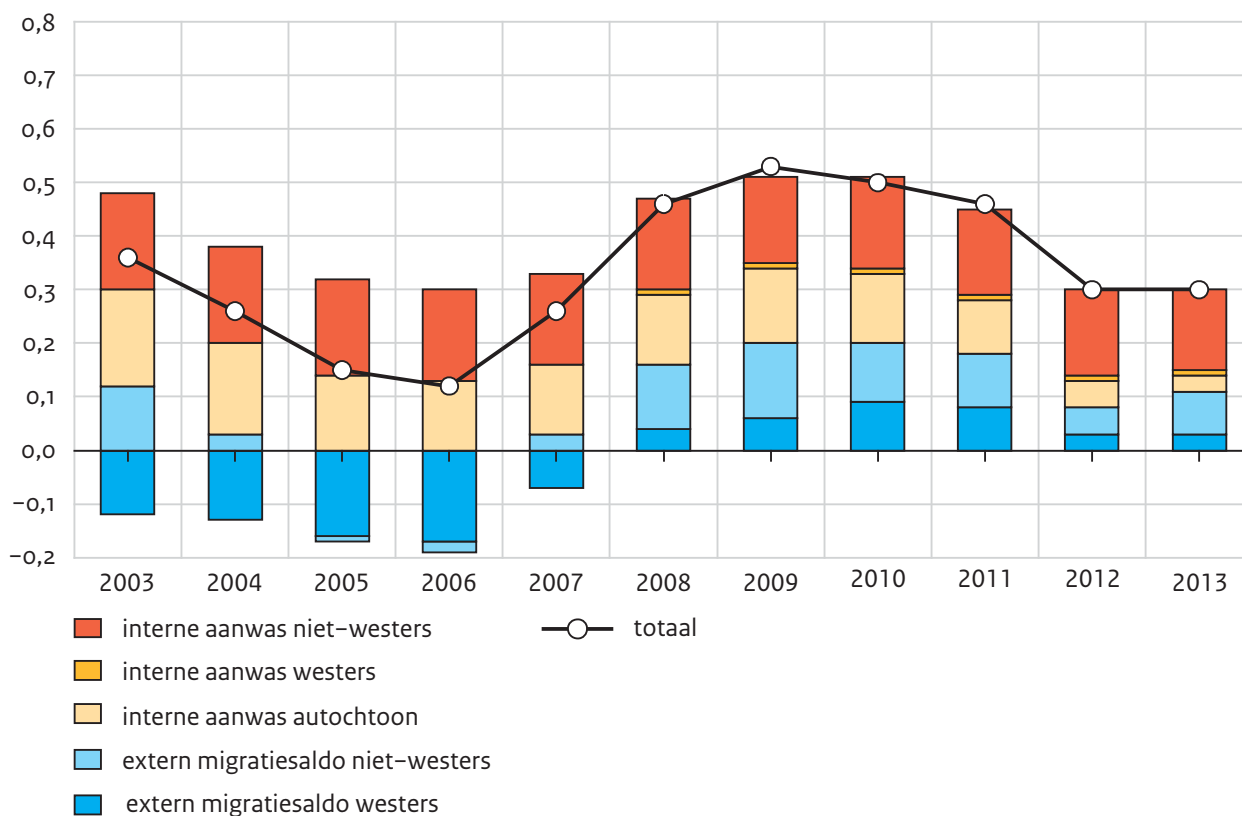
Bron: Europese Commissie (Eurostat)

De totale aanwas van de Nederlandse bevolking daalt aanvankelijk van 0,35% in 2003 naar net boven de 0,1% in 2006, waarna die weer stijgt naar ruim 0,5% in 2009. Na 2009 vindt er weer een daling plaats in de aanwas, naar 0,3% in 2013 (figuur 2.3). De drie bovenste balken in de figuur geven de interne aanwas weer, uitgesplitst naar autochtonen, westerse en niet-westerse migranten. De onderste twee balken geven het externe migratiesaldo weer, uitgesplitst naar westerse en niet-westerse migranten. De natuurlijke groei (interne aanwas) in Nederland is door de jaren heen betrekkelijk stabiel, maar valt vanaf 2009 duidelijk terug. Deze terugval doet zich voornamelijk voor bij de autochtone bevolking. Dit betekent dat de interne aanwas vanaf 2012 vooral komt van de niet-westerse bevolking, die vrij constant is over de waargenomen periode. Ook het saldo van de externe migratie neemt duidelijk af, van zowel westerse als niet-westerse migranten. Dit betekent dat de helft van de bevolkingsgroei in de laatste jaren (0,3%) voor rekening komt van de interne aanwas van niet-westerse migranten en de rest van het overige migratiesaldo.

Figuur 2.3

Grote schommelingen in jaarlijkse aanwas van de bevolking als gevolg van migratie

Jaarlijkse bevolkingsgroei, naar natuurlijke aanwas en externe migratie, 2003-2013 (in procenten van de bevolking naar geboorteland)

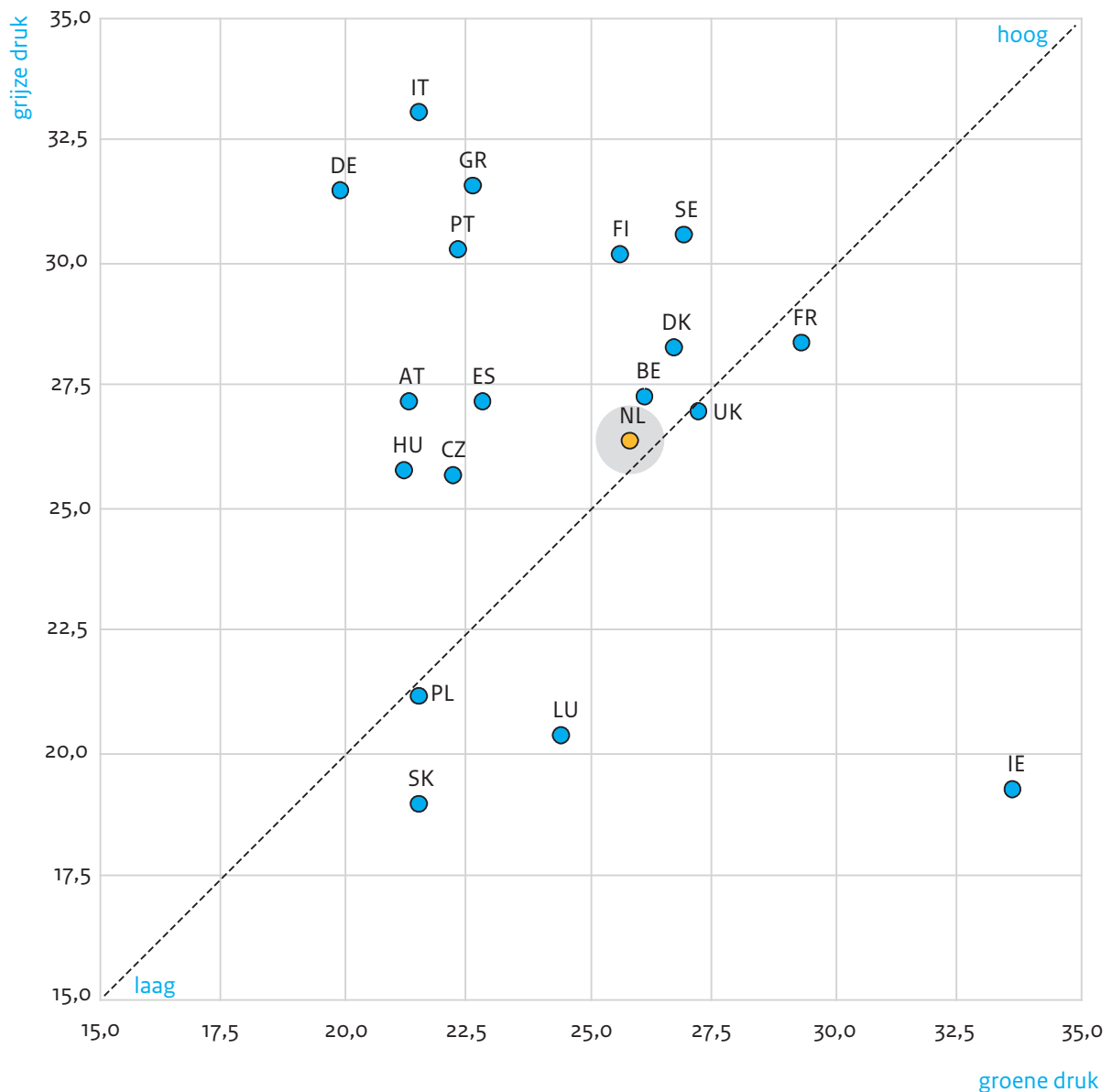

Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek) scp-bewerking

Figuur 2.4

Groene en grijze druk in evenwicht in Nederland

Groene druk en grijze druk in Europa, 2014 (in procenten van aandeel 0-14-jarigen en 65-plussers ten opzichte van de 15-64-jarigen)

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

De leefsituatie van burgers is mede afhankelijk van leeftijdsverdeling van de bevolking (zie hoofdstuk 12). Leeftijd is niet alleen direct van invloed, maar ook indirect, via de vraag naar publieke voorzieningen. Zo gebruiken jongeren vooral onderwijs en gezinsuitkeringen, ouderen vooral zorg en pensioenuitkeringen. Deze voorzieningen leggen een groot beslag op de publieke uitgaven. Belangrijke indicator voor het beroep op publieke voorzieningen zijn de 'groene druk' en de 'grijze druk'. De groene druk is uitgedrukt als de verhouding tussen het aantal 0-14-jarigen ten opzichte van de potentiële beroepsbevolking (15-64-jarigen), terwijl de grijze druk de verhouding tussen het aantal 65-plussers en de potentiële beroepsbevolking weergeeft.

Nederland heeft een iets grotere grijze dan groene druk (26,4% resp. 25,8%) (figuur 2.4). Dit geldt ook voor de meeste andere Europese landen. Er zijn geen landen die zowel een hoge groene als grijze druk hebben, maar wel landen waarin vooral de groene druk of juist de grijze druk hoog is. Ierland is het enige land in de figuur met een groene druk hoger dan 30%, terwijl er meerdere landen zijn met een grijze druk hoger dan 30%, zoals Italië, Griekenland, Duitsland, Zweden, Portugal en Finland. Ierland heeft een hoge groene en lage grijze druk. Dit komt vooral door de relatief jonge bevolking, waardoor er relatief veel vrouwen in de vruchtbare leeftijd zijn.

In alle landen behalve Luxemburg is de grijze druk de afgelopen jaren gestegen (figuur 2.5). Nederland behoort samen met Finland, Denemarken, Tsjechië en Duitsland tot de meest vergrijzende landen.

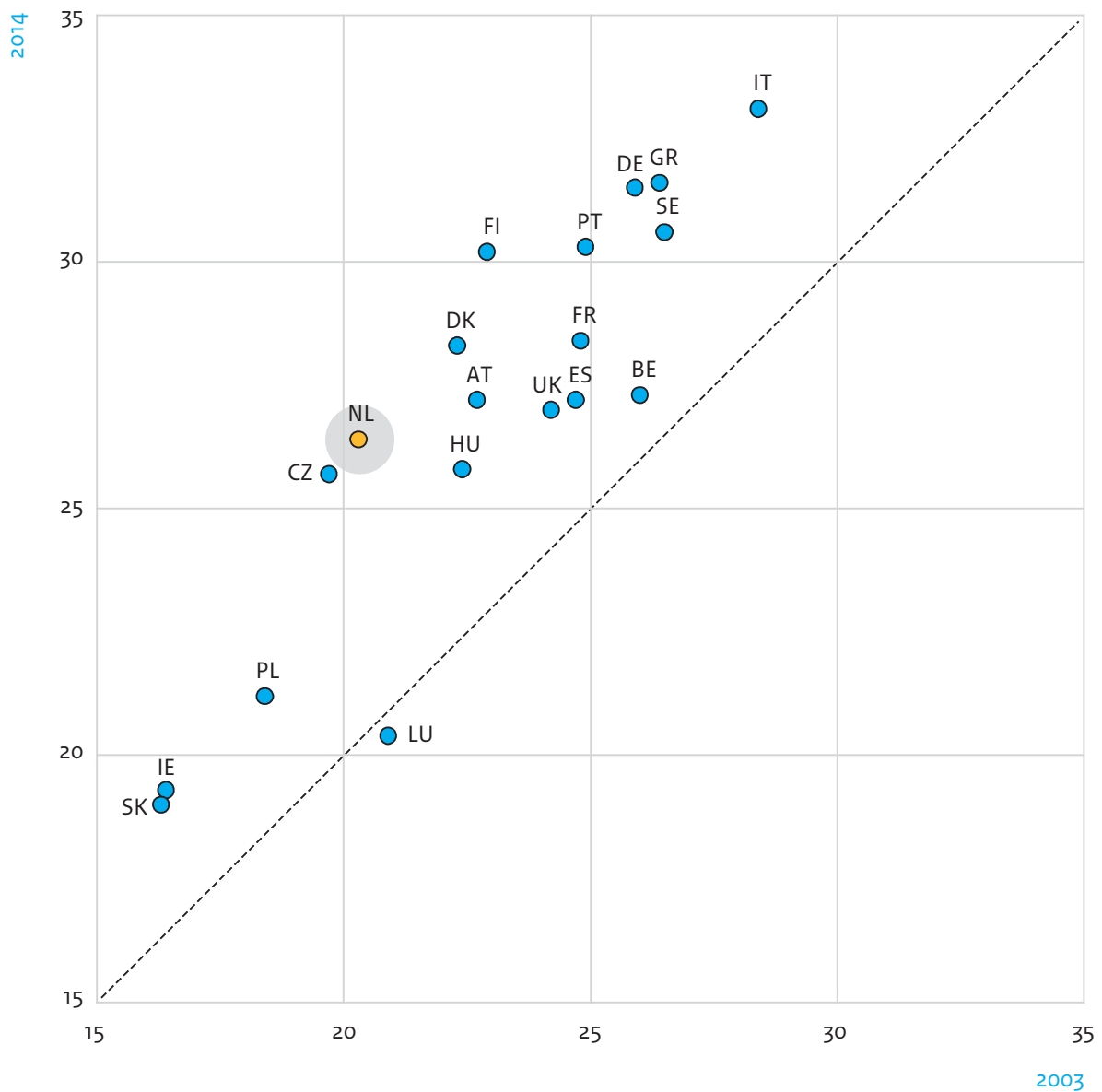
Tijdens de levensloop kan een persoon verschillende posities bekleden. Een gebeurtenis die de overgang van de ene naar een andere positie markeert, noemen we een demografische transitie. Enkele transities zijn bijvoorbeeld uit huis gaan, trouwen en kinderen krijgen. In de loop van de tijd zien we een aantal veranderingen in de transities. Zo is de leeftijd van vrouwen waarop ze hun eerste kind krijgen de afgelopen jaren toegenomen.

In 2013 vonden in totaal 64.549 huwelijkssluitingen en 9445 partnerschapsregistraties plaats. Dat is een relatief aantal van 3,8 huwelijkssluitingen en 0,56 partnerschapsregistraties per 1000 inwoners (StatLine). Het aantal huwelijkssluitingen is de afgelopen jaren afgenomen, vooral in 2013 (figuur 2.6). Het aantal partnerregistraties beweegt zich met ups en downs rond de 10.000 per jaar, maar lijkt de laatste jaren ook iets te verminderen. Hetzelfde geldt voor huwelijkssluitingen en gesloten partnerschapsrelaties tussen personen van hetzelfde geslacht; hun totale aantal bewoog zich tot 2011 rond een niveau van 1900, maar is daarna gedaald naar een niveau van circa 1600 in 2013. De gemiddelde leeftijd waarop de eerste huwelijkssluiting plaatsvindt, is 30,3 jaar voor vrouwen en 32,9 jaar voor mannen in 2013 (Eurostat). Deze leeftijd is al jaren stijgende: in 2004 was dit 29,0 jaar voor vrouwen en 31,7 jaar voor mannen.

Figuur 2.5

Grijze druk neemt bijna overal toe

Grijze druk in Europa, 2003 en 2014 (in procenten van aandeel 0-14-jarigen en 65-plussers ten opzichte van de 15-64-jarigen)

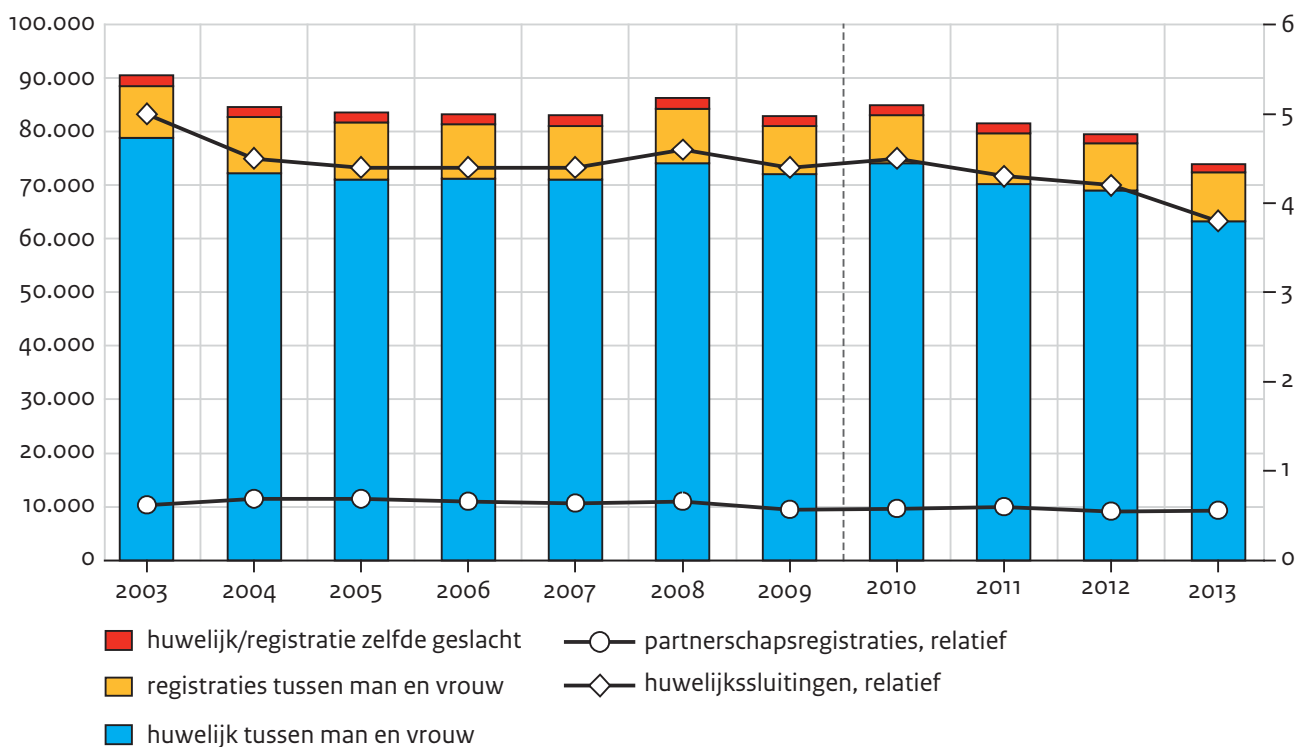
Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Het Nederlandse beeld wijkt niet af van dat in andere Europese landen (Eurostat). Het aantal huwelijkssluitingen in Nederland ligt maar net iets onder het gemiddelde van de 28 EU-landen. Ook laten de meeste andere landen een daling in het aantal huwelijkssluitingen zien over de afgelopen jaren. Tijdens de eerste huwelijkssluiting zijn Zweedse mannen (35,7 jaar) en Ierse vrouwen (34,3 jaar) gemiddeld het oudst; Poolse mannen (29,0 jaar) en Roemeense vrouwen (26,3 jaar) zijn gemiddeld het jongst.

Figuur 2.6

Laatste jaren dalende trend in totale aantal huwelijkssluitingen

Huwelijkssluitingen en partnerschapsregistraties, 2003-2013 (in absolute en relatieve aantallen)^{a,b}

a Linker as: aantal huwelijkssluitingen en partnerschapsregistraties in absolute aantallen.

Rechter as: huwelijkssluitingen en partnerschapsregistraties relatief, per 1000 inwoners.

b 2010 vormt een trendbreuk in de data; met ingang van 2010 worden vooral in het buitenland gesloten huwelijken beter waargenomen.

Bron: CBS (StatLine)

In 2013 werden 90.411 huwelijken ontbonden, waarvan iets meer dan een derde (37%) door echtscheiding en iets minder dan twee derde door overlijden. Dat komt neer op een relatief aantal van 5,4 huwelijksontbindingen, waarvan 2,0 echtscheidingen per 1000 inwoners (StatLine). Het echtscheidingspercentage was 38%; dat wil zeggen dat gemiddeld genomen 38% van de huwelijken zal eindigen in een echtscheiding (figuur 2.7). Het echtscheidingspercentage is over de laatste tien jaren toegenomen met 6 procentpunten. Een uitzondering in de toenemende scheidingstrend was te zien in 2009, het jaar na het begin van de crisis. Mogelijk hebben de kosten die een echtscheiding met zich meebrengt hier een rol gespeeld.

De toenemende scheidingstrend kan consequenties hebben voor de levenssituatie van de burgers. Zo kunnen huishoudens te kampen krijgen met financiële problemen wanneer een echtscheiding leidt tot inkomensverlies. Daarnaast kan de toenemende scheidingstrend consequenties hebben voor het aantal huishoudens en de woningdruk, aangezien meer woningen nodig zijn voor het stijgende aantal huishoudens.

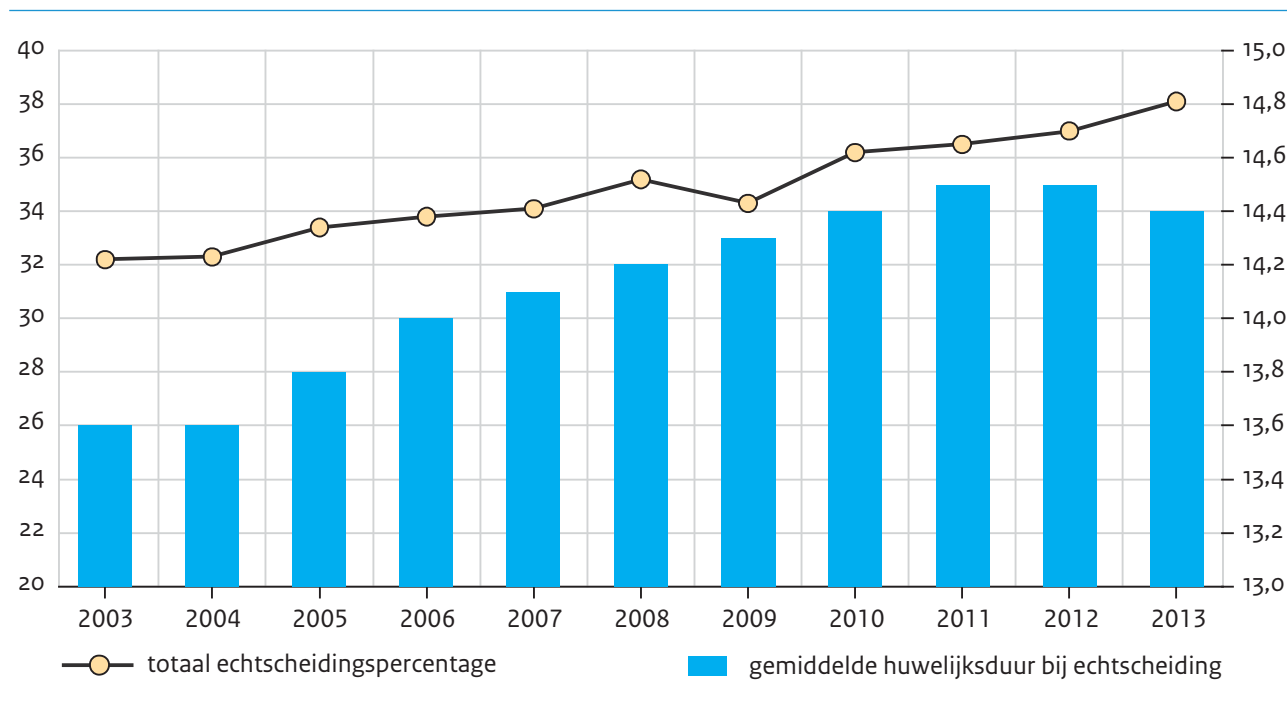
De gemiddelde huwelijksduur bij echtscheiding is 14,4 jaar in 2013 (figuur 2.7). In de periode 2003-2011 liep de gemiddelde huwelijksduur bij echtscheiding op met bijna een jaar; in 2012 is deze trend tot staan gebracht en in 2013 nemen we een daling waar.

Het relatieve aantal echtscheidingen van 2 per 1000 inwoners komt overeen met het gemiddelde van de 28 EU-landen (Eurostat). Het laagste aantal echtscheidingen per 1000 inwoners vindt plaats in Ierland (0,6 per 1000 inwoners) en Malta (0,8 per 1000 inwoners), terwijl dit aantal het hoogst is in Letland (3,5 per 1000 inwoners), Litouwen en Denemarken (beide 3,4 per 1000 inwoners).

Figuur 2.7

Echtscheidingspercentage neemt toe en huwelijksduur neemt af

Aandeel echtscheidingen en huwelijksduur, 2003-2013 (in procenten en jaren)^a

a Linker as: echtscheidingen als percentage van gehuwde paren.

Rechter as: huwelijksduur in jaren.

Bron: CBS (StatLine)

In 2013 was het gemiddelde kindertal per vrouw 1,68 (tabel 2.1). Na een lichte stijging tussen 2003 en 2009, lijkt dit aantal de laatste jaren weer wat af te nemen. Ook stijgt nog steeds de gemiddelde leeftijd van de vrouw bij de geboorte van haar eerste kind: van 28,8 jaar in 2003 naar 29,4 jaar in 2013. Verder blijkt het huwelijk minder vaak een voorwaarde te zijn om te beginnen met het stichten van een gezin. Was in 2003 het aandeel geboortes waarbij de ouders niet gehuwd waren nog 30,7%, in 2013 was dit gestaag gestegen naar 47,4%.

Tabel 2.1

Gemiddelde vruchtbaarheid eerst licht gestegen, maar sinds 2010 weer gedaald
 Gemiddeld kindertal, leeftijd vrouw bij geboorte eerste kind, en aandeel geboortes buiten het huwelijk, 2003-2013

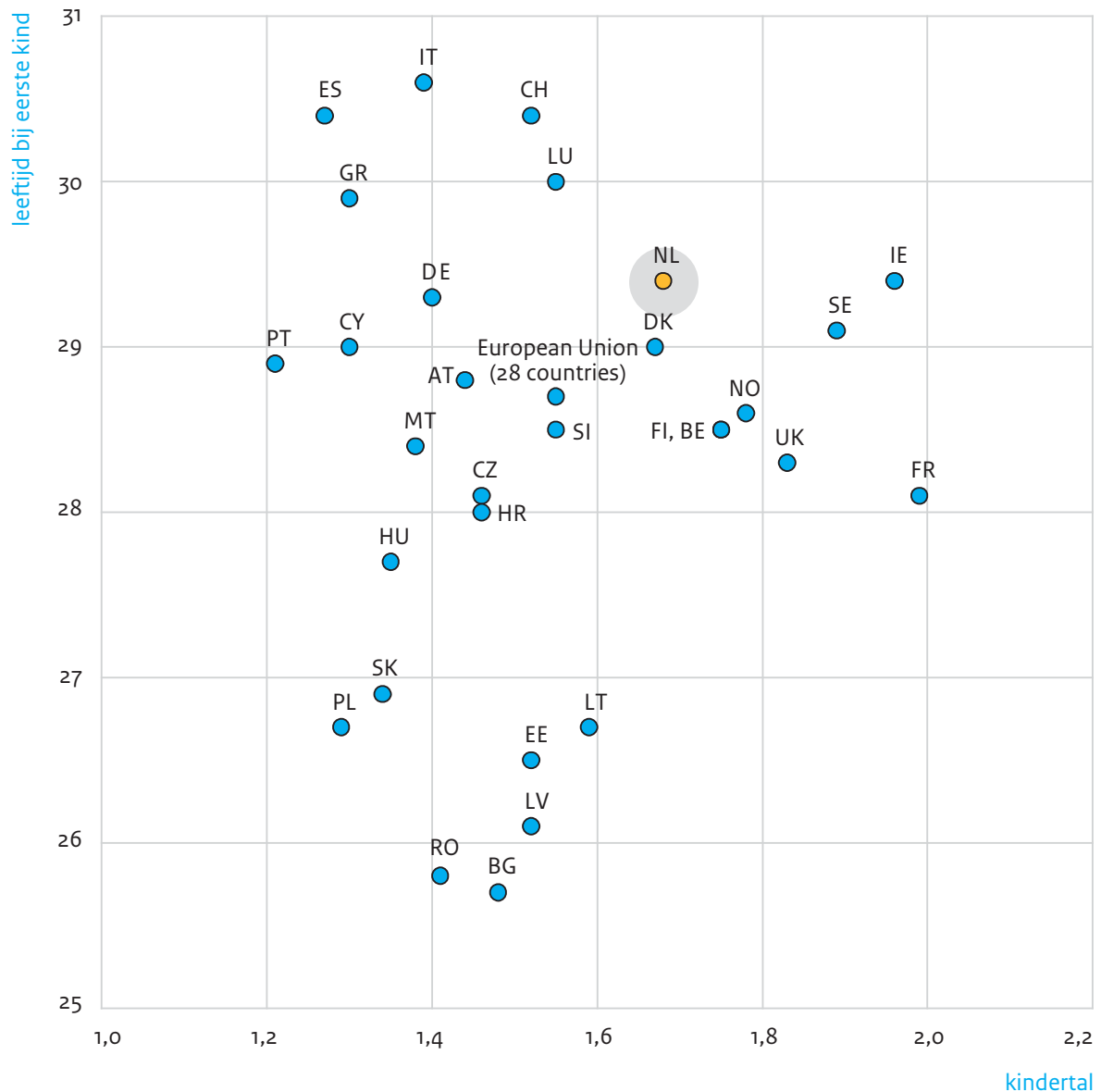
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
kindertal	1,75	1,72	1,71	1,72	1,72	1,77	1,79	1,79	1,76	1,72	1,68
gemiddelde leeftijd vrouw bij geboorte van het eerste kind	28,8	28,9	29,0	29,0	29,0	29,1	29,2	29,2	29,3	29,3	29,4
aandeel geboortes buiten het huwelijk (%)	30,7	32,5	34,9	37,1	39,5	41,2	43,3	44,3	45,3	46,6	47,4

Bron: CBS (StatLine)

Figuur 2.8

Kindertal en leeftijd vrouw bij eerste kind hoger dan in andere Europese landen

Gemiddeld kindertal en leeftijd vrouw bij geboorte eerste kind, EU-landen, 2013^a

a Verticale as: gemiddelde leeftijd vrouw bij geboorte eerste kind in jaren.

Horizontale as: gemiddeld kindertal (aantal geboortes per vrouw).

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

In vergelijking met andere Europese landen is het gemiddelde kindertal per vrouw in Nederland bovengemiddeld (figuur 2.8). Frankrijk (1,99) en Ierland (1,96) hebben het hoogste kindertal per vrouw. In de Zuid-Europese landen Portugal, Spanje, Griekenland en Cyprus hebben gezinnen, evenals in Polen, de laagste kindertallen: gemiddeld 1,3 per vrouw of minder. Wanneer we kijken naar de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van hun eerste kind, scoort Nederland weer bovengemiddeld. In Italië, Spanje, Zwitserland en Luxemburg is die leeftijd 30 jaar of ouder, terwijl moeders in de Centraal- en

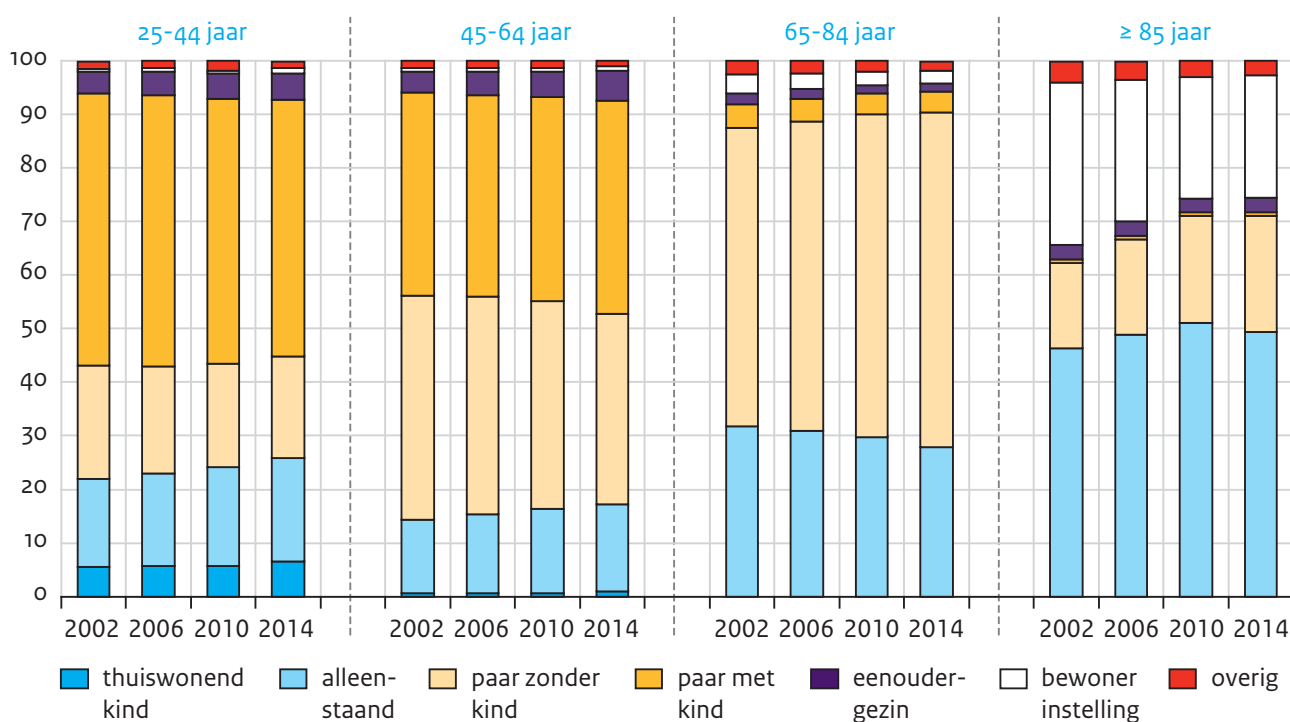
Oost-Europese landen gemiddeld genomen op een relatief jonge leeftijd hun eerste kind krijgen, vaak voor hun achtentwintigste levensjaar.

Eveneens van invloed op de leefsituatie van burgers is de huishoudsamenstelling; zo scoren eenoudergezinnen en alleenstaanden matig op de leefsituatie-index (Bijl et al. 2013). Het aandeel alleenstaanden varieert sterk per leeftijdsgroep. Onder 65-plussers en vooral onder 85-plussers zijn er relatief veel alleenstaanden (figuur 2.9). In die laatste leeftijdsgroep vinden ook de grootste verschuivingen plaats wanneer we kijken naar de afgelopen tien jaren. Zo zijn er onder de 85-plussers steeds minder ouderen die in een instelling wonen. Dit komt mede door de extramuralisering van de zorg.

Figuur 2.9

Ouderen blijven vaker thuis wonen

Verdeling van personen over huishoudtypen, naar leeftijdsgroep, 2001-2014 (in procenten)

Bron: cbs (StatLine, bevolkingsstatistiek)

2.3 Kwetsbare groepen

In het Regeerakkoord van het kabinet-Rutte II staat dat 'kwetsbare groepen op de overheid moeten kunnen rekenen.' Maar wat zijn kwetsbare groepen? In navolging van Schuyt (1995) verstaan we daaronder 'mensen die onvoldoende hulpbronnen hebben om op eigen kracht bepaalde moeilijkheden en tegenslagen te overwinnen en om hun leven vorm te geven op de manier die zij wensen.' Kwetsbaarheid is dus een gebrek aan hulpbronnen om een bepaalde leefsituatie te realiseren. Bijzonder kwetsbaar zijn personen die niet zelf kunnen voorzien in hun primaire levensbehoeften en een gebrek hebben aan woonruimte en

voedsel. Over de personen zonder vaste woon- of verblijfplaats is maar weinig bekend. Het CBS heeft de omvang van deze groep in 2013 becijferd op circa 25.000 personen (StatLine), overwegend mannen (81%), van 30-50 jaar (52%), waaronder relatief veel personen van niet-westerse herkomst (43%) en verblijvend in een van de vier grote steden (40%). Rekenen we ook mishandelde vrouwen en mensen in een psychosociale crisis mee, dan komt het totaal van personen in maatschappelijke opvang in 2013 uit op 61.000 (Federatie Opvang, *Factsheet 2013* op www.opvang.nl).

Een andere bijzondere groep betreft mensen die zijn aangewezen op de voedselbank. Dit aantal is vrijwel continu met circa 20% per jaar gestegen, van vrijwel nihil in 2001 naar circa 94.000 personen eind 2014 (www.voedselbankennederland.nl). Hiermee worden circa 37.000 huishoudens structureel van voedsel voorzien. De ontwikkeling van het gebruik van de voedselbanken heeft geen relatie met de ontwikkeling van de economie en de armoede. De voedselbanken verkeren blijkbaar nog steeds in een groeifase, waardoor een structurele en conjuncturele relatie met armoede en de onderliggende kwetsbare posities van burgers (nog) niet aanwezig is.

In het leefsituatiemodel van het SCP zijn vier hulpbronnen opgenomen waarvan het ontbreken tot kwetsbare posities kan leiden. Zo zijn personen kwetsbaar als zij deel uitmaken van een huishouden met weinig inkomen volgens het SCP-criterium 'niet veel maar toereikend'. Personen zijn ook kwetsbaar als zij laagopgeleid zijn, geen werk hebben of in slechte gezondheid verkeren. Geen werk hebben betekent hier wel willen, maar niet kunnen werken, omdat men geen baan kan vinden of omdat men arbeidsongeschikt is. In slechte gezondheid verkeert men als er functiebeperkingen optreden bij algemene levensverrichtingen, bijvoorbeeld bij traplopen of gaan zitten en opstaan.

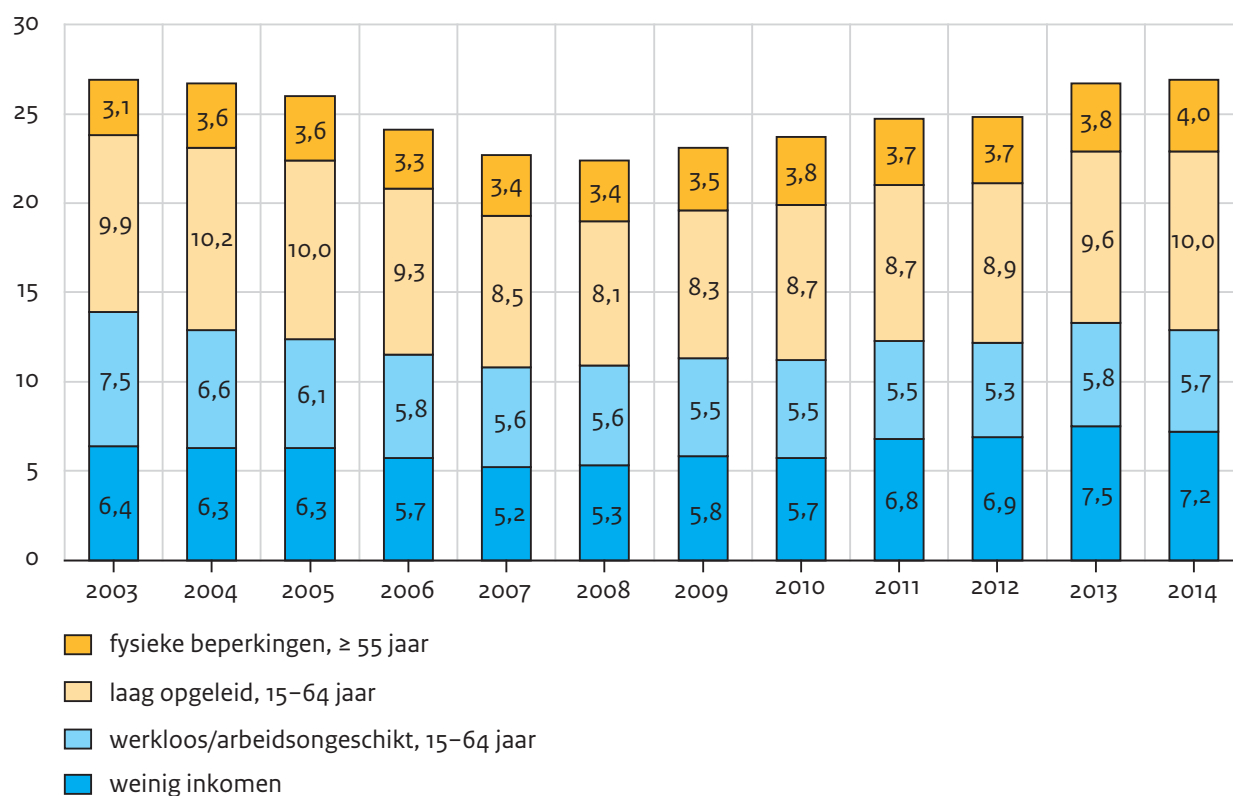
Het aandeel personen met een kwetsbaar kenmerk is aanvankelijk geleidelijk gedaald van 26,7% van de bevolking in 2003 naar 22,2% in 2008 (figuur 2.10). Daarna is dit aandeel echter weer gestegen naar 26,7% in 2013, gelijk aan het niveau in 2003. In 2014 is het aantal kwetsbare personen niet verder gestegen. Deze aantallen bevatten ook dubbeltellingen; personen die bijvoorbeeld zowel laagopgeleid als werkloos zijn, worden in deze cijfers twee keer meegeteld. Deze dubbeltellingen kunnen geraamd worden op circa 25% (WoON'12). Dit zou betekenen dat het aantal unieke kwetsbare personen in 2014 zou uitkomen op circa 20%.

Figuur 2.10

Aantal kwetsbare personen is recent weer stijgend

Aandeel kwetsbare personen, 2003-2014 (in procenten van de bevolking)^a

a Weinig inkomen: minder dan het criterium 'niet veel maar toereikend'.

Laagopgeleid: niet meer dan basisonderwijs afgerond.

Fysieke beperkingen: moeite met dagelijkse levensverrichtingen (aan- en uitkleden, zitten en opstaan, traplopen, enz.).

Met overlap tussen groepen is geen rekening gehouden.

Bron: scp/cbs (Armoedesignalement, diverse jaren; weinig inkomen); cbs (StatLine; sociale zekerheid, onderwijs en gezondheid)

Aan het verloop van het aandeel kwetsbare personen liggen verschillende bewegingen ten grondslag. Het aandeel personen in een huishouden met een laag inkomen is vooral tussen 2005 en 2007 gedaald, waarna het geleidelijk is gestegen van 5,2% in 2007 naar 7,5% in 2013. Het aandeel personen met een lage opleiding is vanaf 2003 gedaald van 7,7% van de bevolking naar 5,6% in 2007, waarna het min of meer gelijk is gebleven. Het aantal personen met een arbeidsmarktgerelateerde uitkering is tussen 2004 en 2008 gedaald van 10,2% naar 8,1% van de bevolking, maar daarna weer fors gestegen naar 10,0% in 2014. Het aantal personen met een fysieke beperking schommelt tussen de 3,0% en 4,0% en vertoont ondanks de vergrijzing geen specifieke tijdafhankelijke ontwikkeling. Blijkbaar leven ouderen in steeds betere fysieke gezondheid (zie hoofdstuk 7 en figuur 7.1).¹ Dit alles betekent dat de algemene trend van kwetsbaarheid vooral wordt bepaald door de economische conjunctuur en daarvan afgeleide hulpbronnen als inkomen en arbeidsmarkt-

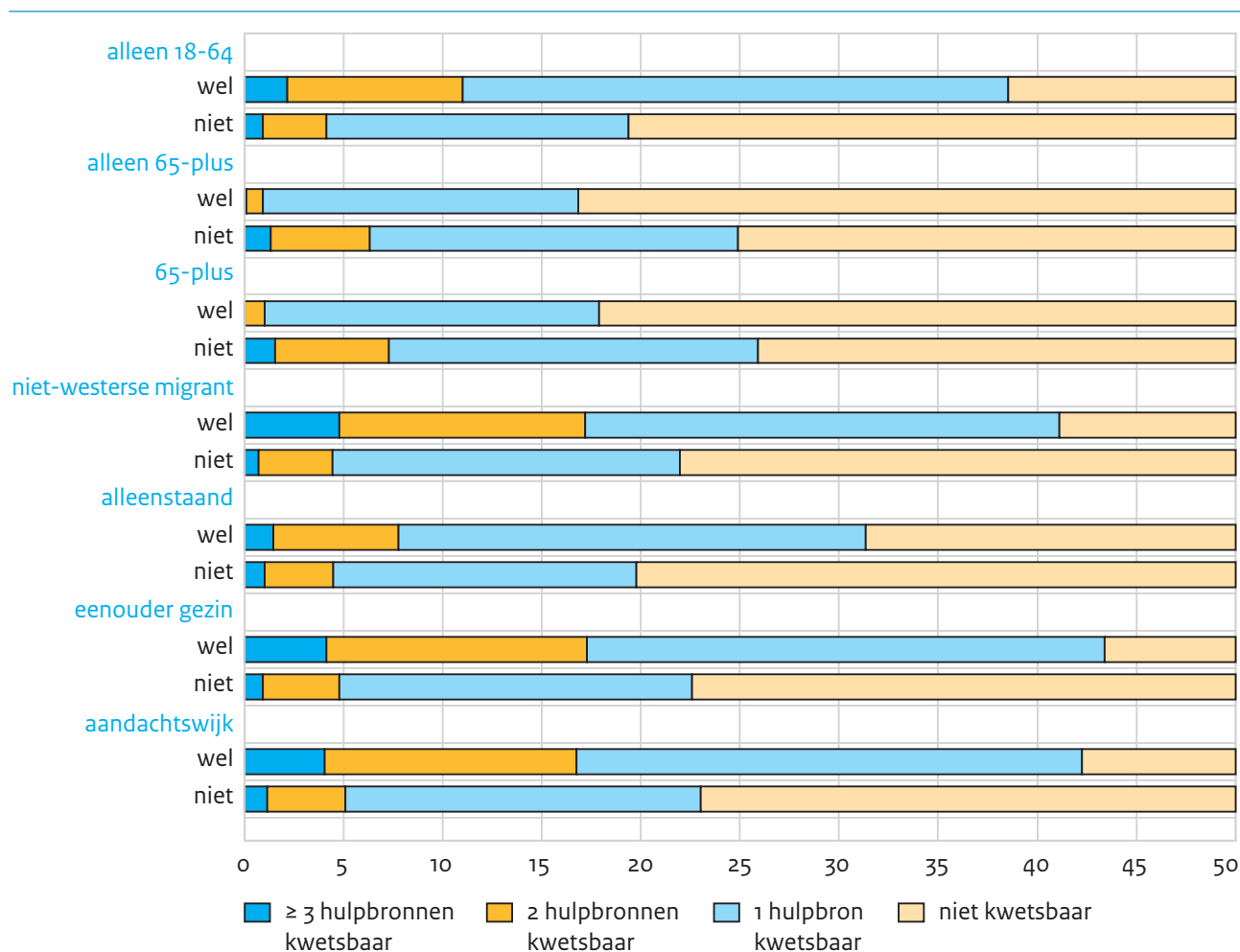
positie. De economische crisis markeert in 2008 duidelijk een overgang van dalende naar stijgende kwetsbaarheid.

Kwetsbaarheid is niet willekeurig verdeeld over de bevolking. Er zijn groepen die te maken hebben met een grotere kans op een kwetsbare positie en met een stapeling van kwetsbare posities. Dit betreft met name eenoudergezinnen (43%), niet-westerse migranten (42%) en huishoudens woonachtig in een achterstandswijk (41%) (figuur 2.11). Deze cijfers betreffen geen kwetsbare personen, maar huishoudens met een of meer kwetsbare personen. Omdat er minder huishoudens dan personen zijn, is de kans groter dat er in verhouding meer kwetsbare huishoudens dan kwetsbare personen zijn.

Figuur 2.11

Stapeling van kwetsbaarheden vooral bij niet-westerse migranten, eenoudergezinnen en bewoners van een aandachtswijk

Stapeling van kwetsbaarheden,^a 2012 (in aantallen x 1000)

a Volgens het criterium 'niet veel maar toereikend'. Bij de indeling van bevolkingsgroepen in wel/niet kwetsbaar bestaat de niet-groep uit de rest van de bevolking.

Bron: VROM/CBS (WoON'12) SCP-bewerking

Voor 2012 komen we op uit 23,9% kwetsbare huishoudens, waarvan 22,3% met één kwetsbare persoon en 1,6% met twee of meer kwetsbare personen.

Het aantal huishoudens dat op ten minste twee van de vier hulpbronnen kwetsbaar is, kwam in 2012 uit op 10%. Bij de meest kwetsbare groepen – eenoudergezinnen, niet-westerse migranten en huishoudens woonachtig in een achterstandswijk –, komen we uit op 17% van de betreffende groep. Opmerkelijk is de relatief gunstige positie van (alleenstaande) ouderen. Zij hebben een hogere kans om te scoren op slechte gezondheid, maar geen werk hebben is niet relevant voor deze groep. Dit betekent dat ze op slechts drie van de vier hulpbronnen kwetsbaar kunnen zijn.

Kwetsbare groepen in het sociale domein

In de vorige Sociale staat van Nederland is ingegaan op de kansen en risico's van de decentralisaties in het sociale domein, die per 1 januari 2015 hun beslag hebben gekregen. Bij deze decentralisaties van voorzieningen op het gebied van werk, jeugd en ondersteuning zijn in 2015 circa 0,8 miljoen personen betrokken (incl. beschermd wonen), circa 5% van de bevolking. In het hele sociale domein, waartoe we alle individuele voorzieningen in het kader van de Participatiewet, de Wmo en de Jeugdwet rekenen, komen we in 2013 uit op circa 1,65 miljoen exclusief beschermd wonen (30.000 cliënten) en maatschappelijke opvang (60.000 cliënten). Dit betreft 9,8% van de bevolking (tabel 2.2). Dit zijn doorgaans mensen die een kwetsbare positie in de maatschappij innemen.

Het aandeel huishoudens dat gebruik maakt van een socialedomeinvoorziening (excl. beschermd wonen en maatschappelijke opvang) komt uit op 18,1% van huishoudens, tegenover 9,8% van alle personen in Nederland. Dit komt doordat er meer personen dan huishoudens zijn en er vaak meerdere personen in een huishouden gebruik maken van een voorziening in het sociale domein.

In een huishouden kunnen personen gebruik maken van verschillende voorzieningen in het sociale domein, zowel binnen de drie decentralisatiewetten (Participatiewet, Wmo en Jeugdwet) als van meer van deze wetten. Dit leidt tot meervoudig gebruik *binnen* en *van* de drie decentralisatiewetten. Circa 1,4 miljoen huishoudens maakten in 2013 gebruik van een voorziening in het sociale domein, waarvan 450.000 (24,2%) van twee voorzieningen of meer binnen één van de drie wetten en 160.000 van twee wetten of meer (8,7%). Het meervoudige gebruik binnen één van de drie decentralisatiewetten treffen we vooral aan bij de Wmo (16,5%) en bij de Jeugdwet (8,9%). Het gebruik van voorzieningen die deel uitmaken van minimaal twee van de drie decentralisatiewetten treedt vooral op bij het gebruik van de Participatiewet en de Wmo (bijna 110.000 huishoudens in 2013) en in mindere mate bij het gebruik van de Participatiewet en de Jeugdwet (circa 30.000 huishoudens) en de Wmo en de jeugdwet (ruim 10.000 huishoudens). De combinatie van gebruik van alle drie de decentralisatiewetten kwam in 2013 slechts bij circa 10.000 huishoudens voor. De overlap tussen de drie wetten vindt vooral plaats in de sfeer van de begeleiding.

Tabel 2.2

Gebruik van voorzieningen binnen het sociale domein door bijna 10% van de bevolking

Gebruik van clusters en voorzieningen binnen het sociale domein, 2013 (in aantallen x 1000 en procenten)

	ingevoerd jaar ^a	% gebruik personen	% gebruik huishoudens
alleen Participatiewet (% een of meer voorzieningen)		27,5	23,0
Wwb	2003	26,6	24,5
Wajong, minder dan 80% arbeidsongeschikt	2015	1,1	1,2
Wsw	2008	6,0	6,2
alleen Wmo (% één of meer voorzieningen) ^b		31,3	31,4
huishoudelijke hulp	2007	22,3	24,1
AWBZ-begeleiding voor 18-plussers	2015	12,8	13,4
woon- en vervoersvoorzieningen	1994	5,4	5,8
verblijf (lichte zorg)	2015	4,2	4,3
kort verblijf	2015	0,3	0,3
beschermd wonen	2015	(1,6)	
maatschappelijke opvang	1998	(3,2)	
alleen Jeugdwet (% één of meer voorzieningen)		16,6	12,8
gedwongen kader (jeugdvoogdij, jeugdreclassering)	2015	2,9	2,5
jeugd en opvoeding (ambulant/dag/pleeg/residentieel)	2015	3,5	3,2
indicaties AWBZ-begeleiding, verzorging, (kort) verblijf	2015	3,9	3,8
jeugd-GGZ (eerste- en tweedelijns)	2015	11,0	10,8
meervoudig gebruik (%)		24,6	32,9
gebruik van meer dan één wet ^c		5,7	8,7
gebruik binnen de drie wetten		18,9	24,2
gebruik voorzieningen Participatiewet		6,3	8,9
gebruik voorzieningen Wmo		13,7	16,5
gebruik voorzieningen Jeugdwet		4,7	7,4
totaal (%) ^b		100,0	100,0
aantal gebruikers, incl. meervoudig gebruik (x 1.000)		2030	1866
aantal unieke personen/huishoudens met gebruik (x 1.000)		1647	1415
als aandeel van de bevolking (%)		9,8	18,1

a Jaar van invoering/overheveling.

b Excl. beschermd wonen en maatschappelijke opvang (deze voorzieningen ontbreken in het Stapelingsonderzoek).

c Het gebruik van een voorziening in zowel de Participatiewet, en/of de Wmo en/of de Jeugdwet.

Tussen haakjes: cijfers die niet worden meegenomen bij de berekening van totalen

Bron: CBS (SCP Maatwerkbestand sociaal domein 2013) SCP-bewerking

Vooral kwetsbare groepen zijn afhankelijk van voorzieningen in het sociale domein (tabel 2.3). Deze gegevens hebben betrekking op 2012 en wijken daardoor iets af van de cijfers in tabel 2.2. Bovendien is het sociale domein door beperkingen in de gegevens hier iets anders afgebakend.²

Bezien we alle huishoudens in Nederland, dan maakt 18,1% van de huishoudens in 2012 gebruik van een maatwerkvoorziening in het sociale domein. Als we naar lage inkomens kijken, komt dit aandeel boven de 50%: in 52,4% van de huishoudens met een laag inkomen is een persoon aanwezig die gebruik maakt van een voorziening in het sociale domein. Dit betreft overwegend een participatievoorziening of een combinatie van voorzieningen in de drie domeinen. De stapeling van voorzieningen komt het meest voor bij lage inkomens (9,6%), gevolgd door eenoudergezinnen (8,5%). Naast lage inkomens zijn vooral 80-plussers (40,8%) en eenoudergezinnen (37,9%) kwetsbaar, afgemeten aan het gebruik van een voorziening in het sociale domein. Ook gezinnen van niet-westerse migranten (30,1%) zijn meer dan gemiddeld afhankelijk van een voorziening in het sociale domein. Kijken we naar de drie wettelijke kaders, dan is de Participatiewet er vooral voor de lage inkomens, gevolgd door niet-westerse migranten en eenoudergezinnen. De Wmo is er vooral voor 80-plussers en de Jeugdwet vooral voor eenoudergezinnen en gezinnen met kinderen.

Tabel 2.3

Vooral kwetsbare groepen afhankelijk van voorzieningen in het sociale domein

Huishoudens met gebruik van (combinaties) van socialedomeinvoorzieningen, naar kwetsbare kenmerken, 2012 (in procenten huishoudens per kenmerk)

	laag inko- men	geen werk < 65 jaar	een- ouder gezin	gezin met kinde- ren	80- plus	niet- wes- terse migrant	zeer sterk stede- lijk	totaal huis- houdens
Participatiewet	36,7	3,6	18,1	4,6	0,4	20,3	9,7	7,2
Wmo	3,1	0,4	1,7	0,4	40,0	1,1	4,1	5,4
Jeugdwet	3,0	5,3	9,7	9,8	0,0	4,1	2,4	3,6
combinatie	9,6	0,9	8,5	1,5	0,4	4,6	2,3	1,9
totaal sociale domein	52,4	10,3	37,9	16,4	40,8	30,1	18,5	18,1
geen sociale domein	47,6	89,7	62,1	83,6	59,2	69,9	81,5	81,9
totaal bevolking	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: CBS (SCP Maatwerkbestand sociaal domein 2012) SCP-bewerking

Digitale kwetsbaarheid

Digitale vaardigheden vormen een belangrijke hulpbron in de moderne maatschappij. Zij zijn ook van grote invloed op de kwaliteit van de leefsituatie, een invloed die vergelijkbaar is met het inkomen (zie hoofdstuk 12). Internet speelt bijvoorbeeld een belangrijke rol bij veel economische activiteiten, zoals het verkopen van eigen spullen, het boeken van een vakantie, het vinden van een baan, het doen van belastingaangifte en bankieren. Maar internet levert ook een bijdrage aan het maatschappelijk nut, zoals bij het maken van een keuze bij verkiezingen, het organiseren van een petitie of handtekeningenactie, of het inwinnen van informatie over overheidsdiensten. Ten slotte draagt het internet ook bij aan het sociale leven door het gebruik van sociale media, waarbij onder meer contacten met familie en vrienden worden onderhouden en nieuwe vrienden worden gemaakt.

Volgens het Regeerakkoord 2012 moeten burgers uiterlijk in 2017 zaken met de overheid digitaal kunnen afhandelen. Hiervoor is het programma Digitaal 2017 ontwikkeld, waarbij alle voor burgers relevante informatie digitaal beschikbaar moet komen en burgers hun zaken gemakkelijk en veilig digitaal kunnen regelen. Ook op vele andere maatschappelijk terreinen spelen de computer en het internet een belangrijke rol. We zijn een informatiesamenleving geworden van online burgers, waarbij het internet niet alleen toegang biedt tot een rijk scala van zakelijke diensten, maar ook via de sociale media diep is doorgedrongen in het persoonlijke leven van burgers. Digitale vaardigheden en beschikbaarheid van digitale kanalen worden dus steeds belangrijker voor de leefsituatie van burgers en het internet is niet meer weg te denken uit het dagelijks leven. Burgers die over onvoldoende digitale media en onvoldoende digitale vaardigheden beschikken, vormen dus een steeds kwetsbaarder groep in de samenleving.

Veel burgers hebben een computer thuis en nagenoeg alle burgers hebben op een of andere wijze toegang tot internet. Ook de digitale vaardigheden van Nederlandse burgers zijn betrekkelijk goed, hoewel die van burgers in Luxemburg, Denemarken en Zweden net iets sterker zijn (Eurostat). De toegang tot internet is de laatste jaren verschoven van de computer naar de smartphone. Gebruikte in 2005 bijna iedereen nog een desktop-computer als medium om te internetten (95%), in 2013 waren de laptop (82%) en de smartphone (75%) in dat opzicht populairder (StatLine). In 2013 had 97% op een of andere wijze toegang tot internet. Dit aandeel zal vermoedelijk nauwelijks verder stijgen, omdat er een betrekkelijk hardnekkige groep digibeten is, die een negatieve houding heeft ten opzichte van internet. Zij vinden dat het leven te veel door internet wordt beheerst (Van Deursen en Van Dijk 2012).

De toegang tot internet en het bereik van digitale vaardigheden is vanaf 2005 licht gestegen, maar stijgt vanaf 2009 nauwelijks meer. Het gebruik van e-mail daalde zelfs in 2012, wat onder meer te maken heeft met de opkomst van instant messaging platforms als WhatsApp en Instagram. De snelste groei heeft zich voorgedaan bij de internetaankopen (van 30% in 2005 naar 73% in 2013) en de plaatsing van berichten in chatrooms en dergelijke (van 20% in 2005 naar 41% in 2013), maar ook hier markeert 2009 een niveau van

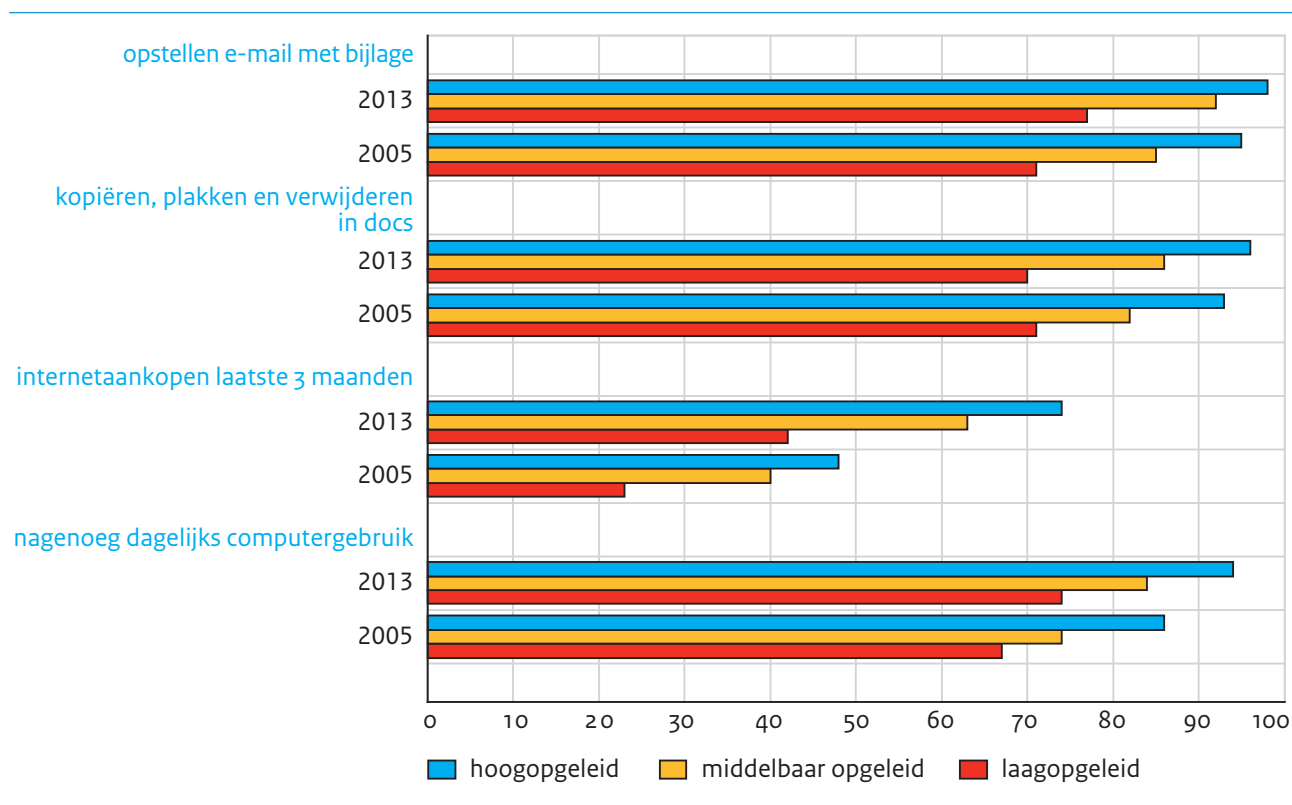
afvlakkende groei. Ook het regelmatig telefoneren via internet is fors toegenomen: van 6% in 2005 naar 31% van de bevolking in 2013. De digitale kwetsbaarheid van burgers lijkt dus niet zozeer in de sfeer van de media te liggen, als wel in de sfeer van de vaardigheden, hoewel de positie van laagopgeleide ouderen op het gebied van de media nog wel kwetsbaar lijkt (Van der Meer 2014).

Op het gebied van digitale vaardigheden wordt gesproken van een digitale kloof, die zich grotendeels langs de lijnen van opleiding, geslacht en leeftijd openbaart (Van Deursen en Van Dijk 2012). Vooral mannen, jongeren en hoogopgeleiden maken veel gebruik van internet. Het opleidingsniveau is hierbij de belangrijkste factor. Een andere kloof die het internet doorsnijdt, is het soort gebruik dat ervan wordt gemaakt. Hoogopgeleiden geven volgens Van Deursen en Van Dijk (2012) de voorkeur aan toepassingen in de sfeer van informatie, educatie en carrière, terwijl laagopgeleiden zich vooral richten op allerlei soorten van vermaak en eenvoudige communicatie. Figuur 2.12 brengt enige digitale verschillen tussen de opleidingsniveaus in beeld.

Figuur 2.12

Verschillen in digitale vaardigheden naar opleidingsniveau blijven bestaan

Digitale vaardigheden, naar opleidingsniveau, personen van 12-74 jaar, 2005 en 2013 (in procenten gebruikers)

Bron: cbs (StatLine)

Naarmate het opleidingsniveau stijgt, stijgt alles wat met computergebruik en internetgebruik te maken heeft. De verschillen tussen laag- en hoogopgeleide gebruikers liggen tussen de 20 en 25 procentpunten. De verschillen in gebruik en vaardigheden tussen

opleidingsniveaus zijn in de loop van de tijd weinig veranderd, en eerder groter geworden (internetaankopen, bewerken van documenten) dan kleiner (verzenden van e-mails met een bijlage).

2.4 Economie en inkomen

Het inkomen van huishoudens verhoogt in sterke mate de kans op een goede kwaliteit van leven. Veranderingen in het inkomen hebben dan ook grote gevolgen voor de kwaliteit van de leefsituatie. De ontwikkeling van het inkomen is niet alleen afhankelijk van de wensen en kwaliteiten van mensen zelf, maar ook en vooral van lokale economische omstandigheden en ontwikkelingen in de economie hier en in de wereld. De groei van de economie wordt doorgaans afgemeten aan de jaarlijkse groei van het bruto binnenlands product (bbp), dat staat voor de totale marktwaarde van goederen en diensten. Omdat het jaar 2008 de overgang markeert van een periode van economische groei naar een periode van economische terugval, maken we in deze paragraaf een onderscheid tussen ontwikkelingen voor en na 2008. De Nederlandse economie is volgens de, voor inflatie gecorrigeerde, (volume)maatstaf van het bbp in de periode 2003-2008 met gemiddeld 2,6% per jaar gegroeid, maar door de crisis in 2009 met 3,8% gedaald. Na een kleine opleving in 2010 en 2011 (met gemiddeld 1,5% per jaar) is de omvang van het bbp in de periode 2011-2014 nagenoeg gelijk gebleven. Volgens de Juniraming 2015 van het CPB zal de economie zich met een groei van 2,0% in 2015 en 2,1% in 2016 herstellen op een meer gebruikelijk niveau.

Inkomens volgen dalende en weer aantrekkende economie

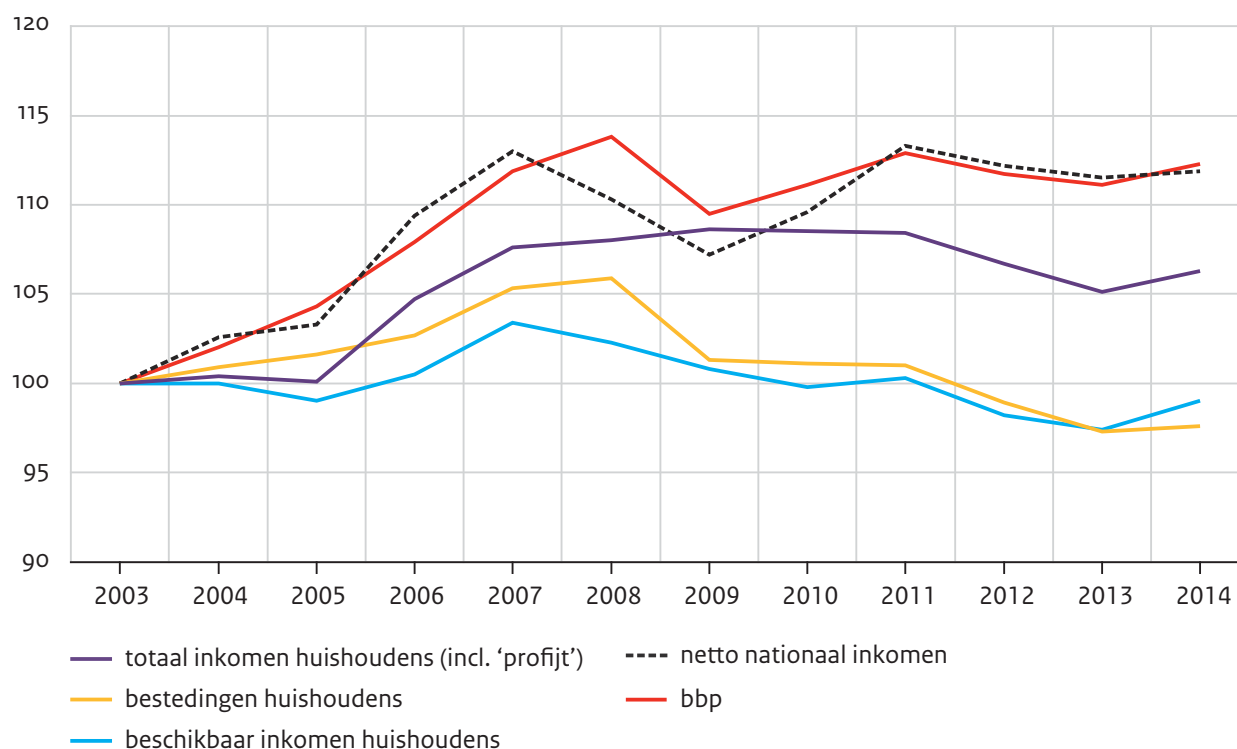
Tegenover geleverde productie staat verdiend inkomen.³ Het *nationaal inkomen* vormt de geldelijke tegenwaarde van de geleverde bruto binnenlandse productie, nadat we gecorrigeerd hebben voor de inkomensstromen van en naar het buitenland en voor de afschrijvingen van de productiecapaciteit. Het grootste deel van dit inkomen (72% in 2014) komt via beloningen bij huishoudens terecht; de rest komt terecht bij bedrijven (15%) en de overheid (13%). Wanneer we bij het nationaal inkomen de door huishoudens ontvangen uitkeringen optellen en er de betaalde premies en belastingen van aftrekken, resulteert het *beschikbare inkomen*.⁴ Dit inkomen geeft weliswaar een goed beeld van de bestedingsmogelijkheden van huishoudens, maar het beeld is niet volledig, doordat daarin niet de geleverde overheidsdiensten zijn opgenomen. We doelen dan op het gebruik dat huishoudens maken van de gezondheidszorg, het onderwijs, culturele voorzieningen en het openbaar vervoer. Hiermee zijn aanzienlijke overheidsuitgaven gemoeid, die als profijt van de overheid aan huishoudens kunnen worden toegerekend. Tellen we de geldelijke waarde van dit door huishoudens genoten profijt op bij hun beschikbare inkomen, dan krijgen we het *totaal inkomen*. Dit inkomen geeft een beter beeld van de welvaartspositie van huishoudens. De ontwikkeling van deze inkomens is weergegeven in figuur 2.13. Het gaat hier om totale en gemiddelde inkomens per persoon of huishouden. De spreiding van de inkomens over de bevolking, de inkomensongelijkheid, blijft hier buiten beeld en wordt besproken in hoofdstuk 5.

Figuur 2.13

De ontwikkeling van inkomens vanaf 2008 stagneert

De ontwikkeling van inkomens, 2003-2014 (in indexcijfers, 2003 = 100)^a

a In constante prijzen (totale economie met prijsindexcijfer bbp, sector huishoudens met consumenten-prijsindex).

Bron: cbs (StatLine, Nationale rekeningen)

De ontwikkeling van het nationaal inkomen volgt de ontwikkeling van het bbp vrij nauwgezet. De afwijkende ontwikkeling in 2008 komt door een relatief grote afname van het saldo van aan het buitenland afgedragen inkomen.⁵ De ontwikkeling van het beschikbare inkomen van huishoudens volgt op haar beurt weer globaal de ontwikkeling van het nationaal inkomen, zij het dat het beschikbare inkomen in de periode 2003-2008 steeds verder is gaan achterlopen op het nationaal inkomen doordat de overheid een steeds groter beslag is gaan leggen op het nationaal inkomen. De bestedingen volgen, vanaf 2008 op grotere afstand, de ontwikkeling van het beschikbare inkomen. Huishoudens hebben vooral in 2009 onder invloed van de economische crisis de hand op de portemonnee gehouden. De ontwikkeling van het totaal inkomen van huishoudens is vanaf 2008 niet direct gedaald, maar enige jaren op peil gebleven. Dit komt door een steeds sterker toenevend profijt van de overheid, dat in de periode 2007-2009 de daling in het beschikbare inkomen compenseert. Het toegenomen profijt van de overheid in de tweede helft van het eerste decennium van deze eeuw is vooral toe te schrijven aan hogere uitgaven voor gezondheidszorg, de langdurige zorg en het onderwijs. Vanaf 2010 volgt het profijt van de overheid de trend in het beschikbare inkomen. Uiteindelijk is het totale bbp in prijzen van 2014 in de periode 2008-2014 met 1,3% gedaald; het beschikbare inkomen van huis-

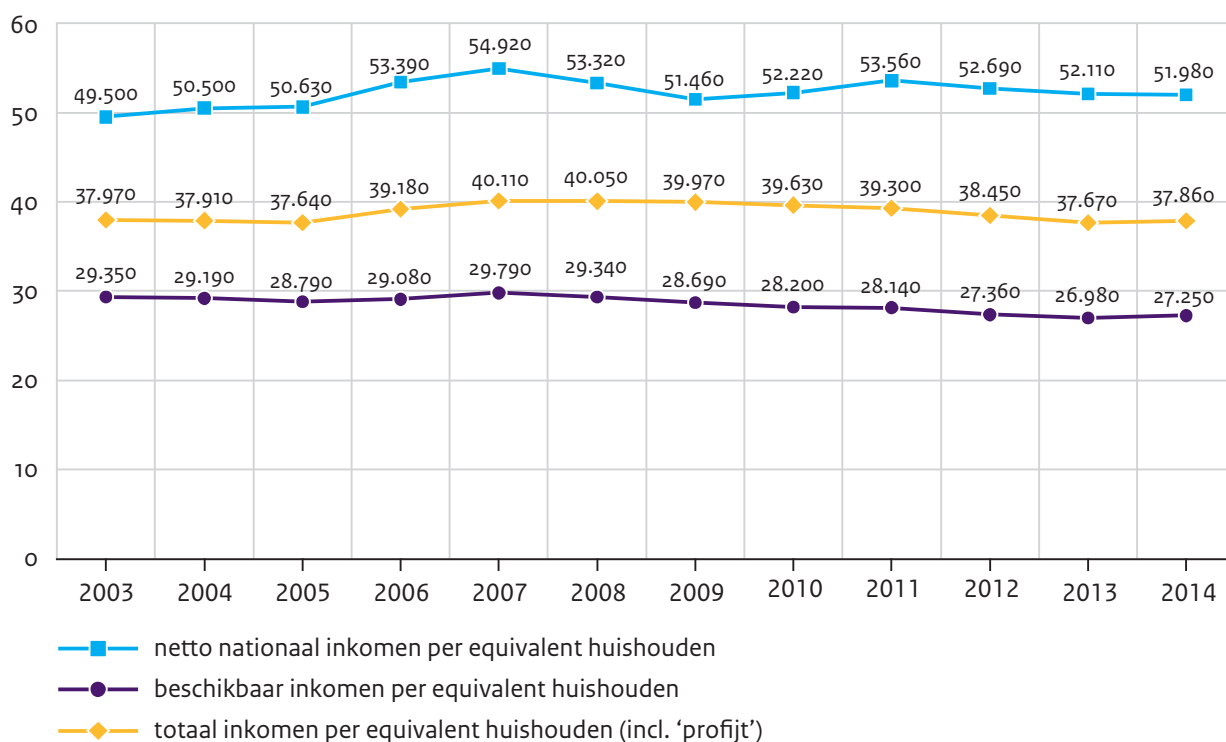
houdens is met 3,8% gedaald, en het totale inkomen van huishoudens, inclusief het profijt van de overheid, met 1,9%.

Het totaal door Nederlanders verdiende en beschikbare inkomen moet door de bevolking worden gedeeld. We gebruiken hiervoor het begrip 'equivalent huishouden'. Daarbij doen we net alsof de bevolking alleen uit alleenstaanden bestaat, door het aantal huishoudens te vermenigvuldigen met een equivalentiefactor per huishouden. Deze geeft aan hoeveel extra inkomen een huishouden van een bepaalde samenstelling nodig heeft om hetzelfde welvaartsniveau als dat van een alleenstaande te bereiken (een tweeoudergezin met twee kinderen heeft bijvoorbeeld 1,87 keer meer inkomen nodig). Het aantal huishoudens stijgt jaarlijks met gemiddeld 0,75% per jaar, maar doordat er jaarlijks door de toename van het aantal alleenstaanden minder monden per huishouden zijn te voeden (-0,20%), komt de stijging iets minder hoog uit. Het inkomen dat we als Nederlanders verdienen moet dus minimaal 0,55% per jaar groeien om de ontwikkelingen in de bevolking en de huishoudens te compenseren.

Figuur 2.14

Reële inkomens van huishoudens vanaf 2008 gedaald, maar in 2014 weer gestegen

Reële inkomens van huishoudens, 2003-2014 (in prijzen van 2014 x 1000)

Bron: cbs (StatLine, Nationale rekeningen)

Het beschikbare inkomen per equivalent huishouden is licht gestegen van 29.350 euro in 2003 naar 29.790 euro in 2007 (0,4% per jaar), waarna een geleidelijke daling inzette naar 26.980 euro in 2013 (-1,6% per jaar). In 2014 trad een kentering op en steeg het inkomen met 1%. In de hele periode 2003-2014 komt de daling uit op -0,7% per jaar (figuur 2.14).⁶

Rekenen we ook het profijt van de overheid mee, dan komen we voor de hele periode uit op een nagenoeg gelijkblijvend welvaartsniveau.

Vermogens minder gedaald dankzij pensioenvoorzieningen

De vermogenspositie van huishoudens heeft invloed op hun bestedingen, daarmee op hun koopkrachtpositie en daarmee op de economische ontwikkeling. Vermogens gelden als buffer om de bestedingen van huishoudens op zowel korte als lange termijn veilig te stellen. Dit draagt bij aan het zogenaamde permanente inkomen.⁷ Nederlandse huishoudens hebben in internationaal perspectief grote huizen- en pensioenvermogens (Lukkezen en Elbourne 2015). Veranderingen in de waarde van deze vermogens kunnen daardoor een betrekkelijk grote invloed hebben op de consumptie van huishoudens. Met name door de grote waardeveranderingen in de huizenprijzen ervaren Nederlandse huishoudens volgens het CPB veel veranderingen in hun vermogens. Voorts beschikken Nederlandse huishoudens volgens het CPB over weinig spaargeld in verhouding tot hun inkomen, waardoor het lastig is om tegenvallers op te vangen.

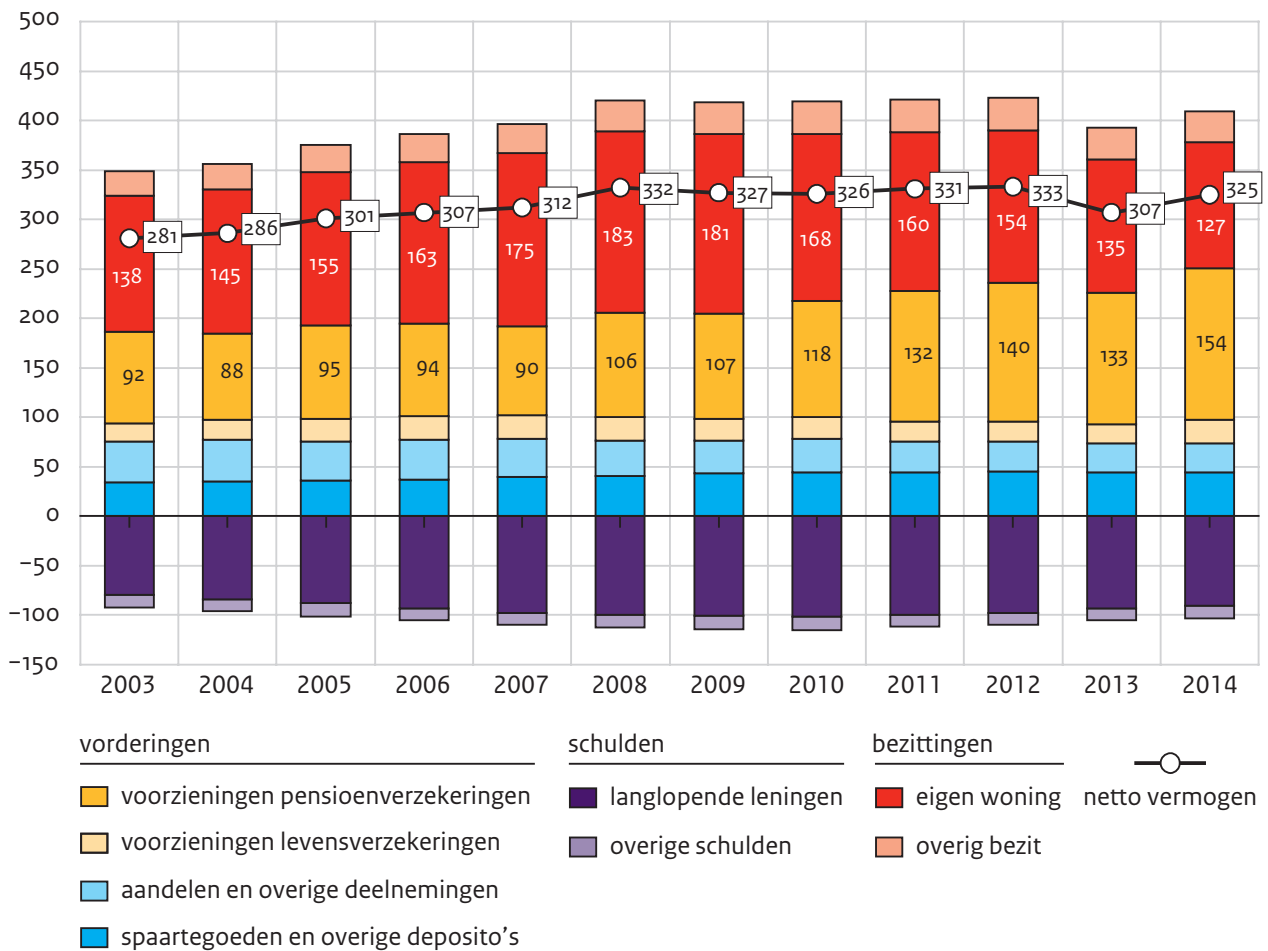
Het vermogen van huishoudens bestaat uit het geheel van bezittingen en schulden. Tot de bezittingen behoren onder meer de eigen woning en andere zaken waarover huishoudens beschikken en de tegoeden. Tegoeden zijn bijvoorbeeld spaargelden, aandelen, deelnemingen in bedrijven en opgebouwde pensioenaanspraken. Schulden zijn uitstaande leningen, waaronder de hypotheek op de woning. In deze paragraaf worden ook de toekomstige pensioenvoorzieningen van huishoudens tot het vermogen gerekend, hoewel zij hier niet vrij over kunnen beschikken. Daarom zijn in de vorige paragraaf de jaarlijkse rendementen op de pensioenvoorzieningen buiten beeld gelaten. Bij vermogens speelt het langetermijnperspectief een grotere rol. Het opbouwen van een pensioenvoorziening is immers bedoeld om de bestedingen op de langere termijn veilig te stellen. Daarom wordt het pensioenvermogen hier als aparte post wel in beschouwing genomen. In hoofdstuk 5 over inkomen blijven de pensioenvoorzieningen buiten beeld.

Een gemiddeld Nederlands huishouden beschikte in 2014 over een nettovermogen van 325.000 euro inclusief pensioenvoorzieningen en 148.000 euro exclusief pensioenvoorzieningen (figuur 2.15). De pensioenvoorzieningen maken dus een belangrijk deel uit van de vermogenspositie van huishoudens. Het positieve deel van het vermogen bestaat uit vorderingen (270.000 euro) en bezittingen (158.000 euro). Daartegenover stond in 2014 een gemiddelde schuld van 103.000 euro. De vorderingen bestonden in 2014 voor twee derde deel uit pensioenvoorzieningen (incl. levensverzekeringen) en voor een derde deel uit spaartegoeden en aandelen. Bij de bezittingen en schulden speelt de eigen woning een belangrijke rol; deze vormde in 2014 circa 80% van de bezittingen, en de aan de eigen woning verbonden hypothecaire leningen vormden een gelijk aandeel, namelijk circa 80%, van de schulden van huishoudens.

Figuur 2.15

Reële vermogens van huishoudens vanaf 2008 betrekkelijk stabiel

Reële vermogens van huishoudens, 2003-2014 (in prijzen van 2014 en per huishouden, x 1000)

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen) SCP-bewerking (bezittingen van 2000-2005 en in 2012 zijn bijgeschat)

Ondanks de economische crisis hebben Nederlandse huishoudens een nettovermogen opgebouwd dat na een hoogtepunt in 2008 (ruim 330.000 euro gemiddeld per huishouden), in de daaropvolgende jaren – gecorrigeerd voor de inflatie – redelijk op peil is gebleven. Weliswaar vertoont 2013 een kleine dip in het totale pensioenvermogen, maar dat is in 2014 weer meer dan bijgetrokken. In 2003 kwam het gemiddelde vermogen van een huishouden uit op 280.000 euro, wat een gemiddelde groei in de periode 2003-2008 impliceert van 3,4% per jaar. Deze groei is vooral veroorzaakt door een sterke stijging van de waarde van het eigenwoningbezit met gemiddeld 6% per jaar. Deze stijging is deels het gevolg van de toename van het eigenwoningbezit (1 procentpunt) en deels van de waardeverhogingen van de woningen (5 procentpunten). Vanaf 2008 is de waarde van het eigenwoningbezit tot 2014 continu gedaald met gemiddeld 6% per jaar. Tegenover deze daling staat echter een voortgaande stijging van het totale pensioenvermogen met gemiddeld 3,2% per jaar in de periode 2003-2008 en 5,3% in de periode 2008-2014.

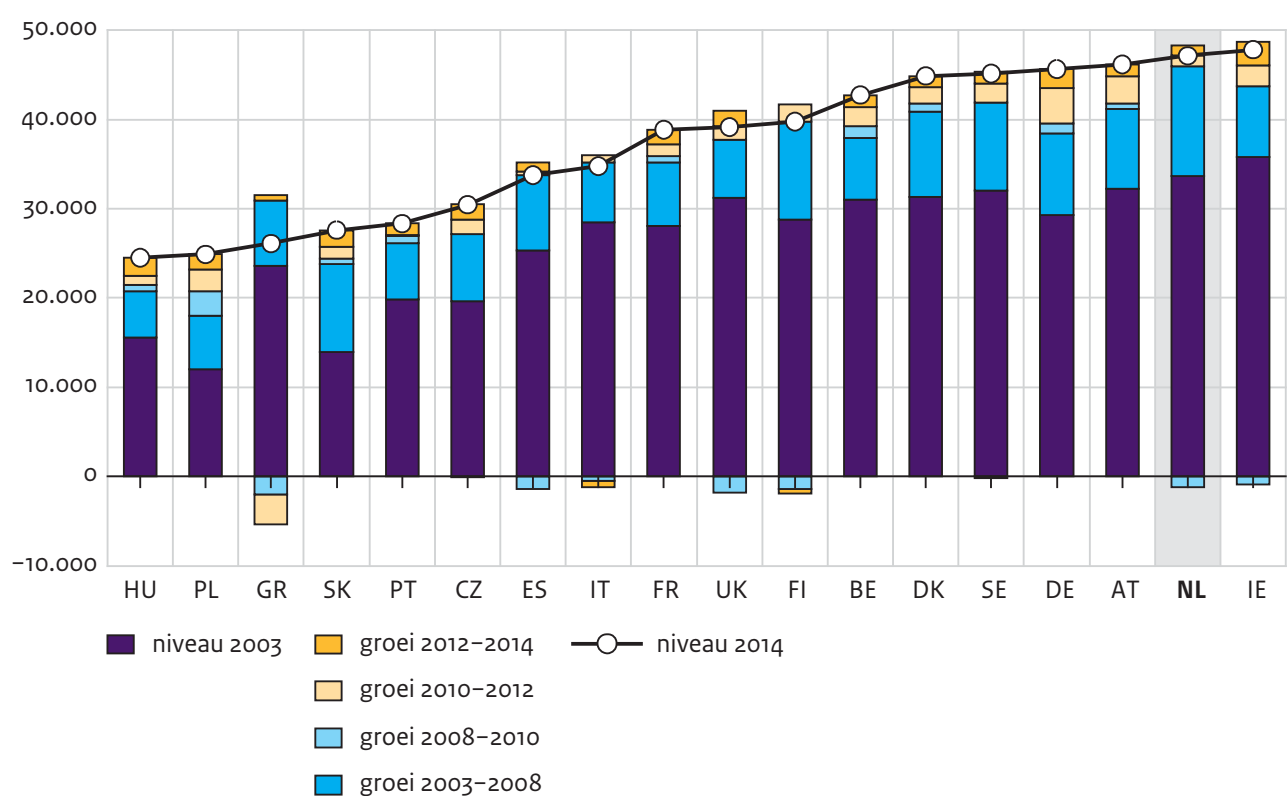
Nederland houdt zich economisch redelijk staande

De economische crisis van 2008 heeft de Europese landen verschillend geraakt. Van de grotere landen werden in termen van productiecapaciteit vooral de economieën van Griekenland, Hongarije, Ierland en Tsjechië getroffen en bleven landen als Duitsland, Polen en Frankrijk relatief gespaard (Ollivaud en Turner 2014). Ook Portugal, Engeland en Spanje werden betrekkelijk sterk getroffen door de economische crisis. Nederland neemt een tussenpositie in. Vergelijken we de gerealiseerde productie en de ontwikkeling van het bbp per inwoner in de periode 2008-2012 met de ontwikkeling in de periode 2003-2008, dan blijkt dat Duitsland, België en Polen het best hebben gepresteerd en Griekenland, Slowakije en Spanje het slechtst. Nederland heeft zijn goede economische positie redelijk vast weten te houden, al heeft het zijn koppositie in 2008 moeten afstaan aan Ierland en komen landen als Duitsland en Oostenrijk ras naderbij.

Figuur 2.16

Nederland blijft een rijk land, maar is wel iets minder rijk geworden

Bruto binnenlands product (bbp) per inwoner, EU-landen, 2003-2014^a (in us dollars en constante koopkracht)

a Gerangschikt op niveau bbp in 2014.

Bron: Europese Commissie (Eurostat) SCP-bewerking

In de periode 2003-2014 hebben alle landen een gunstige economische ontwikkeling door- gemaakt, met Polen als best presterend land (6,8% per jaar) en Griekenland als slechtst presterend (0,9% per jaar). Nederland neemt een positie laag in de middenmoot in (figuur 2.16). In de postcrisisjaren is de positie van Nederland, met een jaarlijkse groei van gemiddeld 0,4%, duidelijk verslechterd ten opzichte van de meeste andere landen. Alleen

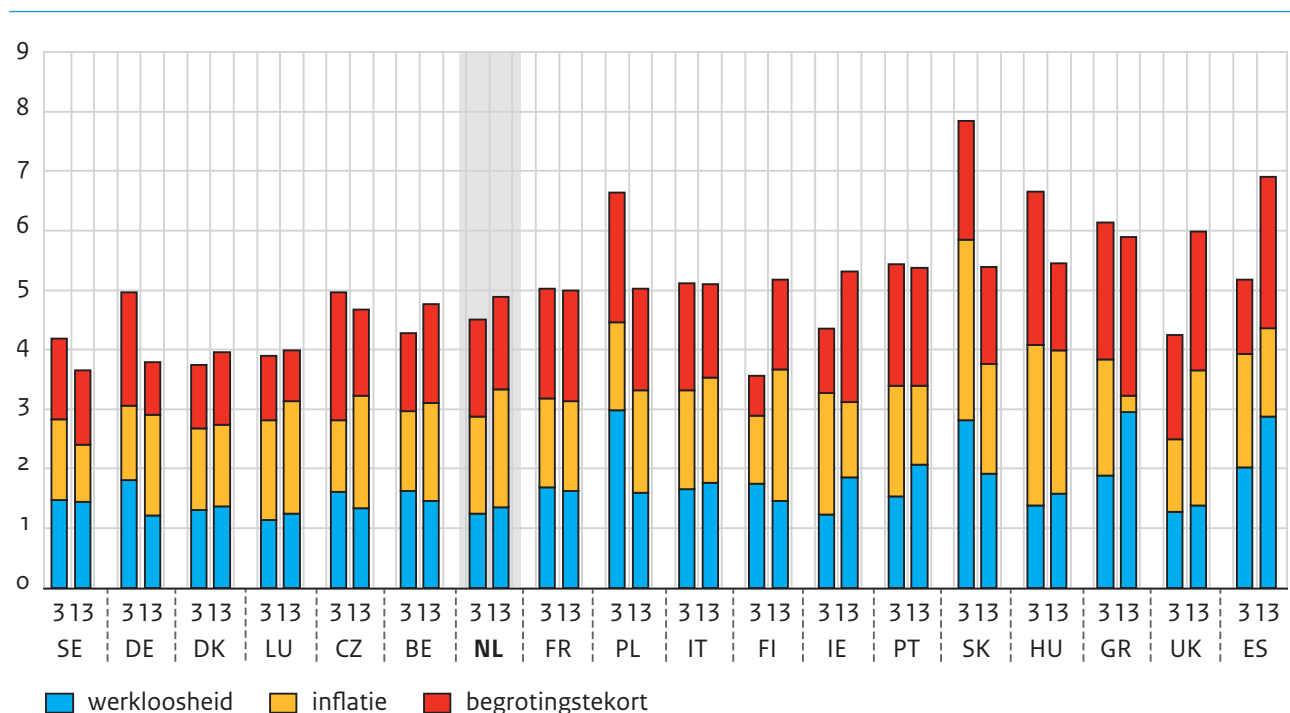
Spanje en Finland (0,0% per jaar), Italië (-0,2%) en Griekenland (-2,8%) presteerden slechter. Polen (5,5%), Duitsland (2,9%) en Hongarije (2,8%) hebben hun positie in de postcrisisjaren duidelijk verbeterd.

Behalve aan de groei van de productie kan de welvaart van een land worden afgemeten aan de mate waarin het erin slaagt de werkloosheid, de geldontwaarding en het overheidsstekort binnen de perken te houden. Deze indicatoren kunnen worden opgeteld tot een 'misère-index', op een tienpuntsschaal, waarbij 5 het gemiddelde is (figuur 2.17). Hoe hoger het rapportcijfer, hoe slechter de prestaties. Omdat deze cijfers jaarlijks sterk kunnen fluctueren, is steeds het voortschrijdende driejarige gemiddelde genomen. De misère-index heeft uitsluitend betrekking op relatieve posities. Daardoor geeft deze index alleen relatieve verschuivingen in de tijd aan.

Figuur 2.17

Nederland is iets gestegen op de misère-index door iets hogere werkloosheid en inflatie

Misère-index, EU-landen, 2003 en 2013^a

a Gerangschikt naar positie in 2013.

Bron: World Bank (data)

De Scandinavische landen scoren over het algemeen betrekkelijk gunstig op de misère-index en de Oost-Europese landen betrekkelijk ongunstig. Nederland behoort tot de middenmoot. Er zijn landen die er in de periode 2003-2014 duidelijk op vooruit zijn gegaan en landen die zijn achtergebleven. Tot de landen die zich duidelijk verbeterd hebben, behoren Slowakije, Polen en Hongarije, zij het om verschillende redenen. De Polen hebben vooral de werkloosheid teruggedrongen, de Hongaren het begrotingstekort en de Slowaken de inflatie. Dit zijn ook landen die een hoge economische groei hebben doorgemaakt. Tot de

landen die zijn achtergebleven behoren Spanje, Engeland en Finland. Spanje is vooral geconfronteerd met een grotere werkloosheid en een groter begrotingstekort, Engeland met inflatie en Finland met inflatie en een begrotingstekort. Deze landen zijn ook iets achtergebleven in economische groei, maar minder dan Griekenland en Italië. De positie van Nederland is iets verslechterd door een iets grotere inflatie. Opmerkelijk is dat de positie van Griekenland nauwelijks is veranderd. In Griekenland zijn weliswaar de werkloosheid en het begrotingstekort duidelijk toegenomen, maar de inflatie is sterk achtergebleven.

2.5 Activiteiten van burgers

De levenslopen van mannen en vrouwen verschillen sterk en veranderen in de loop van de tijd. Maar er zijn ook betrekkelijk vaste patronen, die samenhangen met belangrijke gebeurtenissen die bijna iedereen wel meemaakt in het leven. Sommige vinden vooral plaats aan het begin van het leven (studeren, uit huis gaan, samenwonen, gaan werken), andere in het midden van de levensloop (gezin stichten, scheiden) of juist aan het eind (pensionering, verlies partner). Niet iedereen maakt dezelfde levensgebeurtenissen mee en ook niet iedereen maakt vergelijkbare gebeurtenissen in dezelfde levensfase mee.

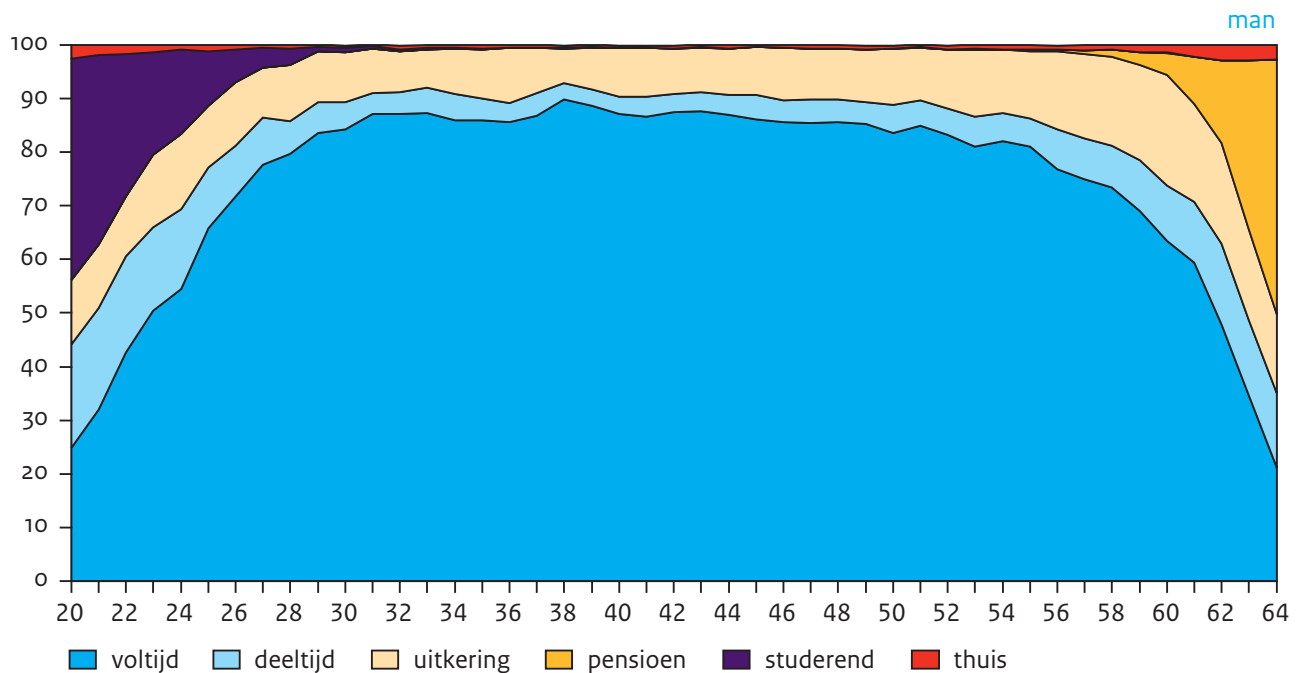
Liefbroer en Dykstra (2000) zijn van mening dat er in de loop van de tijd een ontwikkeling is naar een standaardlevensloop, waarin de levenslopen van verschillende bevolkingsgroepen steeds meer op elkaar gaan lijken (naar geslacht, opleidingsniveau, sociale klasse). Hier beperken we ons tot het gemiddelde leeftijdsprofiel. Dit profiel is samengesteld op basis van de belangrijkste sociaaleconomische activiteit van mannen en vrouwen op een zeker moment in hun leven. De respondenten van de Enquête beroepsbevolking (EBB) konden bij de vraag naar de belangrijkste sociaaleconomische activiteit kiezen uit de categorieën werkend, werkloos, arbeidsongeschikt, gepensioneerd, studerend en thuis verblijvend.

De verschillen tussen mannen en vrouwen in activiteitenprofiel zijn groot, maar worden in de loop der tijd kleiner. Mannen betreden al vrij vroeg na hun opleiding de arbeidsmarkt (figuur 2.18). Op 24-jarige leeftijd was in 2011 al bijna driekwart van de mannen aan het werk, en dat aandeel klom geleidelijk op tot een maximum van 93% op 32-jarige leeftijd. Mannen werken hoofdzakelijk in voltijdbanen, en dat blijft de hele levensloop zo. Het werken wordt langzaam iets minder door toenemende werkloosheid en arbeidsongeschiktheid. Pas op 60-jarige leeftijd komt het pensioen in zicht en daalt het aandeel werkende mannen snel naar 20% op 64-jarige leeftijd. Dit leeftijdsprofiel is weinig veranderd in de tijd. Wel is het aandeel in deeltijd werkende mannen fors toegenomen (van bijna 3% in 2003 naar ruim 7% in 2011) en komt de pensionering later in zicht (60-jarige leeftijd in 2003 en 62-jarige leeftijd in 2011).

Figuur 2.18

Mannen werken vooral in voltijd

Het levensloopprofiel van mannen, naar leeftijd en belangrijkste activiteit, 2013 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'13) SCP-bewerking

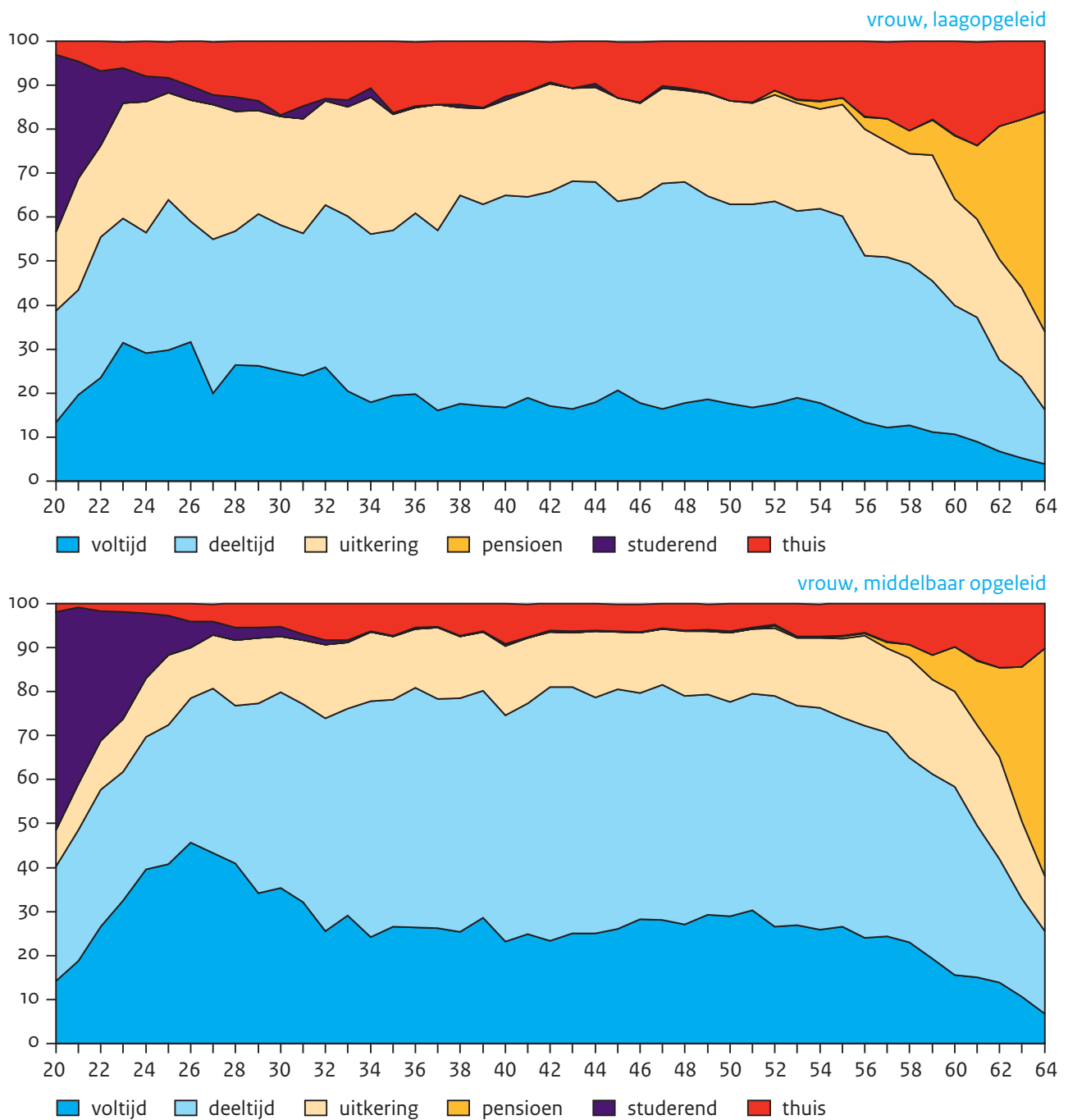
Het leeftijdsprofiel van vrouwen ziet er heel anders uit, met name door het hoge aantal deeltijdwerkers (figuur 2.19). Terwijl bij mannen deeltijdwerk nog steeds een betrekkelijk marginaal verschijnsel is, domineert dit bij vrouwen het beeld: gemiddeld besteden vrouwen in 2013 gedurende hun actieve leven circa 29% aan voltijdwerk en 37% aan deeltijdwerk. In 2003 ging dit nog om 27% respectievelijk 17% van hun tijd. Verder zijn vrouwen in verhouding tot mannen in hun actieve levens meer thuis zonder werk en uitkering: 7% tegenover 1% bij de mannen.

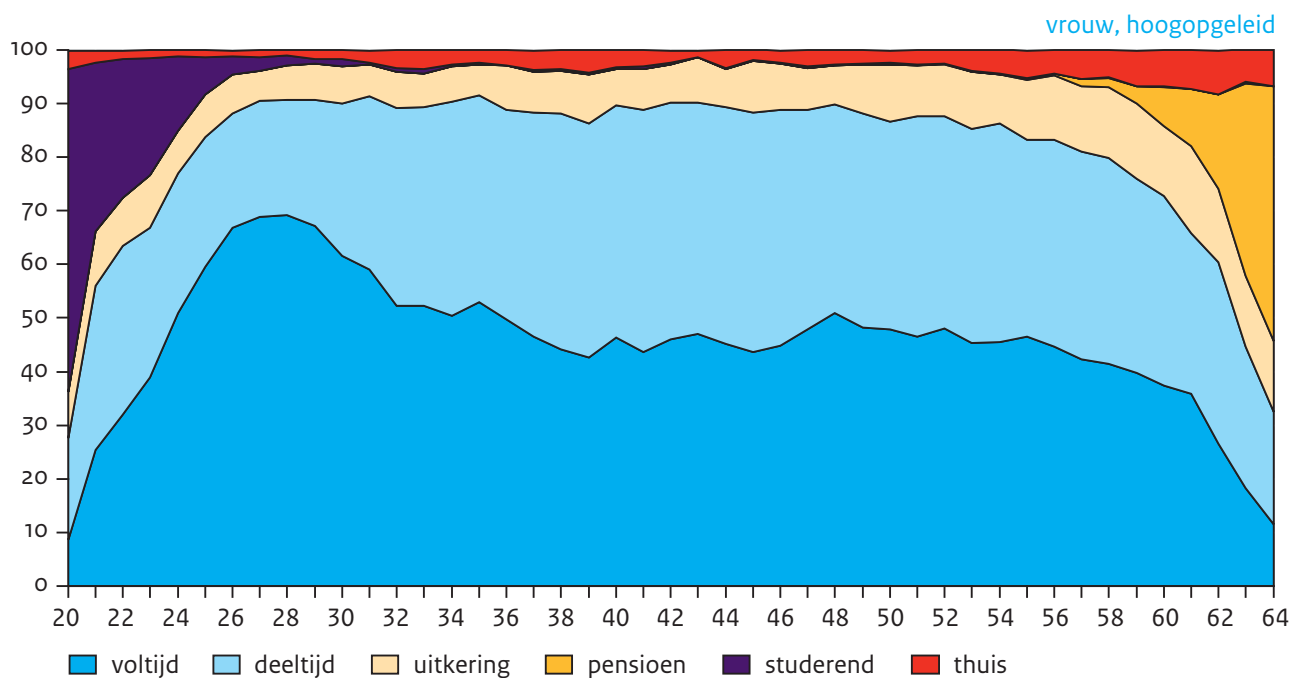
Figuur 2.19

Vrouwen werken vooral in deeltijd, maar verschillend per opleidingsgroep

Het levensloopprofiel van vrouwen, naar opleidingsniveau, leeftijd en belangrijkste activiteit, 2013
(in procenten)

Figuur 2.19
(Vervolg)

Bron: CBS (EBB'13) SCP-bewerking

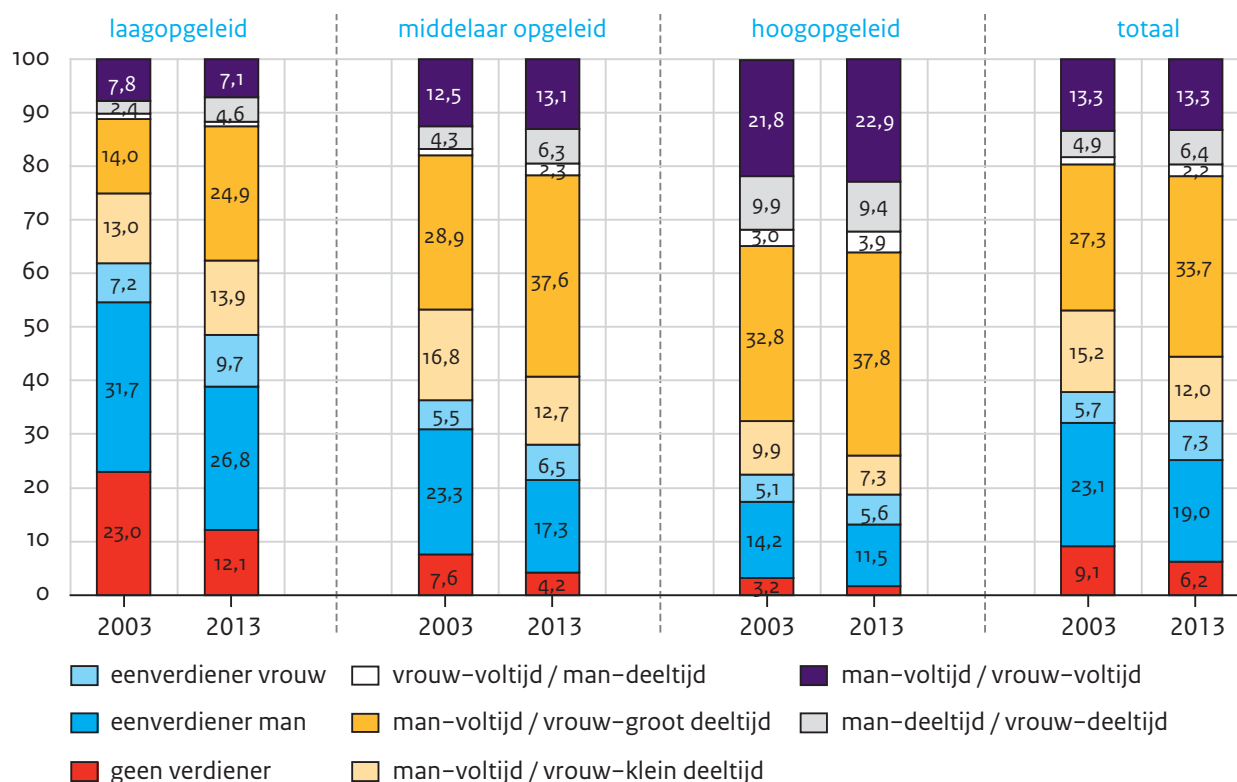
Bij vrouwen geeft het onderscheid naar opleidingsniveau nog nieuwe inzichten, bij mannen nauwelijks. Hoe hoger het opleidingsniveau van vrouwen, hoe hoger het aandeel vrouwen met betaald werk. Bij lageropgeleide vrouwen is circa 60% van de 25-54-jarigen werkzaam, bij middelbaar opgeleide 80% en bij hogeropgeleide 90%. De hogeropgeleide vrouwen onderscheiden zich echter vooral van de middelbaar opgeleide vrouwen door het aanzienlijk hogere aandeel voltijds werkenden: circa 50%, tegenover circa 25%. Een tweede opvallend verschijnsel is de top in het voltijds werken tussen het tweeëntwintigste en tweeëndertigste levensjaar, die vermoedelijk samenhangt met gezinsvorming. Het hoogste aantal voltijds werkende vrouwen treffen we aan rond het zevenentwintigste levensjaar, waarna het aantal daalt naar een niveau dat bij 32 jaar circa een derde lager is dan op de leeftijd van circa 27 jaar. Daarna blijft het aantal voltijds werkende vrouwen vrij stabiel. Dit patroon treffen we aan bij alle opleidingsgroepen.

Omdat vrouwen meer, en vooral meer in deeltijd zijn gaan werken, combineren zij betaalde arbeid vaak met de zorg voor kinderen of andere vormen van zorg of steun voor anderen. Hierdoor is een heel scala aan verdienertypen ontstaan (figuur 2.20).

Figuur 2.20

Vooral aanwas van anderhalfverdieners

Het aandeel een- en tweeverdieners bij (gehuwd) samenwonenden,^a naar arbeidsdeelname, 2003 en 2013 (in procenten)

a Paren waarvan beide partners 25 tot 65 jaar zijn. Geen verdieners zijn huishoudens zonder een partner met betaald werk.

Bron: CBS (EBB'03 en '13) SCP bewerking

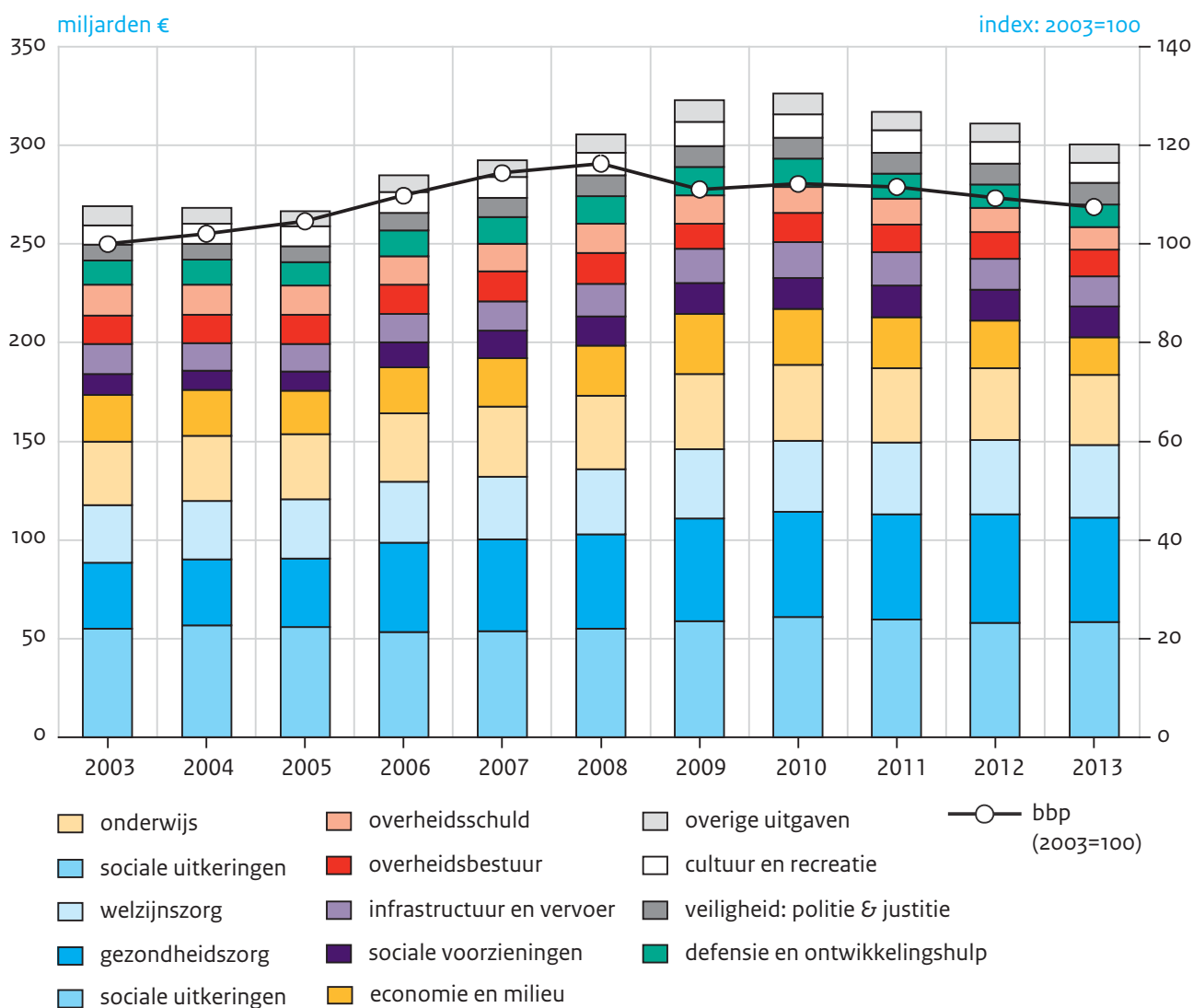
Vooral de combinatie van een man met een voltijdbaan en een vrouw met een ruime deeltijdbaan van drie of vier werkdagen per week, heeft sterk aan betekenis gewonnen: van 27% in 2003 naar 34% in 2013. Verder verliest de eenverdienersbaan van de man duidelijk terrein: van 23% in 2003 naar 19% in 2013. De overwegend in voltijd werkende man blijft, evenals de overwegend in deeltijd werkende vrouw, een hardnekkig verschijnsel: in 2003 had 93% van de (gehuwd) samenwonende werkende mannen en 30% van de werkende vrouwen een voltijdbetrekking, en hierin is met 90% respectievelijk 30% in 2013 weinig verandering gekomen.

2.6 Overheidsuitgaven

De overheid speelt een belangrijke rol in moderne welvaartsstaten en draagt door de uitvoering van publieke taken bij aan de verbetering van de leefsituatie van de burgers. Deze taken leggen een groot beslag op het totaal verdiende inkomen. In de periode 2003-2014 vergden de overheidsuitgaven tussen de 42% en 48% van het nationaal inkomen. Ongeveer de helft van de overheidsuitgaven komt ten goede aan publieke diensten voor bur-

gers, het zogenaamde profijt van de overheid, een kwart aan uitkeringen en toeslagen aan huishoudens, en eveneens een kwart aan investeringen, subsidies aan bedrijven, betalingen aan het buitenland en rente op overheidsschuld. De totale overheidsuitgaven kwamen in 2014 uit op circa 301 miljard euro, wat neerkomt op 46% van het bbp (figuur 2.21).

Figuur 2.21
Overheidsuitgaven licht dalend, na een constante groei vanaf 2011
Overheidsuitgaven, 2003-2013 (in prijzen van 2013)

Bron: cbs (StatLine, overheidsuitgaven)

De overheidsuitgaven zijn met 1,0% per jaar in de periode 2003-2014 iets sneller gestegen dan het bbp, dat slechts een groei van 0,7% per jaar haalt. Deze achterblijvende groei van het bbp is nagenoeg geheel veroorzaakt door de economische krimp in 2009, die daarna – in constante prijzen – niet meer is goedge maakt. Dit verschil in tempo tussen bbp en overheidsuitgaven is vooral in 2009 tot stand gekomen. In dat jaar toonde de economie een duidelijke krimp (-4,5%), terwijl de overheidsuitgaven juist een versnelling vertoonden (+5,6%). Hierdoor is het inkomen van huishoudens in de jaren van de crisis nog redelijk op

peil gebleven als we het profijt van de overheid bij het beschikbare inkomen optellen (figuur 2.13). De overheidsuitgaven zijn enige jaren na de economische crisis blijven stijgen, maar vanaf 2011 weer licht gedaald (-2,7% per jaar). Daarvoor stegen de overheidsuitgaven met gemiddeld 2,8% per jaar, nagenoeg in lijn met het bbp. De reële groei van overheidsuitgaven met 57,2 miljard in de periode 2003-2010 is in belangrijke mate het gevolg van de toegenomen uitgaven voor gezondheidszorg (20,0 miljard), welzijnszorg (6,7 miljard), onderwijs (6,5 miljard) en sociale voorzieningen (5,8 miljard).

De zorg vergde in 2013 circa 30% van het overheidsbudget, gevolgd door de uitkeringen (19%) en het onderwijs (12%). Samen liepen de uitgaven voor zorg, sociale zekerheid en onderwijs op tot circa 61% van de totale overheidsuitgaven. De uitgaven voor de overheidsschuld zijn echter – met name door dalende rentetarieven – met gemiddeld 2,2% per jaar gedaald. De sterke stijging van de zorguitgaven in 2006 is deels kunstmatig, door de invoering van de Zorgverzekeringswet, waardoor de particuliere verzekering (circa een derde deel van de totale uitgaven) in de collectieve sector is opgenomen.

Wanneer we specifiek kijken naar de uitgaven in de periodes 2003-2006, 2006-2010 en 2010-2013, zien we een daling van de overheidsuitgaven als aandeel van het bbp (figuur 2.22). Waar in de jaren 2006-2010 de overheidsuitgaven als aandeel van het bbp nog met gemiddeld 2,9% per jaar stegen, daalde dit aandeel in de daarop volgende jaren met gemiddeld 1,3% per jaar. De uitgaven voor zorg toonden in de periode 2010-2013 een gemiddelde groei van 1,7% per jaar, terwijl de overige sectoren te maken hadden met gelijkblijvende of dalende uitgaven. Alleen de genees- en hulpmiddelen hebben duidelijk ingeleverd. In de periode 2003-2013 zijn de uitgaven voor intramurale zorg, sociale bescherming en politie het meest gestegen en de uitgaven voor economische zaken, huisvesting en gebiedsontwikkeling en de overheidsschuld het minst.

Beperken we ons tot de uitgaven in de laatste jaren, de periode 2010-2013, dan zijn de intramurale zorg, de politie en de welzijnszorg de grootste stijgers en economische zaken, ontwikkelingshulp en geneesmiddelen de grootste achterblijvers.

Figuur 2.22

Afvlakking groei zorguitgaven

Groei overheidsuitgaven als aandeel van het bbp in detail

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

2.7 Slotbeschouwing

De ontwikkeling van de leefsituatie van burgers wordt mede bepaald door de sociale en economische omgeving waarin zij leven. Enerzijds zijn er ontwikkelingen die langlopende maatschappelijke processen weerspiegelen, zoals de vergrijzing en de digitalisering, ander-

zijds zijn er ontwikkelingen die worden gestuurd door bepaalde gebeurtenissen, zoals de economische crisis en migratiestromen.

De demografische ontwikkeling kenmerkt zich niet alleen door een toenemende vergrijzing (het aandeel 65-plussers is toegenomen van 13,6% in 2002 tot 17,3% in 2014), maar ook door verzelfstandiging. Zo is het aandeel 85-plussers dat thuis woont gestegen van 65,8% in 2002 naar 74,4% in 2014. Hierin weerspiegelt zich de toegenomen extramuralisering van de zorg. De bevolkingsaanwas beweegt zich al jaren rond de 0,35% per jaar. Van de totale nettobevolkingsgroei is circa 80% van niet-westerse herkomst.

Een opvallende demografische trend is de afname van het percentage personen dat contractueel samenwoont, vooral in huwelijksvorm, en de toename van het aantal huwelijken dat in een echtscheiding eindigt. In 2003 huwde 5,0 op de 1000 inwoners en eindigde 32% van de huwelijken in een scheiding. In 2013 huwde nog maar 3,8 op de 1000 inwoners en eindigde 38% van de huwelijken in een scheiding. Het aantal samenlevingscontracten was en bleef met 0,6 op de 1000 inwoners betrekkelijk laag.

Digitale vaardigheden vormen een belangrijke factor in de kwaliteit van de leefsituatie. Personen met een betere toegang tot internet en betere digitale vaardigheden hebben, los van andere kenmerken, een betere kwaliteit van leven. Op het gebied van de toegang tot internet en de digitale vaardigheden is er de laatste jaren echter weinig veranderd. In de periode 2005-2010 trad nog wel een lichte verbetering op, maar daarna is het beeld betrekkelijk stabiel. Dat komt doordat al heel veel Nederlanders toegang hebben tot internet en de meeste mensen betrekkelijk goed met de computer en het internet kunnen omgaan. Nederland neemt samen met de Scandinavische landen dan ook een hoge positie in op digitale vaardigheden. Er zijn wel verschillen naar opleidingsniveau, maar deze veranderen nauwelijks in de tijd.

De economische situatie kunnen we grofweg indelen in drie perioden: de precrisis (2003-2008), de crisis (2008-2013) en de postcrisis (vanaf 2014). In de periode 2003-2008 stonden alle signalen op groen: de economische productie en de daaraan verbonden inkomsten stegen, gecorrigeerd voor de inflatie, gemiddeld met 2,6% respectievelijk 2,0% per jaar. In 2009 sloeg de economische crisis toe. In daaropvolgende jaren was er langzaam herstel op nationaal niveau, maar daalden de inkomens van huishoudens nog licht. Pas in 2014 zien we op een breed front een kentering. Productie en inkomens stijgen, ook die van huishoudens. Om de koopkracht van inkomens van huishoudens jaarlijks op peil te houden, moet al het inkomen dat we samen per jaar verdienen gemiddeld met 0,55% per jaar stijgen. Houden we hiermee rekening, dan blijkt dat de koopkracht van het nationaal inkomen in 2014 op een niveau ligt dat in 2005 nog niet, maar in 2006 wel was bereikt. Het totale beschikbare inkomen van huishoudens blijft hierop wat achter, doordat het aandeel van huishoudens in het totaal verdiende inkomen wat is gedaald ten gunste van de bedrijven en de overheid, met name in de periode 2003-2005. Doordat de overheid gedurende de crisis geld is blijven uitgeven aan zorg, onderwijs en veiligheid, is het totale koopkrachtverlies inclusief het profijt van de overheid, beperkt gebleven. Het beschikbare

inkomen per equivalent huishouden is in de periode 2003-2014 gemiddeld met 0,7% per jaar gedaald; rekenen we ook het profijt van de overheid mee, dan blijft het totale inkomen in deze periode nagenoeg gelijk.

De crisis heeft een stijging veroorzaakt van kwetsbare burgers. Dit zijn burgers die over weinig hulpbronnen beschikken: weinig inkomen, zonder werk, laagopgeleid en fysiek beperkt. Uitgedrukt als percentage van de bevolking, en inclusief dubbeltellingen, is dit aandeel gedaald van 26,7% in 2004 naar 22,4% in 2008, om vervolgens weer te stijgen naar 26,8% van de bevolking. Vooral de toename van de werkloosheid en armoede is hiervoor verantwoordelijk. Kwetsbaarheid komt ook tot uitdrukking in het gebruik van voorzieningen in het sociale domein. Terwijl van het totale aantal huishoudens in 2012 ruim 18% gebruik maakte van een voorziening in het sociale domein, was dit bij de lage inkomens ruim 52%. Ook 80-plussers en eenoudergezinnen zijn kwetsbaar als we afgaan op het bereik van het sociale domein (ruim 40% resp. ruim 38%).

De dagelijkse bezigheden verschillen sterk tussen mannen en vrouwen, hoewel die verschillen in de loop der tijd minder groot worden. Terwijl de arbeidsdeelname van vrouwen duidelijk is toegenomen, blijft de overwegend in voltijd werkende man en de overwegend in deeltijd werkende vrouw een hardnekkig verschijnsel: in 2013 werkte 90% van de (gehuwd) samenwonende mannen en 30% van de (gehuwd) samenwonende vrouwen in voltijd. In 2003 waren deze percentages nauwelijks anders. Wel zien we dat het aandeel voltijds werkende vrouwen sterk verschilt per opleidingsniveau.

De verandering in de arbeidsdeelname van vrouwen heeft een breed scala van verdienspatronen bij paren doen ontstaan. Vooral de combinatie van een man met een voltijdbaan en een vrouw met een ruime deeltijdbaan van drie of vier werkdagen per week heeft een sterke opmars gemaakt: van 27% in 2003 naar 34% in 2013. De eenverdiener verliest duidelijk terrein.

Noten

- 1 Het betreft thuiswonende personen, wat met de trend van extramuralisering een licht vertekend beeld voor de totale bevolking kan geven.
- 2 De belangrijkste verschillen zijn dat in 2012 ook de Wajongers zijn opgenomen die minder dan 80% arbeidsongeschikt zijn en dat de woon- en vervoersvoorzieningen in 2012 ontbreken.
- 3 Door de revisie van de Nationale Rekeningen van het CBS in 2014 kunnen de cijfers in deze publicatie afwijken van die in de vorige publicatie. De aanleiding voor deze revisie waren nieuwe internationale methodologische richtlijnen. Een belangrijke noviteit daarbij is dat ook de bijdrage van illegale activiteiten aan de economie werden opgenomen. Tegelijk met de toepassing van deze nieuwe richtlijnen heeft een herijking plaatsgevonden op nieuwe bronnen. Deze revisie heeft ingrijpende gevolgen. Zo is het bbp voor 2010 met 7,6% naar boven bijgesteld, waarvan 3,0 procentpunten als gevolg van het doorvoeren van de nieuwe internationale richtlijnen en 4,6 procentpunten -als gevolg van de herijking op nieuwe bronnen. Voor andere jaren zijn vergelijkbare effecten opgestreden en uiteraard voor allerlei andere onderdelen van de Nationale Rekeningen.
- 4 In de rekeningen van het CBS worden daar nog de rendementen van pensioenvoorzieningen bij opgeteld, maar die blijven hier buiten beeld, omdat deze voor huishoudens geen reële betekenis hebben.

- 5 Het saldo van primaire inkomens van het buitenland naar Nederland (positief) en van Nederland naar het buitenland (negatief) vertoont grote schommelingen, maar is doorgaans positief (gemiddeld 8,0 miljard euro in de periode 2003-2007 en 8,7 miljard euro in de periode 2009-2014); in 2008 was dit saldo echter sterk negatief (-11,0 miljard euro). Volgens het CBS stegen de winstinkomsten van buitenlandse dochterondernemingen van Nederlandse bedrijven in 2008 sterk, maar daalden de winsten van Nederlandse dochters van buitenlandse ondernemingen in 2008 sterk (www.cbs.nl, Webartikel, "Saldo primaire inkomens met het buitenland weer positief", geplaatst op donderdag 30 juni 2011).
- 6 In hoofdstuk 5 over inkomen wordt op basis van een andere CBS-bron, de Inkomensstatistiek (IS), een nagenoeg gelijkblijvende koopkrachtontwikkeling waargenomen. Het beschikbare inkomen in de Nationale rekeningen (NR) en het besteedbare inkomen in de Inkomensstatistiek geven dus een iets andere ontwikkeling. De precieze reden is niet goed te achterhalen, maar hangt samen met populatieverschillen (de NR betreft alle huishoudens in Nederland en alle Nederlanders in buitenland, de IS alleen de thuiswonende bevolking in Nederland) en definitieverschillen (zo schrijft de NR niet af op woningen maar de IS wel, en zijn de belastingen in de NR op kasbasis en in de IS op transactiebasis).
- 7 Het permanente inkomen is het gemiddelde inkomen waarover een huishouden over een langere periode verwacht te beschikken. Volgens de econoom Friedman worden de omvang en samenstelling van de consumptie van huishoudens meer bepaald door het permanente inkomen dan door de fluctuerende jaarlijkse inkomens.

Literatuur

- Bijl, R., J. Boelhouwer, N. Sonck en E. Pommer (2013). *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Deursen, Alexander van en Jan van Dijk (2012). *Tendrapport internetgebruik 2012. Een Nederlands en Europees perspectief*. Enschede: Universiteit Twente.
- Liefbroer, Aart en Pearl Dykstra (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR-rapport V107).
- Lukkezen, J. en A. Elbourne (2015). *De Nederlandse consumptie. Goede tijden, slechte tijden*. Den Haag: Centraal Planbureau (Policy brief 2015/03).
- Meer, P.A.M. van der (2014). *Onderzoeksrapport digitaal contact overheid en gemeente* (in opdracht van de KBO). Fleurac (Frankrijk): TeraKnowledge, Bureau voor Marktonderzoek (<http://bit.ly/1NPAGFg>).
- Ollivaud, Patrice en David Turner (2014). *The effect of the global financial crisis on OECD potential output*. Paris: OECD (Economics Department Working Papers No. 1166).
- Schuyt, C.J.M (1995). *Kwetsbare jongeren en hun toekomst. Een beleidsadvies gebaseerd op een literatuurverklaring*. Rijswijk: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

3 Publieke opinie

3 Publieke opinie

Paul Dekker en Josje den Ridder

- Nederland is vergeleken met andere eu-lidstaten positief gestemd over het land en over de politiek, maar er is wel meer zorg over de toekomst.
  - Vanaf 2014 verbetert de stemming over de economie; in het kielzog daarvan verbeteren tijdelijk ook de stemming over het land en het vertrouwen in de politiek.
  - Er is veel steun voor meer invloed van burgers op de politiek, onder andere door referenda. Daar zijn middelbaar opgeleiden opvallend vaak voor.
  - Samenleven ('normen en waarden') staat in 2015 minder centraal als grootste maatschappelijk probleem dan in 2008. Gezondheidszorg is belangrijker geworden en wordt door het publiek bovenaan de politieke agenda geplaatst.
  - De steun voor de Europese Unie is gedaald, met name bij lageropgeleiden.
  - Het opinieklimaat voor integratie en immigratie is milder geworden en de houding tegenover politieke vluchtelingen is positief, in 2014/'15 niet minder dan tien jaar eerder.
  - Middelbaar opgeleiden bevinden zich qua opvattingen doorgaans dichter bij lageropgeleiden dan bij hogeropgeleiden.
  - De categorie middelbaar opgeleiden is erg heterogeen. Mbo'ers en havisten/vwo'ers lijken qua publieke opinie weinig op elkaar; de eersten zijn meer verwant met mensen met mavo en gelijksoortige opleidingen, de laatsten meer met hbo'ers.
-

In dit hoofdstuk staan ontwikkelingen in de publieke opinie centraal:

- de stemming over economie en samenleving;
- houdingen tegenover het functioneren van de politiek;
- opvattingen over wat de grootste maatschappelijke problemen zijn en wat hoog op de politieke agenda zou moeten staan;
- enkele beleidsvoorkeuren ten aanzien van drie strijdpunten (straffen, Europese eenwording, integratie en vluchtelingen).

We kijken voor de afgelopen tien jaar naar veranderingen in de hele bevolking, en op onderdelen naar veranderingen op drie opleidingsniveaus. Op de verschillen daartussen gaan we aan het einde van het hoofdstuk verder in, vooral op de positie van de middelbaar opgeleiden, de rode draad van dit rapport. We beginnen echter met een positionering van Nederland in Europa.

3.1 Nederland in Europa

We vergelijken in Europees verband de publieke opinie in Nederland met zo recent mogelijke cijfers op drie kernthema's: de algehele stemming, de houding tegenover de politiek en de opstelling in globaliseringskwesities. We brengen de landen in kaart met gemiddelde

posities tussen tegengestelde voorkeuren of met verschilcores, dat wil zeggen met het saldo van steun voor een opvatting en de afwijzing daarvan.¹

Figuur 3.1 brengt voor alle lidstaten van de Europese Unie (EU) in 2015 de maatschappelijke stemming in kaart, met een oordeel over hoe het nu gaat met het land en een verwachting voor de volgende generatie. Nederlanders zijn per saldo tevreden over het heden en ze worden daarin slechts gepasseerd door de Denen, Ieren en Maltezen. Evenals in de meeste andere landen overheerst in ons land voor de langere termijn het pessimisme; de verwachting is eerder dat de volgende generatie het moeilijker krijgt dan makkelijker. In zeven van de 28 landen is men pessimistischer dan in Nederland.

Vergeleken met andere Europeanen zijn Nederlanders niet alleen over de samenleving positief, maar ook over de politiek, zo laat figuur 3.2 zien. In de meeste landen wint tevredenheid met het functioneren van de democratie het van ontevredenheid, maar in Nederland is het verschil wel groter dan elders (met uitzondering van Zweden en Denemarken). Nederland behoort tot de minderheid van landen waar vertrouwen in de regering het wint van gebrek aan vertrouwen.

Tot slot staan in figuur 3.3 voor een kleiner aantal landen in 2014/15 de gemiddelde opvattingen over de Europese integratie en de gevolgen van immigratie. Nederland bevindt zich in het positieve kwadrant van steun voor verdere Europese integratie en acceptatie van immigratie, maar wel dicht bij het neutrale midden. De Zweden uiten zich aanzienlijk positiever over de effecten van immigratie en de Denen, Slovenen, Duitsers en Polen zijn meer voor Europese eenwording, zij het ook met mate. Uit de in de voorgaande figuren gebruikte Eurobarometer komt Nederland met andere indicatoren meer uitgesproken als bovengemiddeld pro-EU naar voren (zie ook Den Ridder et al. 2015: 38-39). In dat onderzoek is de publieke opinie overigens overal tamelijk positief gestemd over de EU.²

Er is er nog nauwelijks landenvergelijkend onderzoek beschikbaar naar de publieke opinie over de recente vluchtelingen crisis. Uit een enquête van onderzoeksinstituut Ifop uit september 2015 in zes landen, komt naar voren dat Nederlanders nogal terughoudend zijn in het willen opvangen en integreren van vluchtelingen.³

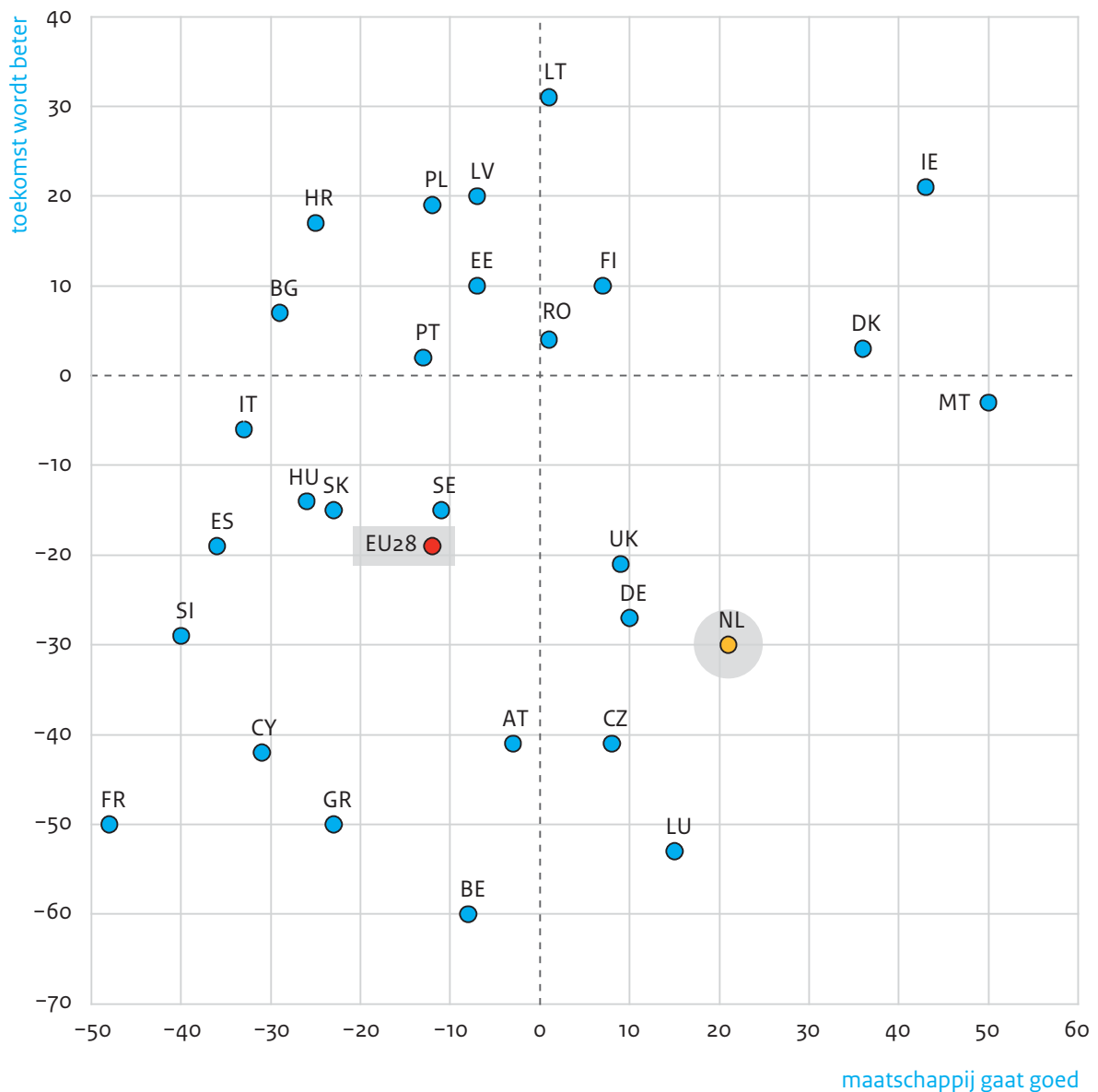
Concluderend is Nederland in Europees perspectief zeker geen ontevreden natie.

Nederlanders zijn relatief positief over hoe het gaat met het land, relatief opvallend positief over de nationale politiek en meer dan gemiddeld 'voor Europa'. Opvallend is de relatief grote zorg in Nederland over de toekomst in figuur 3.1. De spreiding van landen in die figuur suggereert ook geen eenvoudige relatie tussen feitelijke en ervaren voorspoed enerzijds en verwachtingen anderzijds. Voorspoed kan vertrouwen in de toekomst geven, maar men kan zich in een gunstige situatie ook bewuster worden van grenzen en bedreigingen voor verdere vooruitgang. Laten we nu wat beter naar de verwachtingen van Nederlanders gaan kijken.

Figuur 3.1

Nederlanders positiever dan andere Europeanen over het heden, maar bezorgder over de toekomst

Maatschappelijke tevredenheid en optimisme in de Europese Unie,^a personen van 15 jaar en ouder, 2015 (in procentpunten)

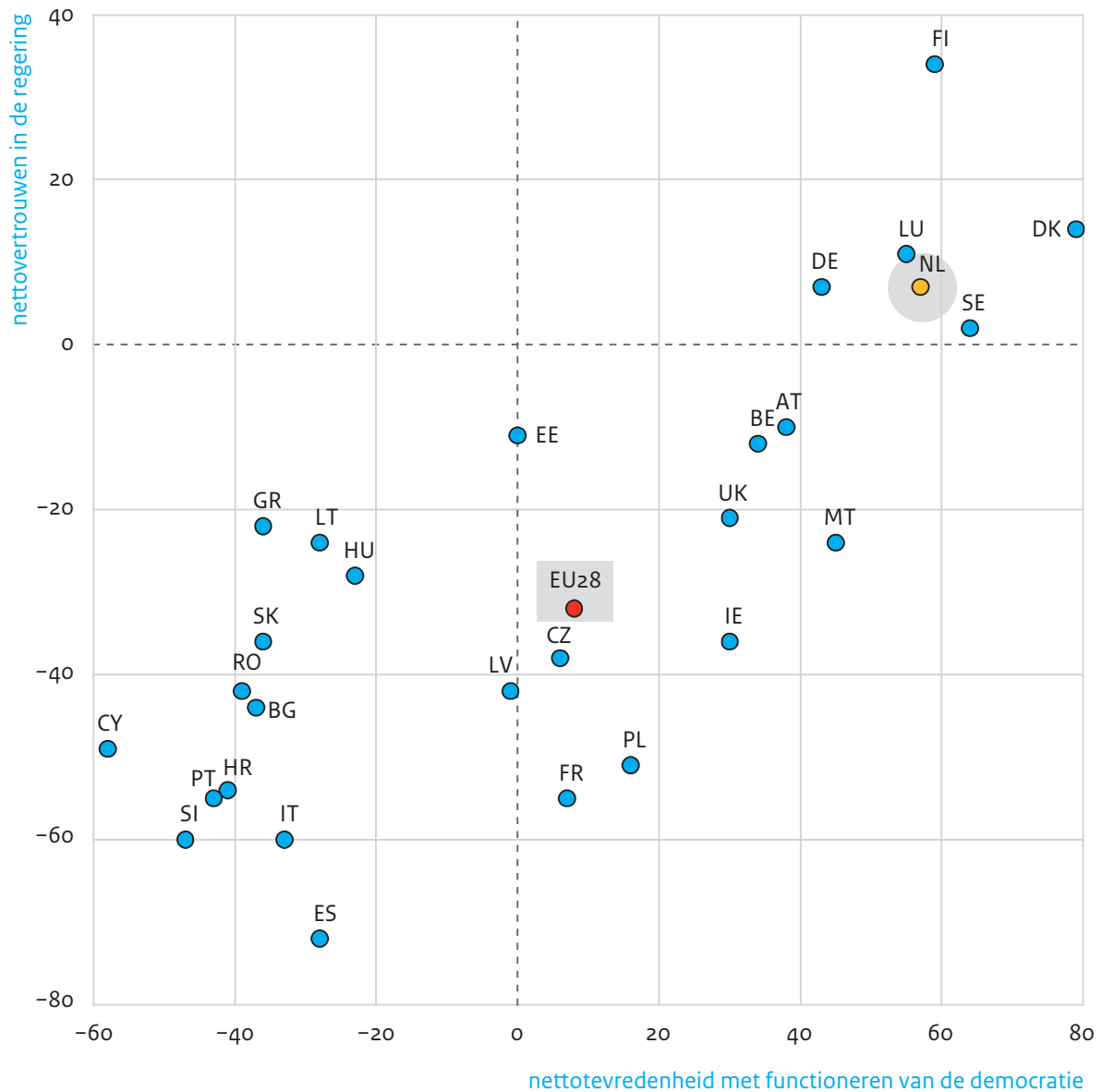
a Vermeld zijn verschillcores. Horizontaal het percentage dat vindt dat het de goede kant op gaat met het land min het percentage dat het de verkeerde kant op vindt gaan; verticaal het percentage dat denkt dat de volgende generatie het gemakkelijker zal hebben min het percentage dat denkt dat die het moeilijker zal hebben.

Bron: EB 83.3 (mei 2015)

Figuur 3.2

Nederlanders positiever over de politiek dan andere Europeanen

Steun voor de politiek in de Europese Unie,^a personen van 15 jaar en ouder, 2015 (in procentpunten)

a Vermeld zijn verschilcores. Horizontaal het percentage dat tevreden is met het functioneren van de nationale democratie min het percentage dat ontevreden is; verticaal het percentage dat geneigd is de regering te vertrouwen min het percentage dat geneigd is die niet te vertrouwen.

Bron: EB 83.3 (mei 2015)

Figuur 3.3

Nederlanders relatief positief over de EU en gemiddeld over de multiculturele samenleving

Opvattingen over de Europese integratie en de effecten van immigratie, personen van 18 jaar en ouder, 2014/'15 (in scores)^a

a Gemiddelde scores op (gencodeerde) elfpuntsschalen:

- horizontaal van 'eenwording is al te ver gegaan' (-100) tot 'eenwording moet verder gaan' (100) in antwoord op een vraag over de Europese Unie met de toelichting 'met eenwording wordt bedoeld verdere samenwerking en niet zozeer verdere uitbreiding';
- verticaal van 'slechtere plek om te wonen' (-100) tot 'betere plek om te wonen' (100) in antwoord op de vraag 'Is Nederland, door mensen uit andere landen die hier zijn komen wonen, een slechtere of een betere plek geworden om te wonen?'

Bron: ESS 7 (2014/'15)

3.2 De stemming over economie en samenleving

Economische stemming verbetert in 2014 en 2015

We beginnen in tabel 3.1 met de economie. Het overgrote deel van de Nederlanders is de afgelopen tien jaar van mening gebleven dat men zelf in welvaart leeft; ook vinden de meeste mensen dat er welvaart in het land heerst, al is dat percentage sinds 2012 wel lager dan in de jaren ervoor. Veranderlijker zijn de verwachtingen. Eind 2014, begin 2015 verwacht 55% aanhoudende welvaart in het land (in plaats van een crisis met grote werkloosheid). Dat is aanzienlijk meer dan twee jaar daarvoor (36%) of bij het uitbreken van de crisis eind 2008, begin 2009 (30%), maar nog altijd een stuk minder dan in het topjaar 2006 (77%). Met uitzondering van eind 2008, begin 2009 zijn hogeropgeleiden steeds een stuk optimistischer dan lageropgeleiden. De middengroep zit in het midden, afwisselend dicht bij de lager- en de hogeropgeleiden.

Tabel 3.1

Stabiele perceptie van de eigen welvaart, maar veranderlijke toekomstverwachtingen

Welvaartspercepties en -verwachtingen,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004-2014/'15 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
vindt zichzelf of het eigen gezin in welvaart leven	82	84	87	87	82	84
vindt dat er welvaart heerst in ons land	71	78	76	78	70	68
verwacht dat de welvaart aanhoudt	51	77	30	61	36	55
idem bij						
lageropgeleiden	39	71	30	53	30	44
middelbaar opgeleiden	50	76	32	63	35	55
hogeropgeleiden	63	85	30	69	42	65

- a Keuze voor (aanhoudende) welvaart in antwoord op de volgende drie vragen: 'Leeft (u/uw gezin) in welvaart of niet?', 'Vindt u dat er in ons land op het ogenblik welvaart heerst of niet?' en 'Denkt u dat er in de nabije toekomst een economische crisis met grote werkloosheid zal komen of denkt u dat de welvaart voorlopig wel zal aanhouden?'. De mensen die niet konden kiezen zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: SCP (cv'04-'14/'15)

In tabel 3.1 en volgende tabellen worden gegevens uit het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (cv) gebruikt. Daarin zijn in 2010/'11 veranderingen aangebracht (in dat jaar bij de helft van de respondenten, daarna voor iedereen) in vraagformuleringen en antwoordcategorieën (zie toelichting in Den Ridder en Schyns 2013). Op een enkele uitzondering na worden in dit hoofdstuk uitsluitend de nieuwe formuleringen gebruikt. Als vergelijking van oude en nieuwe formuleringen in 2010/'11 verschillende uitkomsten oplevert, worden de oude cijfers gestroomlijnd met de nieuwe. Tenzij anders vermeld, worden in de

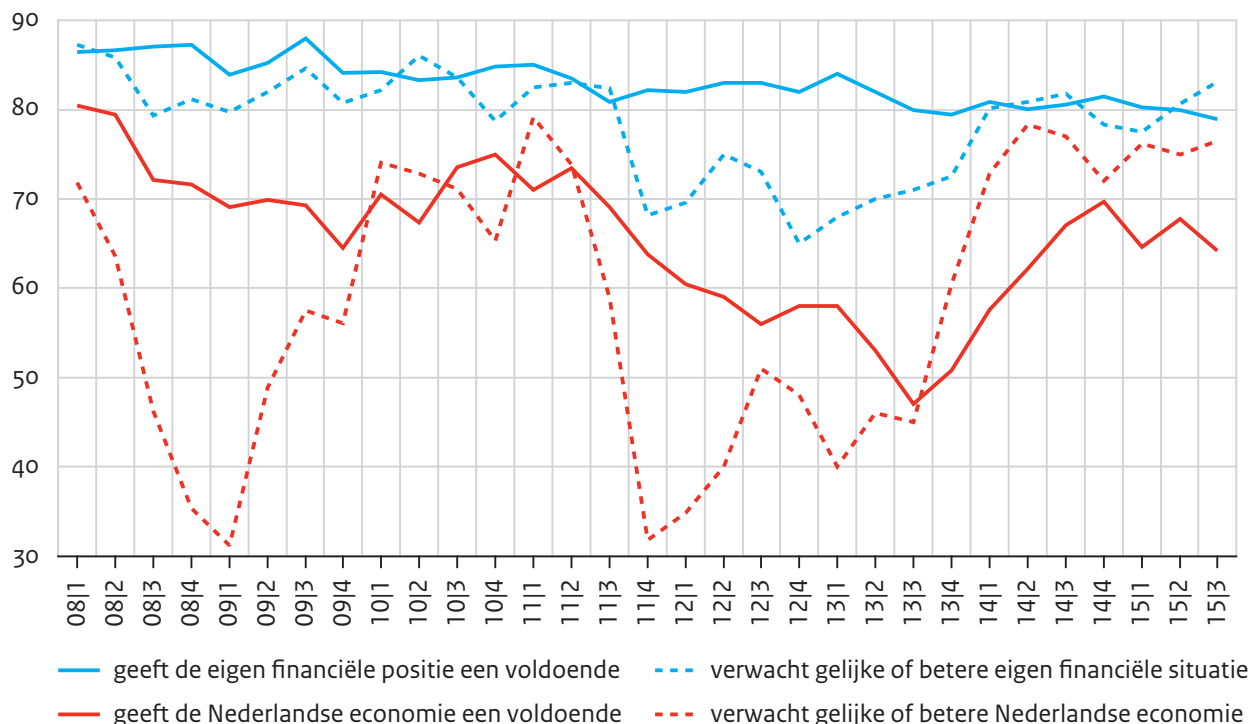
tabellen percentages vermeld van alle respondenten met een antwoord, inclusief het antwoord 'ik weet het niet'.

Met behulp van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), een kwartaalonderzoek, kunnen we voor de periode 2008-2015 de veranderingen in de economische stemming gedetailleerder in kaart brengen. In overeenstemming met tabel 3.1 laat figuur 3.4 weinig fluctuaties zien in de persoonlijke financiële tevredenheid, al is er wel een gestage daling te signaleren (87% geeft begin 2008 een voldoende, 79% medio 2015). De verwachtingen van de eigen financiële situatie (zie ook tabel 5.6 in hoofdstuk 5) blijven in de eerste crisisjaren hoog, dalen dan (waarschijnlijk vooral ook door onzekerheid over de gevolgen van bezuinigingsmaatregelen van de overheid) en stijgen vanaf 2013 weer naar het oude niveau. Ten aanzien van de economie is de stemming veranderlijker dan ten aanzien van de eigen situatie. De tevredenheid lijkt met enige vertraging en afgezwakt de verwachting te volgen dat er geen verslechtering plaatsvindt. In de internationale onzekerheid en de bankencrisis van 2008 daalt dat vertrouwen sterk. Het herstelt zich dan, tot het uitbreken van de eurocrisis in 2011.

Figuur 3.4

Somberheid over de economie in 2012 en 2013, herstellend vertrouwen in 2014 en 2015

Meningen en verwachtingen over de eigen financiële situatie en de Nederlandse economie, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in procenten)

Bron: SCP (COB'08/1-'15/3)

Er is weer een sterke daling van het vertrouwen, en dat blijft laag tot eind 2013. Dan komen er meer positieve berichten over herstel en vanaf 2014 heeft het publiek er weer duidelijk

meer vertrouwen in. Ook conjunctuurberichten van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) laten een herstel van het consumentenvertrouwen en de koopbereidheid zien. In juni 2015 rapporteert het CBS de hoogste stand van het consumentenvertrouwen in acht jaar.⁴

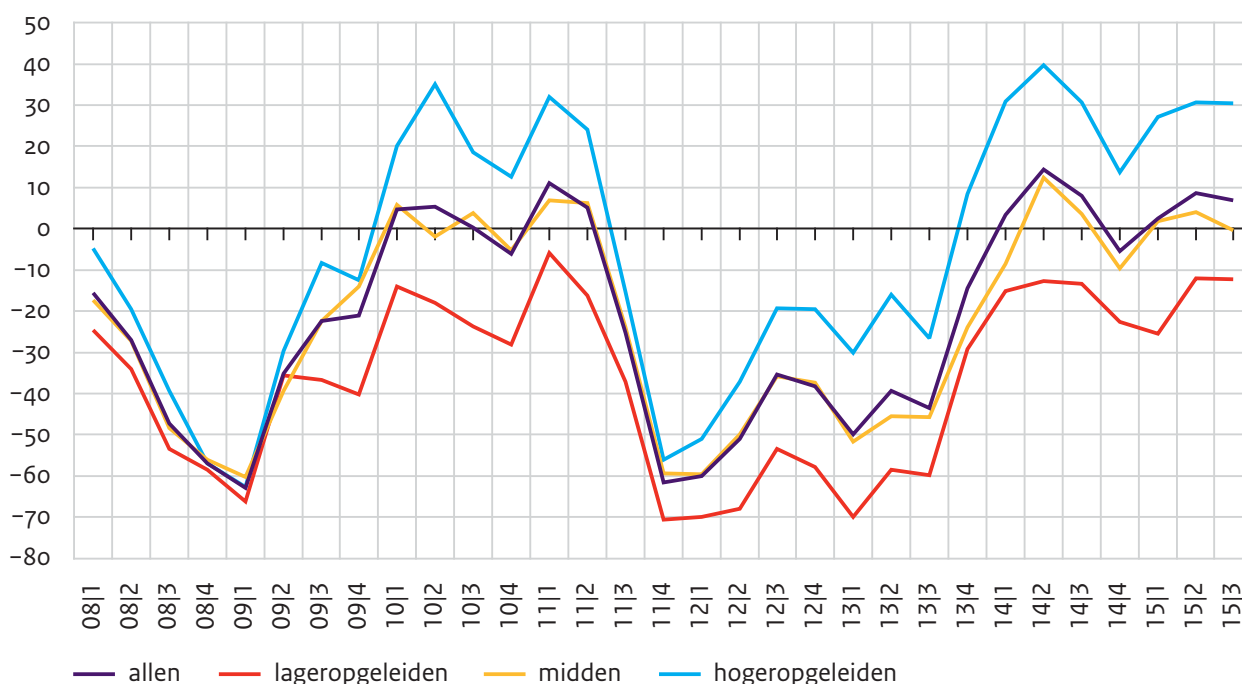
Vooraf hogeropgeleiden zien economisch herstel

Vanaf begin 2014 worden vooral mensen met een hoger opleidingsniveau positiever over de economische toekomst. Figuur 3.5 laat zien hoe de economische verwachtingen zich ontwikkelen onder lager-, middelbaar en hogeropgeleiden. Weergegeven is het netto-optimisme: het aandeel van de bevolking dat een verbetering van de economie verwacht min het aandeel dat een verslechtering verwacht. Bij een positieve score zijn er meer optimisten dan pessimisten, bij een negatieve score meer pessimisten dan optimisten.

Figuur 3.5

Vooraf hogeropgeleiden zien economisch herstel

Verschillen in economische verwachtingen naar opleidingsniveau, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (netto-optimisme^a in procentpunten)

a Het netto-optimisme is het percentage dat de komende twaalf maanden verbetering verwacht min het percentage dat verslechtering verwacht (zie noot 1).

Bron: SCP (COB'08/1-'15/3)

Hoewel de trend onder alle opleidingsgroepen vergelijkbaar is, zijn er grote verschillen. Onder lageropgeleiden zijn er in de hele periode meer pessimisten dan optimisten. Onder hogeropgeleiden is de groep optimisten groter tussen 2010 en begin 2011 en vanaf eind 2013. Opvallend is dat vooral in periodes van meer optimisme het verschil tussen lager- en hogeropgeleiden groot is. Aan het begin van de financiële crisis in 2008 ontlopen de opleidingsgroepen elkaar niet veel en ook eind 2011 zijn de verschillen relatief klein. Echter, vanaf eind 2013 stijgt het economisch optimisme onder hogeropgeleiden sneller dan onder lageropgeleiden en worden de verschillen tussen beide groepen groter. Wellicht laten de hogeropgeleiden zich vaker leiden door economische berichtgeving in de media en gaan lageropgeleiden vaker af op wat ze in hun omgeving zien, waardoor ze niet alleen minder optimistisch zijn, maar ook stabiel in hun oordeel. Middelbaar opgeleiden nemen een tussenpositie in. Ze zijn optimistischer dan lageropgeleiden en pessimistischer dan hogeropgeleiden.

Voortdurend pessimisme over Nederland

De positievere stemming over de economie werkt in 2014 ook door in minder pessimisme over hoe het met Nederland gaat (Den Ridder et al. 2015). Zoals de stippellijn in figuur 3.6 laat zien, zijn er dan nog steeds meer pessimisten dan optimisten. Medio 2015 vindt 30% dat het meer de goede dan verkeerde kant op gaat met Nederland en 57% dat het meer de verkeerde kant op gaat.

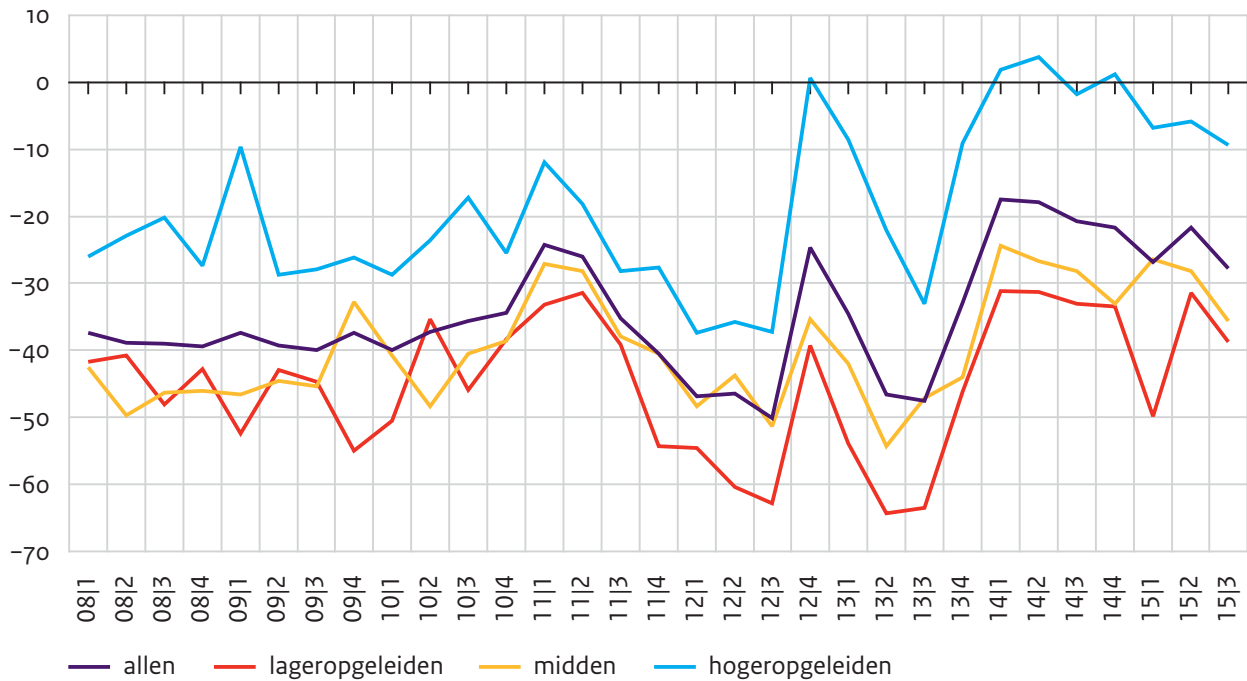
De hogeropgeleiden zijn voortdurend minder pessimistisch dan de middelbaar en lageropgeleiden. Eind 2012 en in 2014 zijn er onder de hogeropgeleide respondenten van ons onderzoek zelfs even meer optimisten dan pessimisten. De lageropgeleiden hebben meer dieptepunten dan de middelbaar opgeleiden, maar deze twee categorieën onderscheiden zich vaak opvallend weinig of helemaal niet van elkaar.

De stemming over de samenleving brengen we verder in beeld in tabel 3.2. Ongeveer een derde schaamt zich soms om Nederlander te zijn en bijna de helft kiest voor voorzichtigheid, als ze voor de keuze worden gesteld ofwel de meeste mensen te vertrouwen ofwel voorzichtig te zijn in de omgang met mensen.⁵ Trends zijn hier niet te bespeuren. Wel is er een afname te signaleren in de opvatting dat het met de normen en waarden steeds slechter gaat. Dat vindt in 2014/'15 nog steeds een meerderheid van 58%, maar tien jaar eerder was dat nog 67%. Toen zaten de middelbaar opgeleiden precies tussen de pessimistische lageropgeleiden en minder pessimistische hogeropgeleiden in. Vooral doordat de lageropgeleiden minder pessimistisch zijn geworden, is daarna de middengroep niet meer van de lageropgeleiden te onderscheiden.

Figuur 3.6

Lager- en middelbaar opgeleiden voortdurend pessimistischer dan hogeropgeleiden

Netto-optimisme over Nederland, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in procentenpunten)^a

a Het percentage ‘duidelijk’ of een ‘een beetje’ meer de goede kant op min het percentage ‘duidelijk’ of een ‘een beetje’ meer de verkeerde kant op in antwoord op de vraag ‘We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?’

Bron: SCP (COB’08/1-’15/3)

Grote opleidingsverschillen in institutioneel vertrouwen

In het verlengde van de houdingen tegenover de samenleving ligt het vertrouwen in haar instituties. In tabel 3.3 zijn er vier vermeld, beginnend met religieuze organisaties, waarin het vertrouwen duidelijk is verminderd, via de regering (altijd al laag en veranderlijk zonder trend), het bedrijfsleven (ook beweeglijk, maar op een hoger niveau) en de rechtspraak (tamelijk stabiel op het hoogste niveau). Op het politieke vertrouwen gaan we in paragraaf 3.3 verder in. We kijken hier eerst nog naar verschillen tussen opleidingsgroepen qua vertrouwen in de rechtspraak als meest neutrale institutie. Hogeropgeleiden hebben veel meer vertrouwen (60% in 2014/’15) dan lageropgeleiden (24%); de middelbaar opgeleiden zitten de hele periode weer duidelijk dichterbij de lageropgeleiden.

Tabel 3.2

Bevolking minder negatief over normen en waarden dan tien jaar geleden

Negatieve opvattingen over de Nederlandse samenleving,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004-2014/'15 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
schaamt zich soms een Nederlander te zijn	.	.	32	34	31	36
vindt dat je niet voorzichtig genoeg kan zijn in je omgang met mensen	43	45	43	45	44	48
vindt dat de normen en waarden steeds meer achteruitgaan	67	62	62	60	60	58
idem bij						
lageropgeleiden	73	67	65	61	63	61
middelbaar opgeleiden	66	65	63	62	64	62
hogeropgeleiden	60	52	57	55	52	49

- a Percentages instemming met 'Er spelen vandaag de dag dingen in Nederland die maken dat ik mij ervoor schaam een Nederlander te zijn', keuze voor voorzichtigheid als antwoord op de vraag 'Vindt u over het algemeen dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?' en keuze voor achteruitgang in antwoord op de vraag 'Sommige mensen zijn van mening dat de normen en waarden in ons land steeds meer achteruitgaan, anderen vinden juist dat ze vooruitgaan. Wat is uw mening hierover?'

Bron: SCP (CV'04-'14/'15)

Tabel 3.3

Daling van vertrouwen in kerken

Institutioneel vertrouwen,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004-2014/'15 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
kerken en religieuze organisaties	24	23	19	15	13	13
de regering	13	19	23	16	17	15
het bedrijfsleven	33	42	33	38	32	35
de rechtspraak	44	42	46	42	42	40
idem bij						
lageropgeleiden	28	28	37	30	28	24
middelbaar opgeleiden	40	38	42	38	39	35
hogeropgeleiden	66	61	68	64	58	60

- a Vermeld is het percentage 'zeer veel vertrouwen' en 'veel vertrouwen' als antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u in ....'. In 2010/'11 zijn de antwoordcategorieën gewijzigd en zijn de geringere steun voor de eerdere positieve antwoorden 'onbeperkt vertrouwen' en 'veel vertrouwen' opgehoogd op basis van de gemiddelde verhouding in de antwoorden voor alle vier instituties volgens de oude en nieuwe vraag in 2010/'11.

Bron: SCP (CV'04-'14/'15)

3.3 Politiek

Vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties meten we ook elk kwartaal in het COB.

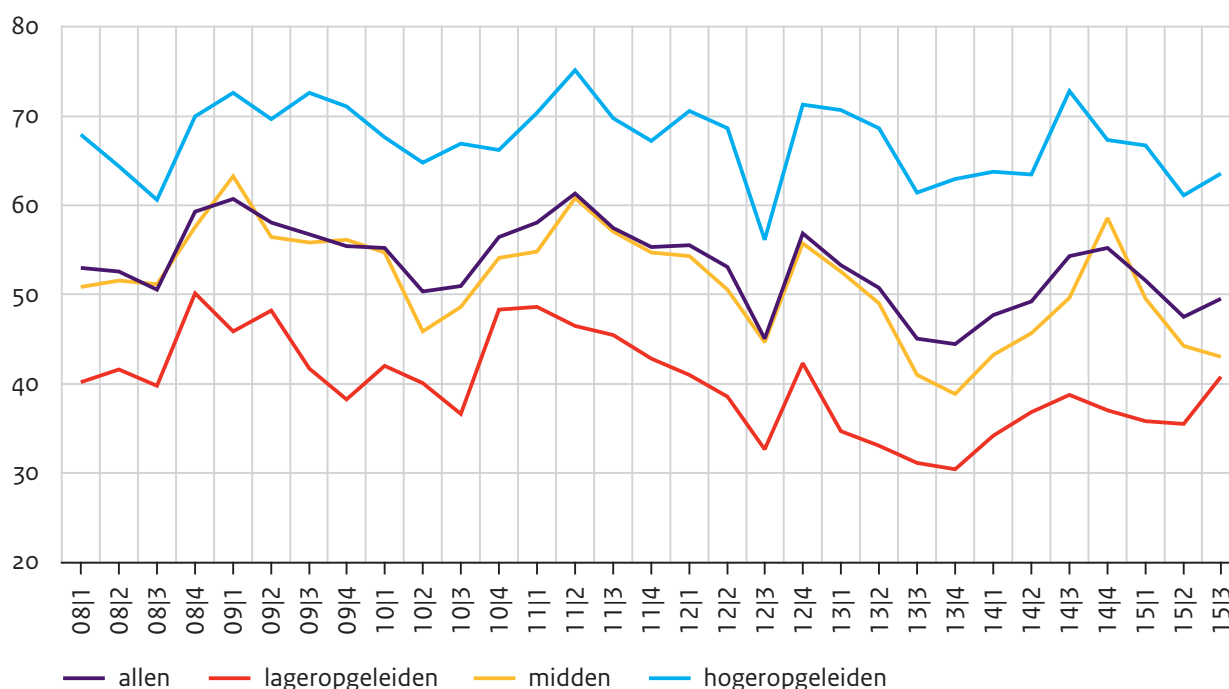
Daar toont het vertrouwen in de Tweede Kamer en regering ook op korte termijn de meeste veranderingen, maar vrijwel altijd op het laagste niveau, na de media, grote ondernemingen en vakbonden en ook daar de rechtspraak. In 2014 steeg het vertrouwen in de regering en Tweede Kamer, vermoedelijk in het kielzog van de positievere economische stemming. In figuur 3.7 laten we het vertrouwen in de Tweede Kamer zien vanaf 2008 voor de hele bevolking en de drie opleidingsgroepen.

Er zijn weer grote verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden, en de middelbaar opgeleiden staan weer wat dichterbij de lageropgeleiden: in alle kwartalen van de figuur heeft gemiddeld 40% van de lageropgeleiden, 51% van de middelbaar opgeleiden en 67% van de hogeropgeleiden 'voldoende' vertrouwen in het parlement.

Figuur 3.7

Hogeropgeleiden voortdurend meer politiek vertrouwen dan lageropgeleiden

Aandeel dat een voldoende geeft voor vertrouwen in de Tweede Kamer, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in procenten)

Bron: SCP (COB'08/1-'15/3)

Tevreden over de democratie, maar niet over politiek

Evenals in andere Europese landen (Thomassen et al. 2014: 77) is er in Nederland grote steun voor de democratie. Volgens een onderzoek uit 2008 vindt 93% de democratie de beste bestuursvorm die er is, en volgens een ander onderzoek uit 2012 vindt 95% het belangrijk om in een democratie te leven; in datzelfde onderzoek geeft 84% aan Nederland

voldoende democratisch te vinden (Den Ridder en Dekker 2015: 26 e.v.). Toelichtingen bij oordelen hierover in het COB leren dat de tevredenheid over de bescherming van rechten en vrijheden groter is dan de tevredenheid over de manier waarop besluiten tot stand komen en over de responsiviteit van de politiek. Velen vinden dat de politiek onvoldoende luistert naar wat de bevolking wil, dat politici hun zin doordrijven, dat er te weinig inspraak is en dat politici meer denken aan hun eigenbelang dan aan het algemene belang (Den Ridder en Dekker 2015: 57 e.v.).

Kritiek op de gebrekkige responsiviteit van de politiek komt ook naar voren uit de cijfers in tabel 3.4. Rond de helft van de bevolking onderschrijft stellingen dat gewone mensen geen enkele invloed hebben op de regering en dat politici ook niet geïnteresseerd zijn in wat die mensen denken. Toch is na 2004 een meerderheid minstens ‘min of meer’ tevreden met de regering, met een uitschieter naar boven eind 2008, begin 2009, toen de politiek zich daadkrachtig toonde in de aanpak van de bankencrisis. Dan is ook de tevredenheid over het functioneren van de democratie groter dan anders. In de hele periode is tussen twee derde en driekwart zeer of tamelijk tevreden.⁶ Hogeropgeleiden zijn stevast tevredener dan lageropgeleiden. De middelbaar opgeleiden zitten er tussenin.

Tabel 3.4

Bevolking negatief over politieke reponsiviteit, positief over de democratie

Instemming met stellingen over politiek,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004-2014/'15 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
meent dat ‘mensen als ik’ geen invloed op de regering hebben	53	49	51	50	51	53
vindt politici ongeïnteresseerd in wat ‘mensen als ik’ denken	51	45	41	43	44	48
is zeer/min of meer tevreden over de regering	48	68	76	64	63	61
is zeer/tamelijk tevreden met de democratie	67	72	79	74	72	69
idem bij						
lageropgeleiden	57	65	76	68	64	57
middelbaar opgeleiden	64	72	78	75	71	70
hogeropgeleiden	81	79	85	82	82	79

a Instemming met ‘Mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet’ en ‘Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen als ik denken’; ‘zeer’ en ‘min of meer tevreden’ als antwoord op de vraag ‘Hoe tevreden bent u over het algemeen met wat de Nederlandse regering doet?’; en ‘zeer’ en ‘tamelijk tevreden’ als antwoord op de vraag ‘In hoeverre bent u tevreden over de wijze waarop de democratie in Nederland functioneert?’

Bron: SCP (cv'04-'14/'15)

Steun voor meer democratie vooral bij de middelbaar opgeleiden

Ontevredenheid over de gevestigde politiek en politici kan aanleiding zijn om te verlangen naar sterke(re) leiders of naar meer (directe) democratie, soms ook beide tegelijk. Tabel 3.5 toont over de periode 2004-2015 afnemende steun voor sterke leiders – met in 2010 een niet weg te corrigeren trendbreuk: de indicator tot 2010 impliceerde naast meer leiderschap ook minder bureaucratie en dat vergrootte de steun voor de stelling waarschijnlijk sterk. Voortdurend is ongeveer de helft voor meer inspraak op lokaal en provinciaal niveau en er is de afgelopen jaren iets meer steun voor de direct gekozen minister-president. Veel meer steun is er voor de direct gekozen burgemeester en voor een referendum. Gezien de actualiteit van een referendum, zijn hiervoor de opleidingsgroepen weer vergeleken.⁷

Tabel 3.5

Middelbaar opgeleiden het meest voor het referendum

Instemming met stellingen over politiek,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004-2014/5 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
is voor minder regels, meer sterke leiders	59	53	53	54	.	.
is voor het overlaten van bestuur aan sterke leiders	.	.	.	33	32	30
vindt dat inspraak groter moet worden	56	53	48	49	48	53
is voor de direct gekozen burgemeester.	.	.	70	71	71	74
is voor de direct gekozen minister-president	.	.	.	.	54	57
is voor het referendum	.	.	79	79	79	82
idem bij						
lageropgeleiden	.	.	80	79	79	82
middelbaar opgeleiden	.	.	85	84	82	86
hogeropgeleiden	.	.	72	70	72	76

- a Instemming met de stellingen 'Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben' (tot 2010) en 'Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders' (vanaf 2010), 'De burgemeester moet worden gekozen door de inwoners van de gemeente', 'De minister-president moet rechtstreeks door de kiezer gekozen worden' en 'Over sommige, voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd, het zogenaamde referendum'.
Percentage 'groter' in antwoord op de vraag 'Wat vindt u van de mate van inspraak van de burgers op het bestuur van gemeente en provincie. Moet deze inspraak groter worden, kleiner worden of gelijk blijven?' (tot 2010 anders gevraagd en de antwoorden zijn aangepast aan die op de nieuwe vraag).

Bron: SCP (cv'04-'14/'15)

De hogeropgeleiden zijn altijd minder enthousiast dan de lageropgeleiden, maar vergeleken met de eerdere cijfers over vertrouwen en tevredenheid met de democratie, zijn de verschillen klein. Opvallend is wel de positie van de middengroep: die zit nu eens niet in het midden, maar is het meest voor het referendum. Mogelijk heeft dat te maken met de combinatie van meer politiek zelfvertrouwen dan de lageropgeleiden en minder vertrouwen in

de politieke elite dan de hogeropgeleiden, maar die mogelijkheid kan hier nu niet verder worden onderzocht.

3.4 Publieke agenda's

Wat zien Nederlanders als de grootste maatschappelijke problemen en opgaven en wat zou er hoog op de Haagse politieke agenda moeten staan? Daar gaan we in deze paragraaf eerst op in, op basis van wat mensen spontaan zeggen als we ons op Nederland richten. Vervolgens kijken we naar hun prioritering van nationale en internationale doeleinden.

Minder zorgen over het samenleven, meer over de zorg

In het COB stellen we open vragen naar wat mensen in ons land de meeste zorgen baart, waar ze juist trots op zijn en wat de regering met voorrang zou moeten bespreken. Daarvan wordt van kwartaal op kwartaal verslag gedaan in de kwartaalpublicaties *Burgerperspectieven* (Dekker en Den Ridder 2015; Dekker et al. 2015; Den Ridder et al. 2015). Hier beperken we ons in tabel 3.6 tot een vergelijking van de publieke agenda's van 2015 met die van 2008 (in beide jaren de eerste drie kwartalen). In beide jaren kunnen de meeste mensen (88%) wel een of meer problemen formuleren en ook het aangeven van onderwerpen voor de politiek gaat ze goed af (78%-80%), maar duidelijk minder mensen (60%-62%) slagen erin te melden waar ze trots op zijn.

Bij de problemen in beide jaren en bij de trots in 2015 voeren onderwerpen in de sfeer van samenleven en normen en waarden de lijst aan. Bij de problemen gaat het dan om zaken als egoïsme, onverschilligheid, hufterigheid en afnemende tolerantie, bij de trots om zaken als vrijwilligerswerk, saamhorigheid en vrijgevigheid bij rampen. In 2015 is samenleven minder dominant geworden in het probleembesef ten gunste van kwesties die in de zorg spelen en in de sfeer van economie en werkgelegenheid. Bij de nationale trots stonden in 2008 de vrijheden nog bovenaan. Het ging toen vooral over de vrijheid van meningsuiting, en daar is in de jaren daarna wat meer twijfel over ontstaan met kritiek op het kwetsende gebruik van die vrijheid.

De politieke agenda van het publiek wordt aangevoerd door zorgkwesties (in 2015 sterker dan in 2008). Economie en werkgelegenheid zijn ook belangrijker geworden, evenals vrij recentelijk internationale aangelegenheden. Sterk gedaald op de politieke agenda zijn politiek en bestuur zelf (in 2008 o.a. vanwege Wilders) en infrastructuur (in 2008 o.a. files).

Tabel 3.6

Samenleven, gezondheidszorg, inkomen en immigratie bovenaan nationaal probleembesef

Meningen over de grootste problemen, dingen die juist goed gaan en wat meer politieke aandacht behoeft,^a personen van 18 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

	nationaal probleembesef ^b		nationale trots ^c		politieke agenda ^d	
	2008	2015	2008	2015	2008	2015
samenleven en normen en waarden	21	17	12	20	6	4
gezondheids- en ouderenzorg	8	16	7	8	15	21
inkomen en economie	12	13	9	8	14	15
immigratie en integratie	10	13	3	3	9	10
politiek en bestuur	14	9	6	6	10	5
werkgelegenheid	2	7	2	1	2	8
criminaliteit en veiligheid	10	6	2	3	9	7
internationaal / Nederland in de wereld	2	5	6	2	2	7
onderwijs, innovatie, kunst en cultuur	2	3	5	8	9	8
sociaal stelsel	1	3	10	8	2	4
verkeer en fysieke leefomgeving	6	2	4	7	8	2
natuur en milieu	3	2	5	4	5	4
jeugd en gezin	4	1	1	0	5	1
vrijheden	1	0	19	13	1	0
overig	4	4	8	10	2	3
totaal (optellingen kunnen afwijken)	100	100	100	100	100	100
% met minstens één onderwerp	88	88	62	60	80	78
gemiddeld aantal onderwerpen in deze groep	3,5	3,4	2,4	2,5	3,1	3,1

a Voor elk van deze drie aandachtspunten konden respondenten maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in vijftien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee: het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen. De volgorde van de categorieën is die van de grootste problemen in 2015.

b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

d 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'

Bron: SCP (COB'08/1-3 en '15/1-3)

Internationale veiligheid sinds 2012 grotere prioriteit

De grootste problemen en politieke prioriteiten in tabel 3.6 zijn, zoals gezegd, gebaseerd op open vragen, gesteld op een vragenlijst die vooral focust op de Nederlandse samenleving. Het gaat om onderwerpen zonder informatie over de richting waarin iets zou moe-

ten veranderen. Om die focus erin te brengen en ter verbreding van het perspectief, tonen we in tabel 3.7 de veranderingen in prioriteiten als mensen moeten kiezen tussen een groot aantal vast omschreven maatschappelijke doeleinden.⁸ Uitgangspunt in de tabel is de top tien van begin 2015 (zie voor de complete lijst van 64 doeleinden in 2015 en eind 2012 Den Ridder et al. 2015: 51-52).

Tabel 3.7

Hogere prioriteit voor vermindering oorlog en terrorisme

Top tien van maatschappelijke prioriteiten,^a 2007-2015/2 (rangorde 2015)

	2007/2	2010/3	2011/2	2012/1	2012/4	2015/2
1. dat er minder oorlog en terrorisme in de wereld is	1	5	4	3	7	1
2. dat de mensen in Nederland verdraagzamer zijn en zich socialer gedragen	2	3	1	1	1	2
3. dat de oudedagsvoorzieningen van mensen in Nederland in de toekomst goed geregeld blijven	4	1	2	2	2	3
4. dat de gezondheidszorg in Nederland verbetert	7	2	5	5	4	4
5. dat de werkloosheid in Nederland vermindert	27	10	12	7	5	5
6. dat er in de toekomst op de wereld minder spanningen tussen religies zullen zijn	5	17	11	25	19	6
7. dat er in de toekomst minder honger op de wereld is	3	7	6	12	10	7
8. dat er meer wordt gedaan aan de bestrijding van criminaliteit in Nederland	9	4	3	4	9	8
9. dat er minder armoede in Nederland komt	14	14	7	9	11	9
10. dat in de toekomst de mensenrechten wereldwijd minder worden geschonden	6	22	15	19	15	10

a Zie noot 8.

Bron: PBL (Veldkampladder '07-'10); SCP (Veldkampladder '11-'15)

De grootste verandering ten opzichte van eind 2012 is dat 'het verminderen van oorlog en terrorisme' nu de lijst aanvoert. Dit thema stond ook de afgelopen jaren in de top tien, maar veelal een stuk lager. Dat internationale vraagstukken belangrijker worden, blijkt ook uit het feit dat vermindering van spanningen tussen religies in de wereld is gestegen van de negentiende naar de zesde plaats. Het gestegen belang van terrorisme en veiligheid lijkt veroorzaakt door de toegenomen internationale spanningen, zoals de situatie in Oekraïne, de opkomst van Islamitische Staat (IS) in het Midden-Oosten en de terroristische aanslagen

in Parijs in januari 2015. Dat de zorgen over terrorisme en veiligheid toenemen, blijkt ook uit ander opinieonderzoek. Uit een halfjaarlijks opinieonderzoek dat de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) laat uitvoeren door het onderzoeksbureau Ipsos blijkt dat de zorgen over IS/Syrië, Rusland en een terroristische aanslag in oktober 2014 groter zijn dan in juni van dat jaar of in 2013. In januari 2015 gaf 40% van de Nederlanders aan (tamelijk) bezorgd te zijn over de internationale politieke situatie, vooral over terrorisme, de relatie tussen de EU en Rusland en de opkomst van IS (Dekker en Den Ridder 2015: 18-20).

In overeenstemming met de agenda's in tabel 3.6 staan hier als binnenlandse doelen in de top vijf van maatschappelijke prioriteiten: verbetering van de omgangsvormen (plek 2), behoud zorg voor ouderen (plek 3), verbetering gezondheidszorg (plek 4), en het verminderen van werkloosheid (plek 5).

3.5 Politieke en maatschappelijke kwesties

In deze paragraaf behandelen we enkele politieke en maatschappelijke vraagstukken c.q. strijdpunten: strafvoorkeuren, opvattingen over de EU, de multiculturele samenleving en het toelaten van immigranten en vluchtelingen.

Nog altijd grote, maar dalende steun voor strengere straffen

Hoofdstuk 10 laat zien dat de criminaliteit de afgelopen tien jaar is afgenomen en dat minder mensen zich onveilig voelen. Is daardoor ook het strafklimaat in de bevolking milder geworden? Voor de beantwoording van die vraag biedt tabel 3.8 informatie.

De steun voor herinvoering van de doodstraf is de afgelopen tien jaar verder afgenomen. Had in 2004 nog een derde van de bevolking sympathie voor het idee, nu is dat nog een kwart. Het optimisme over de therapeutische aanpak van criminelen is echter niet toegevoegd. Vrijwel onveranderd denken vier op de tien Nederlanders dat er lichter wordt gestraft dan tien jaar eerder; de overtuiging dat de bestraffing zwaarder is geworden, is een stuk minder gangbaar, maar toont een grotere variatie (11%-18%). De kernvraag is of men wil dat misdadigers strenger worden bestraft. Die voorkeur heeft nog altijd een ruime meerderheid, maar de steun is over de hele periode wel minder geworden (87% in 2004, 78% in 2014/'15). De sterkste daling is opgetreden bij de toch al terughoudende hogeropgeleiden. Lager- en middelbaar opgeleiden verschillen over de hele periode nauwelijks van elkaar.

Tabel 3.8

Afnemende steun voor strengere straffen

Instemming met stellingen over het bestraffen van criminaliteit,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004-2014/'15 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
is voor herinvoering van de doodstraf	33	27	31	28	27	26
gelooft meer in veranderen dan straffen van misdadigers	28	29	26	27	25	27
meent dat straffen strenger zijn dan tien jaar eerder	14	18	13	13	13	11
meent dat straffen lichter zijn dan tien jaar eerder	39	36	38	39	39	41
vindt dat misdaden te licht worden bestraft	81	77	77	77	76	72
idem bij						
lageropgeleiden	87	84	82	81	80	78
middelbaar opgeleiden	85	81	81	82	80	79
hogeropgeleiden	72	67	63	63	64	58

- a Vermeld zijn de percentages instemming met 'Het zou goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd' en 'Men moet misdadigers niet in de eerste plaats straffen, maar men moet vooral proberen ze te veranderen' (antwoorden zijn in 2010 veranderd en daarvoor zijn de gegevens tot 2010 aangepast); 'strenger gestraft' resp. 'lichter gestraft' in antwoord op 'Worden misdadigers naar uw indruk tegenwoordig strenger gestraft dan tien jaar geleden?' en 'te licht' als antwoord op 'Worden misdaden in Nederland over het algemeen te zwaar, te licht of juist goed bestraft?'

Bron: SCP (cv'04-'14/'15)

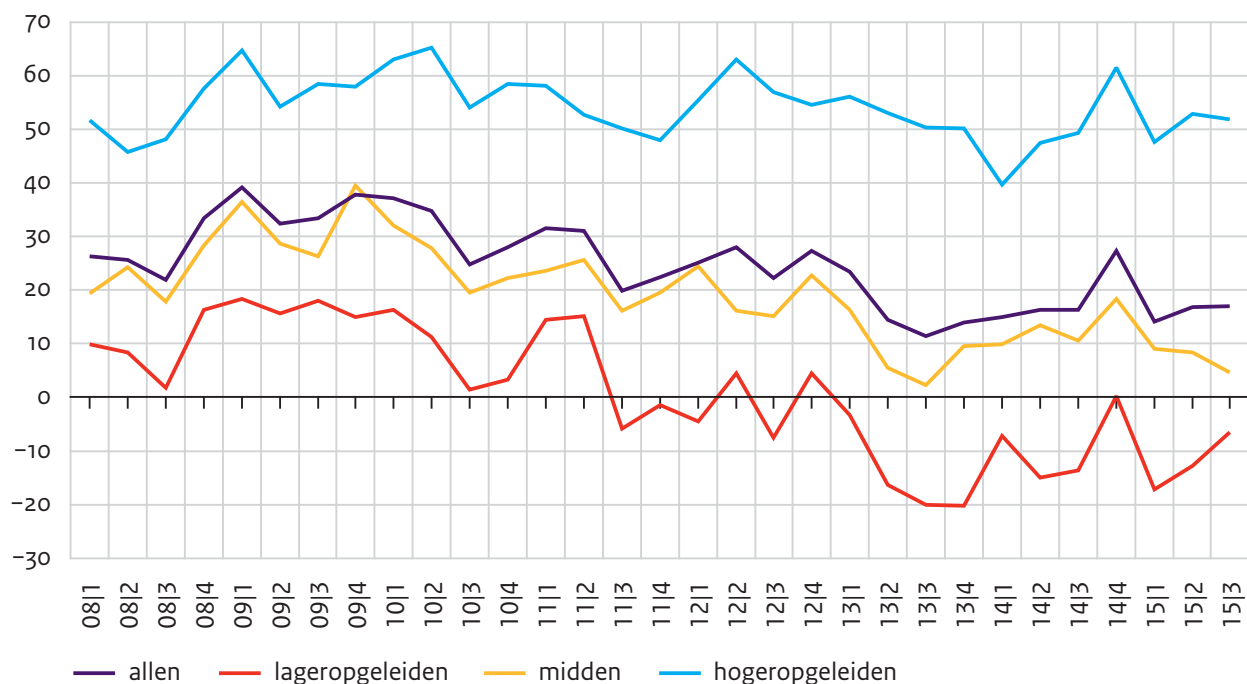
Steun voor EU vooral onder lageropgeleiden gedaald

In de Burgerperspectieven besteden we regelmatig uitgebreid aandacht aan de publieke opinie over de Europese Unie, voor het laatst in het tweede kwartaal van 2015 (Den Ridder et al. 2015). We zien daar dat Nederland wel positief is over het EU-lidmaatschap (ook in vergelijking met andere lidstaten: figuur 3.3), maar op veel aspecten zeer kritisch en weinig betrokken. Die betrokkenheid is door de eurocrisis wel toegenomen, maar de stemming is er niet beter op geworden. De EU is voor velen een onvermijdelijkheid voor Nederland, maar juist het gebrek aan alternatieven roept weerstand op. De steun voor het lidmaatschap is de afgelopen jaren ook wel wat afgenomen, zo laat figuur 3.8 zien. In 2008 was 44% het eens en 18% het oneens met de stelling dat het lidmaatschap een goede zaak is voor Nederland; in de eerste drie kwartalen is nog steeds 42% het daarmee eens, maar 26% is het ermee oneens (meer mensen hebben nu dus een mening). Hogeropgeleiden zijn nauwelijks veranderd (in 2008 63% eens, 12% oneens; in 2015 64% eens, 13% oneens), maar bij de toch al wat sceptischer lageropgeleiden is de opstelling een stuk negatiever geworden (in 2008 32% eens, 22% oneens; in 2015 24% eens, 36% oneens).

Figuur 3.8

Groeiende opleidingskloof in steun voor de Europese Unie

Nettosteun voor Nederlands EU-lidmaatschap,^a personen van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in procenten)

a Vermeld is het percentage instemming met de stelling ‘Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak’ min het percentage afwijzing van die stelling.

Bron: SCP (COB’08/1-’15/3)

De steun van lageropgeleiden voor het lidmaatschap staat de laatste jaren in de min en ook de middelbaar opgeleiden gaan die kant op. Gegevens van de Eurobarometer laten zien dat er al veel langer sprake is van een wijder wordende opleidingskloof (Dekker et al. nog te verschijnen: 158).

Milder opinieklimaat voor immigratie en integratie

De immigratie en integratie staan sinds 2014 weer prominenter op de publieke agenda door sympathieën van een aantal Nederlandse moslims voor IS (Islamitische Staat) en de toestroom van vluchtelingen naar de EU vanuit het Midden-Oosten en Afrika. Tabel 3.9 toont de steun voor twee opvattingen over moslims en een mening over het aantal ‘buitenlanders’.

Anders dan men waarschijnlijk zou verwachten op basis van het nieuws over problemen en conflicten, is het beeld van moslims de afgelopen tien jaar sterk verbeterd. Vond in 2004 nog maar een derde dat de meeste moslims respect hebben voor anderen, in 2014/’15 is dat ruim de helft. Daar staat tegenover dat er geen dalende trend is bij de opvatting dat de leefwijzen van West-Europeanen en moslims onverenigbaar zijn.

Dat er te veel mensen van buitenlandse afkomst in Nederland wonen, is een opvatting die tussen 2004 en 2006 en tussen 2010 en 2013 in populariteit afnam. In 2014/’15 is er een beperkte stijging, maar over de hele periode is er een duidelijke daling (van 47% naar 36%).

Die daling is terug te vinden bij alle drie opleidingsgroepen, maar de veranderingen tussen alle jaren zijn te grillig om divergentie of convergentie of een veranderende positie van de middengroep te signaleren.

Tabel 3.9

Positiever over immigratie en over de tolerantie van moslims

Instemming met stellingen over immigratie en integratie, personen van 16 jaar en ouder, 2004-2014/'15 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
vindt dat de meeste moslims respect hebben voor anderen	33	33	41	45	52	55
vindt de leefwijze van West-Europeanen en moslims onverenigbaar	45	47	39	41	44	44
vindt dat er te veel buitenlanders in Nederland wonen	47	40	39	39	32	36
idem bij						
lageropgeleiden	63	57	49	51	49	54
middelbaar opgeleiden	49	37	39	39	32	38
hogeropgeleiden	28	23	21	19	16	17

- a Instemming met 'De meeste moslims in Nederland hebben respect voor de cultuur en leefwijze van anderen', 'Moslimmannen overheersen hun vrouwen' en 'De West-Europese leefwijze en die van moslims zijn onverenigbaar' en 'te veel' in antwoord op de vraag 'Wat vindt u over het algemeen van het aantal mensen van een andere nationaliteit dat in ons land woont? Zijn dat er te veel, veel maar niet te veel, of niet veel?'

Bron: SCP (cv'04-'14/'15)

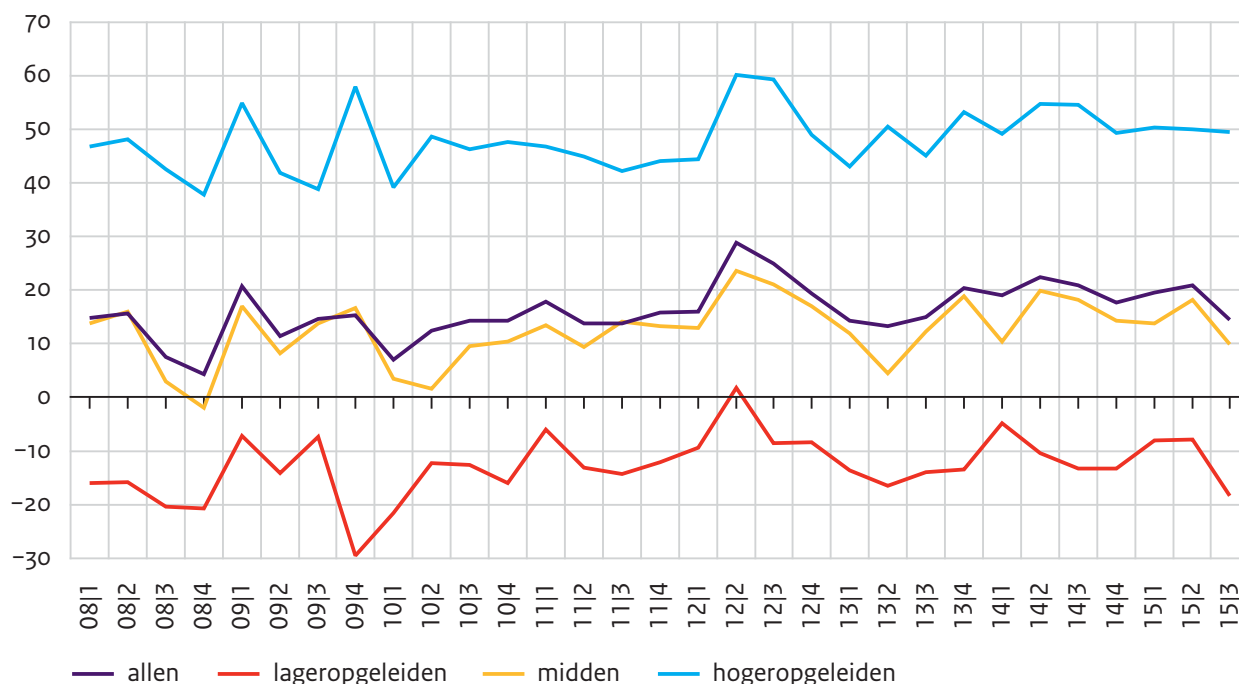
De grilligheid kan te maken hebben met veranderingen in de berichtgeving en debatten in de media over dit onderwerp. Daarom is het de moeite waard ook nog een blik te werpen op de veranderingen volgens de kwartaalcijfers van het COB. Figuur 3.9 laat voor de hele bevolking en de drie opleidingsgroepen fluctuaties zien in de appreciatie van de multiculturele samenleving. Hogeropgeleiden waarderen die veel meer dan lageropgeleiden en de middelbaar opgeleiden zitten vrijwel altijd dicht bij de laatste dan bij de eerste groep (in alle kwartalen staan de lageropgeleiden gemiddeld op -13 procentpunten, de middelbaar opgeleiden op +13 en de hogeropgeleiden op + 48).

Figuur 3.9

Hogeropgeleiden onveranderlijk veel positiever over culturele diversiteit

Nettosteun voor de multiculturele samenleving,^a personen van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in procenten)

a Vermeld is het percentage instemming met de stelling “De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving’ min het percentage afwijzing van die stelling.

Bron: SCP (COB’08/1-’15/3)

Grote steun voor het toelaten van politieke vluchtelingen

Tabel 3.10 toont voor drie denkbeeldige immigranten de gewenste soepelheid bij het afgeven van een verblijfsvergunning. Tussen 2004 en 2014/’15 (het veldwerk liep tot in februari dit jaar) wil een grote en eerder groeiende dan afnemende meerderheid dat de overheid soepelheid betracht. In het geval van huwelijksmigratie en migratie om armoede te ontvluchten, is men terughoudender. Bij de huwelijksmigratie is er een stijgende trend, van een derde van de bevolking met voorkeur voor soepelheid in 2004 naar de helft in 2014/’15. Bij de migratie uit economische nood is de ontwikkeling grilliger, maar is de voorkeur voor soepelheid in 2014/’15 ook wel duidelijk groter dan tien jaar eerder. De opleidingsverschillen zijn klein.

Tabel 3.10

Weinig opleidingsverschillen in acceptatie van migratie vanwege armoede

Voorkeur voor soepelheid bij het afgeven van verblijfsvergunningen,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004-2014/'15 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
iemand die door de politieke situatie in zijn land persoonlijk bedreigd wordt	81	83	85	86	85	86
een zoon van een hier legaal verblijvende buitenlander die zijn toekomstige vrouw naar Nederland wil laten overkomen	32	40	44	44	48	52
iemand die door de economische situatie in zijn land geen of nauwelijks middelen van bestaan heeft idem bij	34	39	47	44	45	48
lageropgeleiden	31	36	49	43	44	47
middelbaar opgeleiden	35	39	46	44	45	46
hogeropgeleiden	35	42	45	45	47	50

- a 'Ik noem u nu een aantal redenen waarom mensen uit andere landen in ons land willen komen wonen of werken. Wilt u aan de hand van deze kaart aangeven in welke mate u vindt dat de Nederlandse overheid al dan niet soepel moet zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan deze mensen uit andere landen?' Vermeld zijn de percentages 'zeer' en 'enigszins' soepel (in plaats van 'niet zo soepel', 'helemaal niet afgeven' en 'weet niet').

Bron: SCP (cv'04-'14/'15)

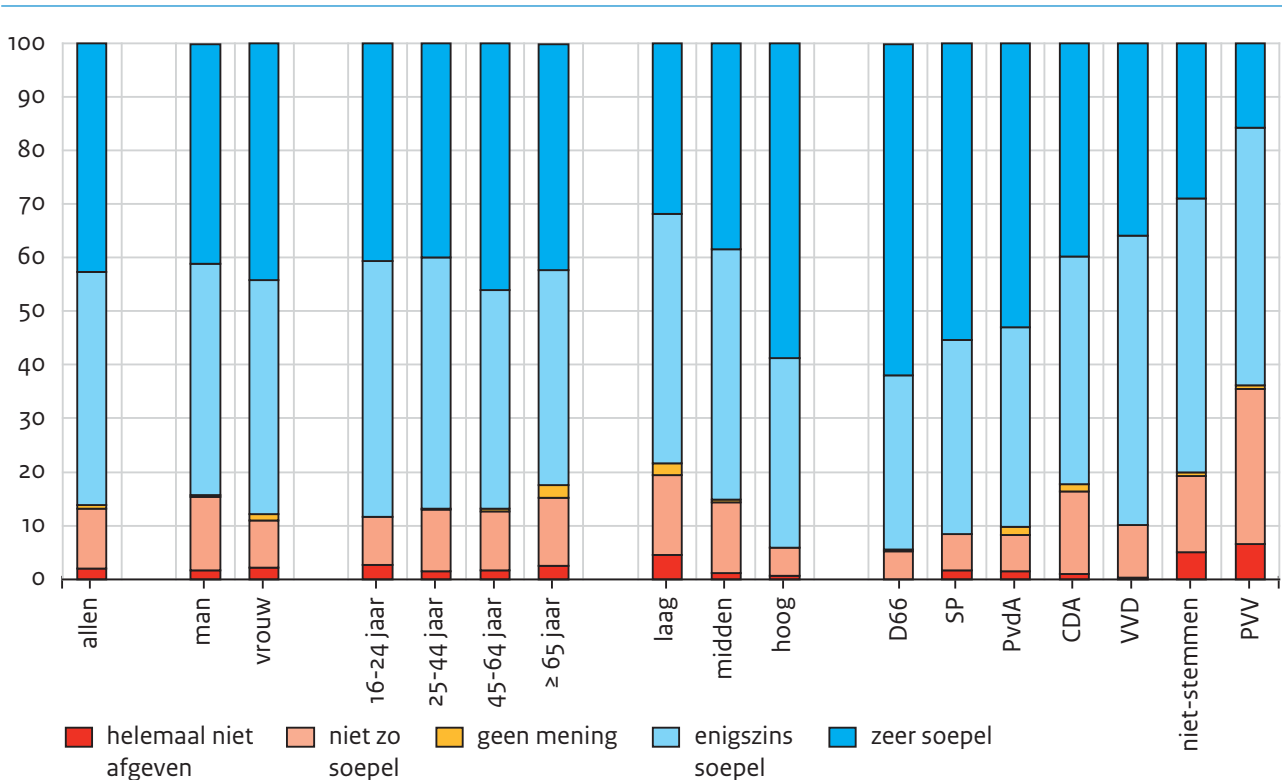
Vanwege de actualiteit van de politieke vluchtelingen, brengen we voor dat onderwerp de meest recente verschillen nog wat uitgebreider in beeld. Het betreft gegevens van september 2014 tot en met februari 2015, dus voorafgaand aan de sterke toename van de vluchtelingenstroom naar Europa en de uitgebreide aandacht in de Nederlandse media voor de menselijke drama's en de opvangproblemen (figuur 3.10).

De voorkeur voor het weigeren van verblijfsvergunningen voor politieke vluchtelingen krijgt in alle onderscheiden geledingen heel weinig steun: 2% in de hele bevolking, 4% onder de lageropgeleiden en 7% onder mensen met een pvv-stemintentie. De voorkeur voor grote soepelheid varieert sterk: 43% in de hele bevolking, 59% onder de hogeropgeleiden en 63% onder de mensen met een D66-voorkeur. Van de drie sociaal-demografische kenmerken is opleidingsniveau de belangrijkste achtergrond van verschillen in opvattingen, maar partijvoorkeuren maken veel meer verschil.

Figuur 3.10

In alle geledingen een meerderheid voor soepelheid bij het toelaten van politieke vluchtelingen

Voorkeuren voor het afgeven van verblijfsvergunningen aan politieke vluchtelingen,^a naar enkele achtergrondkenmerken, personen van 16 jaar en ouder, 2014/'15 (in procenten)

a 'Vindt u dat de Nederlandse overheid voor iemand die door de politieke situatie in zijn land persoonlijk bedreigd wordt al dan niet soepel moet zijn in het afgeven van een verblijfsvergunning? Wilt u dat aan de hand van deze kaart aangeven?' Vermeld zijn de percentages 'zeer' en 'enigszins' soepel (in plaats van 'niet zo soepel', 'helemaal niet afgeven' en 'weet niet').

Bron: SCP (cv'14/'15)

3.6 De middelbaar opgeleiden

Willen we verschillen in opvattingen over maatschappelijke en politieke kwesties aan een enkel hard kenmerk van mensen ophangen, dan is dat het opleidingsniveau. Het was het belangrijkste onderscheidende persoonskenmerk in het onderzoek van Almond en Verba (1989) naar de politieke cultuur in vijf landen in de jaren vijftig van de vorige eeuw⁹ en het is daarna de belangrijkste onderscheiding geweest in veel internationaal onderzoek van sociale en politieke houdingen (Lancee en Sarrasin 2015). Verschillen in opleidingsniveau krijgen ook veel aandacht in recent Nederlands onderzoek (Bovens et al. 2014; Dekker et al. nog te verschijnen; Lange et al. 2015; Van de Werfhorst 2015). Meestal gaat daarbij de aandacht uit naar de grote tegenstellingen tussen hoger- en lageropgeleiden en daar hebben we in dit hoofdstuk een aantal jaren geleden ook uitgebreid aandacht aan besteed (Dekker en Den Ridder 2011).

Middelbaar opgeleiden (de grote groep met middelbaar beroepsonderwijs (mbo-2-4) en mensen met alleen havo of vwo) krijgen doorgaans weinig aandacht.¹⁰ In het voorgaande

hebben we in grafieken en onderin tabellen vaak de drie opleidingsniveaus met elkaar vergeleken en hebben we de positie van de middengroep becommentarieerd. Soms bevindt de groep zich aardig in het midden van de lager- en hogeropgeleiden, vaak zit ze dicht tegen de lageropgeleiden aan en soms is ze daarvan nauwelijks te onderscheiden. Slechts in het geval van het referendum (tabel 3.5) namen de middelbaar opgeleiden een 'extreme' positie in en wel door het idee iets meer te omarmen dan hoger- én lageropgeleiden. We vonden over de betrekkelijk korte periode van tien jaar geen sterke aanwijzingen voor trendmatige veranderingen van de positie van de middelbaar opgeleiden.

Tot zover de middengroep in de gangbare driedeling. Het is nuttig om afsluitend ook een blik te werpen op verschillen binnen de categorie middelbaar opgeleiden. Dat gebeurt in tabel 3.11, waar we opvattingen over het functioneren van de politiek en over globaliseringskwesties vergelijken tussen zeven opleidingsniveaus. De twee niveaus van middelbaar opgeleiden zijn vetgedrukt.

Het valt op dat die beide niveaus minder op elkaar lijken dan op hun aanpalende niveaus buiten de middelbaar opgeleiden. Mbo'ers lijken meer op mensen met mavo en vergelijkbare opleidingen, en havisten en vwo'ers lijken meer op hbo'ers.¹¹ Die hbo'ers vertonen op hun beurt verrassend weinig overeenkomst met de academici en hun samenvoeging tot hogeropgeleiden is voor de hier vermelde opvattingen dan ook alles behalve vanzelfsprekend (Dekker et al. nog te verschijnen).¹² In de tijdgrafieken in dit hoofdstuk bevindt de lijn van de hogeropgeleiden zich nu al vaak op grote afstand van de rest, zouden we deze categorie tot de universitair opgeleiden hebben beperkt, dan hadden deze lijnen nog losser gezweefd.

3.7 Slotbeschouwing

In aansluiting op de voorgaande paragraaf kan een conclusie zijn dat middelbaar opgeleiden waarschijnlijk een te brede en heterogene categorie vormen om een middengroep in de publieke opinie in beeld te brengen. Mensen met een achtergrond in het mbo of in havo/vwo zonder afgemaakte vervolgopleiding verschillen te zeer van elkaar in opvattingen. Dat heeft waarschijnlijk minder met de inhoud van hun opleidingen te maken dan met verschillen die er al waren toen ze hun opleidingen begonnen, bijvoorbeeld verschillen in aanleg, in ouderlijk milieu en in vriendenkring (vgl. Lancee en Sarrasin 2015). Om meer begrip te krijgen voor verschillen in visies op samenleving en politiek in het maatschappelijke midden, is de onderwijsachtergrond waarschijnlijk wel een goed begin, maar vervolgens moet er ook gekeken worden naar sociale en culturele achtergronden, arbeidsmarktperspectieven en dergelijke.

Tabel 3.11

Grote verschillen in politieke onvrede tussen opleidingsniveaus

Opvattingen over stellingen over de politiek,^a personen van 18 jaar en ouder, 2014-2015 (in procenten en gemiddelde scores)

	opleidingsniveaus ^b							
	allen	LA	LB	MA	MB ^c	HA ^c	HB	HW
eens met 'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'	40	59	55	48	46	34	30	17
eens met 'kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'	52	64	67	61	59	45	41	26
eens met 'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'	60	70	72	71	66	58	50	38
oneens met 'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'	33	36	38	33	36	29	29	26
eens met 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'	40	60	56	45	45	35	29	18
oneens met 'de aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving'	25	44	39	30	28	19	15	8
oneens met 'het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak'	24	35	38	29	28	20	15	7
eens met 'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'	25	35	38	30	31	21	15	7

a De stellingen worden voorgelegd met vijf antwoordmogelijkheden van 'zeer mee oneens' via 'oneens', 'neutraal' en 'eens' tot 'zeer mee eens' en 'ik weet het niet'. Vermeld zijn instemming of afwijzing als percentage van alle antwoorden.

b Vermeld zijn alle beschikbare niveaus (hoogst gevolgde, niet noodzakelijk afgeronde opleiding; het is helaas niet mogelijk om binnen de grote MB-categorie soorten mbo te onderscheiden):

LA (lager algemeen): 2% met basisschool, lager onderwijs, lavo, vglo

LB (lager beroeps): 17% met lbo, lts, ito, leao, vbo, vmbo, mbo-1

MA (middelbaar algemeen): 11% met mavo, onderbouw havo en vwo, vmbo (theoretisch/gemengd), ivo, mulo, ulo

MB (middelbaar beroeps): 28% met mbo-2+, mts, meao, middelbare landbouw-, tuinbouw-, zeevaartschool, enz.

HA (hoger algemeen): 9% met havo, vwo, hbs, mms, gymnasium, lyceum, atheneum, wo-propedeuse

HB (hoger beroeps): 23% met hbo, hts, heao, wo-bachelor of -kandidaats, hogere landbouwschool, enz.

HW (hoger wetenschappelijk): 11% met wo-doctoraal of -master

c MB en HA zijn samen de middelbaar opgeleiden in dit hoofdstuk en hier vetgedrukt.

Bron: SCP (COB '14/1-'15/3)

We laten de opleidingsverschillen nu voor wat ze zijn en keren terug naar de publieke opinie als geheel van opvattingen van de totale bevolking. Daarover zijn veel gegevens de revue gepasseerd en de belangrijkste bevindingen zijn in het begin puntsgewijs samengevat. Een bredere duiding van de kern of de aard van de publieke opinie is niet eenvoudig. Daarvoor zou al snel te veel verondersteld moeten worden over achterliggende zorgen, drijfveren en strevingen, alsof het de meningen van een enkele mens of homogene groep zouden zijn. De hier gepresenteerde publieke opinie laat juist zien dat mensen verschillen in hun houdingen en voorkeuren ten aanzien van samenleving en politiek. De waarde van dergelijk onderzoek ligt vooral in het relativeren en in twijfel trekken van stellige uitspraken over het bijzondere van Nederland of over een richting die de bevolking steeds verder op zou gaan.

Dan zijn de internationaal vergelijkende gegevens in het begin van dit hoofdstuk nuttig om te laten zien dat Nederlanders niet zo negatief denken over de samenleving, de politiek en Europa als vaak wordt gedacht: in andere Europese landen is men veelal negatiever. De meeste tijdreeksen tonen over een periode van tien jaar helemaal geen duidelijke trends en kunnen nuttig zijn om te laten zien dat we ook niet steeds negatiever over de samenleving worden, continu minder vertrouwen in de politiek hebben of almaar strengere straffen willen.

Een contra-intuïtieve trend is waarschijnlijk het milder worden van het opinieklimaat rond migratie en integratie, met name het positiever worden in de afgelopen tien jaar van het beeld van moslims in tabel 3.9. Uitgaande van berichten in de media over interculturele spanningen en conflicten is het is verleidelijk een dergelijke ontwikkeling af te doen als artefact van opinieonderzoek, bij voorbeeld vanwege ondoordachte of sociaal wenselijke reacties op te abstracte of verschillend te interpreteren stellingen. Het is goed om zich bewust te zijn van dergelijke risico's bij de constructie van de publieke opinie in enquêteonderzoek, maar er is weinig reden om meer vertrouwen te hebben in uitvergrotingen van waarnemingen in de eigen omgeving of van mediagenieke uitingen van opvattingen tot dé stemming in Nederland.

Noten

- 1 De reden voor deze presentatiewijze is dat tussen landen (en verderop tussen bevolkingscategorieën in Nederland) de percentages mensen zonder mening nogal verschillen. Het maakt verschil of tegenover 50% met een bepaalde opvatting, 50% staat met de tegengestelde opvatting of 30% tegenstanders en 20% mensen zonder mening. In plaats van beide de waarde 50 te geven, krijgen deze landen nu o (50 - 50) en 20 (50 - 30).
- 2 Mogelijk is de Eurobarometer positiever doordat een groot deel van de vragen over de EU gaat. Dat kan leiden tot selectieve respons (mensen met een positieve houding tegenover de EU houden deelname langer vol) en tot het positiever worden tijdens het vraagesprek (respondenten raken betrokken). Echter, met de veronderstelling van een constante vertekening blijft vergelijking van landen en tijdstippen mogelijk. In het algemeen komen posities van landen ook redelijk overeen tussen onderzoeken. Zo is de negatieve houding tegenover Europa in Oostenrijk in figuur 3.3 ook terug te vinden in de Eurobarometergegevens. Een uitzondering lijkt wel Slovenië: in figuur 3.3 is de bevolking daar per saldo een voorstander van verdere integratie, in de Eurobarometer van mei is Slovenië met Cyprus het enige land

met een relatieve meerderheid voor een toekomst buiten de EU. In Nederland is de afwijzing van dat idee in 2015 het sterkst. Aan de andere kant komt uit de Eurobarometer ook naar voren dat de gehechtheid aan de EU in Nederland juist heel laag is (Den Ridder et al. 2015:35).

- 3 Van de zes landen (Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland en het Verenigd Koninkrijk) is de publieke opinie in ons land het meest voor spoedige terugkeer en het minst voor integratie van vluchtelingen in de samenleving. In vergelijking met Duitsland en Italië is er (evenals in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk) in ons land ook weinig steun voor het opnemen van vluchtelingen in het kader van een Europese toewijzing c.q. herverdeling (Denemarken neemt een tussenpositie in). Dat kan echter ook komen doordat burgers in Italië en Duitsland daarvan eerder een vermindering van hun aantal vluchtelingen kunnen verwachten. Het onderzoek herhaalt deels vragen van enkele maanden eerder en laat daarbij soms substantiële verschuivingen zien in verschillende richtingen. De publieke opinie blijkt op dit onderwerp nog volop in beweging (Fourquet 2015).
- 4 Zie de maandelijkse conjunctuurberichten van het CBS op www.cbs.nl
- 5 Zie Dekker et al. (2015: 33) voor kanttekeningen bij de keuze tussen vertrouwen en voorzichtigheid in de klassieke vraag naar sociaal vertrouwen.
- 6 Door verschillende formuleringen van de antwoordcategorieën zijn de tevredenheidscijfers voor de regering en de democratie niet vergelijkbaar. Het is waarschijnlijk makkelijker om 'min of meer' tevreden te zijn dan 'tamelijk' tevreden.
- 7 Op 6 april 2016 wordt een referendum gehouden over het associatieverdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne. Dat is een raadgevend referendum. Het meebeslissen in de hier gebruikte vraag, suggereert eerder een beslissend referendum.
- 8 Het gaat om een lijst van 64 doeleinden, nationaal en wereldwijd en nu spelend of meer toekomstgericht. Individuele respondenten prioriteren tien random gekozen doeleinden, waarna hun lijstjes worden geïntegreerd (Den Ridder et al. 2015: 52).
- 9 'As in most other studies of political attitudes, our data show that educational attainment appears to have the most important demographic effect on political attitudes. Among the demographic variables usually investigated – sex, place of residence, occupation, income, age, and so on – none compares with the educational variable in the extent to which it seems to determine political attitudes' (Almond en Verba 1989 [1963]: 315-316).
- 10 Zie de kritiek van Rineke van Dalen op de SCP/WRR-publicatie *Gescheiden werelden* (Bovens et al. 2014), <http://rinekevandaalen.nl/dossier-over-het-midden/gescheiden-werelden/>.
- 11 Daarbij is wel te bedenken dat er op HA-niveau meer (jonge) mensen zijn die nog studeren (25%) dan in het hele respondentenbestand van 2014 en 2015 (10%). Onder de studenten lijkt HA veel meer op HB dan op MB; onder de niet-studenten heeft HA over de hele linie gelijke afstanden tot HB en MB.
- 12 In Dekker et al. (nog te verschijnen) zijn de oorspronkelijke reacties op de acht stellingen samengevat in een schaal (Cronbachs alfa 0,84) die als meting van politieke onvrede kan worden gezien. Multivariate analyses bevestigen voor deze houding dat opleidingsniveau veel belangrijker is als achtergrond dan sekse, leeftijd en huishoudinkomen.

Literatuur

Almond, G.A. en S. Verba (1989; eerste druk 1963). *The civic culture*. Newbury Park: Sage.

Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Dekker, P. en J. den Ridder (2011). De publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011* (p. 55-76). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. en J. den Ridder (2015). *Burgerperspectieven 2015*[1]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dekker, P., P. van Houwelingen en T. van der Meer (2015). *Burgerperspectieven 2015*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., W. Tiemeijer en M. Bovens (nog te verschijnen). Het zijn de academici: opleiding als sociale en politiek-culturele scheidslijn. In: A.E. Bronner et al. (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek 2016*. Haarlem: Spaar en Hout.
- Fourquet, J. (2015). *Les Européens face à la crise des migrants*. Paris: Fondation Jean-Jaurès (Note n° 281).
- Lancee, B. en O. Sarrasin (2015). Educated preferences or selection effects? A longitudinal analysis of the impact of educational attainment on attitudes towards immigrants. In: *European Sociological Review*, 5 maart 2015, p. 1-12 (doi: 10.1093/esr/cvoo8).
- Lange, M. de, J. Tolsma en M.H.J. Wolbers (red.) (2015). *Opleiding als sociale scheidslijn. Een nieuw perspectief op een oude kloof*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den en P. Schyns (2013). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2015). *Burgerperspectieven 2015*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Thomassen, J.J.A., C. van Ham en R.B. Andeweg (2014). *De wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Prometheus.
- Werfhorst, H. van de (red.) (2015). *Een kloof van alle tijden. Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

4 Onderwijs

4 Onderwijs

Ria Vogels en Yvette Sol

- Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking blijft stijgen, jonge mannen blijven daarbij achter.
  - Het aantal voortijdig schoolverlaters is verder gedaald.
  - Mbo-studenten zijn minder dan voorheen tevreden over de opleiding als basis voor een start op de arbeidsmarkt.
  - Na jarenlange zorgen over de pabo's neemt de kwaliteit van instromende studenten en het lerarenkorps toe.
  - Scholen benutten mogelijkheden voor kwaliteitsverbeteringen onvoldoende.
  - De kwaliteit van het rekenonderwijs in het voortgezet onderwijs verschilt per school; in het mbo haalt nog niet de helft van de studenten een voldoende voor de rekentoets.
  - De digitale geletterdheid van een derde van de leerlingen in het vmbo ligt onder het basisniveau.
-

4.1 Uitdagingen voor het onderwijs

Sociale, maatschappelijke en technologische ontwikkelingen beïnvloeden sinds jaar en dag de arbeidsmarkt en het onderwijs. De laatste tijd is er veel aandacht voor de invloed van technologisering van de samenleving, waaronder robotisering, automatisering en het gebruik van ICT, en de mogelijke gevolgen daarvan voor de werkgelegenheid in Nederland. Het vermoeden is dat vooral het middensegment op de arbeidsmarkt daarvan negatieve gevolgen zal ondervinden. Of dat daadwerkelijk gebeurt en in welke mate en welk tempo, is moeilijk te voorspellen. Het onderwijs heeft de taak leerlingen en studenten optimaal voor te bereiden en toe te rusten voor deelname aan de (toekomstige) arbeidsmarkt en de samenleving. Momenteel wordt, mede in het licht van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, een brede maatschappelijke discussie gevoerd over de inrichting van een meer toekomstbestendig curriculum in het funderend onderwijs (commissie-Schnabel 2015). De overheid streeft naar het behoud van een goede economische positie van Nederland in de wereldeconomie en stimuleert dat iedereen zo hoog mogelijk opgeleid wordt en op die manier ook duurzaam inzetbaar blijft. Afspraken in Europees verband gericht op het vergroten van het aantal hogeropgeleiden, het verminderen van het aantal voortijdig schoolverlaters en het bevorderen van het aantal volwassenen dat zich blijft scholen, zetten deze ambities kracht bij.

Het is echter de vraag of het streven naar een steeds hoger opleidingsniveau voor iedereen wel wenselijk of haalbaar is. In het beleid lag de afgelopen jaren sterk de nadruk op het verhogen van de prestaties van leerlingen en studenten, het verbeteren van de kwaliteit van het onderwijs en het bevorderen van excellentie. Deze en andere maatregelen, zoals

het tegengaan van zitten blijven en het streven naar efficiënte leerwegen en verkorte leer-routes, passen in het streven van de overheid om het rendement van het onderwijs te ver-groten. Als reactie op het door velen als dominant ervaren rendementsdenken is een brede maatschappelijke discussie ontstaan, waarin wordt gepleit voor het zoeken naar een betere balans in het onderwijs tussen rendement, *Bildung* en binding (Putters 2015). Dit leidt ook tot discussie over de oorspronkelijke opdracht van het onderwijs, met daarin aan-dacht voor zowel de kwalificatiefunctie, als de persoonsvorming en de socialisatiefunctie. Het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie is een belangrijke taak van scholen, maar heeft door de recente aanslagen in Parijs en de toegenomen dreiging van radicalisering van jongeren in Nederland een nieuwe dimensie gekregen. Dit vraagt van scholen en leraren dat zij alert zijn op signalen van toenemende radicalisering en niet schromen om in discussie te gaan met leerlingen over de normen en waarden in de Nederlandse samenleving (Spee en Reitsma 2015). Daarnaast zullen scholen de aan-komende tijd ook een belangrijke rol spelen bij de opvang en integratie van kinderen uit de grote stroom vluchtelingen die momenteel naar ons land komt.

Het realiseren van de hiervoor genoemde ambities van de overheid en het geven van invul-ling aan de diverse maatschappelijke uitdagingen die momenteel op scholen afkomen, vra-gen om verdere investeringen in de kwaliteit van het onderwijs en in het bijzonder van het lerarenkorps. De afgelopen jaren is door de overheid al sterk ingezet op kwaliteitsverbete-ring van leraren en lerarenopleidingen. Het beleid moet er onder andere toe leiden dat leraren goed en uitdagend onderwijs kunnen bieden aan verschillende typen leerlingen (passend onderwijs), meer gaan differentiëren en goede opbrengsten kunnen realiseren op het gebied van taal en rekenen.

Binnen het onderwijs zoekt men naar mogelijkheden om meer recht te kunnen doen aan verschillen tussen leerlingen, bijvoorbeeld door leerlingen op verschillende niveaus exa-men te laten doen (vo-raad 2015). Daarbij kan het inzetten van digitale leermiddelen vol-gens de vo-raad behulpzaam zijn en tegelijkertijd de ontwikkeling van de digitale gelet-terdheid van leerlingen stimuleren. Dergelijke vaardigheden worden niet alleen van belang geacht voor de schoolloopbaan en de aansluiting op de vervolgopleiding, maar ook voor het beter functioneren in een toekomstig beroep en in de maatschappij.

4.2 Stand van zaken opleidingsniveau Nederlandse bevolking

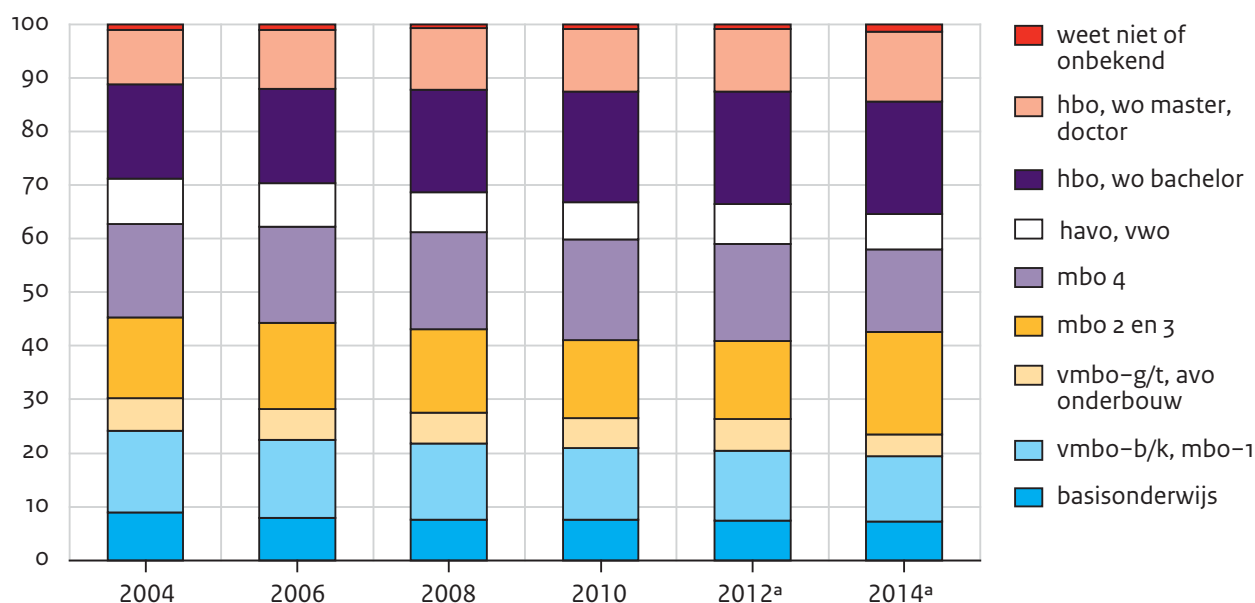
Opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt gestaag

Al jaren stijgt het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking. Het aandeel van de bevolking dat maximaal basisonderwijs of een vmbo-opleiding heeft gevolgd, is in het afgelopen decennium verder afgenomen en het aandeel met een afgeronde hbo- of acade-mische opleiding is verder toegenomen (figuur 4.1).

Figuur 4.1

Opleidingsniveau Nederlandse bevolking stijgt gestaag

Gerealiseerd opleidingsniveau, personen van 25-64 jaar, 2004-2014 (in procenten)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken '15)

Ook het middenniveau lijkt te veranderen. In 2013 (niet in de figuur) en 2014 is het aandeel met een mbo-diploma iets toegenomen ten opzichte van eerder in het decennium, maar binnen het mbo lijkt het zwaartepunt te zijn verschoven van niveau 4 naar niveau 2 en 3. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de veranderingen die het CBS vanaf het laatste kwartaal van 2012 heeft doorgevoerd in de onderzoeksmethode van de Enquête beroepsbevolking (EBB), waarop deze cijfers zijn gebaseerd.

Verder lijkt het aandeel met havo/vwo als eindonderwijs afgenomen. Een diploma havo of vwo geldt weliswaar als startkwalificatie voor de arbeidsmarkt, maar de opleiding is bedoeld als voorbereiding op hbo en universiteit, en niet als eindonderwijs. De meeste havisten en vwo'ers gaan dan ook naar het hoger onderwijs. De daling van havo/vwo als hoogste voltooide opleiding wijst op een toename van havisten en vwo'ers die een diploma van een vervolgopleiding behalen.

Toenemende onderwijsvoorsprong voor jonge vrouwen

Vrouwen doen het goed in het onderwijs. De achterstand die zij tot circa 1970 op mannen hadden, is omgezet in een voorsprong die almaar verder oploopt: in de periode 2004-2014 is de voorsprong van jongvolwassen vrouwen (25-34 jaar) verdrievoudigd. Ook jongvolwassen mannen behaalden vaker een hoog opleidingsniveau (een toename van 31% in 2004 tot 39% in 2014), maar die stijging was veel minder sterk dan bij jongvolwassen vrouwen (van 34% in 2004 tot 48% in 2014) (Onderwijsstatistieken '15).

Tegenover deze stijging bij het hoge niveau van vrouwen en mannen staat vanzelfsprekend een daling bij de lagere niveaus. Vooral de afname van het middelbaar opleidingsniveau is

groter bij jongvolwassen vrouwen dan bij jongvolwassen mannen. Ook de aandelen met een laag opleidingsniveau dalen, maar jongvolwassen mannen hebben nog iets vaker een laag opleidingsniveau dan jongvolwassen vrouwen. Dit betekent dus dat jonge mannen een achterstand hebben opgelopen ten opzichte van jonge vrouwen.

Opleidingsniveau niet-westerse migranten blijft stijgen

De groep niet-westerse migranten en hun nakomelingen in Nederland is zeer divers van samenstelling. De vier grootste groepen zijn migranten van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse herkomst. Migrantengroepen van Chinese herkomst vormen de vijfde groep. Daarnaast hebben vluchtelingen uit onder meer Iran, Irak, Afghanistan en Somalië zich hier gevestigd. Het opleidingsniveau van deze bevolkingsgroepen varieert van volledig ongeschoold (relatief vaak bij Somaliërs) tot en met hoogopgeleid (relatief vaak bij Iraniërs), maar de totale groep niet-westerse migranten is lager opgeleid dan de autochtone bevolking en dan de westerse migranten (Gijsberts et al. 2012). Weliswaar is in het afgelopen decennium het opleidingsniveau van niet-westerse migranten gestegen, met name door de onderwijsdeelname van de hier geboren tweede generatie (Vrooman et al. 2014), maar ook het niveau van de autochtone bevolking steeg (figuur 4.2). Dit heeft als gevolg dat de niet-westerse migranten hun achterstand op de autochtone bevolking nog niet hebben ingehaald.

Nederlandse jongvolwassenen zijn in de EU bovengemiddeld vaak hoogopgeleid

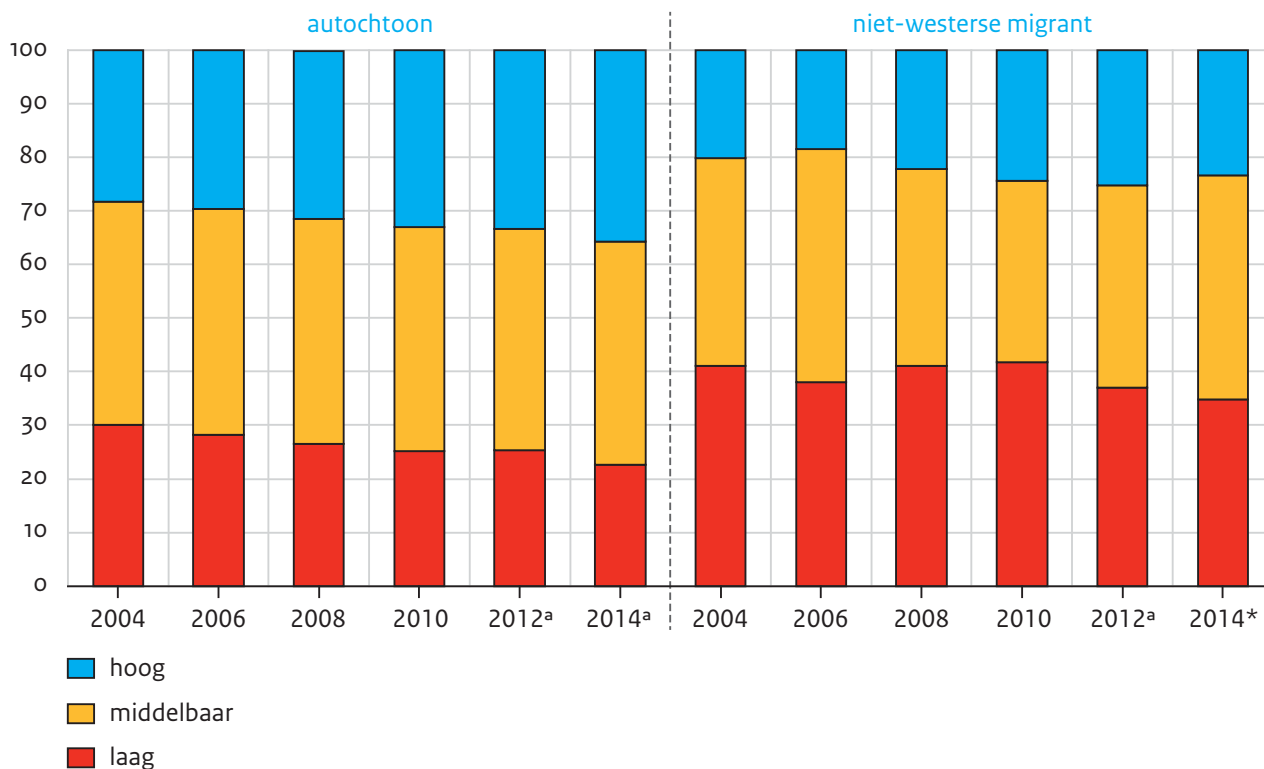
De landen van de Europese Unie streven ernaar dat in 2020 40% van de bevolking van 30-34 jaar een hoog opleidingsniveau heeft. Op die leeftijd zullen de meeste jongeren het initiële scholingstraject hebben afgerond. Sommige lidstaten hanteren voor hun eigen land een ander streefdoel; zo streeft Nederland naar 50% hoogopgeleiden. De Nederlandse jongvolwassenen zijn in de EU al bovengemiddeld vaak hoogopgeleid: 44,6%, tegenover het EU-gemiddelde van 37,9% in 2014. Nederland haalde al in 2008 het Europese streefcijfer voor 2020, maar heeft dus hogere ambities.

In het genoemde cijfer van 37,9% zijn gediplomeerden van alle opleidingen (korter en langer dan drie jaar) op het hoge, tertiaire niveau opgeteld. Als korte opleidingen worden uitgesloten, stijgt Nederland in de EU-rangorde (van de achtste naar de vierde plaats). Landen met traditioneel veel korte opleidingen op het hoge niveau, zoals Ierland, Frankrijk en Luxemburg, komen dan lager uit. In Nederland volgt de overgrote meerderheid lange opleidingen in het hoger onderwijs; slechts 2,8% van de 30-34-jarigen heeft een diploma van een korte tertiaire opleiding. In de komende jaren zal dit cijfer wellicht toenemen door de recente invoering van de associate degree op hbo-niveau.

Figuur 4.2

Ondanks verbetering hebben niet-westerse migranten nog steeds een opleidingsachterstand

Gerealiseerd opleidingsniveau, personen van 25-64 jaar,^a naar herkomst, 2004-2014 (in procenten)

a Excl. een kleine groep opleiding onbekend.

* Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken '15)

Aandeel Nederlandse middelbaar opgeleiden lager dan Europese gemiddelde

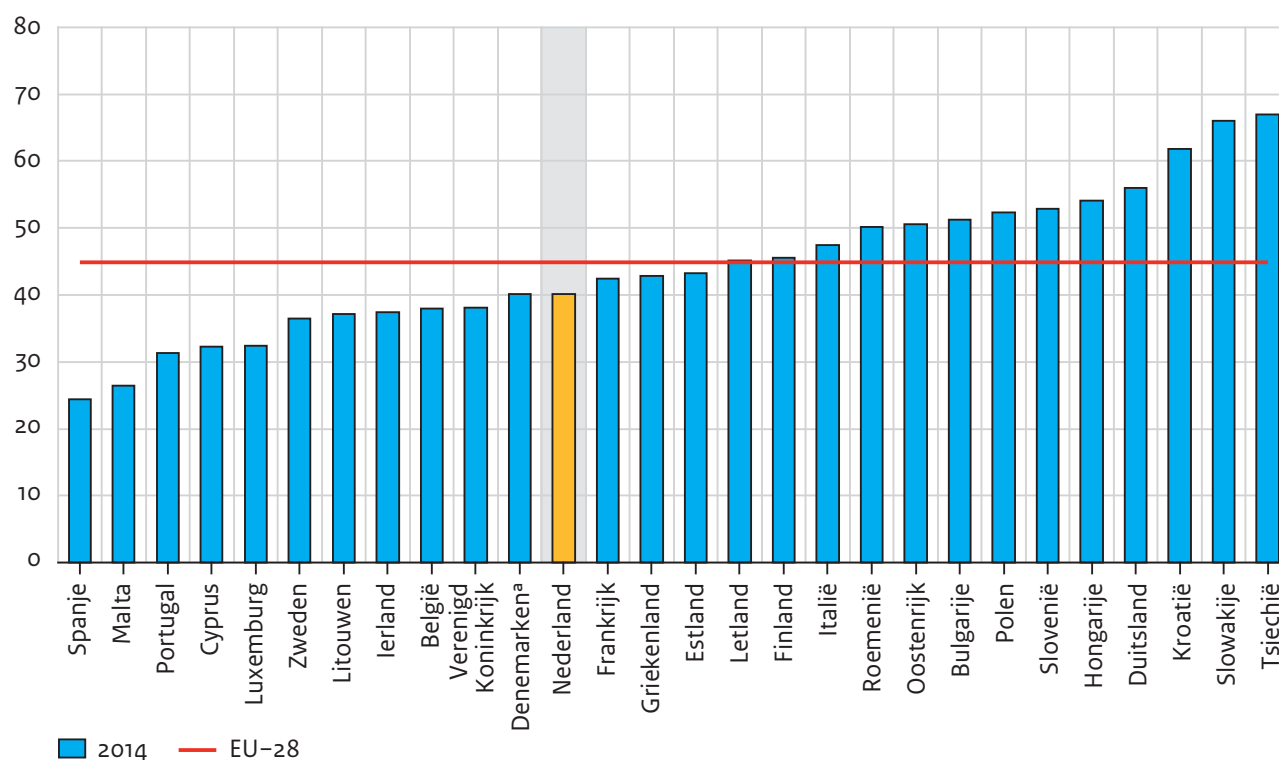
Voor de EU-indicator van het aandeel met een hoog opleidingsniveau kijkt men naar de leeftijdscategorie van 30-34 jaar. Ten behoeve van de volgende vergelijking hanteren we deze leeftijdscategorie ook voor het middelbare opleidingsniveau, oftewel in internationale termen: het hoger secundaire niveau. Gemiddeld heeft in de 28 EU-landen 44,9% van de 30-34-jarige bevolking een opleiding op dit niveau afgerond (figuur 4.3). In Nederland omvat het hoger secundaire niveau mbo-2/3/4 en de bovenbouw havo/vwo. In 2014 had 40,1% van de 30-34-jarige bevolking dit niveau als eindonderwijs. Aangezien Nederland streeft naar een bevolking van 50% hogeropgeleiden, en in ieder geval een bevolking met minimaal een startkwalificatie (die staat gelijk aan een afgeronde opleiding op hoger secundair niveau), is ook een verdere toename van het aandeel middelbaar opgeleiden, en dus een daling van het aandeel laagopgeleiden, een gewenste ontwikkeling.

Figuur 4.3

Aandeel middelbaar opgeleide Nederlandse jongvolwassenen in de middenmoot in de Europese Unie

Personen met opleidingsniveau op het hoger secundaire niveau in 28 EU-landen, personen van 30-34 jaar en gemiddelde voor 28 EU-landen, 2014 (in procenten)

a Lage betrouwbaarheid.

Bron: Eurostat (2015a)

Duitsland en enkele Midden- en Oost-Europese landen (o.a. Tsjechië en Slowakije) hebben een sterke traditie van beroepsopleidingen en veel gediplomeerden op het hoger secundaire niveau. Meer dan de helft tot twee derde van de bevolking van 30-34 jaar in die landen heeft in 2014 een afgeronde opleiding op dat niveau. Dat is ook een belangrijke reden dat de aandelen hoogopgeleiden in die landen onder het Europese gemiddelde liggen. In Italië en Roemenië ligt de situatie anders. De aandelen middelbaar opgeleiden liggen voor die landen weliswaar iets boven het Europese gemiddelde, maar zij hebben de laagste aandelen hoogopgeleiden en naar verhouding nog veel laagopgeleiden zonder startkwalificatie.

Voortijdige schooluitval is gedaald

De landen van de Europese Unie hebben zich eveneens als doel gesteld uiterlijk 2020 het aandeel jongeren dat voortijdig de school verlaat te hebben teruggedrongen tot onder de 10%. Zij stellen soms eigen strengere of mindere strenge doelen; zo streeft Nederland naar ten hoogste 8% voortijdig schoolverlaters in 2020.

Als EU-indicator van voortijdig schoolverlaten geldt het aandeel van de bevolking in de leeftijd van 18 tot 25 jaar dat ten hoogste een diploma heeft op het niveau van lager secun-

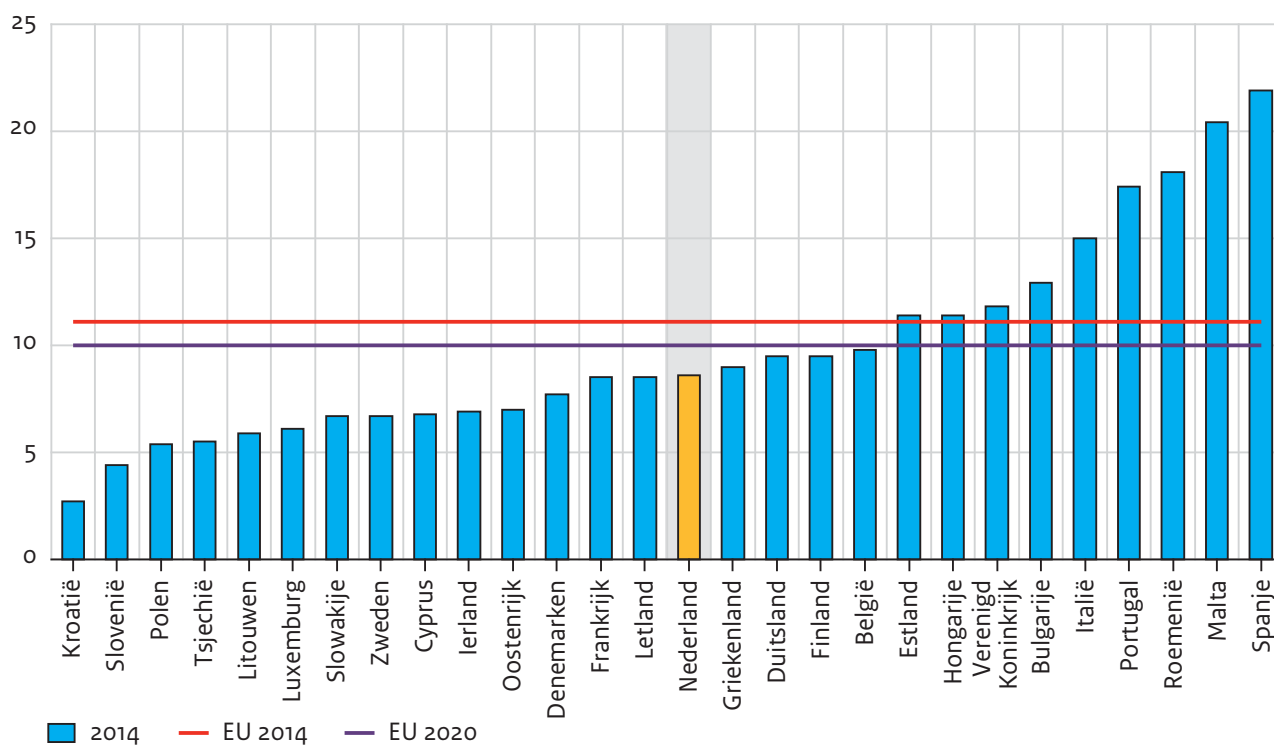
dair onderwijs en in de vier weken voorafgaand aan de enquête geen onderwijs of opleiding volgde. Voor Nederland houdt dit in dat men niet schoolgaand is en maximaal vmbo, mbo-1 of onderbouw havo/vwo heeft afgerond (en dus geen startkwalificatie heeft). In de meeste Europese landen is het voortijdig schoolverlaten in de afgelopen jaren gedaald, zo ook in Nederland. Figuur 4.4 toont voor 28 EU-landen de stand van zaken in 2014. In dat jaar is nog 8,6% van de Nederlandse jongeren van 18-24 jaar voortijdig schoolverlater; daarmee is Nederland al aardig op weg om het streefniveau van 8% voor 2020 te halen.

Ongeveer een derde van de EU-landen heeft nog een relatief hoog aandeel voortijdig schoolverlaters. Spanje spant met 21,9% de kroon. Dat is hoog, maar er is toch ook al veel verbeterd: in 2008 lag het aandeel voortijdig schoolverlaters nog 10 procentpunten hoger. Niettemin acht Spanje een afname tot onder de 10% te ambitieus en hanteert het een eigen streefcijfer van 15% in 2020.

Figuur 4.4

Nederland al onder de EU-doelstelling van voortijdig schoolverlaten voor 2020

Niet-schoolgaanden met maximaal een diploma op lager secundair niveau in 28 EU-landen, personen van 18-24 jaar, gemiddelde voor 2014 en streefcijfer 2020 (in procenten)

Bron: Eurostat (2015b)

De Nederlandse overheid heeft zichzelf tevens tot doel gesteld in 2016 de schooluitval te hebben teruggedrongen tot maximaal 25.000 nieuwe voortijdig schoolverlaters per jaar. Dit lijkt aardig te lukken. In het schooljaar 2013/14 verlieten 25.970 jongeren hun school zonder startkwalificatie. Ter vergelijking: in 2002 bedroeg de schooluitval nog 71.000 jongeren.

In 2012 heeft het ministerie van ocv (hernieuwde) convenanten afgesproken met scholen en gemeenten in de 39 regio's van de regionale meld- en coördinatiepunten (RMC's) en geld ter beschikking gesteld voor maatregelen om uitval verder terug te dringen. Er wordt onder meer ingezet op betere en tijdige registratie van schoolverzuim, betere begeleiding van leerlingen bij studie en loopbaankeuze, meer doorlopende leerlijnen tussen het vmbo en het mbo, en terugleiden van schoolverlaters naar een opleiding. De maatregelen worden jaarlijks gemonitord en geëvalueerd (Bokdam et al. 2015). Uit de evaluatie blijkt dat het lastig is effecten aan te tonen van elk van de genomen maatregelen tegen het voortijdig schoolverlaten, maar de verschillende maatregelen tezamen resulteerden in een daling en lijken dus effectief.

Los van de maatregelen tegen voortijdig schoolverlaten kunnen invloeden van buitenaf of van aanpalend beleid, de uitkomsten beïnvloeden. Zo kan de afgenomen uitval ook samenhangen met de economische crisis en de toegenomen jeugdwerkloosheid. Jongeren hebben namelijk de neiging langer in het onderwijs te blijven en die opleiding ook vaker af te ronden als de vooruitzichten op werk afnemen (Kuhry 1998). Als de arbeidsmarkt aantrekt, kan dat betekenen dat, alle maatregelen ten spijt, weer meer jongeren zonder diploma vertrekken.

Een leven lang leren in de lift

De snel en continu veranderende arbeidsmarkt vraagt om grote flexibiliteit van de beroepsbevolking en de samenleving. In dit kader wordt een overgang van een kennis-economie naar een lerende economie bepleit (WRR 2013): om mee te kunnen blijven doen in de veranderende omgeving, hebben werknemers andere en nieuwe vaardigheden nodig, op de eerste plaats de vaardigheid om te blijven leren en te blijven vernieuwen. Voltooiing van de initiële opleiding is dan niet langer afdoende. Het opleidingsniveau is, volgens de OECD (2014a), een eerste en nog steeds belangrijke indicator voor het vaardigheidsniveau van werknemers, maar formele kwalificaties worden gedurende de loopbaan steeds minder belangrijk. Daarentegen worden vaardigheden om nieuwe informatie op te nemen (te blijven leren) en zich aan te passen aan veranderende omstandigheden juist belangrijker.

De EU wil dat iedereen blijft leren (*Life long learning*). Zij definieert levenslang leren als alle intentionele, doelgerichte activiteiten (formeel en informeel), die ondernomen worden met het doel gedurende de loopbaan kennis, vaardigheden en competenties te verbeteren. Het omvat initiële en postinitiële opleidingen en (bedrijfs)cursussen. Culturele en sportieve activiteiten vallen daar niet onder.

Ook hiervoor hebben de EU-landen een streefcijfer afgesproken. In 2020 moet 15% van de Europese bevolking tussen de 25 en 65 jaar deelnemen aan dergelijke leeractiviteiten.

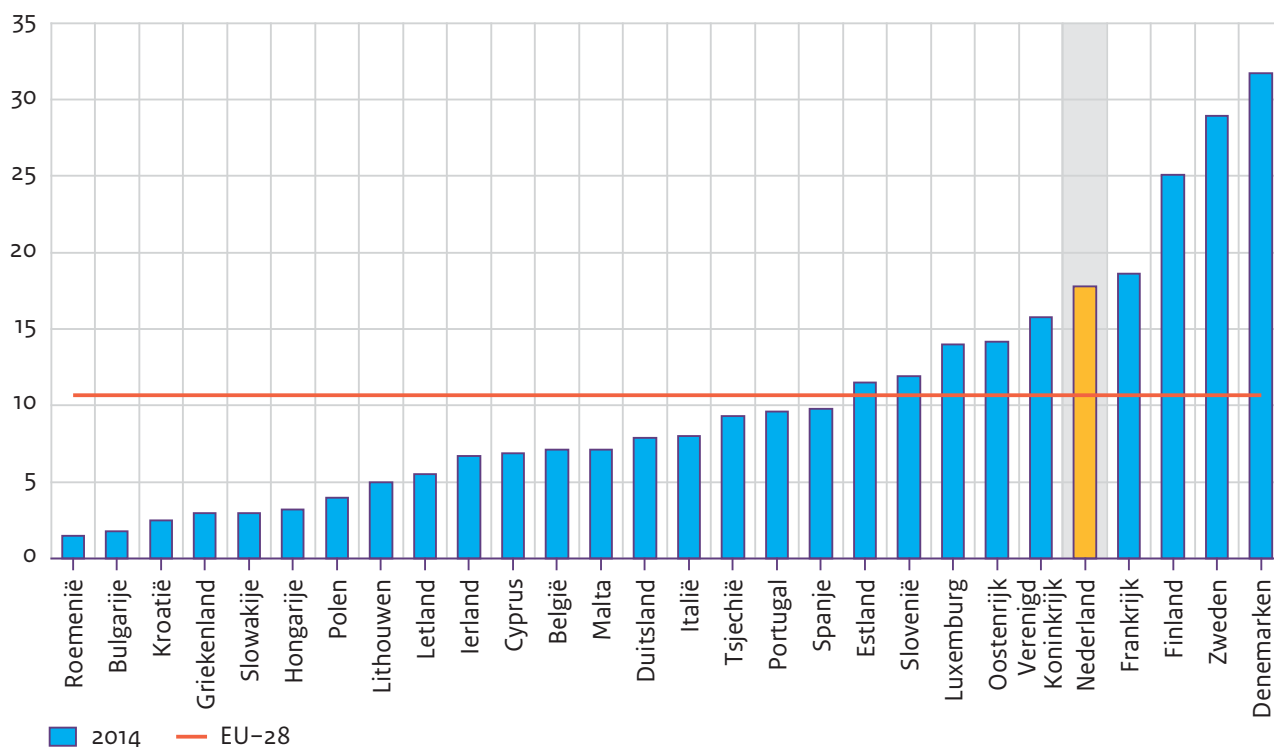
In 2014 deed 10,7% dat. Als gevolg van de leeftijdsafbakening vanaf 25 jaar, is in dit deelnamecijfer voor een klein deel ook het initiële onderwijs verdisconteerd.

Nederland behoort tot de top vijf in Europa (17,8% in 2014) (figuur 4.5). De deelname ligt daarmee al boven het Europese streefcijfer, maar Nederland hanteert een eigen streefcijfer van 20% in 2020.

Figuur 4.5

Nederland in top vijf van een leven lang leren in Europa

Aandeel dat in de afgelopen vier weken een opleiding of cursus heeft gevolgd, personen van 25-64 jaar en gemiddelde voor EU, 2014 (in procenten)

Bron: Eurostat (2015c)

Ofschoon een leven lang leren ook van belang wordt geacht voor ouderen, onder meer vanwege de verhoging van de pensioenleeftijd, zijn het de jongeren die vaker blijven leren (27,3%; Eurostat 2015c). Ook degenen met een sterkere arbeidsmarktpositie (o.a. hoger-opgeleiden en werkenden met een vast contract) blijven vaker leren dan degenen met een zwakkere arbeidsmarktpositie (Vlasblom et al. 2015).

Er gebeurt echter meer dan uit de indicator blijkt, want informeel leren, bijvoorbeeld leren op de werkplek en anderszins leren buiten opleidingen om, komt veel voor (ROA 2014a). Het is echter moeilijk meetbaar en is daarom niet in de EU-indicator opgenomen.

4.3 Studenten in het midden: mbo en havo/vwo

In dit rapport is het middensegment afgebakend als de groep die een diploma heeft op mbo-niveau of op havo/vwo-niveau. Dat maakt het middensegment tot een brede, maar tegelijkertijd ook een zeer diverse groep.

De mogelijke negatieve gevolgen van technologisering voor werk in het middensegment roept de vraag op of het middelbare beroepsonderwijs studenten wel goed voorbereidt op de toekomst. Over hoe de ontwikkelingen precies zullen verlopen, kunnen we echter nog niets zeggen. We gaan daarom hier voornamelijk op de huidige situatie in.

Het middelbaar beroepsonderwijs kent een grote diversiteit

Het huidige mbo leidt mensen op voor beroepen in verschillende sectoren en op verschillende niveaus, maar ook voor doorstroom naar het hbo. De opleidingen worden bovendien aangeboden via twee leerwegen: de beroepsopleidende leerweg (bol) en de beroepsbegeleidende leerweg (bbl), waarover in de volgende paragraaf meer.

De sectoren worden gewoonlijk onderscheiden in vier hoofdrichtingen: landbouw, techniek, economie, en zorg en welzijn. Verder komen combinaties van deze sectoren voor.

Binnen die sectoren volgen studenten onderwijs op niveau 1 tot en met 4.

Niveau 1 heet tegenwoordig entreeopleiding. Hier kunnen studenten zonder vmbo-diploma terecht. Deze studenten worden opgeleid tot assistent; zij kunnen na de opleiding op de arbeidsmarkt onder toezicht eenvoudige, uitvoerende werkzaamheden verrichten.

Niveau 1 wordt gerekend tot het lagere, niet tot het middelbare opleidingsniveau. Afronding van de entreeopleiding geldt als onvoldoende voor een startkwalificatie, daarvoor is doorstroom naar en succesvolle afronding van niveau 2 nodig. Afronding van de entreeopleiding geeft wel toegang tot mbo-2.

Op mbo-niveau 2 kunnen naast studenten uit niveau 1 ook gediplomeerden van de vmbo-basisberoepsgerichte leerweg terecht. Dit niveau omvat de basisberoepsopleidingen voor uitvoerend praktisch werk. Denk daarbij aan beroepen als beveiliging en junior kapper.

Voor deelname aan niveau 3 is minimaal een hoger vmbo-diploma vereist (kaderberoepsgerichte, gemengde of theoretische leerweg) of een diploma op mbo-niveau 2. Niveau 3 omvat vakopleidingen tot zelfstandig beroepsbeoefenaar en zelfstandig uitvoerend werk, zoals allround timmerman, eerste autotechnicus, pedagogisch medewerker kinderopvang, zelfstandig werkend bakker en verkoper reizen.

Ten slotte is voor niveau 4 eveneens een hoger vmbo-diploma vereist en kan men instromen met een mbo-diploma op niveau 3. Niveau 4 leidt op tot beroepen in het middenkader en tot specialisten voor volledig zelfstandig uitvoerend werk, brede inzetbaarheid en specialisatie, en geeft bovendien toegang tot een vervolgopleiding in het hbo. Ook hier zien we een brede waaier van beroepen die zeer divers van inhoud zijn, zoals onderwijsassistent, mbo-verpleegkundige, filiaalmanager, gespecialiseerde kok, logistiek supervisor en middenkaderfunctionaris bouw en infra.

De huidige inrichting van het mbo is dus complex. Vanwege de verschillende niveaus kan men niet spreken van de groep mbo'ers als een homogene groep. Recentelijk zijn er beleidsplannen ontvouwen om het huidige onderscheid naar niveaus in het mbo zichtbaar te maken in de naamgeving. Alleen de hogere niveaus 3 en 4 heten voortaan 'middelbaar beroepsonderwijs'; het lagere niveau 2 wordt 'basisberoepsonderwijs'. Het is de vraag of niveau 2 nog tot de middengroep gerekend kan worden.

Die nieuwe indeling roept tevens de vraag op hoe de niveaus van de recente, jonge groepen mbo-geschoolden zich verhouden tot de eerdere, oudere cohorten. Voor de huidige generatie is mbo-2 de minimumopleidingseis; daaronder zijn er in feite alleen nog de voortijdig schoolverlaters als laagopgeleiden. Voor oudere generaties mbo'ers ligt dat anders. Mbo was voor hen nog een optie, geen verplichting, en die mbo'ers waren daar-

door hoger geschoold dan een flinke groep mensen die na het voltooien van vbo/lbo met leren ophield. Het nominale middenniveau lijkt daardoor in de tijd te verschuiven.

Ook havisten en vwo'ers worden in dit rapport tot de middengroep gerekend. Dit betreft een in omvang kleine en specifieke groep, die de diversiteit van de middengroep nog groter maakt. Havo en vwo is meer dan ooit geen eindonderwijs en de meeste jongeren met een diploma op dat niveau vervolgen hun onderwijs in het hbo of de universiteit. Alleen degenen die daar niet succesvol zijn en evenmin een diploma in het mbo weten te halen, blijven op dat niveau steken. Dat doorstuderen voor havisten en vwo'ers tegenwoordig veel gebruikelijker is dan in bijvoorbeeld de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, draagt bovendien nog meer bij aan de verschuiving van wat als het midden aangemerkt kan worden.

Deelname aan mbo-opleidingen neemt af

De totale instroom in het middelbaar onderwijs neemt de laatste jaren af, deels door demografische ontwikkelingen (Onderwijs in Cijfers 2015). Daarnaast zien we ook een verschuiving tussen leerwegen. In de beroepsbegeleidende leerweg (bbl) en de deeltijdvariant van de beroepsopleidende leerweg (bol-deeltijd) is het aantal deelnemers de laatste jaren flink gedaald. Telde in 2010 de bbl 153.400 deelnemers, in 2014 waren dit er nog maar 96.600, en het aantal in bol-deeltijd daalde in die periode van 8900 naar nog geen 1000. Daarentegen steeg het aantal studenten in bol-voltijd, van 327.300 deelnemers naar 356.300. In het mbo-veld schrijft men deze verschuiving toe aan de wereldwijde financiële en economische crisis: studenten in de bbl combineren werk met een opleiding (vier dagen werk, een dag school), maar bij gebrek aan een leerwerkplaats kiezen ze noodgedwongen voor een voltijdse bol-opleiding (vier dagen school en een dag stage) (Turkenburg 2014). Het hoogtepunt van de crisis lijkt voorbij, maar de deelname aan bbl en bol-deeltijd is niet aangetrokken. Het vinden van een leer-werkplek voor vier dagen is nog steeds moeilijker dan het vinden van een stageplek voor een dag per week. Overigens is ook voor sommige bol-opleidingen het vinden van een stageplek lastig (bv. in de zorgsector) (SBB 2015).

Mbo'ers goed toegerust?

Studenten in het mbo doen in de eerste plaats vakkennis en vakvaardigheden op die nodig zijn voor het uitoefenen van het beroep van hun keuze. Kennis en vaardigheden zijn ook nodig voor doorstroom naar het hoger onderwijs. Welke kennis en vaardigheden belangrijk zijn, hangt samen met ontwikkelingen in de samenleving. In veel beroepen worden routinetaken in toenemende mate geautomatiseerd, waardoor er steeds meer behoefte is aan (niet-routinematige) vaardigheden. En door het verdwijnen van oude banen en het verschijnen van nieuwe, moeten studenten leren met de arbeidsmarkt mee te bewegen. Desgevraagd geven gediplomeerde, werkende mbo'ers aan dat persoonlijkheidskenmerken (zelfstandigheid, initiatief nemen, aanpassingsvermogen en nauwkeurigheid/zorgvuldigheid) naast vakkennis inderdaad van groot belang zijn voor het uitoefenen van hun huidige functie (ROA 2014b). Daarnaast worden vakvaardigheden (het kunnen toepassen van

kennis en technieken in de praktijk) en algemene competenties (kunnen samenwerken, plannen, organiseren en ict-vaardigheden) belangrijk gevonden.

Hoe denken mbo'ers over hun opleiding? Vinden zij dat de onderwijsinstelling hen goed voorbereidt op deelname aan de arbeidsmarkt of doorstroom naar het hbo? Uit de schoolverlatersmonitor (ROA 2014b) blijkt dat twee vijfde (41%) vindt dat de mbo-opleiding een goede basis biedt om te starten op de arbeidsmarkt. Dit betekent dat drie vijfde het daar niet mee eens is. Ruim de helft (55%) van de mbo-gediplomeerden is tevreden over de opleiding als basis voor het verder ontwikkelen van kennis en vaardigheden, maar zo'n 45% vindt dat niet. Er is dus veel ontevredenheid over het mbo; bovendien is deze in de afgelopen jaren toegenomen. Overigens is, tussen de meetjaren 2008 en 2013, over de gehele linie van de onderzochte onderwijstypen (vmbo t/m hbo) de tevredenheid gedaald over de opleiding als basis voor een start op de arbeidsmarkt: van 46% in 2008 naar 37% in 2013. Dit kan een gevolg zijn van de economische crisis: minder banen, langer moeten zoeken.

Mbo-4-gediplomeerden vinden meer dan de andere mbo-niveaus en meer dan in andere onderwijstypen (vmbo, havo, vwo, hbo) de opleiding te makkelijk (25%) en niet uitdagend (43%). Toch blijkt men anderhalf jaar na afstuderen redelijk tevreden over de mbo-opleiding. Van de mbo-bbl-afgestudeerden is ruim 80% tevreden met de gemaakte keuze en zou weer dezelfde keuze maken. Voor de mbo-bol-leerlingen ligt dat aandeel iets lager (75%).

Keuze voor vervolgopleiding of voor een baan?

Studenten opleiden voor een beroep met als doel toeleiding naar de arbeidsmarkt en studenten opleiden om doorstroom naar vervolgonderwijs mogelijk te maken, zijn twee belangrijke kwalificatieopdrachten van het mbo. Welke mbo'ers gaan doorstuderen en wie gaan aan het werk?

Beide stromen – doorleren of gaan werken – zijn sterk. Van de afgestudeerden op niveau 4 stroomt 40% door naar een vervolgopleiding en 60% naar werk. Veruit het merendeel dat gaat doorleren, doet dat in het hbo (88%). Mbo-4-gediplomeerden uit de bol kiezen overigens vaker voor een vervolgopleiding dan mbo-4-gediplomeerden uit de bbl.

4.4 Andere ontwikkelingen in het initiële onderwijs

De prestaties van leerlingen laten een gemêleerd beeld zien

De overheid streeft naar hogere opbrengsten bij alle leerlingen. De Inspectie van het Onderwijs (2015a) constateert dat het eindniveau in het basisonderwijs zich stabiliseert, maar dat de tussentijdse prestaties van leerlingen bij een aantal vakken wel zijn verbeterd, met name op grotere scholen. Ten opzichte van 2008 behaalden in 2013 meer leerlingen het fundamentele niveau voor taal en rekenen.

In 2014 is het slagingspercentage in het vmbo gestegen en in het havo en vwo gedaald, maar die laatste percentages liggen nog wel hoger dan voor de invoering van de nieuwe

zak-slaagregeling. De gemiddelde cijfers voor het eindexamen laten een overeenkomstig patroon zien: een stijging in het vmbo en een daling in het havo en (nog sterker) in het vwo (Inspectie van het Onderwijs 2015a).

In 2012 zijn in het periodieke internationale PISA-onderzoek (Programme for international student assessment) de vaardigheden gemeten van scholieren van 15 jaar op het gebied van wiskunde, lezen en natuurwetenschappen. Net zoals in voorgaande edities van het PISA presteren Aziatische scholieren het best, maar van de EU-landen staat Nederland bovenaan wat betreft wiskundevaardigheden (Kordes et al. 2013). De prestaties van de Nederlandse scholieren wijken niet significant af van die van Finland, noch die van Estland, Polen, België en Duitsland. De toppositie laat onverlet dat de wiskundevaardigheden van Nederlandse leerlingen op nationaal niveau een dalende trend laten zien. De scores in 2012 zijn significant lager dan die in 2003 en 2009. Waarom dit is, is onduidelijk, maar de dalende trend baart wel zorgen, aangezien het onderwijs al langere tijd streeft naar verbetering van leerprestaties op dit terrein.

Ook op het gebied van natuurwetenschappen en leesvaardigheden kan Nederland zich meten met de top van Europa, maar hier zijn evenmin verbeteringen opgetreden ten opzichte van eerdere metingen op nationaal niveau; de prestaties van de 15-jarigen op deze vaardigheden zijn gelijk gebleven (OECD 2014a).

Uit ander PISA-onderzoek blijkt dat Nederlandse 15-jarigen in vergelijking met andere Europese landen bovengemiddeld problemen kunnen oplossen (Boom et al. 2014).

Digitale geletterdheid bij de meeste leerlingen op basisniveau

Hoewel de discussie nog loopt over welke vaardigheden vooral van belang zijn voor het toekomstige curriculum, onderkent men alom het belang van digitale of ICT-vaardigheden, omdat deze onmisbaar worden geacht voor deelname aan zowel de hedendaagse en toekomstige samenleving als de arbeidsmarkt. Recentelijk is met de ICLS (International computer and information literacy study) internationaal vergelijkend onderzoek uitgevoerd naar digitale geletterdheid bij leerlingen die acht jaar formeel onderwijs hebben gehad, voornamelijk 14-jarigen (Meelissen et al. 2014). Digitale geletterdheid wordt binnen dit onderzoek gedefinieerd als de mate waarin een individu in staat is de computer te gebruiken voor het vergaren, creëren en delen van digitale informatie, om thuis, op school, op het werk en in de samenleving als geheel effectief te kunnen participeren.

Het onderwijstype van de leerling blijkt de belangrijkste voorspeller van de mate waarin een leerling digitaal geletterd is: leerlingen uit het praktijkonderwijs scoren het laagst en leerlingen uit het vwo-onderwijs het hoogst. Meisjes doen het over de hele linie beter dan jongens. De meeste leerlingen komen niet verder dan het basisniveau. Het niveau van een derde van de leerlingen in het vmbo ligt daar nog onder. Ook is gekeken naar computeractiviteiten die leerlingen thuis uitvoeren. Daarbij geldt dat leerlingen meer activiteiten thuis uitvoeren naarmate ze op een hoger niveau onderwijs volgen.

De gemiddelde digitale geletterdheid van leerlingen in het tweede leerjaar van het voortgezet onderwijs doet niet onder voor die van hun leeftijdsgenoten in de andere landen in

het onderzoek (Meelissen et al. 2014). Dit is opmerkelijk, omdat Nederlandse docenten minder aandacht besteden aan de ontwikkeling van informatievaardigheden dan docenten in de andere landen. Blijkbaar doen Nederlandse jongeren de vaardigheden vaker zelf of in ieder geval buiten het onderwijs op. Omdat de meeste leerlingen echter niet verder komen dan het basisniveau, is het volgens de onderzoekers evenwel van belang toch expliciet aandacht te geven aan de ontwikkeling van digitale geletterdheid in het onderwijs-curriculum.

Taal en rekenen in het voortgezet onderwijs en mbo krijgen meer aandacht

De invoering van de centrale rekentoets en de ijking van de examens Nederlands aan de referentieniveaus taal in het voortgezet onderwijs, zijn voorbeelden van beleid om het niveau van leerlingen en studenten bij taal en rekenen omhoog te brengen. De rekentoets is sinds het schooljaar 2013/'14 een verplicht onderdeel van het eindexamen in het voortgezet onderwijs.

Om de beoogde niveauverbetering bij rekenen te bereiken, moet het rekenonderwijs binnen het voortgezet onderwijs verder worden verbeterd; daarvoor wordt geïnvesteerd in nieuwe methoden en in de professionalisering van leraren.

Ruim 87% van de vo-leerlingen die eindexamen hebben gedaan in 2015, heeft een 5 of hoger gehaald voor rekenen (TK 2014/2015a). Er blijken grote verschillen te zijn tussen scholen en tussen schoolsoorten en leerwegen. Bij 24% van de scholen haalt minder dan de helft van de leerlingen een voldoende. Op het vwo werden de hoogste resultaten bereikt, op de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo waren de resultaten een stuk lager (TK 2014/2015b).

Taal en rekenen worden ook binnen het mbo getoetst. Studenten van mbo-4-opleidingen leggen vanaf 2014/'15 verplicht een centraal examen af in de Nederlandse taal. Studenten die een mbo-2- of mbo-3-opleiding volgen, leggen tot die tijd pilotexamens af. Zij starten een jaar later met het centrale examen Nederlandse taal.

In het mbo haalde in 2014 op niveau 4 een krappe meerderheid van de studenten een voldoende voor de rekentoets; op niveau 2 en 3 is dit slechts een derde (Inspectie van het Onderwijs 2015a).

De invoering van met name de rekentoets heeft tot veel discussie geleid binnen het onderwijsveld. Er is discussie over de vraag of het instellen van een verplichte rekentoets uiteindelijk tot het gewenste niveau bij rekenen zal leiden, of leerlingen en studenten er niet de dupe van worden dat het rekenonderwijs jarenlang kennelijk niet op orde was en of het beoogde niveau wel voor alle typen leerlingen haalbaar is. Voorstanders van de toets zien het als een goed middel om het niveau op te krikken en meer zicht te krijgen op waar de problemen liggen. Het blijkt dat veel zittende leraren zich momenteel nog moeten laten bijscholen en dat het onderwijs nog niet overal is aangepast, waardoor nog niet op alle scholen aan de voorwaarden voor goed rekenonderwijs wordt voldaan (Inspectie van het Onderwijs 2015a). Gezien het grote aantal leerlingen dat vooralsnog een onvoldoende

haalt voor de rekentoets, is het de vraag hoeveel leerlingen zullen slagen als de resultaten gaan meetellen voor de zak-slaagbeslissing.

Intussen zijn er overigens maatregelen genomen om te voorkomen dat leerlingen de dupe worden van tekortkomingen van het onderwijs: zo nodig kunnen leerlingen makkelijker of aangepaste toetsen maken of aangepaste diploma's krijgen (bv. een vakdiploma voor mbo-2-leerlingen die de toets niet halen). Inmiddels (oktober 2015) is gebleken dat er politiek onvoldoende draagvlak is om de rekentoets al in het schooljaar 2015/'16 te laten meetellen voor de zak-slaagbeslissing in het vmbo, havo en mbo. Voor vwo-leerlingen zullen de resultaten op de rekentoets naar verwachting wel in het schooljaar 2015/'16 mee gaan tellen voor de zak-slaagregeling.

Of de invoering van de centrale examinering voor Nederlands en rekenen in het mbo te zijner tijd ook zal leiden tot een groter aantal zakkers of voortijdig schoolverlaters, valt uiteraard op voorhand niet te voorspellen.

Meer aandacht voor excellentie, maar ook voor zittenblijven

Uit internationale vergelijkingen blijkt dat Nederland relatief weinig excellente leerlingen kent (Bijl et al. 2013). De Inspectie van het Onderwijs (2015c) stelde onlangs vast dat er inmiddels op veel scholen aandacht is voor het onderwijs aan de best presterende leerlingen, in de vorm van extra aanbod. Basisscholen hebben voor deze leerlingen vaak al enige vorm van differentiatie in de reguliere lessen. In het voortgezet onderwijs gebeurt dit nog veel minder. Het ontbreekt leraren vaak aan tijd en kennis om de best presterende leerlingen te voorzien van gerichte instructie en feedback. Het ontbreken van een doelgerichte inzet van extra aanbod maakt dat de kwaliteitsborging op dit terrein vaak onvoldoende is. Daar is nog winst te behalen.

Naast de aandacht voor de best presterende leerlingen is er van oudsher in beleid en onderwijs veel aandacht voor leerlingen die minder goed presteren (bestrijding onderwijsachterstanden). Meer recentelijk gaat de aandacht ook meer uit naar zittenblijvers, met name in het voortgezet onderwijs. Hoewel dit aandeel (5,8% in 2014) sinds 2011 weliswaar licht is gedaald, is het in vergelijking met andere landen nog steeds vrij hoog (Inspectie van het Onderwijs 2015b). Gestreefd wordt naar een maximaal aandeel van 3,8% in 2020. Speerpunten van beleid om zittenblijven te voorkomen zijn meer op maat gesneden onderwijs en intensievere leerlingbegeleiding. Daarnaast wordt subsidie ingezet om bijspiijkermogelijkheden te creëren voor leerlingen die achterlopen in bepaalde vakken. Dit gebeurt onder meer in de vorm van zomerscholen. De uitkomst van een pilot op vijftien scholen voor voortgezet onderwijs geeft een goede indicatie dat zomerscholen effectief en veelbelovend kunnen zijn: 86% van de leerlingen die hadden deelgenomen aan zomerscholen is alsnog bevorderd naar het volgende leerjaar, doordat achterstanden bij bepaalde vakken konden worden ingelopen (Faber et al. 2014).

De tevredenheid van leerlingen en studenten over hun opleiding

De recente bezetting van het Maagdenhuis op de Universiteit van Amsterdam en de navolging die dit protest landelijk kreeg binnen andere universiteiten, heeft de discussie op gang gebracht over het door velen ervaren doorgesloten rendementsdenken in het hoger onderwijs. Vanuit het veld komt nu meer aandacht voor de balans tussen *Bildung*, binding en rendement.

De evaluatie en de mate van tevredenheid van deelnemers aan het onderwijs over hun eigen opleiding zijn belangrijke bronnen die kunnen worden gebruikt bij de verbetering van het onderwijs op de betreffende opleidingen. In het hoger onderwijs zien we over het geheel genomen in de reguliere tevredenheidsmeting dat de tevredenheid van studenten over hun opleiding iets toeneemt. Van studenten aan de universiteit is 71,9% tevreden over de inhoud van de opleiding (69% in 2014), bij de hogescholen is dit 58,3% (53,6% in 2014) (NSE 2015). Studenten in het hoger onderwijs zijn meer tevreden dan voorheen over de toetsing en beoordeling, en de informatievoorziening. Studenten van universiteiten zijn het minst tevreden over de stage en opleiding, en de voorbereiding op de beroepsloopbaan. Studenten uit het hbo zijn eveneens minder tevreden over de stage en opleiding, maar ook over de informatievoorziening en het studierooster. Beide groepen studenten noemen de kwaliteitszorg als aandachtspunt (NSE 2015).

In het voortgezet onderwijs zijn de vwo'ers gemiddeld genomen het meest tevreden over de bevraagde aspecten, gevolgd door de havisten, met als laatsten de leerlingen in het vmbo. Uit de enquête van 2014 blijkt dat vo-scholieren minder tevreden zijn over de zinvolheid van de lessen en de manier waarop docenten hen motiveren dan in 2012. De leerlingen beoordelen de docenten over het algemeen positief als het gaat om vakkennis en omgang met de leerlingen. Belangrijke aandachtspunten zijn de behoefte aan meer inspraak, zinnigere lessen en verbetering van de loopbaanoriëntatie en -begeleiding (Laksmonitor 2015).

De studenttevredenheid in het mbo ligt altijd al een stuk lager dan in het hoger onderwijs (afhankelijk van het studieonderdeel is dit boven of onder de 50%). In vergelijking met vorige jaren blijken mbo'ers gemiddeld genomen iets meer tevreden dan voorheen over de vraag of ze vinden dat ze over het algemeen voldoende leren op school en voldoende worden begeleid tijdens de studie en de stage. Dit geldt ook voor de informatieverstrekking vanuit de opleiding. Het roosterbeleid, het gebruik van lesmateriaal en de stagebegeleiding zijn en blijven volgens de mbo'ers belangrijke aandachtspunten voor verbetering (JOB 2014).

Betrokkenheid bij de les kan worden verbeterd

Motivatie wordt gezien als een voorwaarde voor succes; in het gehele onderwijsveld wordt gebrek aan motivatie om te leren als knelpunt gezien, ook door leraren en leerlingen.

De Inspectie van het Onderwijs (2015a) constateerde dat Nederlandse leerlingen op school weinig gemotiveerd zijn om te leren. Hierbij is vooral naar actieve betrokkenheid gekeken. Zijn leerlingen in het primair onderwijs meestal wel actief betrokken bij de les, in het voortgezet onderwijs ligt dit percentage een stuk lager. In 18% van de lessen in het voortgezet

onderwijs is volgens de inspectie de betrokkenheid van de leerlingen onvoldoende. Er zijn geen verschillen tussen vakken, wel zijn leerlingen in het vwo en havo gemotiveerder dan leerlingen in het vmbo-g/t.

Van de leraren in de onderbouw van het voortgezet onderwijs geeft 40% aan niet goed in staat te zijn ongeïnteresseerde leerlingen te motiveren. Van mbo-studenten is de motivatie om te leren groter bij beroepsgerichte vakken dan bij algemene vakken als Nederlands en rekenen. Ook bij lessen waar studenten gestructureerd samenwerken, is de betrokkenheid groot.

Bij lessen die niet aansluiten bij het niveau en de interesses van de studenten ziet de inspectie vaak een lage motivatie. Scholen waar leerlingen goed gemotiveerd zijn, kenmerken zich door goede schoolleiders en leraren(teams), vaak in combinatie met een sterke verbetercultuur.

Aandacht voor veiligheid op school blijft belangrijk

Om goed te kunnen leren en zich goed te kunnen ontwikkelen, moeten leerlingen zich veilig voelen. Scholen moeten in hun beleid actief aandacht besteden aan de sociale veiligheid van leerlingen. Het inschakelen van vertrouwenspersonen en actief tegengaan van pesten met behulp van programma's waarvan wetenschappelijk en empirisch is aangetoond dat ze pesten verminderen, moeten de veiligheid vergroten.

De meeste leerlingen op scholen voor primair (97%) en voortgezet onderwijs (94%) voelen zich daar veilig (Sijbers et al. 2014). Dit percentage schommelt al een aantal jaren rond dit niveau en ligt op havo/vwo-scholen (96%) iets hoger dan in het praktijkonderwijs (93%) en het vmbo (91%). Van de ondervraagde leerlingen geeft 11% aan in de afgelopen maand een keer of vaker te zijn gepest (Sijbers et al. 2014).

Homoseksuele leerlingen zijn relatief vaak slachtoffer van pesten. Uit onderzoek naar de gevoelens van leerlingen met lesbische, homoseksuele of biseksuele gevoelens (LHB-leerlingen) in het voortgezet onderwijs blijkt dat zij zich iets minder veilig voelen in de klas dan de overige leerlingen. LHB-leerlingen krijgen vaker te maken met negatieve, agressieve en geweldsreacties in de klas (Bucx en Van der Sman 2014).

Uit de veiligheidsmonitor van het ITS van 2014 blijkt dat leidinggevenden in het voortgezet onderwijs iets vaker incidenten met wapens en drugsgebruik rapporteren dan in eerdere metingen. Van de leidinggevenden heeft 4% incidenten gemeld met religieus extremisme (Sijbers et al. 2014). Maatregelen om de sociale veiligheid in en rondom scholen te vergroten zijn en blijven van groot belang. Met de rol die scholen kunnen spelen om toenemende radicalisering onder jongeren tijdig te signaleren en indien mogelijk te voorkomen, krijgt het geven van een goede invulling aan burgerschapsvorming en het bevorderen van sociale integratie een nieuwe dimensie (Spee en Reitsma 2015).

Kwaliteitszorg als opmaat voor het verbeteren van prestaties wordt nog onvoldoende benut

Besturen en schoolleiders hebben een belangrijke rol bij het bevorderen en bewaken van de kwaliteit van het onderwijs. De Inspectie van het Onderwijs (2014a, 2014b) constateert dat in het basis- en voortgezet onderwijs de kwaliteit van de schoolleiders samenhangt met de kwaliteit van de lessen. Het blijkt dat bestuurders en schoolleiders het in de praktijk nog lastig vinden om opbrengstgericht te denken en te werken, ook al beschikken ze doorgaans wel over kwaliteitssystemen die relevante informatie bevatten. Volgens de inspectie laten scholen echter nog veel mogelijkheden voor kwaliteitsverbetering onbenut. Zo wordt er te weinig systematisch gemonitord en worden de resultaten te weinig gebruikt voor betere vormgeving van de lessen en voor meer differentiatie. Vanuit het beleid wordt dan ook aangestuurd op verdere professionalisering van besturen en schoolleiders op dit terrein, naast de aandacht die er is voor de verdere professionalisering van leraren.

Strengere eisen aan toekomstige leraren

De overheid zet met verschillende maatregelen in op de verbetering van de kwaliteit van leraren en streeft naar betere studenten aan de lerarenopleiding (ocw 2013). Op de pabo gelden instapeisen voor taal en rekenen. Eerstejaars-pabostudenten moeten een voldoende halen voor een taal- en een rekentoets, waarvan de resultaten meetellen voor het bindend studieadvies aan het eind van het eerste jaar.

Vanaf het studiejaar 2015/'16 gelden aanvullende toelatingseisen voor geschiedenis, aardrijkskunde en natuur en techniek voor scholieren die vanuit het havo of mbo willen instromen op de pabo. In mei 2013 zijn de eerste landelijke kennistoetsen voor de vakken rekenen-wiskunde en Nederlandse taal afgenomen, waarbij wordt getoetst of de studenten de kennisbasis in voldoende mate beheersen. Om het pabodiploma te halen moet de student een voldoende halen voor de kennistoetsen. In het studiejaar 2013/'14 is 76% geslaagd voor de toets rekenen-wiskunde en 81% voor Nederlandse taal (10voordeleraar 2015). In het studiejaar 2013/'14 zijn ook op de tweedegraadslerarenopleiding landelijke kennistoetsen afgenomen. Over het studiejaar 2013/'14 is gemiddeld 77% van de studenten van de betreffende opleiding geslaagd voor de toets (10voordeleraar 2015).

Nog werk aan de winkel op de pabo

Naast hogere eisen aan toekomstige leraren is het overheidsbeleid erop gericht om de kwaliteit van de lerarenopleidingen te verbeteren (ocw 2013). De kwaliteit van de pabo's is de afgelopen jaren versterkt ten opzichte van de vorige accreditatieronde in 2009 (NVAO 2015). Die verbetering manifesteert zich onder andere in de instroom en de kwaliteit van het docentenkorps. Daarnaast is er bredere aandacht binnen de opleidingen om (meer) kwaliteit te leveren. De tevredenheid van de studenten over de opleiding verschilt tussen de pabo's en hangt samen met het percentage uitval in het eerste jaar. Op opleidingen met weinig ontevreden studenten is er nauwelijks uitval. De grote contrasten duiden op mogelijke kwaliteitsverschillen tussen de diverse lerarenopleidingen (Inspectie van het Onderwijs 2015a).

Afgestudeerden zijn nog niet tevreden over het niveau van de opdrachten en de tentamens op de pabo (Inspectie van het Onderwijs 2015d). Zij geven tevens aan wel te beschikken over voldoende basale vaardigheden voor het leraarsvak. Dit wordt beaamd door hun schoolleiders. Afgestudeerden vinden echter dat ze tekortschieten in de mate waarin zij beschikken over vaardigheden om de voortgang van leerlingen systematisch te kunnen volgen, tussen leerlingen te kunnen differentiëren, maatwerk te leveren en passende zorg te bieden. Ook dit wordt beaamd door hun schoolleiders. Een derde van de afgestudeerden vindt dat de pabo hen daardoor onvoldoende voorbereidt op wat nodig is voor de beroepspraktijk in het basisonderwijs.

Voldoende bevoegde leraren voor de klas?

De overheid streeft ernaar dat er ondanks de eerder verwachte lerarentekorten voldoende bevoegde leraren voor de klas staan. De lerarentekorten verschillen op dit moment per sector en per vak.

Door uiteenlopende op elkaar inwerkende ontwikkelingen valt lastig te voorspellen of er op de langere termijn voldoende leerkrachten voor het basisonderwijs zullen zijn. Momenteel is er geen tekort in het primair onderwijs, maar vanwege de toekomstige uitstroom van de pensioengerechtigde leraren wordt dat wel verwacht in 2016, ondanks de verwachte krimp in bepaalde regio's (ocw 2014). Voor pas afgestudeerde pabo'ers is het momenteel echter heel moeilijk om een (vaste) baan te vinden in het onderwijs (oecd 2014b). Vanuit de overheid worden extra middelen ingezet om hen voor het onderwijs te behouden.

In het schooljaar 2015/'16 telden de pabo's 30% minder instroom van eerstejaarsstudenten. De gebrekkige vooruitzichten op vast werk, maar ook de verzwaarde toelatingseisen kunnen daarbij een rol hebben gespeeld. Of dat uiteindelijk tot minder gediplomeerde leerkrachten zal leiden, is niet zeker. Traditioneel kennen de pabo's veel uitval gedurende de studieperiode. De huidige selectie vooraf kan ertoe leiden dat de studenten die aan de studie beginnen meer gemotiveerd en capabel zijn, waardoor zij de opleiding ook afmaken.

In het voortgezet onderwijs is er momenteel een lerarentekort bij bepaalde vakken (met name voor de vakken Engels, Nederlands, Duits, natuur- en wiskunde) en in bepaalde regio's (met name de grote steden). Bijna driekwart van de Nederlandse schoolleiders in de onderbouw van het voortgezet onderwijs vindt dat een tekort aan gekwalificeerde en/of goed presterende leraren goed onderwijs belemmert (Boom en Stuivenberg 2014). In deze sector komt het nog voor dat leraren onbevoegd voor de klas staan: een op de vijf lessen wordt gegeven door docenten die voor dat bepaalde vak of niveau niet bevoegd zijn (Inspectie van het Onderwijs 2015a).

4.5 Discussie

Het behoort tot de centrale opdracht van het onderwijs om jongeren optimaal toe te rusten en voor te bereiden op de toekomst door hen te kwalificeren, door bij te dragen aan hun persoonsvorming en hun burgerschapsvaardigheden bij te brengen. In de context van een complexe en veranderende samenleving is dit geen eenvoudige opdracht. Permanente aandacht voor en reflectie op het onderwijs is op zijn plaats; momenteel is het in het bijzonder de vraag wat het onderwijs leerlingen en studenten nu en in de toekomst moet bijbrengen.

Zo hoog mogelijk?

De overheid streeft in haar beleid naar een zo hoog mogelijk opleidingsniveau voor iedereen. Dit beleid komt voort uit de aanname dat hoe hoger men is opgeleid, des te meer kansen men heeft op werk, een goed inkomen, autonomie, gezondheid en levensgeluk (zie andere hoofdstukken in dit rapport). Naast het individuele belang speelt hier ook het collectieve belang mee. Met een hoogopgeleide bevolking wil Nederland mee in de vaart der volkeren.

Echter, de opdracht aan het onderwijs om het beste uit jongeren te halen en talenten van jongeren optimaal te ontwikkelen, lijkt soms gelijkgesteld te worden aan en beperkt te worden tot het behalen van een hoog opleidingsniveau. Het beste halen uit jongeren en brede talentontwikkeling is even goed te realiseren op lager en middelbaar niveau. Een hoog onderwijsniveau is bovendien niet voor iedereen weggelegd. Er zullen altijd jongeren blijven die niet (goed) kunnen leren – jongeren voor wie een laag of middelbaar opleidingsniveau het hoogst haalbare is en die eveneens zo goed mogelijk toegerust behoren te worden voor de toekomst. Hoe loffelijk het streven ook is, ook een zo hoog mogelijke opleiding zal niet altijd de uitkomst zijn. Er zullen altijd jongeren zijn die bewust kiezen voor een vak of beroep waarin hun talenten tot hun recht komen en dat zij met plezier en passie uitoefenen, maar dat niet per se op het voor hen hoogst haalbare opleidingsniveau ligt.

Omdat voor de huidige generatie jongeren mbo-2 als minimum geldt voor het opleidingsniveau waarmee men de school kan verlaten, zijn feitelijk alleen voortijdig schoolverlaters en mbo'ers op niveau 1 nog laagopgeleid. Dit verschilt met eerdere generaties, waar nog een grote groep kon stoppen en ook stopte na het behalen van het lbo- of vbo-diploma. De oudere generaties mbo'ers onderscheidden zich daardoor van een flinke groep die lageropgeleid was. Door de verschuiving van het minimale opleidingsniveau naar mbo-2, komt het nominale midden op een hoger niveau te liggen.

Wat moeten jongeren leren?

De discussie over een toekomstbestendig curriculum wordt momenteel vooral in het funderend onderwijs gevoerd. Echter, de vraag wat jongeren moeten leren is ook belangrijk voor het middelbaar beroepsonderwijs. Er dreigen immers juist op het middenniveau veel

banen te verdwijnen, als gevolg van globalisering en robotisering. Op dit niveau zijn veelal middelbaar opgeleiden werkzaam (zie ook hoofdstuk 6).

De overheid legt in haar beleid de nadruk op macrodoelmatigheid; zij verplicht mbo-opleidingen hun aanbod af te stemmen op elkaar (door regionale afstemming en het samenvoegen van kleine opleidingen) en op de werkgelegenheid op de (huidige) arbeidsmarkt. Voor sommige studenten betekent dit wellicht dat zij de opleiding van hun voorkeur niet (meer) kunnen volgen en een andere of bredere opleiding of een andere leerweg moeten volgen.

Sommige scholen vragen zich af of zij studenten niet veel meer hun eigen interesses moeten laten volgen, zodat ze in ieder geval gemotiveerd blijven en niet uitvallen. Dan behalen ze in elk geval een diploma, waarna ze alsnog iets anders kunnen gaan doen om zich verder te kunnen blijven ontwikkelen. Dit laatste lijkt immers noodzakelijk om ook in de toekomst voldoende kans op werk te houden.

Meegaand in het idee dat een leven lang leren noodzakelijk is voor participatie op de arbeidsmarkt, dient zich tevens de vraag aan wiens verantwoordelijkheid het is dat mensen een leven lang (blijven) leren. Ligt de verantwoordelijkheid bij de individuele, volwassen burger of moet de overheid dan wel het bedrijfsleven hierin een meer centrale rol gaan spelen? Dit hangt samen met de vraag wat waar geleerd moet worden: wat kan en moet in het initieel onderwijs, wat kan of moet daarbuiten?

Taal- en rekenvaardigheden: bouwstenen voor een meer toekomstbestendig curriculum?

De laatste jaren is er veel aandacht uitgegaan naar ophoging van het eindniveau bij taal en rekenen. Er waren immers veel klachten over de prestaties van jongeren op deze terreinen. Aanpak van de tekortkomingen in het onderwijs blijkt noodzakelijk, maar er is ook kritiek. Die betreft onder andere het tempo van de invoering van de rekentoets (omdat het rekenonderwijs nog niet overal op orde is) en het gewicht van taal en rekenen voor de zak-slaagbeslissing in het voortgezet onderwijs en mbo. Overigens, om te voorkomen dat leerlingen de dupe worden van tekortkomingen in het onderwijs, zijn de nieuwe eisen op onderdelen aangepast en wordt ook de datum waarop de resultaten gaan meetellen voor de zak-slaagregeling uitgesteld voor leerlingen binnen het vmbo, havo en mbo.

In het mbo is het ook de vraag of er wel voldoende ruimte overblijft voor andere vakken in het curriculum, zeker waar het de vroegere vierjarige opleidingen betreft, die onlangs zijn ingekort tot driejarige opleidingen.

De ontwikkeling naar een meer lerende economie vraagt om een verschuiving in het onderwijs: van nadruk op kennisverwerving naar meer nadruk op het leren van vaardigheden die in de moderne samenleving nodig zijn. Vergeleken met enkele decennia geleden is er nu al in het gehele initiële onderwijs veel meer aandacht voor het aanleren van vaardigheden als samenwerking, plannen, problemen oplossen en ICT. Echter, ook bij het aanleren van generieke competenties als problemen oplossen of het ontwikkelen van een kritisch denkvermogen, blijft grondige kennis van het betreffende vak of het domein nood-

zakelijk (Van der Velden 2011). Het is daarom van belang om weloverwogen keuzes te maken bij de inrichting van een toekomstgericht curriculum. Het debat over hoe een toekomstgericht curriculum eruit moet zien, is nog in volle gang. Omdat het onzeker is wat de toekomst zal brengen, is het voor het onderwijs lastig daarop te anticiperen. Het minimum is dat leerlingen een solide basis voor participatie in de samenleving meekrijgen. Maar ook wat een solide basis is, kan onderwerp van discussie zijn. Het onderwijs zal altijd achterlopen op ontwikkelingen in de omringende samenleving; dit is iets waar niet aan te ontkomen valt. Belangrijk is echter dat er in het onderwijs blijvend debat is over de inhoud van het curriculum en dat degenen die erin werken, open blijven staan voor vernieuwing.

Literatuur

- 10voordeleraar.nl (2015). *Jaarverslag 2013-2015*. Geraadpleegd op 7 mei 2015 via www.jaarverslag.10voordeleraar.nl/resultaten
- Bijl, Rob, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer en Nathalie Sonck (red.) (2013). *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bokdam, Johan, Inge van den Ende en Arie Gelderblom (2015). *Monitoring en evaluatie vsv-beleid. Jaarrapport 2014*. Zoetermeer: Panteia / SEOR.
- Boom, Eva van der en Mirjam Stuivenberg (2014). *Teaching and learning international survey (Talis) 2013. Nationaal rapport Nederland*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Bucx, Freek en Femke van der Sman (2014). *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBV-jongeren op school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Commissie-Schnabel (2015). Platform #Onderwijs2032. Geraadpleegd op 16 april 2015 via www.onderwijs2032.nl
- Eurostat (2015a). *European labour market survey, population with upper secondary education*. Geraadpleegd op 30 april 2015 via <http://ec.europa.eu/eurostat>
- Eurostat (2015b). *European labour market survey, voortijdig schoolverlaten*. Geraadpleegd op 5 juni 2015 via <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm>
- Eurostat (2015c). *Lifelong learning statistics*. Geraadpleegd op 5 juni 2015 via http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Lifelong_learning_statistics
- Faber, S. E., M.C. Timmerman en A.F. Kievitsbosch (2014). *De zomerschool: een effectieve interventie tegen zittenblijven*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Gijsberts, M., W. Huijnk en J. Dagevos (red.) (2012). *Jaarrapport integratie 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Inspectie van het Onderwijs (2014a). *Opbrengstgericht werken aan taal en rekenen in het voortgezet onderwijs. Taal en rekenen verbeteren, en de stappen die scholen hierbij kunnen zetten*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2014b). *De kwaliteit van schoolleiders in het basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2015a). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2013/2014*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2015b). *Zittenblijven in het voortgezet onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2015c). *Hoe gaan we om met onze best presterende leerlingen. De huidige praktijk in het primair en voortgezet onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

- Inspectie van het Onderwijs (2015d). *Beginnende leraren kijken terug. Onderzoek onder afgestudeerden. Deel 1: de pabo*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs (JOB) (2015). *JOB-monitor 2014*. Geraadpleegd op 11 mei 2015 via www.job-site.nl
- Kordes, Joke, Maria Bolsinova, Ger Limpens en Ruud Stolwijk (2013). *Resultaten PISA-2012. Praktische kennis en vaardigheden van 15-jarigen. Nederlandse uitkomsten van het Programme for international student assessment (PISA) op het gebied van wiskunde, natuurwetenschappen en leesvaardigheid in het jaar 2012*. Arnhem: Cito.
- Kuhry, Bob (1998). *Trends in onderwijsdeelname. Van analyse tot prognose*. Den Haag: VUGA.
- Laks-monitor, onderzoek van het landelijk actie comité Scholieren (2015). Geraadpleegd op 30 juni 2015 via <http://www.laks-monitor.nl>
- Meelissen, M.R.M., R.A. Punter en M. Drent (2014). *Digitale geletterdheid van leerlingen in het tweede leerjaar van het voortgezet onderwijs. Nederlandse resultaten van ICILS-2013*. Enschede: Universiteit Twente.
- Nationale studenten enquête (NSE) (2015). Gedownload via <http://www.studiekeuzeinformatie.nl/wat-is-de-nationale-studenten-enquete>
- Nederlandse Vereniging voor Accreditatie van het Onderwijs (NVAO) (2015). *Kwaliteit pabo's afgelopen jaren versterkt*. Geraadpleegd op 20 april 2015 via http://www.nvao.net/news/item/kwaliteit_pabos_afgelopen_jaren_versterkt/637
- ocw (2013). *Lerarenagenda 2013-2020. De leraar maakt het verschil*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- ocw (2014). *Verwachte lerarentekorten aangepakt*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Geraadpleegd op 15 mei 2015 via <http://www.trendsinbeeldocw.nl/actueel/nieuws/2014/02/05/verwachte-lerarentekorten-aangepakt>
- OECD (2014a). *PISA 2012 results. Creative problem solving: students' skills in tackling real-life problems (volume V), PISA*. Paris: OECD. Geraadpleegd op 13 april 2015 via <http://dx.doi.org/10.1787/9789264208070-en>
- OECD (2014b). *Talis 2013 results: an international perspective on teaching and learning*. Paris: OECD. Geraadpleegd op 13 april 2015 via <http://dx.doi.org/10.1787/9789264196261-en>
- Onderwijs in Cijfers (2015). Samenwerking van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO) en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw). Geraadpleegd op 1 juni 2015 via <http://www.onderwijsincijfers.nl/>
- Putters, K. (2015). *Moedig onderwijsbestuur*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- ROA (2014a). *Werken en leren in Nederland*. Maastricht: Researchcentrum Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- ROA (2014b). *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2013*. Maastricht: Researchcentrum Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- SBB (2015). *Barometer van de stageplaatsen- en leerbanenmarkt, juni 2015*. Geraadpleegd op 17 juli 2015 via www.kansopwerk.nl
- Sijbers, Rob, Daan Fettelaar, Wouter de Wit en Ton Mooij (2014). *Sociale veiligheid in en rond scholen*. Nijmegen: ITS, Radboud Universiteit.
- Spee, Ine en Maartje Reitsma (2015). *Puberaal, lastig of radicaliserend*. Den Haag: ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap.
- TK (2014/2015a). *Voortgangsrapportage invoering referentieniveaus rekenen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, Kamerbrief van 26 juni 2015, ref. 753889.
- TK (2014/2015b). *Voldoendepercentages rekentoets vo*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, Kamerbrief van 6 mei 2015, ref. 752235.
- TK (2015/2016). *Een responsief mbo voor hoogwaardig vakmanschap*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, Kamerbrief van 14 september 2015, ref. 811226.
- Turkenburg, Monique (2014). *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Velden, R. van der (2011). Generiek of specifiek opleiden? In: *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, jg. 27, nr. 4, p. 382-396.

Vlasblom, Jan Dirk, Patricia van Echtelt en Marian de Voogd-Hamelink (2015). *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

vo-raad (2015). *Speech Paul Rosenmöller, vo-congres 26 maart 2015*. Geraadpleegd op 14 juli 2015 via www.VO-raad.nl.

Vrooman, Cok, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

WRR (2013). *Naar een lerende economie*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

5 Inkomen en
sociale zekerheid

5 Inkomen en sociale zekerheid

Jean Marie Wildeboer Schut en Martin Olsthoorn

- De koopkracht van veel groepen Nederlanders was in 2013 nog niet geheel terug op het niveau van voor de crisis.
  - Gekeken naar 2007-2013 is de inkomensongelijkheid al jaren stabiel in Nederland, terwijl de vermogensongelijkheid in de nasleep van de crisis relatief klein is.
  - Het voorzichtige herstel van de arbeidsmarkt is te zien in de uitstroom uit de Werkloosheids-wet (ww), die in 2014 flink toenam.
  - Werkenden zijn negatiever over de hoogte van de AOW dan AOW-gerechtigden.
-

5.1 Inleiding

Op het gebied van inkomen streeft het beleid naar een 'evenwichtige en activerende inkomensontwikkeling'. Aan de ene kant mogen inkomensverschillen niet te groot worden, aan de andere kant dient van de hoogte van de uitkeringen een zo groot mogelijke activerende werking uit te gaan.

De doelstelling van een evenwichtige ontwikkeling lijkt bescheiden. Niet zonder reden: de directe invloed van de overheid op de hoogte van de verdiende inkomens is beperkt. Tot haar arsenaal behoren vooral belastingtechnische maatregelen. Verder kan ze ingrijpen in de hoogte van het minimumloon en die van de uitkeringen. En gewoonlijk verklaart ze ook collectieve arbeidsovereenkomsten algemeen verbindend. Tot slot is de overheid zelf ook een belangrijke werkgever: zij onderhandelt over de lonen en overige arbeidsvoorwaarden van de ambtenaren. Zeker zo belangrijk voor de hoogte van en verschillen tussen de inkomens zijn echter de dynamische processen die zich in de maatschappij afspelen. Echtscheiding, huishoudensvorming, met pensioen gaan en werkloos worden hebben een grote invloed op het inkomen en daarmee op de welvaart van het individu. De invloed van de overheid hierop is hoogstens indirect.

Binnen dit instrumentarium worden wel maatregelen getroffen die effect hebben op de koopkracht van verschillende (inkomens)groepen. Een voorbeeld waarin de beleidsdoelstellingen van evenwichtigheid en 'werk moet lonen' tot uiting komen, vormt het beleid rond de arbeidskorting. Met deze regeling wordt de afstand tussen werkenden en niet-werkenden vergroot ten gunste van de eerste groep. Met maatregelen die de arbeidskorting nader vorm geven, kan de overheid echter ook inkomenspolitiek voeren. Zo pakt het verhogen van de maximale korting in 2015-'16 (100 euro in 2015, 233 euro in 2016) gunstig uit voor de lagere- en middeninkomensgroepen. Het afbouwen, vanaf 2014, van de arbeidskorting voor de hogere inkomens heeft nadelige effecten voor de koopkracht van deze laatste groep. Met het verhogen van de inkomensgrens waarbij dit gebeurt in 2015 (van 42.000 naar 49.000 euro), worden deze negatieve effecten echter weer enigszins

gemitigeerd. Ook verlaagt het kabinet de inkomstenbelasting in de tweede en derde schijf met circa 2 procentpunt en verlengt het de derde schijf tot 66.442 euro op jaarbasis (TK 2015/2016).

Naast het herverdelen van inkomen hebben successieve regeringen stappen ondernomen om de arbeidsmarkt meer activerend te maken. De instroom in de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) is in 2005 bijvoorbeeld stopgezet ten gunste van de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (Wet WIA), waarbij de hoogte van de uitkering afhankelijk is van de mate waarin de ontvanger geacht wordt te kunnen werken. In 2010 is de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong) aangepast om de nadruk meer op deelname aan de arbeidsmarkt te leggen. Daarnaast worden in de Wet werk en zekerheid (Wwz), waarvan het eerste deel op 1 juli 2015 inging, de opbouw van rechten krachtens de Werkloosheidswet (ww) verlaagd, de duur van de ww-uitkering ingekort van 38 tot 24 maanden en het accent verschoven naar activering. Ook worden uitkeringsontvangers actief gecontroleerd op hun inzet bij het zoeken naar een baan; hierbij worden ze, indien nodig, ondersteund. Het begrip 'passend werk' wordt sinds 2015 na zes maanden in de ww sterk verruimd (CPB 2013) en het UWV ondersteunt mensen actief bij het zoeken naar werk.

Tot slot is per 1 januari 2015 de Participatiewet van kracht (zie EK 2013/2014), die als doel heeft om zo veel mogelijk mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt werk te laten vinden. De verantwoordelijkheid hiervoor komt bij de gemeente te liggen. De Participatiewet vervangt de Wet werk en bijstand (Wwb), de Wet sociale werkvoorziening (Wsw) en de Wajong. De Wsw blijft per 1 januari enkel nog voortbestaan voor mensen die per die datum werkzaam waren in de sociale werkvoorziening en zal dus langzaam verdwijnen. Mensen die op dat moment op de wachtlijst van de Wsw stonden, vallen onder de Participatiewet en komen in aanmerking voor de garantiebanen op de reguliere arbeidsmarkt. Deze garantiebanen komen voort uit het sociaal akkoord, waarin overeengekomen is dat werkgevers 100.000 extra banen creëren voor de doelgroep van de Participatiewet en de overheid 25.000. Indien nodig voorziet de gemeente in een loonkostensubsidie, een no-riskpolis voor ziekteverzuim of aanpassing van de werkplek. Mensen die niet in staat zijn tot werk bij een reguliere werkgever, komen eventueel in aanmerking voor beschermt werk. De Wajong blijft bestaan voor huidige ontvangers en voor duurzaam en volledig arbeidsongeschikten. Jongeren die deels arbeidsgeschikt zijn en dus (beperkt) inzetbaar op de arbeidsmarkt, vallen per 2015 onder de Participatiewet en komen eveneens in aanmerking voor garantiebanen.

5.2 Het besteedbare inkomen

Het inkomen van sommige groepen is hersteld, dat van andere nog niet

Qua koopkrachtontwikkeling¹ laat de periode 2004-2013 zich goed onderverdelen in twee tijdvakken: 2004-2007 en 2007-2013 (tabel 5.1). Als caesuur is 2007 gekozen, omdat tot dat jaar alle groepen er nog op vooruitgingen. Daarna werden de effecten van de economische crisis voelbaar. Veel groepen hebben zich hiervan nog niet helemaal hersteld. Dat geldt met name voor de winstinkomens (-5%), de eenverdienershuishoudens (-4%), de ww-uitkeringsgerechtigden (-4%), degenen met een prepensioen (-3%) en de alleenstaanden die jonger zijn dan 65 jaar (-3%). Deze groepen genoten in 2013 een lagere welvaart dan in 2004. Tot de categorieën die er in vergelijking met 2004 op vooruit zijn gegaan, moeten vooral de tweeverdieners (6%) worden gerekend, evenals de eenoudergezinnen, de niet-westerse migranten (beiden 4%), de loontrekkenden (3%) en de gepensioneerden (3%).

De inkomensongelijkheid in Nederland bevindt zich al jaren op een stabiel peil (tabel 5.2; vgl. bv. SCP 2014). Het jaar 2007 vormde hier een uitzondering op. De ongelijkheid schoot toen naar boven, door een eenmalige belastingverlaging aan aandeelhouders, die vrijwel geheel aan het hoogste inkomensdecil ten goede kwam. Merk op dat de vorenstaande uiteenzetting gestandaardiseerde inkomens over de periode 2004-2014 betreft, wat het beeld beïnvloedt. Wanneer ongestandaardiseerde inkomens over een langere periode genomen zouden worden, zien we de ongelijkheid sinds het begin van de jaren negentig wel wat toenemen (Vrooman en Wildeboer Schut, nog te verschijnen).

Tabel 5.1

Effecten crisis nog voelbaar; koopkracht van veel groepen nog niet helemaal hersteld

Gemiddelde koopkracht, naar enkele achtergrondkenmerken, 2004-2013 (in euro's x 1000 per jaar; prijzen 2013)^a

	gestandaardiseerd besteedbaar inkomen, gemiddelden		inkomensmutatie (%)		
	2004	2013	2004-'07	2007-'13	2004-'13
inkomenskwartiel					
1e kwartiel	13,9	14,0	7	-6	0
2e kwartiel	19,8	20,0	6	-5	1
3e kwartiel	25,7	26,1	6	-5	2
4e kwartiel	41,5	41,9	12	-10	1
huishoudenssamenstelling					
alleenstaande < 65 jaar	22,1	21,4	4	-7	-3
alleenstaande ≥ 65 jaar	20,8	20,7	5	-5	0
eenoudergezin	16,4	17,0	8	-4	4
paar < 65 jaar, zonder kinderen, ^b eenverdieners	23,2	23,0	7	-7	-1
paar < 65 jaar, zonder kinderen,	31,9	31,3	8	-9	-2

Tabel 5.1

(Vervolg)

	gestandaardiseerd besteedbaar inkomen, gemiddelden		inkomensmutatie (%)		
	2004	2013	2004-'07	2007-'13	2004-'13
tweeverdieners					
paar < 65 jaar, met kinderen, eenverdieners	19,0	18,3	13	-15	-4
paar < 65 jaar, met kinderen, tweeverdieners	24,6	26,1	11	-5	6
paar ≥ 65 jaar	25,2	24,9	2	-4	-1
voornaamste inkomensbron					
winst	31,2	29,5	12	-16	-5
wv. zzp	27,1	27,0	13	-12	-1
loon	25,7	26,5	5	-2	3
ww-uitkering	17,7	17,0	6	-9	-4
arbeidsongeschiktheidsuitkering	17,1	16,8	5	-7	-2
bijstandsuitkering	13,1	12,9	4	-6	-2
pensioen < 65 jaar ^c	23,8	23,2	5	-8	-3
pensioen ≥ 65 jaar	21,6	22,3	5	-1	3
etnische achtergrond					
autochtoon	25,9	26,3	9	-7	2
westerse migrant	25,6	25,4	8	-8	-1
niet-westerse migrant	18,9	19,6	8	-4	4
alle huishoudens	25,2	25,5	9	-7	1

a Excl. huishoudens in tehuizen en inrichtingen; incl. woonsubsidies.

b Onder kinderen worden minderjarige kinderen verstaan (0-17 jaar).

c Incl. ANW en VUT/prepensioen.

Bron: CBS (EBB'04-'13; IIB'04-'13; IPO'04-'13) SCP-bewerking

Tabel 5.2

Inkomensongelijkheid stabiel, armoede stijgt

Inkomensongelijkheid, armoede en rijkdom, 2004-2013

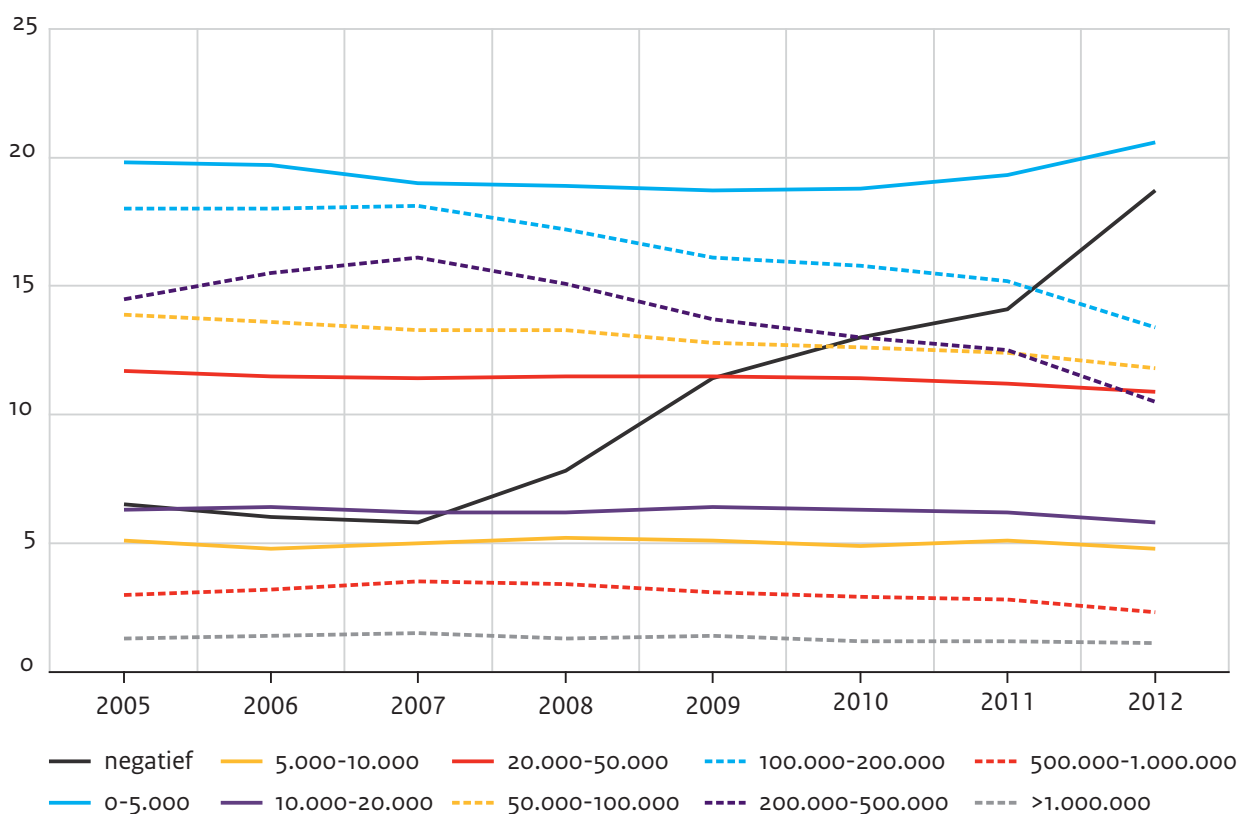
	2004	2007	2010	2013
inkomensongelijkheid				
Gini ^a	0,244	0,258	0,245	0,245
Theil ^b	0,110	0,130	0,109	0,107
armoede				
niet-veel-maar-toereikendcriterium ^c	6,7	5,4	6,0	7,9
eenoudergezinnen	24,3	22,7	22,1	26,3
uitkeringsgerechtigden	29,4	26,5	28,8	36,2
niet-westerse migranten	19,4	16,1	16,9	22
kinderen (0-17 jaar)	10,2	8,0	8,9	11,9
alleenstaanden	10,1	9,2	9,7	11,8
65-plussers	3,1	2,7	2,6	3,1
rijkdom (aandeel in het totaal verdiende inkomen)				
rijkste 10%	21,4	22,8	21,3	21,1
rijkste 1%	4,3	5,1	4,2	4,1

- a De Gini-coëfficiënt is een maat voor de inkomensongelijkheid. De Gini heeft de waarde van 1 als één persoon/huishouden al het inkomen in het land krijgt en heeft de waarde 0 als iedereen precies evenveel inkomen heeft. Door de wijze waarop hij wordt berekend, is de Gini vooral gevoelig voor verschuivingen in het midden van de inkomensverdeling.
- b De Theil-coëfficiënt is een maat voor de inkomensongelijkheid. De Theil-coëfficiënt heeft eveneens een waarde van 0 bij totale gelijkheid, maar het maximum is gelijk aan het logaritme van het aantal waarnemingen en in principe dus onbegrensd. Door de wijze van berekenen is de Theil-coëfficiënt juist vooral gevoelig voor verschuivingen onder de hogere inkomens. Dientengevolge reageert de Theil sterker op de belastingverlaging in box 3 in 2007 dan de Gini.
- c Het niet-veel-maar-toereikendcriterium geeft het budget weer dat minimaal nodig is om onvermijdbare uitgaven aan voedsel, kleding en wonen te kunnen betalen, en daarbovenop de uitgaven aan basale vormen van ontspanning en sociale participatie.

Bron: CBS (IPO'04-'13) SCP-bewerking

De armoede loopt na 2007 gestaag op. Bevond zich in dat jaar nog 5,4% van de huishoudens onder de niet-veel-maar-toereikendgrens,² in 2013 is dit aandeel gestegen naar bijna 8%. Dat de kans op armoede is toegenomen, is bij bijna alle groepen terug te vinden, maar met name bij de uitkeringsgerechtigden. In 2004 bevond zich ruim 29% van de uitkeringsontvangers onder de armoedegrens, in 2013 is dit ruim een op de drie (36,2%). Andere risicovolle bevolkingscategorieën zijn eenoudergezinnen (een op de vier: 26,2% arm) en niet-westerse migranten (een op vijf: 22%). De rijkste 10% van de bevolking ontvangt ruim 20% van het totale inkomen, de rijkste 1% krijgt ruim 4%. Deze cijfers vertonen weinig beweging, behalve in 2007, het jaar met de eenmalige belastingverlaging in box 2.

Figuur 5.1
Sterke toename negatieve vermogens,^a afname grote vermogens
Ontwikkeling vermogensklassen, 2004-2012 (in prijzen van 2012)

a De vermogens zijn incl. de woz-waarde van het huis en de daartegenover staande hypothecaire schuld.
Bron: CBS (IPO-vermogen'05-'12) SCP-bewerking

De economische crisis heeft ook haar weerslag gehad op de vermogensverdeling, met name via de dalende huizenprijzen. De jaren na 2007 laten een sterke toename van negatieve vermogens zien (van 6% in 2007 tot bijna 20% in 2012) (figuur 5.1). Het percentage kleine vermogens (tot 5000 euro) stijgt de laatste paar jaar licht, na zich een langere periode op een min of meer stabiel niveau te hebben bevonden. Op dit stabiele niveau bevinden zich ook de vermogensklassen vanaf 5000 tot 50.000 euro en vanaf 1 miljoen euro. De vermogensklassen boven de 50.000 euro nemen qua omvang na 2007 af. Het sterkst is dat het geval bij de vermogens tussen de 100.000 en 500.000 euro.

5.3 Het inkomen en vermogen van de middengroep

Integrale daling van inkomens en vermogens na de crisis, maar hoogopgeleiden lijken te herstellen

Om het inkomen en vermogen uit te splitsen naar opleidingsniveau zijn gegevens uit de steekproef van de Enquête beroepsbevolking (EBB'03-'13) gekoppeld aan de Integrale inkomensstatistiek van het CBS. Bij de decompositie naar opleiding is de onzekerheid daardoor groter; de aantallen zijn kleiner, en voor zover de EBB selectief is in de respons en uitval, zijn

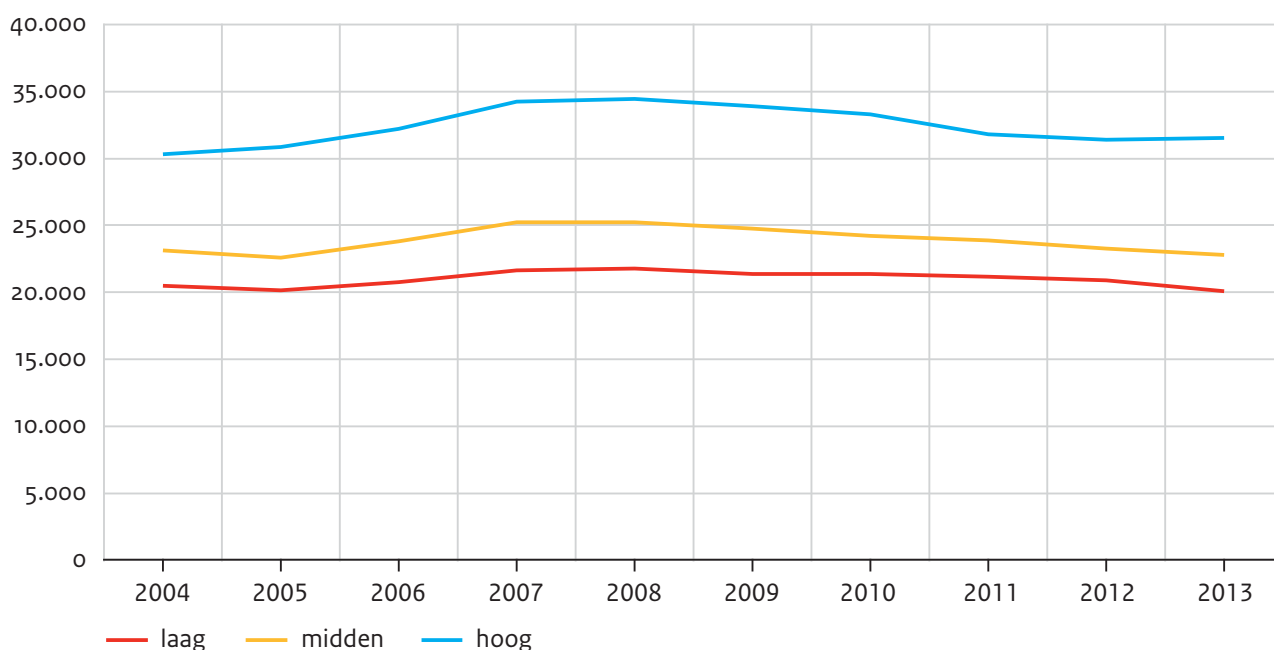
de gegevens ook minder betrouwbaar. Dit betreft vermoedelijk vooral een ondervertegenwoordiging van lageropgeleiden.

Anders dan de hogeropgeleiden lijken de lager- en middelbaar geschoolden zich nog niet helemaal van de crisis te hebben hersteld (figuur 5.2). Genoet de eerste categorie in 2013 een gemiddeld inkomen dat 4% hoger was dan in 2004, de twee overige groepen bevonden zich in 2013 in vergelijking met negen jaar geleden nog in de rode cijfers: het gemiddelde inkomen van degenen met een lagere opleiding bedroeg in dat jaar 2% minder dan in 2004, dat van de middengroep bleef 1% achter bij het inkomen dat zij in 2004 genoten. Alle drie de groepen hebben sinds de crisis een forse achteruitgang ondervonden. De hogeropgeleiden zagen hun inkomen sinds 2007 met 7% dalen, de middengroep met 10% en de lageropgeleiden met 8%. Met het herstel van de economie lijkt het inkomen van de hoogste groep zich te stabiliseren. De neergang van dat van de beide overige categorieën lijkt vooralsnog geen halt te zijn toegeroepen.³

Figuur 5.2

Inkomens van laag- en middelbaar opgeleiden ontlopen elkaar niet veel, inkomen middengroep sterkst gedaald sinds de crisis

Ontwikkeling gemiddeld besteedbaar huishoudinkomen, 2004-2013 (in prijzen van 2013)

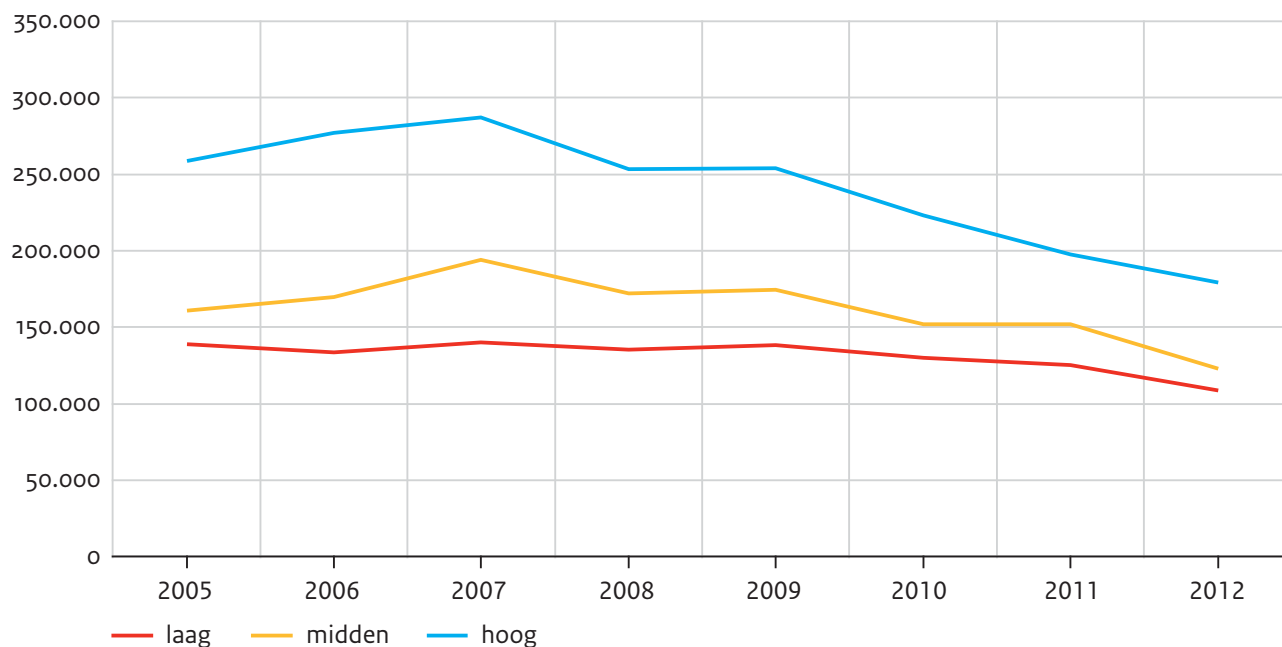
Bron: CBS (EBB'04-'13; IHI'04-'13; IPI'04-'13) SCP-bewerking

Bij alle drie de groepen heeft zich een forse verslechtering van de vermogenspositie voorgedaan (in tegenstelling tot hoofdstuk 2 blijven hier de pensioenvermogens buiten beschouwing). De sterkste daling vond bij de hoogst opgeleide groep plaats: de gemiddelde waarde van hun vermogen nam tussen 2005 en 2012 met ruim 30% af (figuur 5.3). Doordat de vermogens van de middelbaar en lageropgeleiden minder afnamen – zij het in

beide gevallen, met ruim 20%, nog steeds aanzienlijk – zijn de vermogensposities van de huishoudens behoorlijk genivelleerd naar opleidingsniveau.

Figuur 5.3

Sterke daling van vermogens^a sinds de crisis bij alle groepen, verschillen aanzienlijk genivelleerd
Vermogen naar opleidingsniveau, 2005-2012 (in euro's)

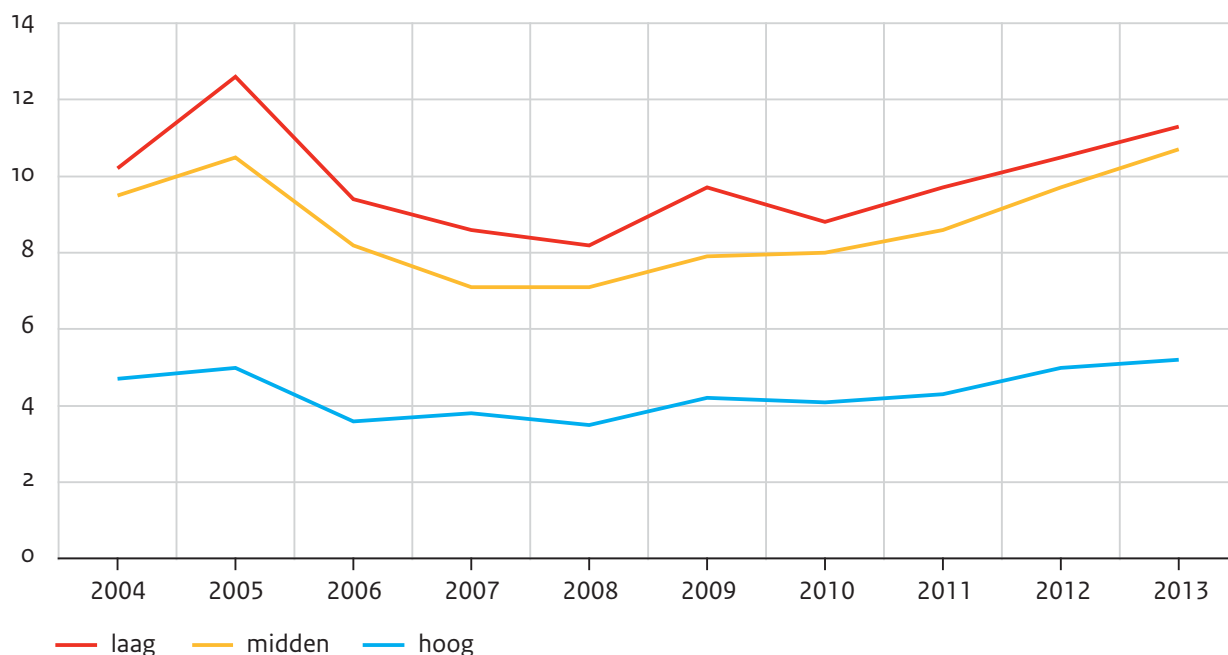
a De vermogens zijn incl. de woz-waarde van het huis en de daartegenover staande hypothecaire schuld.

Bron: CBS (EBB'05-'12; IPI'05-'12; IVB'06-'13) SCP-bewerking

Qua armoedeniveau ontlopen de lager- en middelbaar opgeleiden elkaar niet veel meer. Onder beide groepen is het armoederisico de laatste jaren fors gestegen naar meer dan 10% (figuur 5.4). Vooralsnog leek in 2013 het einde van deze stijging nog niet in zicht. Anders is dat het geval bij de hogeropgeleiden; onder deze groep lijkt de toename van het percentage armen enigszins af te vlakken; ongeveer 5% van deze groep is arm.

Figuur 5.4

Stijgende armoedecijfers bij alle drie de groepen, weinig verschil tussen lager- en middelbaar opgeleiden
Armoede naar opleidingsniveau, 2004-2013 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'04-'13; IHI'04-'13; IPI'04-'13) SCP-bewerking

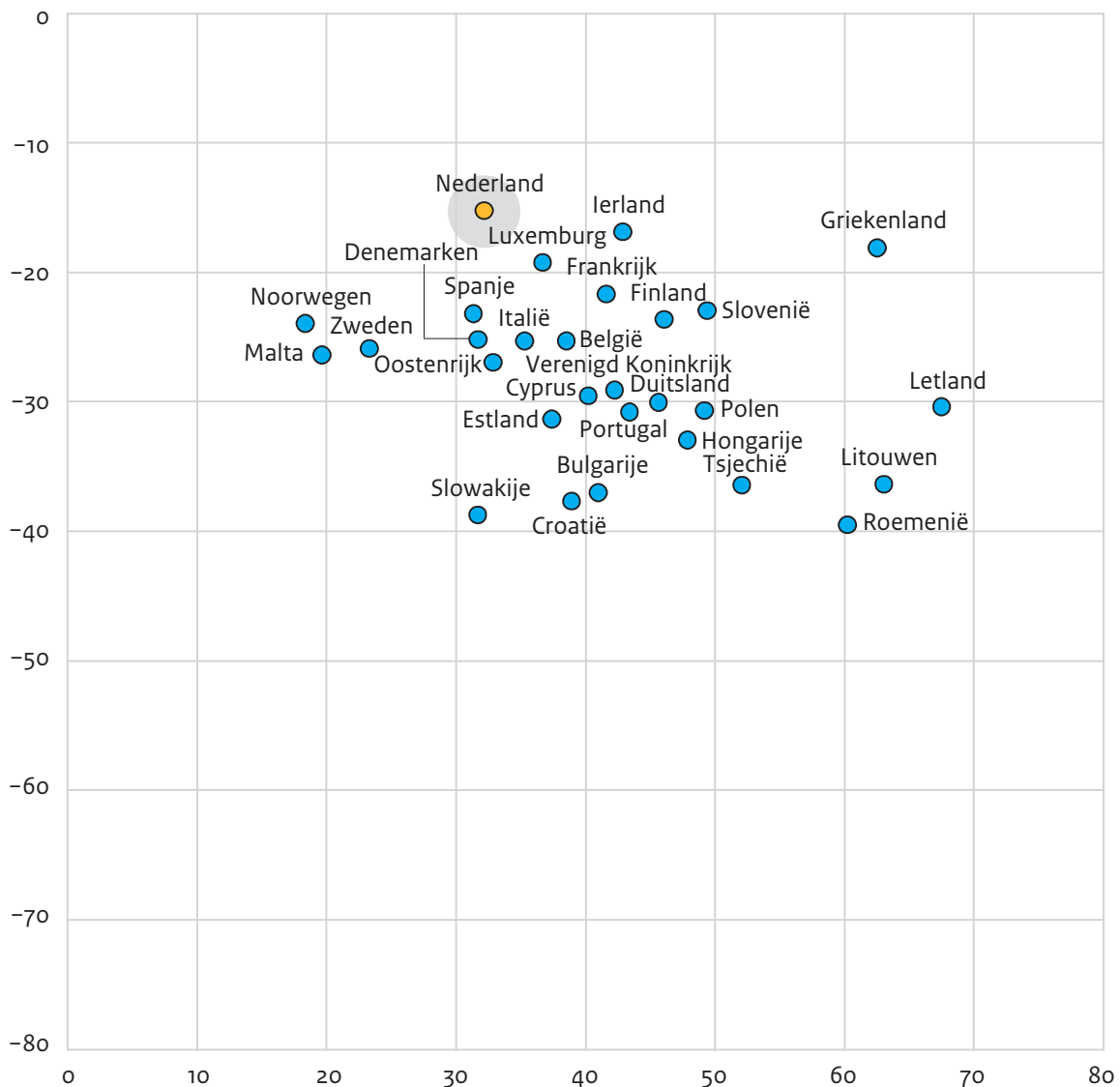
Hoe vergaat het de middengroep in de Europese Unie? Met behulp van gegevens van de EU Statistics on income and living conditions 2012 (EU-SILC'12; gegevens uit 2011) kan een antwoord op deze vraag worden verkregen. Allereerst zijn voor alle 28 lidstaten de gemiddelde besteedbare huishoudinkomens per voltooid opleidingsniveau (laag, midden en hoog) berekend. Vervolgens is op de horizontale as in figuur 5.5 aangegeven hoeveel procent hoger het gemiddelde inkomen van hogeropgeleide huishoudens is dan dat van huishoudens met een middelbare opleiding.

Het verschil tussen lager- en middelbaar opgeleiden is in Nederland het laagst. Gemiddeld ontvangen huishoudens met een hoofd dat een lage opleiding heeft genoten ongeveer 15% minder dan de middengroep. Ook het verschil met hogeropgeleiden is in Nederland relatief klein: hogeropgeleiden krijgen circa 30% meer. In Noorwegen is het verschil tussen deze twee groepen het kleinst, terwijl het in Griekenland en een aantal Oost-Europese landen, maar ook in het Verenigd Koninkrijk, aanzienlijk groter is dan in Nederland. In Noorwegen bedraagt het inkomen van de hogeropgeleiden slechts 18% meer dan dat van de middelbaar opgeleiden, tegenover ruim 60% in Griekenland.

Figuur 5.5

Afstand tussen middelbaar opgeleiden en hoog-/laagopgeleiden in Nederland relatief laag

Verskil tussen hoger- en middelbaar opgeleiden (horizontale as) en lager- en middelbaar opgeleiden (verticale as), 2012 (in procenten van het besteedbaar inkomen van middelbaar opgeleiden in de EU)

Leesvoorbeeld: het inkomen van de hogeropgeleiden is in Griekenland ruim 60% hoger dan dat van de middelbaar opgeleiden. De Griekse lageropgeleiden ontvangen daarentegen ongeveer 20% minder dan de middengroep.

Bron: CBS (EU-SILC'12)

5.4 Voorzieningen op het terrein van inkomen en werk

De arbeidsmarkt, decentralisaties en vergrijzing bepalen de ontwikkeling van het aantal uitkeringen

Het stelsel van sociale zekerheid neemt een belangrijke plaats in in het besteedbaar inkomen van huishouden en speelt een grote rol bij de herverdeling van het verdiende nationale inkomen (Wang et al. 2014). Tabel 5.3 toont de ontwikkeling van het aantal uitkeringen voor arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, bijstand en ouderdom. Het aantal wao- en

wia-uitkeringen is ten opzichte van 2013 licht afgenomen, van 560.000 in 2013 tot 553.000 in 2014. Hiermee lijkt een einde aan de sterke daling in het aantal arbeidsongeschiktheids-uitkeringen die we sinds 2002 zagen als gevolg van de Wet verbetering poortwachter (waarin geregeld is dat werkgever en werknemer samen langdurig ziekteverzuim proberen te voorkomen). Het aantal Wajong-uitkeringen is met zo'n 12.000 gegroeid tot 251.000 uitkeringen in 2014. Hiervan betreft ongeveer 79% volledige arbeidsongeschiktheid. Opvallend bij de Wajong is de sterke stijging van het aantal gedeeltelijk arbeidsongeschikten sinds 2010. Dit is een gevolg van veranderingen in de Wajong in 2010, waardoor de nadruk sterker is komen te liggen op deelname aan de arbeidsmarkt, onder andere door het invoeren van periodieke herbeoordeling van het arbeidspotentieel, het opstellen en volgen van een participatieplan met het uuv, en de verplichting passend werk te accepteren. De sterke stijging in het totale aantal Wajong-uitkeringen sinds 2004 wordt verklaard doordat gemeentes na de decentralisering van de bijstand een financiële prikkel kregen om jongeren op te nemen in de Wajong in plaats van in de bijstand, aangezien zij een overschot op het bijstandsbudget zelf mochten houden (CPB 2011).

Het aantal ww-uitkeringen is in 2014 licht toegenomen, van 438.000 tot 441.000. Ten grondslag hieraan lag een sterke toename van het aantal mensen dat de ww verliet en een lichte afname van het aantal mensen dat nieuw in de ww kwam, wat duidt op een verbeterende arbeidsmarkt (zie ook hoofdstuk 6). Het aantal bijstandsuitkeringen is in 2014 met ongeveer 18.000 toegenomen. Bij de ontwikkeling in het aantal uitkeringen krachtens de Algemene ouderdomswet (Aow) in 2014, zien we de vergrijzing terug: dit aantal lag met 2,97 miljoen ongeveer 70.000 uitkeringen hoger dan in 2013. In de afgelopen tien jaar is het aantal Aow-uitkeringen met ongeveer 700.000 gegroeid, wat overeenkomt met een groei-percentage van 30%. Deze sterke groei weerspiegelt het bereiken van de Aow-leeftijd van de naoorlogse generatie.

De i/a-ratio, dat is de verhouding tussen het aantal inactieven (uitkeringsontvangers van 15 jaar en ouder) en het aantal actieven (werkenden van 15 jaar en ouder), steeg in 2014 van 69,4 naar 71,3. Ongeveer de helft van deze stijging is een gevolg van de stijging in het aantal Aow-uitkeringen, terwijl de andere helft het gevolg is van een stijging in het aantal Wwb- en Wajong-uitkeringen én een krimp in de beroepsbevolking. Naar verwachting blijft de i/a-ratio tot en met 2016 gelijk op ongeveer 71 (CPB 2015), waarbij zowel de i/a-ratio zonder als die met Aow nagenoeg gelijk blijft. Aangezien het aandeel van de Aow-gerechtigden in de i/a-ratio in het verleden sterk groeide (van 37,2 naar 45,1 tussen 2004 en 2014), lijkt hier het effect van de verhoging van de Aow-leeftijd zichtbaar.

Tabel 5.3

Het aantal aow- en Wwb-uitkeringen stijgt, terwijl het aantal ww- en wao/wia-uitkeringen daalt

Ontwikkeling in het gebruik van de sociale zekerheid, 2004-2014 (in aantallen uitkeringen x 1000 en in procenten)

	2004	2008	2010	2012	2013	2014
arbeidsongeschiktheid						
WAO/WIA	765,8	617,6	596,4	567,9	559,6	552,6
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%)	33,6	30,6	28,7	27,2	26,4	25,5
instroom	59,2	33,1	39,9	36,1	38,6	37,9
uitstroom	78,9	50,3	48,2	50,7	47,2	45,3
Wajonga						
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%) ^b	2,3	1,9	4,6	12,6	17,0	21,0
instroom	8,4	16,1	17,8	15,3	17,7	17,4
uitstroom	5,0	4,3	4,6	5,1	5,5	5,7
Waz						
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%)	38,2	37,5	36,9	35,6	35,1	n.a.
instroom	6,2	0,6	0,2	0,2	0,1	0,1
uitstroom	6,6	4,9	4,0	3,7	3,1	2,5
werkloosheid en bijstand						
ww ^c	321,7	170,9	263,7	340,2	437,7	440,8
instroom	426,2	240,4	414,6	502,5	613,2	605,2
uitstroom	383,6	261,8	420,8	432,2	515,7	602,0
Wwb (oude methodiek)	363,0	292,3	345,2	365,3		
Wwb (nieuwe methodiek) ^e				370,2	398,8	417,5 ^d
uitkeringen 65-minners	338,6	258,8	307,0	330,2	358,8	377,0
ouderdom						
AOW ^f	2289,7	2472,0	2594,4	2824,0	2900,7	2973,2
i/a-ratio ^g	67,2	62,6	67,2	69,6	69,4	71,3
idem, excl. AOW	30,0	24,3	26,3	25,8	25,8	26,2

Tabel 5.3

(Vervolg)

-
- a De cijfers betreffen de oude en nieuwe Wajong-regelingen tezamen. De nieuwe regeling, de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten, is van kracht sinds 1 januari 2010.
  - b Bij de nieuwe Wajong-regeling tellen we iedereen met een zgn. werkregeling als gedeeltelijk arbeidsongeschikt.
  - c Excl. deeltijd-ww.
  - d Deze aantallen verschillen van die in hoofdstuk 2 omdat we hier uitkeringen tellen i.p.v. personen. Het aantal personen met een uitkering is doorgaans hoger, omdat één uitkering die ten goede komt aan meerdere leden van het huishouden voor meerdere personen geteld wordt, maar slechts als één uitkering.
  - e In 2013 heeft het CBS de methodiek omtrent vaststelling van de ontwikkeling van het aantal Wwb uitkeringen veranderd, met name door aanvragen nauwkeuriger mee te tellen. Deze verandering van methodiek is per 2013 meegenomen in bovenstaande tabel voor zowel Wwb totaal als Wwb voor 65-minners.
  - f Alleen binnenlandse uitkeringen.
  - g Aantal inactieven per 100 actieven (ouder dan 15 jaar).

Bron: uwv (2008, 2009, 2011, 2013, 2014, 2015) SCP-bewerking; CBS (2013, 2015a, 2015c, 2015e), CPB (2015)

Zzp'ers verzekeren zich beperkt tegen arbeidsongeschiktheid

De Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen (Waz), gesloten voor nieuwe deelnemers in 2004, is ook in 2014 verder leeggelopen en betreft nog ongeveer 17.000 zelfstandigen. Vanuit de gedragseconomie weten we dat de kans groot is dat zzp'ers zich bij gebrek aan een verplichtstelling niet zullen verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid (Tversky en Shafir 1992). De resultaten van het zzp-panel van eind 2013 tot begin 2014 van Panteia bieden inzicht in het verzekergedrag van zzp'ers (Van der Linden en De Vries 2014). In 2013 was 36% van de zzp'ers verzekerd tegen arbeidsongeschiktheid. In de maaksectoren (landbouw, industrie en bouw) was dat 49% van de zzp'ers, terwijl het in de dienstensector om slechts 35% ging en in de distributiesector om slechts 28%. Bij zzp'ers met een maandinkomen van meer dan 3000 euro is de kans 31% groter dat zij verzekerd zijn dan bij zzp'ers met een maandinkomen van minder dan 1500 euro. Bij mannen die als zzp'er werken is die kans 13% groter dan bij vrouwen, en die kans is het grootst bij zzp'ers van 35 jaar en zzp'ers die 53 uur per week werken (deze kans wordt gradueel kleiner boven en onder deze pieken). Ondanks de beperkte verzekeringsgraad onder zzp'ers vindt 44% van de respondenten in het zzp-panel dat het afsluiten van een arbeidsongeschiktheidsverzekering (Aov) de eigen verantwoordelijkheid is van de zzp'er, tegenover 30% die een rol voor de overheid zien in het bevorderen van Aov's (de rest had geen voorkeur). Meer weerstand bestaat er tegen een verplichtstelling: 50% van de zzp'ers vindt dat de aanschaf van een Aov vrijwillig moet gebeuren, tegen 21% die vindt dat er een verplichtstelling zou moeten zijn. Deze verhoudingen verschilden nauwelijks per sector. Hoogopgeleide zzp'ers waren wel meer geneigd om eigen verantwoordelijkheid te benadrukken dan middelbaar of laagopgeleide zzp'ers.

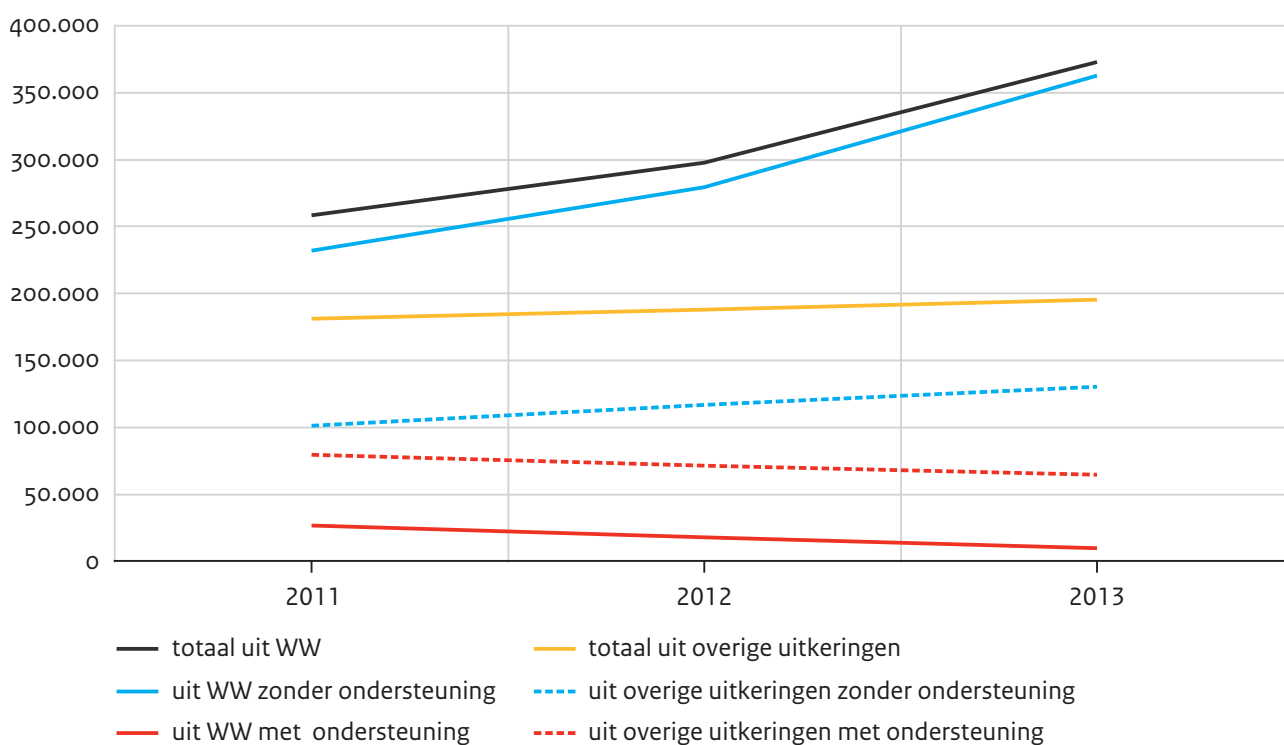
De belangrijkste redenen die zzp'ers aandragen voor het aankopen van een Aov zijn dat zij inschatten zelf het risico op arbeidsongeschiktheid niet te kunnen dragen en/of dat het gezin afhankelijk is van het inkomen van de zzp'er. De meest genoemde reden voor het

niet afsluiten van een AOV is dat een dergelijke verzekering te duur is. Deze laatste groep maakt bij arbeidsongeschiktheid mogelijk gebruik van de bijstand als vangnet. Indicatief is dat zelfstandigen in september 2003 nog 17,5% van de instromers in de bijstand bedroegen, terwijl dit in september 2007 gegroeid was tot 22,1% en in 2012 tot 23,2% (CBS 2015d). Hierbij moet wel in acht genomen worden dat het aandeel zelfstandigen in de beroepsbevolking in die periode eveneens is toegenomen (zie hoofdstuk 6).

Figuur 5.6

Het aantal gestarte banen vanuit de ww neemt sinds 2011 toe, terwijl dit voor andere uitgangsposities^a minder evident is

Gestarte banen vanuit de ww, en overige uitkeringen inclusief niet-uitkeringsgerechtigden, met en zonder ondersteuning, 2011-2013

a Het 'totaal uit overige uitkeringen' verwijst naar alle banen gestart vanuit de bijstand, de WIA, de Wajong, overige arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en banen gestart door niet-uitkeringsgerechtigden (nuggers).

Bron: CBS (2014)

Een klein deel van de herintreders ontving ondersteuning bij re-integratie

In figuur 5.6 zien we dat 493.000 van de 568.000 banen die in 2013 gestart zijn door mensen die voorafgaand aan die baan een uitkering ontvingen, zonder re-integratieondersteuning gevonden werden. Een uitzondering hierop is de bijstand, waar uitstroom vaak wel gepaard gaat met re-integratieondersteuning: 61% van de banen werd hier met ondersteuning gevonden. Daarnaast zien we dat het aantal banen dat met re-integratieondersteuning wordt gestart vanuit een uitkering, voorzichtig afneemt. Het totale aantal mensen dat een baan startte vanuit een uitkering is sinds 2011 weliswaar sterk toegenomen, maar

dit is vrijwel volledig een gevolg van de niet-ondersteunde uitstroom uit de ww en is dus naar verwachting door de conjunctuur gedreven.

Het aantal mensen in beschermde arbeid daalt licht

In 2013 is de uitstroom uit de Wet sociale werkvoorziening (Wsw) enigszins vertraagd ten opzichte van 2012. Daarnaast is de uitstroom naar reguliere arbeid met 1% laag en weinig veranderd. De instroom verminderde in 2013 echter eveneens, waardoor het volume in de Wsw met ongeveer 500 werknemers afnam. Aangezien de ongeveer 13.000 mensen die momenteel op de wachtlijst staan voor de Wsw per 1 januari 2015 onder de Participatiewet vallen en moeten doorstromen naar regulier of beschermt werk, is het informatief om het profiel van deze wachtenden te bekijken. De wachtenden voor de Wsw variëren van jonger dan 27 jaar tot ouder dan 45 jaar. 54% van hen heeft een psychische beperking, 26% een verstandelijke beperking en 21% een lichamelijke beperking. Deze categorieën beperkingen worden vervolgens elk onderverdeeld in 'matig' en 'zwaar'. 80% van de wachtenden heeft een matige arbeidshandicap, tegenover 20% met een zware handicap (Van Santen et al. 2014).

Tabel 5.4

Het aantal Wsw'ers nam licht af in 2013

Sociale werkvoorziening: deelname, uitstroom en uitstroombestemming, 2002-2011 (in absolute aantallen en in procenten)

	2004	2008	2010	2012	2013
deelname	98.310	102.135	102.809	102.400	101.912
uitstroom	5.655	6.697	6.513	7.742	6.813
naar reguliere arbeid (%) ^a	3	4	1	1	1

a Als percentage van de totale uitstroom.

Bron: Bolhuis en Flapper (2005); Bolhuis et al. (2007); Van Santen et al. (2009, 2011, 2013, 2014)

De start van de Participatiewet treft 430.000 mensen

Op 1 januari 2015 werd de Wet werk en bijstand (Wwb) integraal omgezet in de Participatiewet, die onder verantwoordelijkheid van de gemeente valt. Het betrof 417.000 personen, die onder de Wwb kwamen te vallen. Jongeren die voor 1 januari 2015 recht hadden op een Wajong-uitkering (oud en nieuw) behielden dit recht ook na die datum. Volledig arbeidsongeschikte jongeren behouden het recht op een Wajong-uitkering ook wanneer zij die na 1 januari 2015 aanvragen. Echter, gedeeltelijk arbeidsongeschikte jongeren die voorheen onder de Wajong vielen, vallen per 1 januari 2015 onder de Participatiewet en kunnen bij de gemeente terecht. Zij komen in aanmerking voor garantiebannen. Dit zal in de loop van 2015 tegen de 4000 jongeren betreffen.⁴ Tot slot betreft de Participatiewet de wachtlijst van de Wsw, dat zijn ruim 13.000 Wsw'ers (Van Santen et al. 2014), die in de loop van 2015 moeten doorstromen naar regulier of beschermt werk. In totaal komen we op 1 januari 2015 op een doelgroep van 430.000 mensen (Wwb + wachtlijst Wsw). Hierbij wordt dus de nieuwe

instroom in 2015 buiten beschouwing gelaten, evenals de mensen met een Wet inschakeling werkzoekenden (Wiw)- of Besluit in- en doorstroom- (id)baan, mensen met een uitkering krachtens de Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte werkloze werknemers (loaw), Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (loaz) of de Algemene nabestaandenwet (Anw), en mensen die niet uitkeringgerechtigd ('nuggers') zijn maar wel op zoek zijn naar werk.

5.5 Oordelen van de bevolking over inkomen en uitkeringen

Men is redelijk tevreden met het inkomen en positiever over de toekomst

In 2014 is het aantal mensen dat aangaf (zeer) tevreden te zijn met het inkomen gelijk gebleven ten opzichte van 2012 (tabel 5.5). Wel zien we dat hoogopgeleiden aanzienlijk vaker tevreden zijn dan laag- en middelbaar opgeleiden, waarbij de twee laatstgenoemde groepen qua mening niet aantoonbaar van elkaar verschillen. Verder zien we dat eenoudergezinnen aanzienlijk minder vaak (zeer) tevreden waren dan huishoudens van een andere samenstelling. Dit zal in 2015 mogelijk verbeteren als gevolg van de verhoging van de kinderopvangtoeslag in 2014 (zie hoofdstuk 6). Voor eenoudergezinnen zal de financiële situatie in 2015 wellicht nog verder veranderen als gevolg van de in 2014 aangekondigde veranderingen in het kindgebonden budget. Deze veranderingen zijn specifiek op alleenstaande ouders gericht: alleenstaande ouders hebben recht op een jaarlijkse toeslag van 3050 euro (de zgn. alleenstaande-ouderkop). Dit recht vervalt niet bij activiteit op de arbeidsmarkt, maar is wel afhankelijk van het inkomen. Daarbij compenseert deze alleenstaande-ouderkop een verlies dat alleenstaande ouders lijden op de bijstand, die gelijkgetrokken wordt met die van alleenstaande niet-ouders.

Tabel 5.5

Eenoudergezinnen en laagopgeleiden waren in 2014 vaker tevreden met het inkomen, hoogopgeleiden en alleenstaanden minder

(Zeer) tevreden met het inkomen, naar enkele achtergrondkenmerken, 2004-2015 (in procenten)^a

	2004	2008/'09	2010/'11 ^b	2012/'13	2014/'15
totaal, oude methodiek	52	59	61		
totaal, nieuwe methodiek			74	72	72
opleidingsniveau					
laag	45	54	72	66	69
midden	46	58	68	69	69
hoog	65	67	84	83	79
arbeidsmarktpositie ^{c, d}					
werkzaam	53	59	75	77	
werk (nieuw)					75
uitkeringsontvanger	28	28	38	30	
uitkering (nieuw)					29
gepensioneerd	64	71	86	80	
pensioen (nieuw)					76
anders	49	57	70	68	
anders (nieuw)					55
huishoudens samenstelling					
alleenstaand	47	54	69	70	65
eenoudergezin	38	34	49	49	52
paar zonder kinderen	62	67	81	79	78
paar met kinderen	49	57	73	72	75

- a In 2008 en 2010 zijn er trendbreuken, door de overgang naar een ander veldwerkbureau resp. een nieuwe vraagformulering met vijf keuzes, waarin expliciet wordt gerefereerd aan het huishoudinkomen.
- b Voor de totale bevolking in 2010 zijn cijfers gepresenteerd op basis van zowel de oude als de nieuwe meting. Voor de diverse groepen uit de bevolking zijn alle cijfers per 2010 gebaseerd op de nieuwe meting.
- c Vanaf 2008 zijn personen die ten minste twaalf uur per week werken, tot de werkenden gerekend. In de eerdere jaren lag de grens bij vijftien uur per week. Per 2014 worden alle werkenden meegerekend.
- d In 2014 is de arbeidsmarktpositie bepaald door de belangrijkste inkomstenbron van het huishouden, waar dit voorheen op de zelfverkleerde positie in de werkring gebeurde. Dit veroorzaakt een trendbreuk in de betreffende cijfers.

Bron: SCP (cv'04-'14/'15) SCP-bewerking

Ook al zien we in 2014 geen duidelijke ontwikkeling in de tevredenheid met het inkomen, we zien wel dat ondervraagden aanmerkelijk minder negatief zijn over de ontwikkeling van de financiële situatie van het huishouden. In 2014 constateerde 33% van de respondenten dat de financiële situatie van het huishouden in de afgelopen twaalf maanden was verslechterd, waar dit een jaar eerder nog 42% was (tabel 5.6). Ook verwachtte slechts 18% dat de financiële situatie van het huishouden in de komende twaalf maanden verder zou verslechteren, waar dit een jaar eerder nog 28% was (zie hoofdstuk 3 voor vergelijkbare resultaten). Deze cijfers zijn in lijn met de ontwikkeling van de koopkracht: deze steeg met 1,3% in 2014 en stijgt naar verwachting met 0,7% in 2015 en 1,0% in 2016 (CPB 2015).

Tabel 5.6

Nederlanders zijn positiever over de financiële situatie van het huishouden in 2014 en verwachten verdere verbetering

Oordeel over de financiële situatie van het huishouden, 2004-2014 (in procenten)

	2004	2008	2010	2012	2013	2014
de financiële situatie van het huishouden						
is de afgelopen 12 maanden verslechterd	37	25	25	33	42	33
zal de komende 12 maanden verslechteren	19	20	18	30	28	18

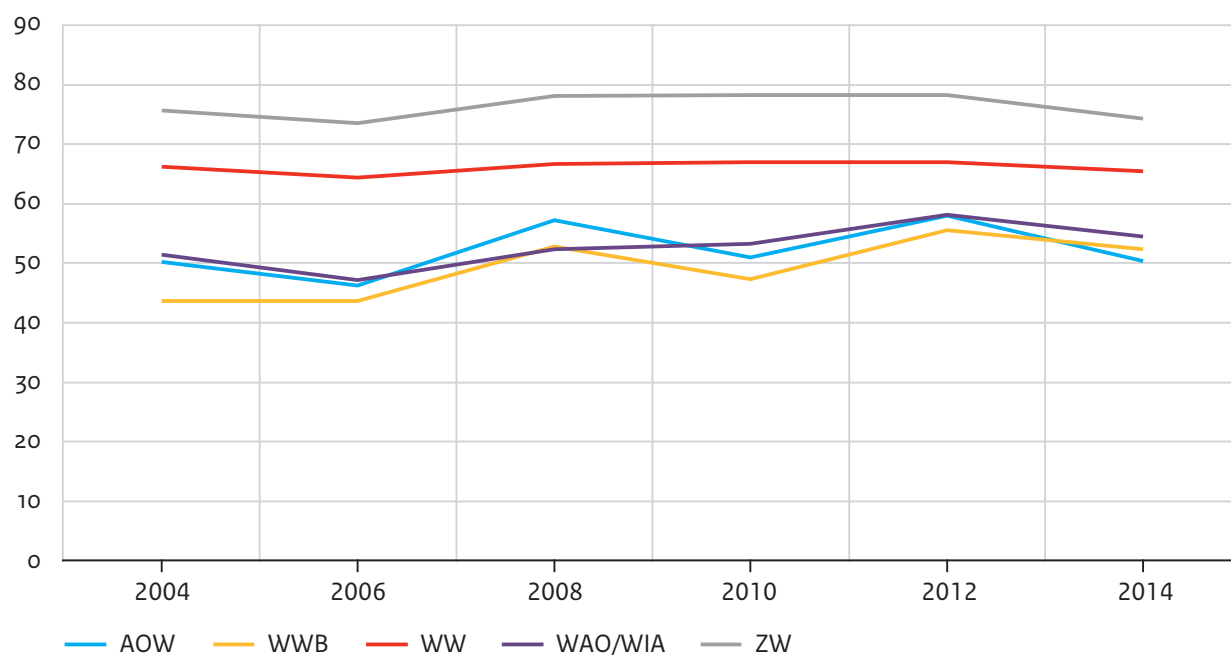
Bron: CBS (2015b)

Meningen over de hoogte van uitkeringen zijn verdeeld en verschillen per uitkering

In 2014 waren mensen (uitkeringsontvangers en niet-uitkeringsontvangers) gemiddeld genomen redelijk tevreden met de hoogte van een aantal belangrijke uitkeringen in Nederland (figuur 5.7). De Ziektewet (zw) wordt het vaakst als voldoende beoordeeld (74% vindt deze voldoende), gevolgd door de ww (65%), de wao/wia (55%), de Wwb (52%) en de Aow (50%). De ontwikkeling van deze meningen is nagenoeg vlak over de tijd.

Figuur 5.7

Meer dan de helft van de Nederlanders beoordeelt de aow, Wwb, ww, wao/wia en zw als voldoende
Aandeel dat aangeeft de gevraagde uitkering voldoende te vinden,^a 2004-2014 (in procenten)

a T/m 2008 werd respondenten gevraagd of ze de genoemde uitkering voldoende vonden, vanaf 2008 werd dit gespecificeerd door te vragen of ze de hoogte van de uitkering voldoende vonden. Dit heeft mogelijk tot een trendbreuk geleid, al is het aannemelijk dat mensen ook voor 2010 aan de hoogte van de uitkering dachten bij het beantwoorden van de vraag (al kunnen ze ook de duur mee hebben laten wegen in hun antwoord).

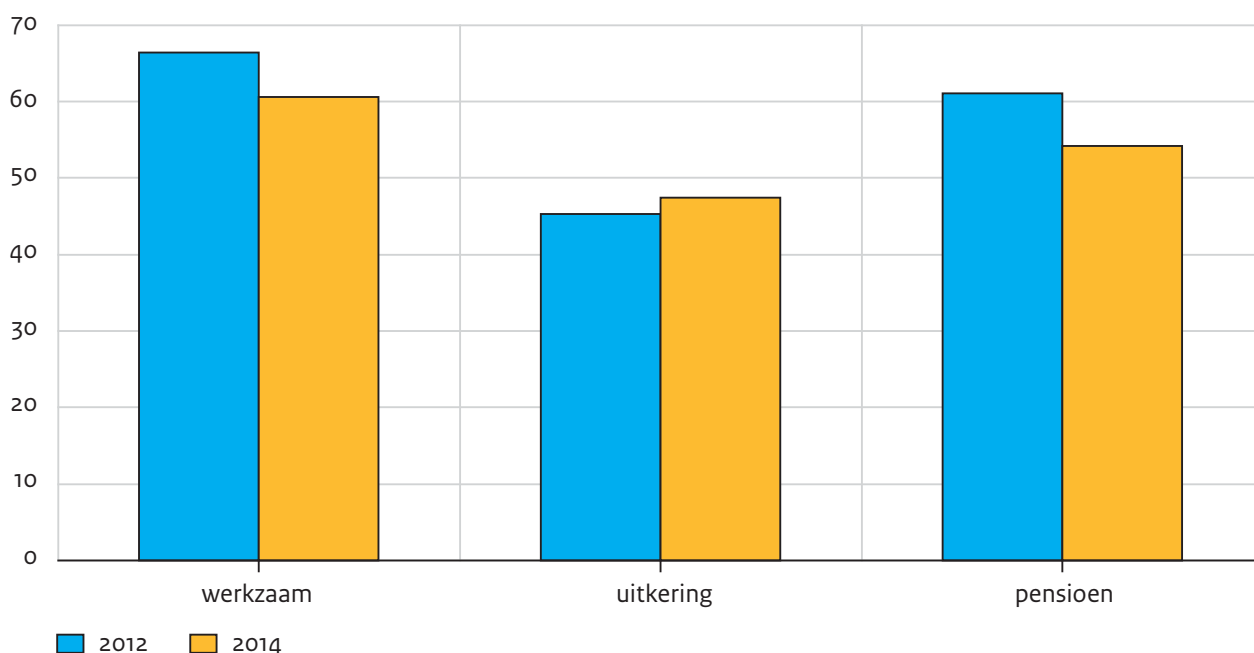
Bron: SCP (cv'04-'14/'15) SCP-bewerking

Wanneer we de meningen uitsplitsen naar de belangrijkste inkomstenbron van het huishouden (figuur 5.8), zien we dat huishoudens met een uitkering als belangrijkste inkomstenbron de onderzochte uitkeringen het minst vaak als voldoende beoordelen. De afname in het aantal mensen dat uitkeringen goed beoordeelt sinds 2012 komt voor rekening van werkenden en ontvangers van een pensioen.

Figuur 5.8

Huishoudens op een uitkering beoordelen uitkeringen het vaakst als onvoldoende

Gemiddelde beoordeling van de Aow, wao/wia, ww, zw, Wwb, aandeel dat de uitkeringshoogte als voldoende beoordeelt, naar belangrijkste bron van huishoudinkomen, 2012 en 2014 (in procenten)

Bron: SCP (CV'02-'14/'15) SCP-bewerking

Een nadere analyse van de beoordeling van de Aow laat zien dat deze in 2014 door slechts 38% van de huishoudens met een uitkering en 48% van de huishoudens met inkomen uit werk als voldoende werd beoordeeld, terwijl 58% van de huishoudens met het pensioen (incl. Aow) als belangrijkste inkomstenbron de Aow als voldoende beoordeelt. Dit constateerden wij al in eerdere edities van de Sociale staat van Nederland en is vermoedelijk het gevolg van het feit dat men ouderen veel gunt en dus kritisch is op het niveau van de Aow. Het feit dat ouderen zelf vaker tevreden zijn met het Aow-niveau geeft aan dat de houding van niet Aow-gerechtigden t.a.v. het niveau van de Aow niet helemaal in verhouding staat tot het daadwerkelijke niveau van de Aow, en dat hier wellicht een element van beeldvorming meespeelt.

Niet-werkenden en eenoudergezinnen hebben vaak moeite met rondkomen

In 2014 bleef het percentage mensen dat moeite had om rond te komen gelijk ten opzichte van 2013: wederom gaf 7% van de ondervraagden aan schulden te moeten maken of het spaargeld te moeten aanspreken (tabel 5.7). Dit percentage lag het hoogst onder niet-werkenden onder de pensioengerechtigde leeftijd en onder eenoudergezinnen. Daarnaast zien we in de nasleep van de crisis langzaam een divergentie ontstaan tussen laagopgeleiden en de middengroep aan de ene kant, en hoogopgeleiden aan de andere kant: het aandeel midden- en laagopgeleiden dat schulden moest maken of het spaargeld moest aanspreken is gestegen na de crisis, terwijl dit aandeel onder hoogopgeleiden nagenoeg gelijk is gebleven. Deze cijfers sluiten aan bij de ontwikkeling van de inkomens zoals onderzocht in het

eerste deel van dit hoofdstuk. Daarnaast passen ze bij de werkloosheidsgroei naar opleidingsniveau na de crisis (hoofdstuk 6). Merk wel op dat mensen die zowel schulden moeten maken als spaargeld moeten aanspreken, dubbel geteld worden in tabel.5.7.

Tabel 5.7

Midden- en laagopgeleiden hebben relatief vaak moeite met rondkomen, hoogopgeleiden minder vaak. Huishoudens die schulden moeten maken of spaargeld moeten aanspreken, naar enkele achtergrondkenmerken, 2004-2014 (in procenten)

	2004	2008	2010	2012	2013	2014
totaal ^a	7	6	6	7	7	7
opleidingsniveau						
laag	8	7	7	9	9	9
midden	7	7	7	7	9	9
hoog	6	5	4	5	6	5
arbeidsmarktpositie						
werkzaam	7	6	6	7	7	7
niet-werkzaam < 65 jaar	12	12	16	18	17	20
niet-werkzaam ≥ 65 jaar	4	3	3	4	5	5
huishoudenssamenstelling						
alleenstaand	8	7	6	9	9	9
eenoudergezin	17	17	18	20	20	20
paar zonder kinderen	4	4	4	4	5	4
paar met kinderen	7	7	7	7	7	7

a De verschillen in percentages zijn niet getoetst op significantie. Dit gebiedt enige voorzichtigheid bij het interpreteren van trends, aangezien de verschillen tussen de jaren klein zijn.

Bron: CBS (2015b)

Mensen zijn kritischer over inkomensverschillen dan twee jaar geleden

In 2014 vond 73% van de bevolking dat de inkomensverschillen in Nederland (veel) kleiner zouden moeten zijn, wat een stijging van 3 procentpunt betekent ten opzichte van twee jaar eerder (tabel 5.8). Deze stijging wordt gedreven door de stijging onder hoogopgeleiden, al blijft de uiteindelijke absolute verdeling in lijn met wat te verwachten is op basis van de relatie tussen opleidingsniveau en inkomen: hoogopgeleiden, naar verwachting met een hoger inkomen, zijn minder kritisch op inkomensongelijkheid dan midden- en laagopgeleiden, die naar verwachting een lager inkomen hebben.

Sinds 2008 is de mening over inkomensverschillen in Nederland redelijk stabiel (wel is er in 2008 een trendbreuk opgetreden, waardoor een vergelijking voor de langere termijn onzeker is). Deze stabiliteit is in lijn met de stabiliteit van de objectieve inkomensongelijkheid, zoals we die in tabel 5.2 zagen.

Tabel 5.8

Het aandeel mensen dat vindt dat de inkomensverschillen in Nederland (veel) kleiner moeten worden, is in 2014 toegenomen

De inkomensverschillen in Nederland moeten (veel) kleiner worden, naar enkele achtergrondkenmerken, 2004-2014 (in procenten)

	2004	2008/'09 ^a	2010/'11	2012/'13	2014/'15
totaal	65	72	71	70	73
opleidingsniveau					
laag	69	73	76	72	77
midden	69	74	74	73	75
hoog	58	67	66	63	69
arbeidsmarktpositie					
werkzaam ^b	63	71	71	68	
werk (nieuw) ^c					71
uitkeringsontvanger	75	85	78	79	
uitkering (nieuw)					69
gepensioneerd	68	76	76	76	
pensioen (nieuw)					82
anders	65	68	71	71	
anders (nieuw)					73
huishoudensamenstelling					
alleenstaand	64	68	75	77	80
eenoudergezin	68	73	75	71	74
paar zonder kinderen	67	74	74	73	75
paar met kinderen	65	72	69	67	69

a In 2008 is er mogelijk een trendbreuk door de overgang naar een ander veldwerkbureau.

b Vanaf 2008 zijn personen die ten minste twaalf uur per week werken, tot de werkenden gerekend. In de eerdere jaren lag de grens bij vijftien uur per week.

c In 2014 is de arbeidsmarktpositie bepaald door de belangrijkste inkomstenbron van het huishouden, waar dit voorheen op de zelfgedefinieerde positie in de werkring gebeurde. Dit veroorzaakt een trendbreuk in de betreffende cijfers.

Bron: SCP (cv'04-'14/'15) SCP-bewerking.

5.6 Slotbeschouwing

Zoals gezegd, streeft de overheid naar een evenwichtige en activerende inkomensontwikkeling. In lijn hiermee is de ongelijkheid in het besteedbare inkomen van huishoudens (gestandaardiseerd voor de omvang van het huishouden) in de afgelopen periode nauwelijks veranderd en internationaal gezien relatief klein. Tussen te onderscheiden groepen in de inkomensverdeling bestaan echter wel duidelijke verschillen in de ontwikkeling van het inkomen over de afgelopen tien jaar. Met name de winstinkomens, de

eenverdienershuishoudens, de ww-uitkeringsgerechtigden, degenen met een prepensioen en de alleenstaanden die jonger zijn dan 65 jaar hebben een beduidend slechtere periode achter de rug dan bijvoorbeeld de looninkomens. Een resultante van deze uiteenlopende inkomenstrajecten is de toegenomen armoede in een aantal kwetsbare groepen, zoals eenoudergezinnen en uitkeringsgerechtigden, tot historisch gezien hoge niveaus. Dit is extra zorgwekkend vanwege het stapelingsrisico van verschillende vormen van kwetsbaarheid, zoals in kaart gebracht in hoofdstuk 2. Wanneer we meer in detail naar de verdeling van inkomens kijken, zien we dus dat het moeilijker lijkt een evenwichtige ontwikkeling te borgen dan een oppervlakkige analyse van de inkomensongelijkheid zou doen vermoeden.

Dit betreft ook de ontwikkeling van het inkomen naar opleidingsniveau, waar de grenzen van de mogelijkheden vanuit de overheid zichtbaar worden. Zoals we ook in hoofdstuk 6 bespreken, is de verslechtering van de arbeidsmarkt na de crisis het sterkst gevoeld door laag- en middelbaar opgeleiden, terwijl de hoogopgeleiden als eerste baat lijken te hebben bij het herstel. Dit zien we terug in de ontwikkeling van de inkomens, waarbij de convergentie in de arbeidsmarktsituaties van laag- en middelbaar opgeleiden weerspiegeld wordt in de convergentie in de inkomenstrajecten van deze groepen. Hier lijkt de invloed van economische ontwikkelingen op de verdiende inkomens dus bepalend voor de ontwikkelingen van de inkomens van laag-, midden- en hoogopgeleiden.

In de afgelopen periode lijken mensen die een uitkering ontvangen in toenemende mate geactiveerd te worden. Met name de uitstroom uit de ww nam sterk toe en de Participatiewet beoogt de activering te bevorderen van mensen met een grotere afstand tot de arbeidsmarkt. Toch moet bij de positieve ontwikkelingen in de ww de kanttekening geplaatst worden dat die hoofdzakelijk aangejaagd worden door de conjunctuur en niet zozeer door re-integrerende maatregelen vanuit de overheid. Aan de andere kant geven deze ontwikkelingen wel aan dat het niveau en de duur van de ww niet dusdanig genereus zijn dat ze bij een aantrekkelijke arbeidsmarkt re-integratie ontmoedigen, hetgeen wel deels aan in het verleden genomen maatregelen vanuit de overheid kan worden toegeschreven. De activerende werking van de Participatiewet moet zich uiteraard nog bewijzen. Aangezien het hier per 1 januari 2015 om ongeveer 430.000 uitkeringsgerechtigden gaat, kan het resultaat breed gevoeld worden.

Noten

- 1 Om zo goed mogelijk recht te doen aan de koopkracht- of welvaartsverschillen tussen leden van verschillende huishoudens, zijn de meeste bedragen in de inkomensparagraaf van dit hoofdstuk gestandaardiseerd voor huishoudensverschillen. De resulterende bedragen zijn aan de leden van het huishouden toegewezen. De cijfers in figuur 5.2, 5.3 en 5.5 vormen een uitzondering. Het betreft hier ongestandardiseerde bedragen.
- 2 De niet-veel-maar-toereikendgrens geeft het budget weer dat minimaal nodig is om onvermijdbare uitgaven aan voedsel, kleding en wonen te kunnen betalen, en daarbovenop de uitgaven aan basale vormen van ontspanning en sociale participatie.

- 3 Het beeld verandert niet wezenlijk wanneer de mediane inkomens worden berekend. Hoewel deze wat minder hoog zijn dan de gemiddelden, blijft het beeld zoals dat uit figuur 5.2 naar voren komt intact: de inkomens van de lager- en middelbaar opgeleiden vertonen gemiddeld geen grote verschillen. Deze treden wel op wanneer men ze met die van de hogeropgeleiden vergelijkt.
- 4 Extrapolatie o.b.v. percentage gedeeltelijk arbeidsongeschikten van de totale instroom Wajong 2014, zie tabel 5.3.

Literatuur

- Bolhuis, P. en E. Flapper (2007). *Jaarrapport Wsw-statistiek 2006*. Leiden: Research voor Beleid.
- Bolhuis, P., E. Flapper en E. Mandos (2005). *Jaarrapport Wsw-statistiek 2004*. Leiden: Research voor Beleid.
- CBS (2013). *Algemene bijstand, uitkeringen op grond van de Wwb 1998-2011*. Geraadpleegd april 2013 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2014). *Aan het werk met re-integratieondersteuning, zesmeting, fase 3*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2015a). *AOW-uitkeringen*. Geraadpleegd april 2013 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015b). *Consumentenvertrouwen naar kenmerken van het huishouden*. Geraadpleegd via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015c). *Sociale zekerheid; kerncijfers*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015d). *Uitkeringsontvangers; inkomstenbron vóór instroom of na uitstroom*. Geraadpleegd juni 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015e). *Wwb-uitkeringen; uitkeringsgrondslag, regio's*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CPB (2011). *Van bijstand naar Wajong*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2013). *Gevolgen Wet werk en zekerheid voor de werkgelegenheid*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Notitie 27 november 2013.).
- CPB (2015). *Macro economische verkenning 2016*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- EK (2013/2014). *Wijziging van de Wet werk en bijstand, de Wet sociale werkvoorziening, de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten en enige andere wetten gericht op bevordering deelname aan de arbeidsmarkt voor mensen met arbeidsvermogen en harmonisatie van deze regelingen (Invoeringswet Participatiewet)*. Eerste Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 33161, nr. 8.
- Linden, B. van der, en N. de Vries (2014). *Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen van zzp'ers. Resultaten zzp-panel meting II 2013*. Zoetermeer: Panteia.
- Nibud (2014). *Koopkrachtberekeningen 2015. Uitgewerkte voorbeelden Prinsjesdag 2014*. Te raadplegen via www.nibud.nl
- Santen, P. van, M. van Oploo en M. Engelen (2009). *Wsw-statistiek 2008. Jaarrapport*. Zoetermeer: Research voor Beleid.
- Santen, P. van, M. van Oploo en M. Engelen (2011). *Wsw-statistiek 2010. Jaarrapport*. Zoetermeer: Research voor Beleid.
- Santen, P. van, M. van Oploo en M. Engelen (2013). *Wsw-statistiek 2012. Jaarrapport*. Zoetermeer: Panteia.
- Santen, P. van, M. van Oploo en M. Engelen (2014). *Wsw-statistiek 2013. Jaarrapport*. Zoetermeer: Panteia.
- SCP (2014). Vrooman, Cok, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer. *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. TK (2015/2016). *Miljoenennota 2016*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34300, nr. 1.
- Tversky, A. en E. Shafir (1992). Choice under conflict: the dynamics of deferred decision. In: *American Psychological Society*, jg. 3, nr. 6, p. 358-361.
- uwv (2008). *Kroniek van de sociale verzekering 2008. Wetgeving en volumeontwikkeling in historisch perspectief*. Amsterdam: Uitvoering Werknemersverzekeringen.

- uwv (2009). *Kwantitatieve informatie 2008*. Amsterdam: Kenniscentrum uwv.
- uwv (2011). *Kwantitatieve informatie 2010*. Amsterdam: Kenniscentrum uwv.
- uwv (2013). *Kwantitatieve informatie 2012*. Amsterdam: Kenniscentrum uwv.
- uwv (2014). *Kwantitatieve informatie 2013*. Amsterdam: Kenniscentrum uwv.
- uwv (2015). *Kwantitatieve informatie 2014*. Amsterdam: Kenniscentrum uwv.
- Vrooman, C. en J. Wildeboer Schut (nog te verschijnen). Op rozen zitten, of op zwart zaad. Twee decennia inkomensongelijkheid. In: *Mens & Maatschappij*.
- Wang, C., K. Caminada en K. Goudswaard (2014). Income redistribution in 20 countries over time. In: *International Journal of Social Welfare*, jg. 23, nr. 3, p. 262-275.

6 Betaald werk
en zorgtaken

6 Betaald werk en zorgtaken

Martin Olsthoorn en Mariëlle Cloin

- De arbeidsmarkt herstelt langzaam van de crisis: het aantal vacatures neemt toe, terwijl het aantal banen zich stabiliseert.
  - In 2014 daalde de arbeidsparticipatie van mannen, vrouwen, jongeren en niet-westerse migranten. De arbeidsparticipatie van ouderen steeg.
  - De werkloosheid onder middelbaar opgeleiden is na de crisis sterker toegenomen dan die onder laag- en hoogopgeleiden.
  - Het aandeel flexibele arbeid in Nederland groeit sterk in vergelijking met de rest van Europa. Deze groei is het sterkst onder laag- en middelbaar opgeleiden en minder onder hoogopgeleiden.
  - Het telewerken in Nederland neemt toe, maar dit gaat niet ondubbelzinnig gepaard met een toename in de autonomie die werknemers ervaren.
  - Het gebruik van formele kinderopvang nam in 2013 af, mede door bezuinigingen op de kinderopvangtoeslag.
-

6.1 Ontwikkelingen in betaald werk en zorgtaken

De overheid wil werk zekerder maken. Mochten werkgevers voorheen werknemers drie tijdelijke contracten aanbieden voordat een vast contract verplicht was – de zogeheten ketenbepaling –, in de Wet werk en zekerheid (Wwz) wordt dit teruggebracht tot twee. En hoefde voorheen een werkgever geen vast contract aan te bieden als de arbeidsrelatie langer dan drie maanden onderbroken was geweest, nu is die termijn verlengd tot zes maanden. Daarnaast voorziet de Wwz erin dat de ontslagroute (uwv of kantonrechter) afhankelijk is van de reden van ontslag en dat beide uitmonden in een transitievergoeding als de arbeidsovereenkomst ten minst twee jaar heeft bestaan (TK 2013/2014). Ook worden in de Wwz de opbouw van ww-rechten verlaagd, de duur van de uitkering verkort en de definitie van passend werk na zes maanden verruimd (CPB 2013).

Omdat de vergrijzing voelbaar begint te worden, wil de overheid de arbeidsparticipatie verhogen. In dit kader is in 2012 besloten de pensioenleeftijd stapsgewijs te verhogen (TK 2011/2012), en in 2014 om de verhoging versneld door te voeren, waarbij deze in 2021 op 67 jaar moet komen te liggen (TK 2014/2015b). Ook wordt het voor werkgevers in de toekomst makkelijker gemaakt om mensen op de AOW-gerechtigde leeftijd in dienst te nemen. In de Wet werken na de AOW-gerechtigde leeftijd, die op 1 januari 2016 grotendeels in werking treedt (Staatsblad 2015), wordt de ketenbepaling voor deze werknemers opgeheven en hoeven werkgevers hen nog slechts zes weken door te betalen bij ziekte (TK 2014/2015a).

Ook kan de vergrijzing opgevangen worden door de arbeidsparticipatie van vrouwen te verhogen, hetgeen vanuit het oogpunt van de emancipatie daarnaast een doel op zich is. Na jaren van versobering is in 2014 de kinderopvangtoeslag weer iets verhoogd (szw 2013), wat een positief effect kan hebben op de arbeidsparticipatie van vrouwen. Voorgenomen wijzigingen zoals veranderingen in de financieringssystematiek, waarbij de overheid de overheidsbijdrage rechtstreeks aan de opvangaanbieder betaalt en niet aan de ouder(s) (szw/ocw 2015), vinden budgetneutraal plaats en hebben voor nu in ieder geval geen invloed op de hoogte van de toeslag.

6.2 Arbeidsmarktontwikkelingen

De vraag naar arbeid lijkt te herstellen

Na de economische crisis van 2008 en de recessie van 2009 kwam de Nederlandse economie in roerig vaarwater. Sinds de vorige editie van De sociale staat van Nederland lijkt er inmiddels een voorzichtig herstel opgetreden, zoals te zien in tabel 6.1: het bruto binnenlands product (bbp) groeide in 2014 met 1,0% en het Centraal Planbureau (CPB) raamt een groei van 2,0% voor 2015 en 2,4% voor 2016 (CPB 2015). De ontwikkeling van het bbp wordt in hoofdstuk 2 meer gedetailleerd uiteengezet en grafisch toegelicht.

Het economische herstel lijkt zich te vertalen in een verbeterende situatie op de arbeidsmarkt. In 2014 waren er 32.000 banen minder voor werknemers dan in 2013 en 166.000 minder dan in 2012, waarmee de sterke daling van het aantal banen van werknemers sinds de crisis voorbij lijkt. In 2014 waren er 23.000 banen meer voor zelfstandigen dan in 2013 en 78.000 meer dan in 2012. Dit past in een patroon van een stijgend aantal banen van zelfstandigen sinds de crisis en daarvoor. Aan de ontwikkelingen in 2014 lag een toename ten grondslag van het aantal banen in de uitzendbranche, de horeca en handel, landbouw, visserij en veeteelt, zakelijke dienstverlening, ICT en onderwijs, gepaard gaande met een aanhoudende daling van het aantal banen in de zorg (CBS 2015g). Tot slot nam het aantal openstaande vacatures in 2014 voor het eerst sinds 2008 weer toe.

Overigens geeft het aantal banen slechts een gedeeltelijk beeld van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Op basis van het aantal banen lijken zelfstandigen de crisis goed doorstaan te hebben, maar het aantal gewerkte uren per jaar per baan van zelfstandigen daalde van 2007 tot en met 2013 (van het hoogtepunt tot het dieptepunt) van gemiddeld 1344 naar 1250 (-7,1%). Voor werknemers was deze daling van 1276 naar 1261 (-1,3%). Vooral onder zelfstandigen is er sinds 2007 dus een aanzienlijke verborgen werkloosheid ontstaan; in 2014 is daarin weer een lichte verbetering gekomen: toen werkten zelfstandigen 1260 uur per jaar per baan (CBS 2015e).

Tabel 6.1

De werkgelegenheid stabiliseert zich, terwijl het aantal openstaande vacatures toeneemt

Ontwikkeling van de economische groei en van de vraag naar arbeid, jaargemiddelden, 2004-Q3^b 2015
(in procenten en absolute aantallen x 1000)

	2004	2008	2010	2012	2013	2014	Q3 2015
groei bbp t.o.v. voorgaande periode ^a	2,0	1,7	1,4	-1,1	-0,5	1,0	0,1
arbeidsvolume werknemers in arbeidsjaren ^c	5740	6095	5955	5901	5811	5775	5846
banen ^d van werknemers	7466	8025	7890	7908	7774	7742	7846
banen ^e van zelfstandigen	1656	1889	1926	2015	2070	2093	2141
openstaande vacatures	119	240	122	112	95	108	131

- a In 2014 zijn de Nationale rekeningen met terugwerkende kracht herrekend. Hierdoor zijn de gegevens voor het bbp, en het aantal banen van werknemers en zelfstandigen niet vergelijkbaar met *De sociale staat van Nederland 2013* en eerdere edities.
- b Derde kwartaal. Hierbij betreft de voorgaande periode het tweede kwartaal van 2015.
- c Het aantal banen van werknemers in een jaar, omgerekend naar voltijdequivalenten.
- d Banen voor maar een of enkele uren per week tellen ook mee.
- e Naast banen van werknemers zijn er ook banen van zelfstandigen. In dat geval is de zelfstandige dus zowel werkgever als werknemer en valt de baan grotendeels samen met het bedrijf.

Bron: CBS (2015d, 2015e, 2015f, 2015i)

Het aantal werkenden stabiliseert zich na een periode van daling

Net als in *De sociale staat van Nederland 2013* zien we de vergrijzing terug in de arbeidsdeelname, zoals weergegeven in tabel 6.2. Na een kleine opleving in 2013 zette de krimp in de bevolking van 15-64 jaar – de potentiële beroepsbevolking – door. Hiermee bevindt de omvang van de bevolking van 15-64 jaar zich, met een kleine 11 miljoen mensen, rond het niveau van 2008. In 2014 stabiliseerde het werkloosheidspercentage zich, terwijl de beroepsbevolking afnam. Aangezien alleen non-participanten noch tot de beroepsbevolking noch tot de werklozen gerekend worden, impliceert een stabiele werkloosheid in combinatie met een afnemende beroepsbevolking een netto-uitstroom vanuit de beroepsbevolking naar non-participatie. In de praktijk betekent dit naar verwachting dat een deel van de werkzame beroepsbevolking werkloos is geworden, terwijl een deel van de werklozen – bijvoorbeeld na afloop van het recht op een ww-uitkering – van de arbeidsmarkt is verdwenen en bijvoorbeeld in de bijstand is beland. Het aantal zelfstandigen in de werkzame beroepsbevolking nam in 2014 met 17.000 toe ten opzichte van 2013. Hier stond echter een verlies van 91.000 werknemers tegenover.

Tabel 6.2

De potentiële beroepsbevolking stagneert en de netto arbeidsparticipatie neemt sinds de crisis af. Ontwikkelingen in het arbeidsaanbod^a, personen van 15-64 jaar, 2002-Q3^b 2015 (in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	Q3 2015
bevolking 15-64 jaar	10.925	10.952	10.997	11.017	10.992	11.014	10.981	10.951
beroepsbevolking	8.152	8.272	8.571	8.583	8.684	8.742	8.677	8.728
werkzame beroepsbevolking	7.690	7.856	8.257	8.151	8.174	8.103	8.028	8.153
werknemers	6.706	6.813	7.118	6.973	6.984	6.865	6.774	6.864
zelfstandigen	983	1.043	1.139	1.177	1.190	1.238	1.255	1.290
gemiddelde arbeidsduur (uren)	31,8	31,6	31,8	31,5	31,2	31,0	31,4	31,3
mannen	37,6	37,4	37,3	37,0	36,5	36,4	36,4	36,3
vrouwen	24,7	24,7	25,5	25,4	25,2	25,2	25,2	25,8
nettoarbeidsparticipatie (%)	70,4	71,7	75,1	74,0	74,4	73,6	73,1	74,4
mannen	78,1	79,0	81,8	79,6	79,3	78,1	78,1	79,3
vrouwen	62,5	64,4	68,3	68,4	69,4	68,9	68,1	69,5
15-24 jaar	59,7	60,5	64,3	60,7	61,1	60,1	58,8	62,0
55-64 jaar	42,7	44,9	50,7	53,2	57,6	59,2	59,9	61,9
niet-westerse migranten	53,5	55,6	62,5	59,2	59,3	57,3	56,4	57,3
nettoarbeidsparticipatie ^c ≥ 12 uur p.w. (%)	62,8	64,1	67,5	66,4	66,5	65,4	65,0	66,6

Tabel 6.2
(Vervolg)

	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	Q3 2015
werkloosheid (%)								
mannen	5,7	5,0	3,7	5,0	5,9	7,3	7,5	6,6
vrouwen	5,1	4,1	3,0	4,6	5,5	7,3	7,2	6,3
15-24 jaar	6,4	6,1	4,5	5,5	6,2	7,3	7,8	6,9
55-64 jaar	11,4	10,0	8,6	11,1	11,7	13,2	12,7	11,0
niet-westerse migranten	4,3	4,8	3,9	4,4	5,3	6,8	7,7	7,8
laagopgeleid ^d	14,2	12,9	8,3	11,7	14,3	16,7	16,9	14,2
middelbaar opgeleid	8,5	8,0	6,2	8,4	9,5	11,5	12,3	10,2
hoogopgeleid	5,0	4,5	3,2	4,5	5,6	7,4	7,6	6,8
	3,6	2,9	2,1	3,0	3,4	4,1	4,0	3,9
participatie op latere leeftijd ^e (%)								
65-69 jaar	7,8	8,3	10,4	12,1	12,7	13,1	14,7	13,0
70-74 jaar	3,4	4,3	4,3	5,4	6,3	5,6	5,7	6,3

a In tegenstelling tot vorige edities van het ssn zijn in de tabel ook de mensen opgenomen die minder dan 12 uur per week werken (werkende beroepsbevolking) of zoeken naar werk voor minder dan 12 uur per week (werkloze beroepsbevolking).

b Derde kwartaal.

c Om een breder beeld te krijgen van de participatie op de arbeidsmarkt rapporteren we ook de 'ouderwetse' nettoarbeidsparticipatie van mensen die 12 uur of meer werken. Dit cijfer corrigeert o.a. voor het grote aantal scholieren/studenten dat een klein bijbaantje heeft. Dit cijfers is minder geschikt voor internationale vergelijking dan cijfers incl. 1-11-uursbanen.

d Een laag onderwijsniveau is maximaal basisonderwijs, vmbo, mbo-1, of avo-onderbouw. Een middelbaar onderwijsniveau is maximaal bovenbouw havo of vwo, of mbo-2, -3, of -4. Een hoog onderwijsniveau is maximaal hbo, wo bachelor, wo master of hoger.

e In vorige edities van de ssn beschreven we hier de participatie na de pensioenleeftijd. Aangezien de pensioenleeftijd momenteel op 65 jaar en drie maanden ligt en de data niet zo fijnmazig zijn, hebben we dit los moeten laten. Houd bij de interpretatie van de gegevens in het oog dat de leeftijds categorie 65-69 jaar sinds 2013 deels ook gepensioneerden bevat.

Bron: cbs (2015a, 2015b, 2015j) scp-bewerking

De krimp in de beroepsbevolking in 2014 is naar verwachting incidenteel: het Centraal Planbureau verwacht voor 2015 en 2016 weer een lichte groei (CPB 2015), wat ondersteund wordt door de toename die we in het tweede kwartaal van 2015 al kunnen waarnemen. Deze groei van de beroepsbevolking is een gevolg van een langzaam verbeterend uitzicht op werk, waardoor inactieven de arbeidsmarkt weer betreden. Ook verwacht het CPB dat de werkzame beroepsbevolking in 2015 en 2016 groeit terwijl de werkloosheid zal dalen. De nettoparticipatie neemt al sinds 2008 vrijwel jaarlijks af, maar is in Nederland nog altijd hoog vergeleken met de rest van Europa: met een nettoparticipatie van 73% noteert Nederland ruim boven het EU27-gemiddelde van 65% (Eurostat 2015a).

Gezien de hoge werkloosheid na de crisis en de voortdurende vergrijzing gaan we hier dieper in op de werkloosheid en de arbeidsdeelname onder ouderen. Daarnaast kijken we hoe het de middengroep vergaat, aan de hand van de ontwikkeling van de arbeidsmarkt naar onderwijs- en beroepsniveau.

Het risico op werkloosheid verschilt aanzienlijk voor verschillende groepen

De stabilisatie en het niveau van de gemiddelde werkloosheid in 2014 verhullen een differentiatie naar achtergrondkenmerken. Voor mannen en jongeren (15-24 jaar) nam de werkloosheid af tot respectievelijk 7,2% en 12,7%, terwijl deze voor niet-westerse migranten steeg naar 16,9%, voor vrouwen naar 7,8% en voor oudere werknemers naar 7,7%.

Als extra inspanning ter bestrijding van de werkloosheid onder jongeren heeft het kabinet in 2013 en 2014 geïnvesteerd in het creëren van werkgelegenheid voor jongeren. Dit heeft geleid tot het formuleren van een regionale aanpak in samenwerking met gemeentes, een sectorale aanpak in samenwerking met sociale partners, en een integrale aanpak door het aanstellen van een ambassadeur jeugdwerkloosheid (TK 2012/2013). Wat betreft de werkloosheid in de leeftijdsgroep 15-24 jaar presteert Nederland met 11% in 2014 goed in vergelijking met het EU27-gemiddelde van 22% (de definities van werk en werkloosheid verschillen enigszins tussen Eurostat en het CBS) (Eurostat 2015d). Dit is al langere tijd het geval en geldt ook voor de totale werkloosheid (zie de misère-index in hoofdstuk 2), wat doet vermoeden dat het dus geen gevolg is van de actieve aanpak van de jeugdwerkloosheid in 2013 en 2014. De daling tussen 2013 en 2014 kan mogelijk op het conto van dit expliciete beleid geschreven worden, maar de aantrekkende vraag naar arbeid in de horeca en uitzendbranche doet vermoeden dat deze ontwikkeling gedreven wordt door een verbeterende arbeidsmarkt (CBS 2015g).

In de vorige editie van De sociale staat van Nederland constateerden we dat de werkloosheid onder niet-westerse migranten een zorgwekkende toename liet zien na de crisis.

In 2013 en 2014 steeg deze werkloosheid nog door, maar zij lijkt zich inmiddels te stabiliseren op een historisch gezien hoge 17%. Het SCP constateerde al eerder dat migranten meer dan andere bevolkingsgroepen te lijden hebben gehad onder de laatste crisis (Huijnk et al. 2014). De discriminatie tegen specifieke groepen migranten in sollicitatieprocedures zal hier wellicht aan hebben bijgedragen (Andriessen et al. 2010).

De arbeidsdeelname van ouderen groeit gestaag

De overheid wil de arbeidsparticipatie van ouderen vergroten, om zo de gevolgen van de vergrijzing op te vangen. Het afbouwen van de mogelijkheden om vervroegd met pensioen te gaan, heeft al langere tijd effect: de nettoparticipatie in de leeftijdsgroep 55-64 jaar was in 2014 60%, waar deze in 2004 nog 43% bedroeg. Daarnaast is de pensioenleeftijd op 1 januari 2013, 2014 en 2015 successievelijk met een maand verhoogd, tot momenteel 65 jaar en 3 maanden (TK 2011/2012). Dit lijkt terug te zien in de toegenomen participatie van 65-69-jarigen, van 13,1 % in 2013 tot 14,7% in 2014. De omvang van dit effect is echter onduidelijk: in 2013 zagen we een daling van de participatie, toen ook de pensioenleeftijd met een maand verhoogd werd.

Ook probeert de overheid doorwerken na de pensioengerechtigde leeftijd te vergemakkelijken. Het wetsvoorstel Wet werken na de AOW-gerechtigde leeftijd, schaft voor mensen die na de AOW-leeftijd door willen werken de ketenbepaling af en verplicht werkgevers tot slechts zes weken doorbetaling bij ziekte (TK 2014/2015a). De participatie in de leeftijdsgroep 65-69 jaar is in 2014 mogelijk hoog uitgevallen doordat werkgevers vasthouden aan deze werknemers of doordat werknemers langer willen doorwerken, in afwachting van veranderende regelgeving.

Daarnaast werken zzp'ers vaker lang door dan werknemers: in 2014 waren er 68.000 werknemers en 66.000 zzp'ers werkzaam in de leeftijdsgroep 65-69 jaar (dus bijna 50% zzp), terwijl slechts 11% van de totale werkzame beroepsbevolking zzp'er is (CBS 2015a).

De gegroeide participatie onder ouderen kan dus ook een resultante zijn van de groei in het aantal zzp'ers, al is het omgekeerd ook mogelijk dat ouderen langer willen doorwerken en zzp'er worden om dit te faciliteren.

Tot slot bestaat de mogelijkheid dat ouderen uit economische redenen doorwerken, bijvoorbeeld als gevolg van het ontslag van een partner van niet-AOW-gerechtigde leeftijd. De opgelopen werkloosheid in de leeftijdscategorie 55-64 jaar zou hier een indicatie voor kunnen zijn. Later in dit hoofdstuk zien we dat het aantal werkenden in de leeftijdscategorie 60-64 jaar dat pas na hun vijftenzestigste jaar met pensioen wil, lijkt te stijgen. Dit impliceert dat we een verklaring voor de gestegen participatie onder ouderen deels ook moeten zoeken in de voorkeuren van die groep en niet alleen in financiële noodzaak.

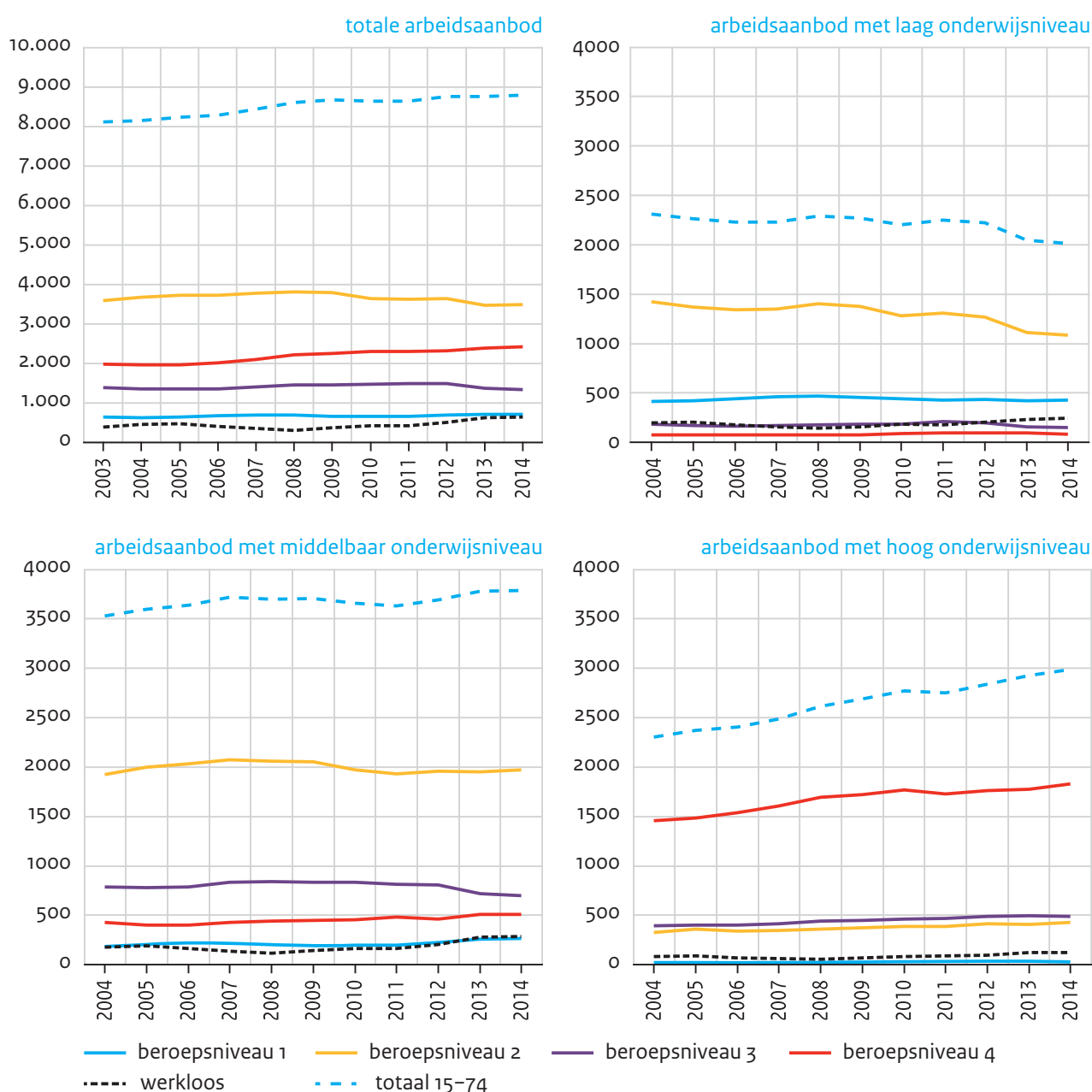
Vraag- en aanbodeffecten zetten laagmiddelenbare beroepen onder druk

In tabel 6.2 zien we voor de middelbaar opgeleiden (havo, vwo, mbo) consistent een gemiddeld werkloosheidspercentage. Wel neemt de werkloosheid in de middengroep het sterkst toe: in deze groep groeide de werkloosheid sinds 2004 met 52%, terwijl de werkloosheid van mensen met maximaal basisonderwijs met 48% groeide en die van mensen met universitair onderwijs met 22%. Vooral de afstand tussen de middengroep en het hoogst opgeleide segment van de bevolking is sterk gegroeid. Dit past in een langere trend: de werkloosheidscijfers van de middelbaar en hoogopgeleide groepen waren in de jaren negentig vergelijkbaar, maar zijn rond de eeuwwisseling gaan divergeren.

Figuur 6.1

Laagopgeleiden staan onder druk, hoogopgeleiden doen het goed

Beroepsbevolking naar opleidings- en beroepsniveau, personen van 15-74 jaar, 2004-2014 (in absolute aantallen x 1000)^{a,b}

a Laag onderwijsniveau: maximaal basisonderwijs, vmbo, mbo-1, of avo-onderbouw.

Middelbaar onderwijsniveau: maximaal bovenbouw havo of vwo, of mbo-2, -3, of -4.

Hoog onderwijsniveau: maximaal hbo, wo bachelor, wo master of hoger.

b Gegevens met betrekking tot beroepsniveau worden gegeven voor de werkzame beroepsbevolking van 15-75 jaar in plaats van 15-64 jaar. De cijfers hebben betrekking op het aantal werkzame personen. De absolute aantallen wijken af van die in tabel 6.2 door de afwijkende leeftijdsgrenzen.

Bron: CBS (2015k) SCP-bewerking

Dit sluit aan bij de observatie dat vooral het aandeel banen met middelbare-opleidings-eisen in Nederland sinds de eeuwwisseling gekrompen is (Blom et al. 2014).

Deze divergentie is sterk in tijden van economische neergang, terwijl er in periodes van herstel weer enige convergentie plaatsvindt (Vrooman et al. 2014). Gezien het prille herstel van de economie is het te vroeg om te concluderen dat de groei van de werkloosheid in de middengroep structureel is.

Een andere manier om naar de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt te kijken, is aan de hand van de beroepen die werknemers uitoefenen. Het CBS onderscheidt vier beroepsniveaus:

- niveau 1: eenvoudige routinematige fysieke taken, doorgaans uitgevoerd door laagopgeleide krachten (bv. schoonmaakwerk, verpakking, land- en tuinbouw);
- niveau 2: weinig tot middelmatig complexe taken, doorgaans uitgevoerd door laag- of middelbaar opgeleide krachten (bv. transport, reparatie, administratie);
- niveau 3: complexe taken, doorgaans uitgevoerd door middelbaar of hogeropgeleide krachten (bv. boekhouden, redigeren);
- niveau 4: zeer complexe en gespecialiseerde taken, doorgaans uitgevoerd door hoogopgeleide krachten (bv. advocatuur, research) (zie toelichting bij CBS 2015k).

Sinds 2004 is de totale werkzame beroepsbevolking nagenoeg gelijk gebleven op beroepsniveau 1, met een groei van 68.000 werkenden, en op beroepsniveau 3, met een krimp van 59.000 werkenden. De groei in de totale werkzame beroepsbevolking komt vrijwel volledig voor rekening van de groei op beroepsniveau 4, met 461.000 werkenden, terwijl een krimp op beroepsniveau 2 met 182.000 werkenden de totale groei drukte.

Figuur 6.1 geeft de ontwikkelingen van het aantal werkenden naar onderwijs- en beroepsniveau. Zo zien we in het kader 'laag onderwijsniveau' aan de blauwegeestreepte lijn dat het totale aantal werkenden met een laag onderwijsniveau daalde van zo'n 2,3 miljoen naar zo'n 2,0 miljoen. De lijn van 'beroepsniveau 2' geeft aan dat deze algehele daling zich hoofdzakelijk manifesteert als een daling van het aantal laagopgeleide werkenden op beroepsniveau 2, van zo'n 1,4 miljoen naar zo'n 1,1 miljoen.

We zien dus een daling van het aantal werkenden met een laag opleidingsniveau op beroepsniveau 2, wat in lijn is met recente bevindingen van het CPB (Van de Berge en Ter Weel 2015). Een nadere analyse leert dat het hier hoofdzakelijk om technische, en bedrijfseconomische en administratieve beroepen gaat (CBS 2015k). Deze uitstroom van laagopgeleiden uit beroepsniveau 2 wordt niet gecompenseerd door een instroom van middelbaar en hoogopgeleide werknemers: het aantal werkenden op beroepsniveau 2 laat een nettokrimp zien, wat doet vermoeden dat de vraag naar arbeid op beroepsniveau 2 een krimp laat zien. Dit heeft een aantal oorzaken. Beroepsniveau 2 heeft naar verwachting last van internationale concurrentie en kan door de routinematige aard van het werk makkelijk met behulp van technologie worden uitgevoerd. Dit werk zou dus vatbaar kunnen zijn voor robotisering. Als we aannemen dat laagopgeleide werkenden de meer eenvoudige beroepen van niveau 2 bekleden, is het inderdaad waarschijnlijk dat zij binnen beroepsniveau 2 het eerst de gevolgen van deze ontwikkelingen aan de vraagzijde voelen.

Daarnaast gaat deze afname van de werkgelegenheid op beroepsniveau 2 hand in hand met een afname van het aandeel laagopgeleiden in de bevolking van 15-64 jaar, van 4,6 miljoen (36%) tot 3,9 miljoen (28%) in de periode van 2004-2014 (CBS 2015b) (zie ook hoofdstuk 4). Dit impliceert dus ook een verandering aan de aanbodzijde die kan leiden tot minder laagopgeleide werkenden op beroepsniveau 2.

Deze trends onder de laagopgeleiden op beroepsniveau 2 hebben een tegenhanger in het stijgende aantal hoogopgeleiden op beroepsniveau 4, wat een verklaring zou kunnen zijn voor het verhoudingsgewijs grote vertrouwen in het herstel van de economie dat de hoogopgeleiden in hoofdstuk 3 lieten zien. Het aantal werkenden in de middengroep is op alle beroepsniveaus vrij stabiel, terwijl de omvang van de middelbaar opgeleide beroepsbevolking wel groeide. De relatief hoge werkloosheid van middelbaar opgeleiden getuigt hiervan.

6.3 Flexibilisering van arbeid

Een steeds groter deel van de werkzame beroepsbevolking is flexibel

De flexibilisering van de arbeidsmarkt is een veelbesproken onderwerp, met voor- en tegenstanders. Volgens voorstanders zou flexibiliteit werknemers emanciperen en zou dit goed passen bij de huidige individualistische maatschappij. Volgens tegenstanders zou flexibiliteit werknemers veroordelen tot afhankelijkheid en onzekerheid. We bespreken hier eerst de werkvormen die in flexibiliteit van de arbeids- en contractduur voorzien. Daarna bespreken we de werkvormen die voorzien in zeggenschap met betrekking tot het bepalen van werktijden en locatie.

Het aandeel flexibele contractvormen in Nederland is in het laatste decennium sterk gegroeid. Was in 2004 15,1% van de werknemers flexibel, in 2014 was dit 21,8%. In de vorige editie van de ssn concludeerden we dat de groei zich hoofdzakelijk voordeed in het aandeel werknemers met een tijdelijk contract en uitzicht op een vast dienstverband. In deze editie moeten we concluderen dat de groei breder gedragen wordt. Alleen het aandeel korte tijdelijke contracten bleef min of meer constant, en ook het aandeel uitzendkrachten groeide sinds 2004 slechts mondjesmaat. Het aandeel zzp'ers groeide sterk, terwijl het aandeel zelfstandigen met personeel licht daalde. Bij elkaar was in 2014 33% van de werkzame beroepsbevolking flexibel werknemer of zzp'er.

Tabel 6.3

De sterke groei van flexibele arbeid in Nederland vindt over de hele linie plaats

Het aandeel flexibele arbeid naar flexibele vorm, personen van 15-64 jaar, 2004-Q3^a 2015 (in procenten van de werkzame beroepsbevolking)

	2004	2006	2008	2010	2012	2014	Q3 2015
werknemers	87,2	86,7	86,2	85,6	85,4	84,4	84,2
met vaste arbeidsrelatie	72,1	70,0	67,5	66,7	65,2	62,5	60,9
met flexibele arbeidsrelatie	15,1	16,8	18,7	18,8	20,2	21,8	23,3
tijdelijk met uitzicht op vast	3,8	4,0	5,1	4,8	5,3	4,8	5,3
tijdelijk ≥ 1 jaar	1,3	1,4	1,5	1,7	1,6	2,1	2,0
tijdelijk < 1 jaar	1,9	2,0	2,1	2,1	1,9	1,9	2,0
oproep- of invalkrachten	3,4	3,6	3,9	4,6	5,5	6,4	7,0
uitzendkrachten	2,3	3,0	2,8	2,3	2,3	2,7	3,1
vast contract, geen vaste uren	0,9	1,0	1,2	1,2	1,3	1,4	1,4
tijdelijk contract, geen vaste uren	1,5	1,7	2,0	2,0	2,3	2,4	2,6
zelfstandigen	12,8	13,3	13,8	14,5	14,6	15,6	15,8
zelfstandigen met personeel	4,1	4,2	4,1	4,0	3,8	3,9	3,7
zelfstandigen zonder personeel	8,1	8,6	9,2	9,9	10,2	11,2	11,6
meewerkend gezinslid	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5

a Derde kwartaal.

Bron: CBS (2015) SCP-bewerking

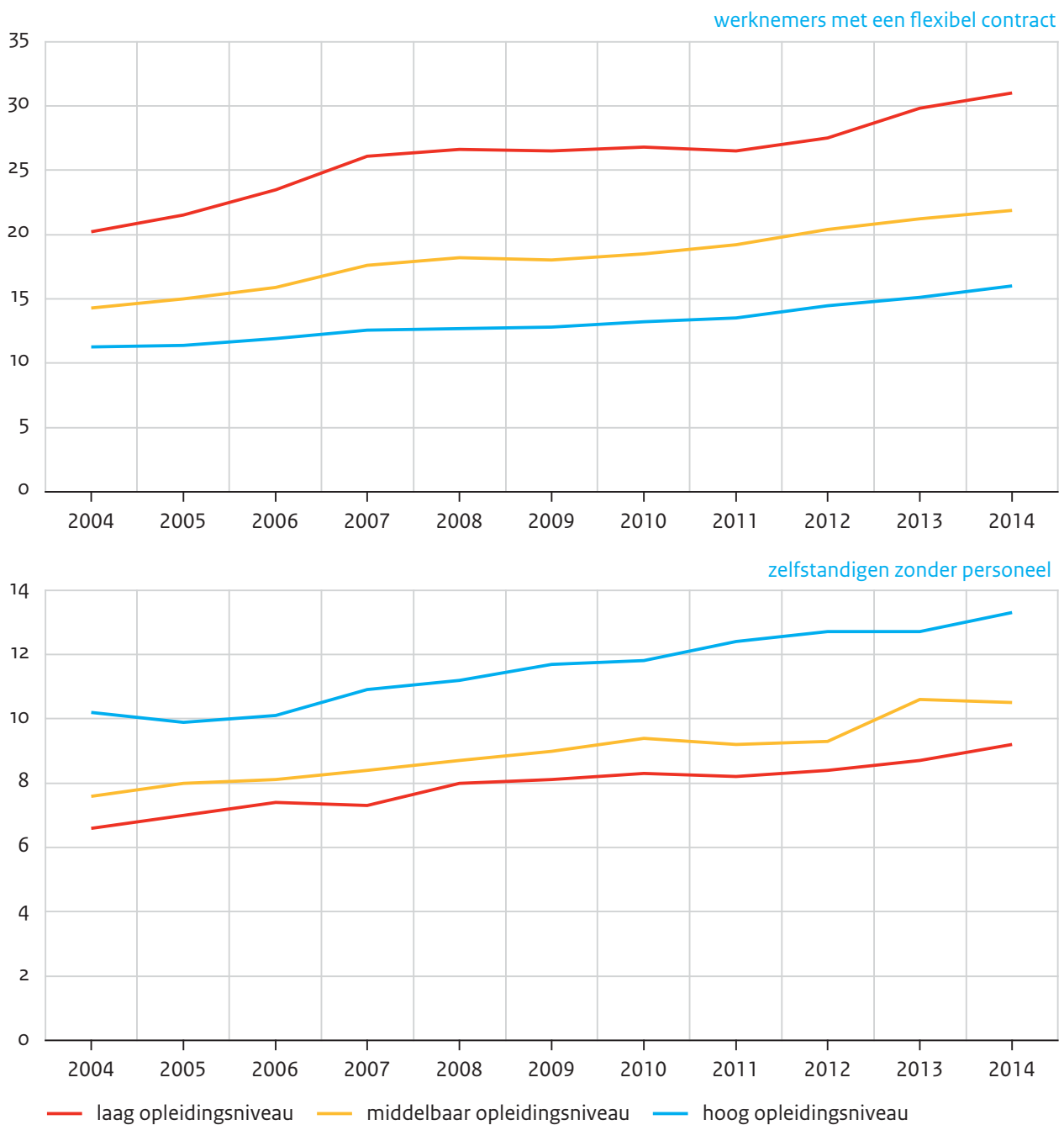
Het aandeel flexibele contractvormen groeit het sterkst onder laag- en middelbaar opgeleiden

Onder de lage en middelbare opleidingsniveaus liet het aandeel flexibele werknemers een groei van rond de 50% zien sinds 2004: onder laagopgeleiden groeide het aandeel van 20,2% tot 31,0% en onder middelbaar opgeleiden van 14,3% tot 21,9%. Onder hoogopgeleiden was de groei met 42%, van 11,3% tot 16,0%, zwakker. Ook in het aandeel zzp'ers zijn de groeiaandelen met respectievelijk 40% en 38% voor de lage en middelbare opleidingsniveaus vergelijkbaar: onder laagopgeleiden groeide het zzp-schap van 6,6% tot 9,2%, en onder de middelbaar opgeleiden van 7,6% tot 10,5%. Wederom was de groei onder hoogopgeleiden met 30%, van 10,2% tot 13,3%, zwakker. In lijn met tabel 6.3 zien we dus een groei van het totale aandeel flexibele contractvormen in Nederland, waarbij we kunnen concluderen dat deze groei sterker is onder laag- en middelbaar opgeleiden en minder sterk onder hoogopgeleiden. Dit komt overeen met verkenningen van de onderkant van de arbeidsmarkt door het CPB en het SCP (De Graaf-Zijl et al. 2015) en staat op gespannen voet met het idee van flexibele arbeid als emanciperende contractvorm die aansluit bij de individualistische maatschappij, aangezien juist van hoogopgeleiden verwacht mocht worden dat zij deze ontwikkelingen zouden vertegenwoordigen.

Figuur 6.2

Flexibele werkvormen nemen in gelijke mate toe voor alle opleidingsniveaus

Flexibele arbeid naar opleidingsniveau^a, personen van 15-64 jaar, 2004-2014 (in procenten van de werkzame beroepsbevolking)

a Laag onderwijsniveau: maximaal basisonderwijs, vmbo, mbo-1, of avo-onderbouw
Middelbaar onderwijsniveau: maximaal bovenbouw havo of vwo, of mbo-2, -3, of -4
Hoog onderwijsniveau: maximaal hbo, wo bachelor, wo master of hoger.

Bron: CBS (2015b) SCP-bewerking

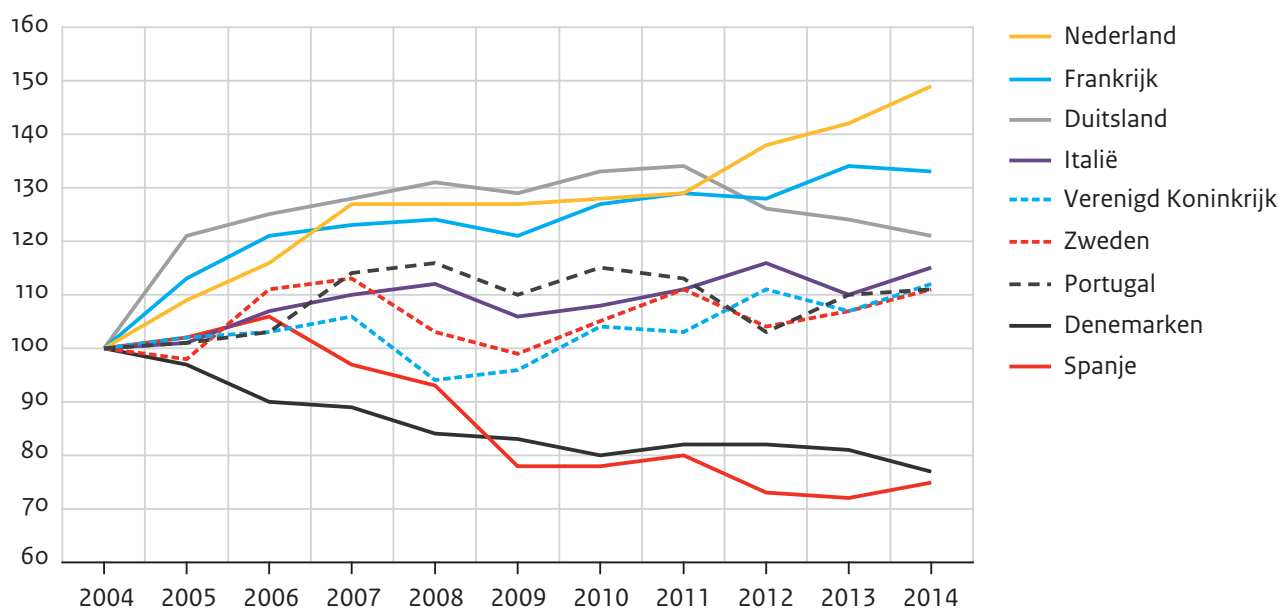
Tijdelijk werk groeit op alle opleidingsniveaus in Nederland sterk in vergelijking met de rest van Europa

In de vorige editie van de ssn lieten we zien dat het aandeel tijdelijke contracten in Nederland hoog ligt in vergelijking met de rest van Europa. Ditmaal richten we ons op de groei van tijdelijk werk naar opleidingsniveau, in vergelijking met een aantal Europese landen (dus niet flexibele contractvormen in brede zin, zoals in de vorige paragraaf). Het aandeel tijdelijk werk in de middengroep in Nederland was met 12% in 2004 nog gemiddeld in vergelijking met de – op basis van de variatie in institutionele vormgeving van de arbeidsmarkt – geselecteerde landen: Frankrijk (11%) en Zweden (13%) scoorden op vergelijkbaar niveau, Portugal (19%) en Spanje (27%) scoorden aanmerkelijk hoger, en het Verenigd Koninkrijk (5%), Denemarken (8%), Duitsland (8%) en Italië (9%) duidelijk lager (figuur 6.3). Het aandeel tijdelijke contracten in de middengroep in Nederland groeide sinds 2004 tot 18% in 2014. Deze groei was met 49% het sterkst van de geselecteerde landen. Dit resultaat blijft grosso modo overeind wanneer we het aantal landen uitbreiden: van alle landen in de Eurostat-database groeide het tijdelijk werk in de middengroep alleen sterker in Ierland, IJsland, Luxemburg en Hongarije. Wanneer we kijken naar laag- en hoogopgeleiden zien we ook dat Nederland tot de grootste groeiers behoort. Onder laagopgeleiden groeide tijdelijk werk in Nederland sinds 2004 met 42% (van 17% tot 24%), wat van de geselecteerde landen de op een na sterkste groei was, achter Zweden met 43%. Onder hoogopgeleiden groeide tijdelijk werk met 42% (van 10% tot 14%), wat van de geselecteerde landen verreweg de sterkste groei was, gevolgd door Duitsland met 19%. Van de geselecteerde landen is Nederland het enige land waar de groei van tijdelijk werk in alle opleidingscategorieën meer dan 20% was. In 2014 had Nederland na Portugal en Spanje het grootste aandeel tijdelijk werk in de middengroep (NL=18%, SP=20%, PT=21%) en onder hoogopgeleiden (NL=14%, SP=17%, PT=20%). Onder laagopgeleiden heeft Duitsland het grootste aandeel tijdelijk werk (30%) op de voet gevolgd door Nederland (24%) en Zweden (24%).

Figuur 6.3

Nederland kent een relatief sterke groei in het aandeel tijdelijk werk in de middengroep

Tijdelijk werk in de middengroep^a in een aantal Europese landen, personen van 15-64 jaar, 2004-2014 (in procenten van de werkzame beroepsbevolking)

a Er kan bij internationale vergelijking van opleidingsniveaus wat ruis optreden, doordat zeer uiteenlopende onderwijssystemen in de categorisering van Eurostat gepast moeten worden. De categorisering van Eurostat en het CBS zijn goed vergelijkbaar: 'de middengroep' van Eurostat beschrijft nagenoeg dezelfde groep als 'de middengroep' van het CBS.

Bron: Eurostat (2015b en 2015c) SCP-bewerking

Telewerken neemt toe, maar lang niet alle werkenden ervaren meer autonomie

In lijn met de vorige editie van de ssn zien we dat telewerken in 2013 toenam. Daarbij lijkt de autonomie die werkenden in de uitvoering van het werk ervaren sinds de economische crisis afgenomen, al kunnen we niet zeggen of deze ontwikkeling heeft doorgezet in 2014. Dit plaatst vraagtekens bij de prevalentie van het nieuwe werken, dat, vanwege de zeggenschap over de inrichting van de werkweek, voor werknemers een uitkomst zou kunnen zijn bij het combineren van werk en zorgtaken (tabel 6.4).

Op basis van de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA) is in figuur 6.4 de ontwikkeling in het telewerken en de hoeveelheid autonomie die een werknemer ervaart uitgezet over de tijd, naar opleidingsniveau. De cijfers bij telewerken betreffen het percentage werknemers dat telewerkt, terwijl de cijfers bij ervaren autonomie een schaalscore betreffen, waarbij 1 staat voor nooit vrijheid om zelf het werk in te richten, 2 voor soms, en 3 voor regelmatig. In figuur 6.4 is te zien dat telewerken sterk toeneemt onder hoogopgeleide werknemers, maar dat de ontwikkeling in de mate van autonomie die een werknemer geniet vrijwel gelijk is voor alle opleidingsniveaus (onder laag- en middelbaar opgeleiden is een minieme doch significante daling waar te nemen sinds 2005). De hoeveelheid ervaren

autonomie is wél duidelijk gerelateerd aan het opleidingsniveau, maar de ontwikkeling in de mate van autonomie lijkt eerder de conjunctuur te volgen.

Tabel 6.4

Meer telewerkers, niet meer zeggenschap over werk en werktijden

Flexibele arbeidsomstandigheden van werknemers,^a personen van 16-64 jaar, 2008-2013 (in procenten)

	2008	2010	2012	2013
telewerker ^b	12,2	15,2	16,5	17,1
autonomie: werknemer mag regelmatig				
zelf werktijden bepalen			22,1	22,0
verlof opnemen wanneer gewenst	50,8	50,2	49,7	48,8
zelf beslissen over uitvoering van werk	64,6	62,7	60,2	59,6
volgorde werkzaamheden bepalen	65,8	64,2	61,9	61,4
werktempo bepalen	61,1	59,8	57,2	56,8

a De Nationale enquête arbeidsomstandigheden bevraagt geen zzp'ers.

b Tot en met 2013 kon de vraag 'bent u telewerker?' in de NEA enkel met ja of nee beantwoord worden, terwijl in 2014 om een indicatie van het aantal uren werd gevraagd. Tot en met 2013 ontbreekt dus een indicatie van de intensiteit waarmee een werknemer telewerkt, terwijl in 2014 een werknemer als telewerker werd gedefinieerd wanneer hij/zij minimaal een halve dag per week telewerkt. Verder zijn de onderzoeksopzet en het steekproefkader van de NEA in 2014 veranderd. Een voorlopige schatting van het CBS geeft aan dat het percentage dat aangeeft 'regelmatig zelf te mogen beslissen over de uitvoering van het werk' met de nieuwe methode 1,89 procentpunt hoger is uitgevallen dan met de oude methode het geval zou zijn geweest. Voor de overige vragen geeft het CBS een dergelijke kwantificering van de methodenbreuk niet (Hooftman et al. 2015). Vanwege de problemen met de vergelijkbaarheid hebben we 2014 niet weergegeven.

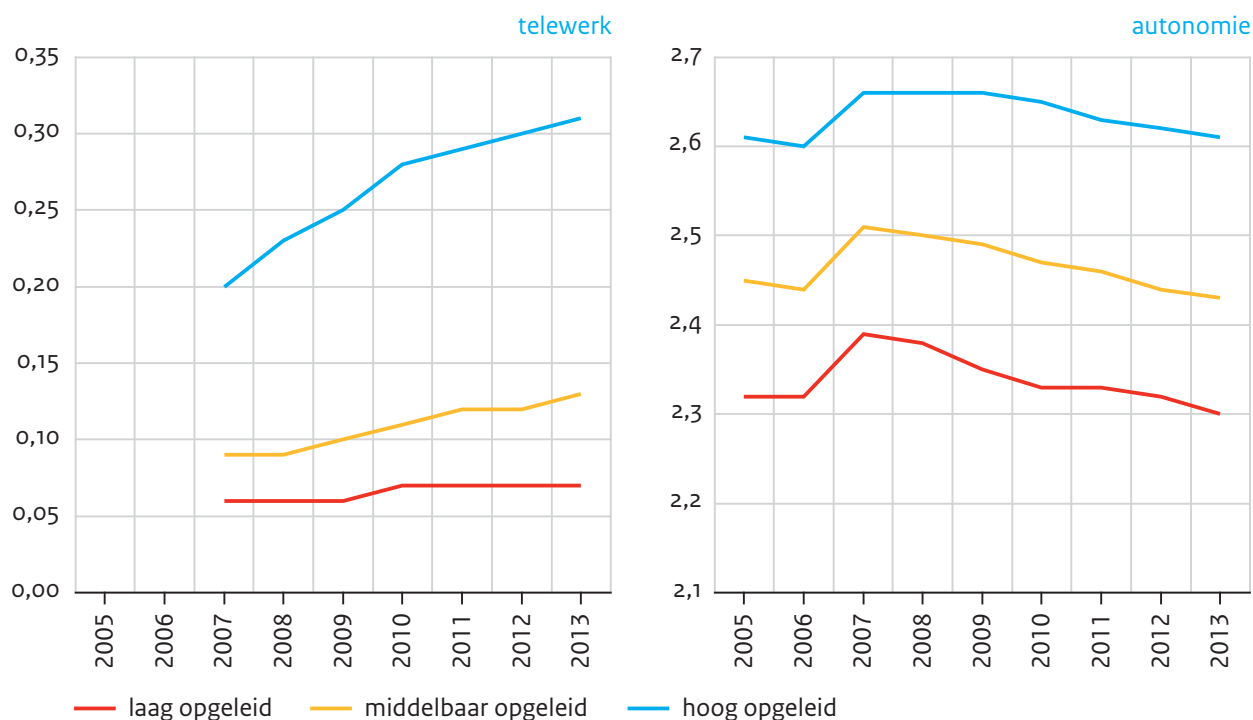
Bron: CBS (2015c); TNO/CBS (NEA'07-'13); Van Zwieten et al. (2014)

Als we de resultaten verder uitsplitsen, zien we dat laagopgeleide telewerkers meer autonomie ervaren dan laagopgeleide niet-telewerkers (resp. 2,50 en 2,33). Dit geldt ook voor middelbaar opgeleide werknemers (2,64 voor telewerkers tegenover 2,45 voor niet-telewerkers) en hoogopgeleide werknemers (2,76 voor telewerkers en 2,49 voor niet-telewerkers). Telewerken lijkt dus doorgaans wel samen te gaan met meer autonomie, wat doet vermoeden dat een deel van de werkenden wel 'nieuw werkt'. Niet alle werkenden lijken tot op heden echter baat te hebben bij deze ontwikkelingen.

Figuur 6.4

Het aandeel telewerkers neemt toe, terwijl de mate van autonomie met de conjunctuur meebeweegt

Telewerken en ervaren autonomie^a van werknemers,^b naar opleidingsniveau^c, personen van 16-64 jaar, 2007-2013 (in procenten en schaalscores)

a De individuele scores op autonomie betreffen het gemiddelde van de antwoorden op de vragen: kunt u zelf 1) bepalen hoe u uw werk uitvoert, 2) bepalen in welke volgorde u uw werk uitvoert, 3) bepalen wanneer u verlof opneemt, 4) bepalen in welk tempo u werkt, en 5) oplossingen bedenken tijdens uw werk? Deze vragen werden beantwoord met 1 = nee, 2 = ja, soms, en 3 = ja, regelmatig.

b De Nationale enquête arbeidsomstandigheden bevraagt geen zzp'ers.

c Laag onderwijsniveau: maximaal basisonderwijs, vmbo, mbo-1, of avo-onderbouw.

Middelbaar onderwijsniveau: maximaal bovenbouw havo of vwo, of mbo-2, -3, of -4.

Hoog onderwijsniveau: maximaal hbo, wo bachelor, wo master of hoger.

Bron: CBS (2015c); TNO/CBS (NEA'07-'13) SCP-bewerking; Van Zwieten et al. (2014)

6.4 Tevredenheid met werk en arbeidsomstandigheden

De tevredenheid met arbeidsomstandigheden stagneert na de crisis

In 2013 zien we weinig verandering in de tevredenheid van Nederlandse werknemers met hun werk en arbeidsomstandigheden (tabel 6.5), al is de kleine afname in de tevredenheid met arbeidsomstandigheden wel statistisch significant. Er is in 2013 een kleine toename in de ervaren werkdruk te zien. Nederlanders vinden iets vaker dat ze erg snel moeten werken, dat ze veel werk moeten doen en dat ze extra hard moeten werken.

Tabel 6.5

Nederlanders zijn vaak tevreden met hun baan en arbeidsomstandigheden

Tevredenheid met het werk en arbeidsomstandigheden, werknemers,^a 2008-2013 (in procenten)

	2008	2010	2012	2013 ^b
tevredenheid met werk				
tevreden met werk	78,4	78,8	78,2	77,5
tevreden met arbeidsomstandigheden	76,1	77,2	75,6	73,0
werktempo				
altijd/vaak erg snel werken	32,3	34,4	31,2	32,3
altijd/vaak heel veel werk doen	41,8	42,1	39,6	41,6
altijd/vaak extra hard werken	26,7	26,9	26,2	27,4
burn-outklachten	12,4	13,1	13,1	12,4

a De Nationale enquête arbeidsomstandigheden bevraagt geen zzp'ers.

b De onderzoeksopzet van de NEA is in 2014 veranderd. Een voorlopige schatting van het CBS geeft aan dat door de nieuwe methoden het percentage dat 'altijd/vaak erg snel moet werken' 5,15 procentpunt hoger ligt dan met de vorige methode het geval zou zijn geweest en 2,42 procentpunt hoger voor 'burn-outklachten', terwijl de nieuwe methode voor de vragen m.b.t. 'tevredenheid met werk' en 'tevredenheid met arbeidsomstandigheden' geen significant effect lijkt te hebben gehad (Hooftman et al. 2015). Vanwege de problemen met de vergelijkbaarheid.

Bron: CBS (2015c en 2015h); TNO/CBS (NEA'07-'13)

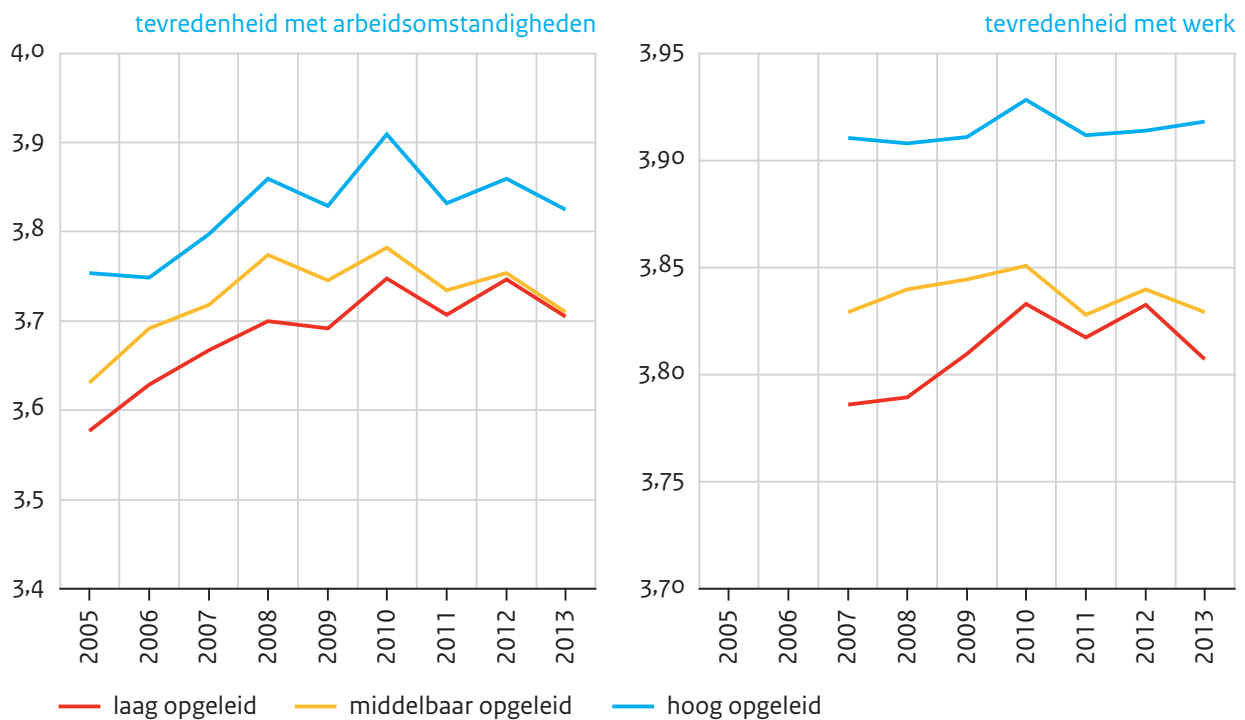
Zoals eerder besproken, zijn de werkloosheid en het aandeel flexibele contracten in de laatste jaren toegenomen in de middengroep. In hoeverre beïnvloedt dit de tevredenheid van deze groep met hun werk en arbeidsomstandigheden? Met behulp van de NEA is in figuur 6.5 de tevredenheid met arbeidsomstandigheden en werk uitgezet over de tijd en naar opleidingsniveau. Sinds de crisis is de tevredenheid met arbeidsomstandigheden, na een periode van stijging, voor alle opleidingsniveaus min of meer gelijk gebleven, al steeg deze voor laagopgeleiden nog licht. Eerder zagen we al dat werkgevers in het afgelopen decennium minder aandacht gaven aan de arbeidsomstandigheden van werknemers (Van Echtelt et al. 2015). Mogelijk gelden deze resultaten ook voor de tevredenheid met het werk, al kunnen we dat op basis van deze gegevens niet met zekerheid zeggen. Opvallend is dat de tevredenheid van middelbaar opgeleiden na de crisis vrijwel gelijk is aan die van laagopgeleiden, waar deze voor de crisis nog tussen die van laag- en hoogopgeleiden in lag.

Figuur 6.5

De tevredenheid van middelbaar en laagopgeleide werknemers was in 2013 vergelijkbaar

Tevredenheid met arbeidsomstandigheden en werk van werknemers,^a naar opleidingsniveau,^b personen van 16-64 jaar, 2007-2013 (in gemiddelde scores)

a De Nationale enquête arbeidsomstandigheden bevroegt geen zzp'ers.

b Laag onderwijsniveau: maximaal basisonderwijs, vmbo, mbo-1, of avo-onderbouw.

Middelbaar onderwijsniveau: maximaal bovenbouw havo of vwo, of mbo-2, -3, of -4.

Hoog onderwijsniveau: maximaal hbo, wo bachelor, wo master of hoger.

Bron: CBS (2015c); TNO/CBS (NEA'07-'13) SCP-bewerking; Van Zwieten et al. (2014)

Nederlandse werkenden scoren hoog op tevredenheid met de baan (gemiddeld 7,8 op een schaal van 0-10) en op de tevredenheid met de balans tussen werk en privé (7,1) in vergelijking met een aantal andere Europese landen (cijfers op basis van de European social survey 2012). Alleen Denemarken scoort hoger op zowel de tevredenheid met de balans werk-privé (7,7) als de baantevredenheid (8,2). Interessant is dat Duitsland aanmerkelijk lager scoort dan Nederland op tevredenheid met de balans werk-privé (6,4), maar vergelijkbaar scoort op baantevredenheid (7,5). Dit is waarschijnlijk een gevolg van het lage percentage deeltijdwerk in Duitsland (26% vs. 50% in Nederland) en van de slechte beschikbaarheid van kinderopvang in Duitsland, vergeleken met Nederland en Denemarken (Kotowska et al. 2010).

Een deel van de ouderen zou na hun vijfenzestigste door willen werken

Om de gevolgen van vergrijzing op te vangen, is op 1 januari 2013, 2014 en 2015 de pensioenleeftijd successievelijk met een maand verhoogd, tot momenteel 65 jaar en 3 maanden. In 2021 ligt de Aow-gerechtigde leeftijd op 67 jaar en deze wordt daarna periodiek geïndexeerd aan de hand van de levensverwachting (TK 2014/2015b). Wanneer we

kijken naar de *verwachte pensioenleeftijd* per leeftijdscategorie, zien we in tabel 6.6 dat het aandeel mensen dat verwacht boven de 65 jaar uit te treden als gevolg van de verhoging is toegenomen in 2012. Dit geldt vooral voor mensen tussen de 50 en 55 jaar oud, van wie in 2012 52% verwachtte bij uittreden ouder dan 65 jaar te zijn. De toename en het niveau zijn minder hoog bij mensen die in 2012 60 jaar of ouder waren. Van hen verwachtte 22% in 2012 langer door te werken. Dit patroon is lijn met de participatiecijfers in tabel 6.2: onder werknemers van 55-64 jaar is de participatie gegroeid van 38,6% in 2004 tot 56,1% in 2014.

Onderzoek wijst uit dat ongeveer een op de vier pensioengerechtigden blijft werken, waarbij het vaak gaat om relatief gezonde, hoogopgeleide mannen. Ongeveer 7% van de pensioengerechtigden zoekt wel naar werk na het pensioen, maar vindt dit niet. Dit laatste betreft hoofdzakelijk mensen die onvrijwillig uittraden, hoogstwaarschijnlijk door werkloosheid op latere leeftijd (Dingemans et al. 2015).

Wanneer we kijken naar de *gewenste pensioenleeftijd* per leeftijdscategorie, zien we dat het grootste deel in alle leeftijdscategorieën nog steeds bij voorkeur stopt voor hun vijftienvestigste levensjaar, al stopt ongeveer 17% bij voorkeur na hun zesenzestigste jaar. Dit komt redelijk overeen met de arbeidsparticipatie na de Aow-gerechtigde leeftijd zoals weergegeven in tabel 6.2. Zo bezien lijkt er de komende jaren een doelgroep te bestaan voor de Wet werken na de Aow-gerechtigde leeftijd, tenzij ouderen die langer door willen werken dit als zzp'er doen.

Tabel 6.6

Mensen verwachten langer door te werken en willen dit met het ouder worden ook vaker

Verwachte en gewenste pensioenleeftijd van werknemers, personen van 50-64 jaar, 1999-2012 (in procenten)

	50-54 jaar				55-59 jaar				60-64 jaar						
	1999	2006	2008	2010	2012	1999	2006	2008	2010	2012	1999	2006	2008	2010	2012
verwachte pensioenleeftijd															
≤ 59 jaar	18	5	4	3	2	7	3	3	2	1	. ^a	0	1	0	0
60-62 jaar	49	38	32	19	11	62	53	33	24	14	. ^a	32	22	14	5
63-64 jaar	2	11	7	9	5	7	14	16	17	9	. ^a	14	16	28	16
65 jaar	28	43	50	31	30	22	31	44	47	29	. ^a	51	48	45	58
≥ 66 jaar	3	3	7	37	52	2	1	4	10	47	. ^a	4	13	13	22
gewenste pensioenleeftijd															
≤ 59 jaar	.	.	.	16	12	.	.	.	9	7	.	.	.	1	1
60-62 jaar	.	.	.	58	51	.	.	.	57	44	.	.	.	28	23
63-64 jaar	.	.	.	10	10	.	.	.	12	16	.	.	.	33	27
65 jaar	.	.	.	12	18	.	.	.	16	24	.	.	.	21	31
≥ 66 jaar	.	.	.	5	9	.	.	.	6	9	.	.	.	17	17

a Geen gegevens gerepresenteerd vanwege een te klein aantal waarnemingen (25-40).

Bron: SCP (AAP'06-'12); Vlasblom et al. (2013)

Hoogopgeleiden willen het langst doorwerken

Laag- en middelbaar opgeleiden van 50-64 jaar wilden in 2012 gemiddeld op 62,6-jarige leeftijd met pensioen, maar verwachtten pas op 65,3-jarige leeftijd daadwerkelijk met pensioen te gaan. Hoogopgeleiden in die leeftijdscategorie wilden op 63,3-jarige leeftijd met pensioen, maar verwachtten pas op 65,5-jarige leeftijd met pensioen te gaan (berekeningen o.b.v. Arbeidsaanbodpanel). Het feit dat hoogopgeleiden gemiddeld genomen langer door willen werken dan laag- en middelbaar opgeleiden is deels gerelateerd aan het type werk dat beide groepen doen. Laag- en middelbaar opgeleiden zijn vaak werkzaam op beroepsniveau 2, waar de werkgelegenheid afneemt (zie figuur 6.1), en vaker in fysiek zwaardere technische beroepen (CBS 2015k). Als hogeropgeleiden de wens om langer door te werken in de praktijk brengen, wat zij inderdaad lijken te doen (Dingemans et al 2015), versterkt dat mogelijk de ongelijkheid in de hoogte van het inkomen na pensioen tussen hoogopgeleiden aan de ene kant en laag- en middelbaar opgeleiden aan de andere kant. Gemiddeld genomen lijkt het dus zo te zijn dat hoogopgeleiden langer door willen werken dan de andere groepen, maar dat de gemiddelde werkende verwacht ongeveer op de geldende pensioenleeftijd uit te treden. Overigens correleren de verwachte en gewenste pensioenleeftijd niet sterk (0,48), wat duidt op een aanzienlijke heterogeniteit aan voorkeuren en mogelijkheden: sommige werkenden willen jong met pensioen maar verwachten dit bij lange niet te kunnen realiseren, terwijl andere langer door willen werken en op hun gewenste leeftijd ook uit kunnen treden. Deze heterogeniteit geldt in het bijzonder voor de middengroep (0,30) in vergelijking met de hoge en lage groep (beide 0,55). Deze heterogeniteit aan voorkeuren en mogelijkheden sluit aan bij het thema van keuzevrijheid in het pensioenstelsel, dat prominent is in de nationale pensioendialoog (SER 2015). Hierbij moet wel de kanttekening worden geplaatst dat werkenden aangeven zekerheid binnen hun pensioen het belangrijkste te vinden, wat doet vermoeden dat hun uiteindelijke keuzes voor een belangrijk deel beïnvloed zullen worden door de financiële gevolgen ervan (Hoff 2015).

6.5 Tijd besteed aan arbeid en aan zorg voor kinderen

Men is tussen 2006 en 2011 minder tijd gaan besteden aan huishoudelijke zorg; mannen zijn iets meer gaan werken

Over betaald werk zijn veel cijfers beschikbaar. Dat geldt echter niet voor gegevens over de veelal onbetaalde taken die mensen daarnaast vaak in hun dagelijks leven (moeten) verrichten. Tijdsbestedingsgegevens vormen hierop een uitzondering en geven een goed beeld van de tijd die naar taken in de privésfeer gaat (o.a. Ferrant 2014). Uit deze cijfers blijkt dat in Nederland onder 20-64-jarige vrouwen het totale tijdsbeslag van verplichte taken wat terugliep tussen 2006 en 2011: van 46,7 uur per week in 2006 tot 44,8 uur in 2011 (recente cijfers over tijdsbesteding zijn pas in 2016 beschikbaar) (figuur 6.6). Verplichte taken betreffen hier betaald werk, huishouden, zorg voor kinderen en tijd gespendeerd in het onderwijs, in tegenstelling tot tijd besteed aan persoonlijke verzorging (slapen, eten, enz.) en vrije tijd (zie hoofdstuk 9). Onder mannen was dat niet het geval: zij waren in 2006

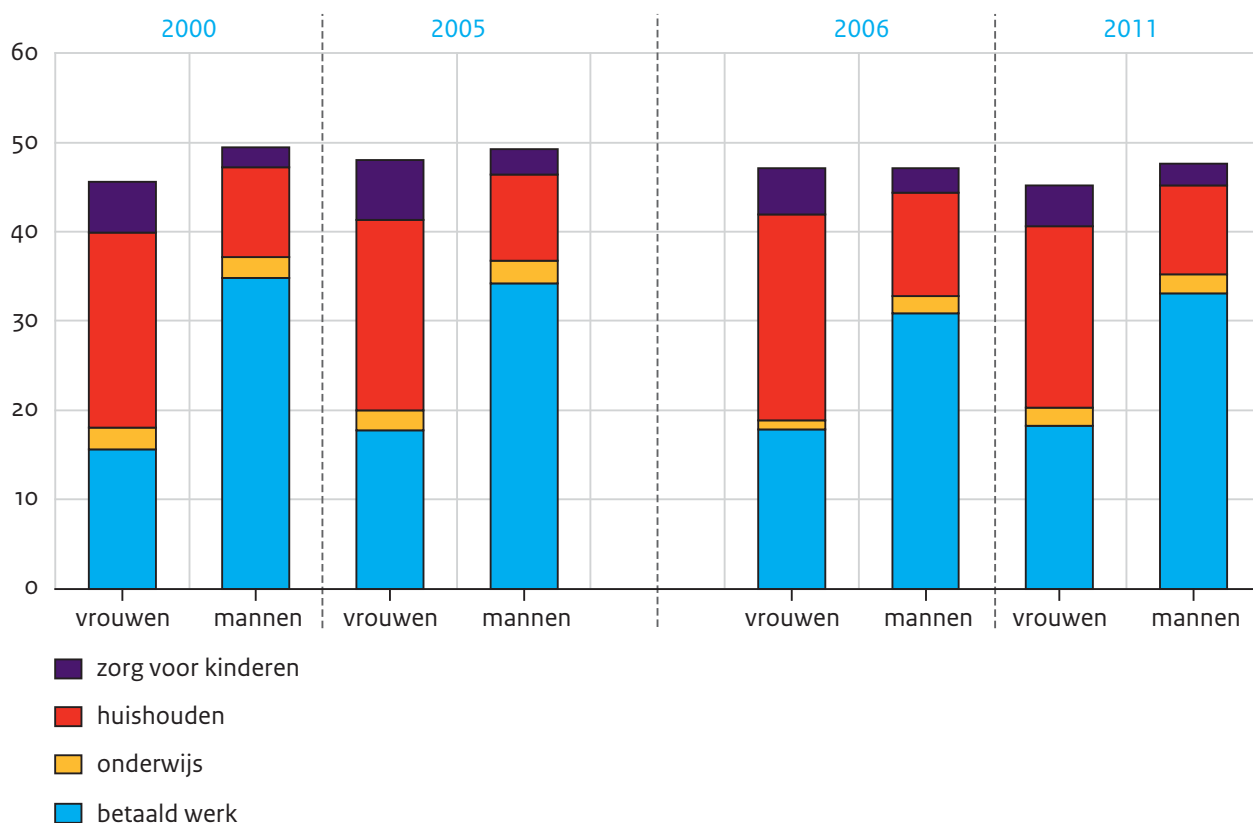
en 2011 nagenoeg evenveel tijd kwijt aan hun taken. Mannen besteedden daarmee in 2011 opgeteld ruim 2 uur per week meer tijd aan deze taken dan vrouwen. Aan onderwijs besteedden vrouwen en mannen niet noemenswaardig meer of minder tijd, maar verder besteedden mannen meer tijd aan betaald werk, en vrouwen aan onbetaalde huishoudelijke en zorgtaken.

Van de onderscheiden taken is de laatste jaren vooral minder tijd naar huishoudelijke klussen gegaan: in totaal ruim 2 uur per week minder tussen 2006 en 2011. Deze terugloop deed zich zowel bij vrouwen als mannen voor, maar het sterkst bij vrouwen: aan schoonhouden, de was doen, koken en boodschappen besteedden vrouwen tussen de 20-64 jaar in 2011 20,3 uur per week, 2,7 uur per week minder dan in 2006 (toen 23,0). Op kindercare is niet bezuinigd: ouders met kinderen tot 18 jaar besteedden ongeveer 9 uur aan de zorg en begeleiding van kinderen in 2006 en 2011 (Cloin 2013). De zorg voor jonge kinderen was daarbij uiteraard veel tijdsintensiever dan die voor oudere, schoolgaande kinderen.

Figuur 6.6

Minder tijd voor het huishouden in 2011

Tijd besteed aan betaalde arbeid, onderwijs, huishouden en de zorg voor kinderen, personen van 20-64 jaar, 2000-2011 (in uren per week)

Bron: SCP (TBO'00-'06); SCP/CBS (TBO'11)

Naast geslacht zijn er nog enkele andere kenmerken die samenhangen met verschillen in tijdsbesteding. Zo is bekend dat ouders met jonge kinderen de meeste tijd kwijt zijn aan de optelsom van taken, waarbij vaders drukker zijn dan moeders (tabel 6.7 en Cloin 2013).

Zonder jonge kinderen (tot 12 jaar) in het huishouden zijn er geen noemenswaardige verschillen in het totale tijdsbeslag van verplichte taken tussen vrouwen en mannen, maar is dat verplichte takenpakket wel anders opgebouwd.

Tabel 6.7

Mensen met jonge kinderen en hoogopgeleiden het meest drukbezet met verplichtingen

Tijd besteed aan verplichtingen, betaald werk en zorgtaken, naar enkele persoons- en huishoudenskenmerken, personen van 20-64 jaar, 2011

	verplichtingen ^a		betaald werk		zorgtaken ^b	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
met jong kind ^c	49,4	53,6	17,3	39,4	31,4	13,2
zonder jong kind	43,8	45,7	18,7	31,0	22,6	12,1
met partner	45,8	50,1	17,0	36,0	28,0	13,2
zonder partner	44,1	41,5	21,2	26,1	18,3	10,5
laagopgeleid	37,1	41,6	9,2	27,9	27,5	13,4
middelbaar opgeleid	46,0	46,3	18,8	33,8	26,3	11,8
hoogopgeleid	48,9	50,6	22,7	34,3	22,4	12,5
ervaren gezondheid goed	47,2	49,0	20,7	34,6	24,5	12,1
ervaren gezondheid slecht	38,6	39,7	10,5	24,4	26,3	14,0

a Betaald werk, onderwijs, huishouden en de zorg voor kinderen.

b Huishouden en de zorg voor kinderen.

c Jongste kind jonger dan 12 jaar.

Vetgedrukt: verschil m/v is significant

Bron: SCP/CBS (TBO'11)

Ook opleidingsniveau vormt een duidelijke scheidslijn in de tijd besteed aan arbeid en zorgtaken. In veel opzichten nemen middelbaar opgeleiden letterlijk de middenpositie in: dat geldt bijvoorbeeld voor de tijd die zij in totaal besteden aan verplichtingen (die duidelijk toeneemt met het opleidingsniveau). Maar daarbinnen neigen de middelbaar opgeleiden iets meer naar de hoogopgeleiden als het gaat om de tijd besteed aan betaald werk (merk op dat in 2011 de stijging van de werkloosheid nog nauwelijks was ingezet).

De tijd besteed aan zorgtaken neemt af met het stijgen van de opleiding. Hier gaat echter achter schuil dat hoogopgeleiden, zowel vrouwen als mannen, minder aan huishoudelijke taken doen (dit kopen zij naar verwachting in), maar beduidend meer tijd steken in de zorg voor kinderen. Dat is een patroon dat ook in veel andere landen voorkomt (Sullivan 2010; Altinas 2015).

Mensen die gezondheidsbeperkingen ervaren, besteden minder tijd aan de totale verplichtingen. Dat komt doordat zij vooral minder betaald werken. Aan onbetaalde zorgtaken besteden zij iets meer tijd.

Geen breed gebruik van zorgdagen door vaders

Ondanks de beeldvorming over zorgdagen voor vaders, passen veel mannen hun officiële werktijden nauwelijks aan wanneer ze vader worden. In 2013 bleef 93% van de jonge vaders evenveel uren werken of ging zelfs meer uren werken (Van der Sman et al. 2014) en dat aandeel lag de afgelopen tien jaar steeds ruim boven de 90%. Zoals hiervoor is aangehaald, besteden jonge vaders gemiddeld meer tijd aan betaald werk dan mannen die (nog) geen jonge kind(eren) hebben. Uiteraard is het wel mogelijk dat vaders (tijdelijk) (ouders)schaps)verlof opnemen of werkuren anders verdelen (bv. lange dagen en 's avonds en in het weekend nog werken) om zo toch een doordeweekse dag thuis te zijn met hun kind. Nader onderzoek naar hoe ouders werk en de zorg combineren (Portegijs et al. 2014) wijst uit dat een meerderheid van zes op de tien vaders geen wekelijks(e) of tweewekelijks(e) zorgdag(deel) heeft (terwijl de partner aan het werk is). Ruim een kwart van de vaders met een kind geboren in 2012 (de onderzoeksgroep in het onderzoek) heeft dat wel. Het gemiddelde aantal dagen dat de vaders voor hun rekening nemen, bedraagt een ruime halve dag per week (incl. de vaders die geen enkele zorgdag hebben). Ter vergelijking: moeders zijn gemiddeld bijna tweeënhalve dag zelf thuis voor hun kind(eren) terwijl de partner aan het werk is.

Het gebruik van kinderopvang neemt af

Kinderopvang is een belangrijke en vaak zelfs noodzakelijke voorziening voor ouders om hun betaalde werk te kunnen combineren met de zorg voor kinderen. De laatste jaren waren roerige tijden in en voor de kinderopvang: bijna ieder jaar zijn de regels over het recht op en de hoogte van de kinderopvangtoeslag gewijzigd. Waar de maatregelen maakten dat de kosten voor ouders tot 2009 flink afnamen (o.a. Bettendorf et al. 2012), namen de kosten daarna juist toe. Ook in de jaren 2012 en 2013 is er flink bezuinigd op de kinderopvangtoeslag. Uit de rapportages die het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) ieder kwartaal opstelt voor het parlement, blijkt dat het aantal kinderen met een kinderopvangtoeslag, na een jarenlange stijging, in 2012 en 2013 daalde (szw 2014). Ook daalde het gemiddelde aantal uren waarvoor de ouders een toeslag kregen (overigens zonder dat dat samenging met een afname van de arbeidsparticipatie van moeders, zie ook Portegijs et al. 2014; Michiels et al. 2015). In 2014 is de toeslag weer iets verhoogd (szw 2013). Voorgenomen wijzigingen, zoals veranderingen in de financierings-systeematiek waarbij de overheid de overheidsbijdrage rechtstreeks aan de opvang-aanbieder betaalt en niet aan de ouder(s), (szw/ocw 2015) vinden budgetneutraal plaats en hebben voor nu in ieder geval geen invloed op de hoogte van de toeslag.

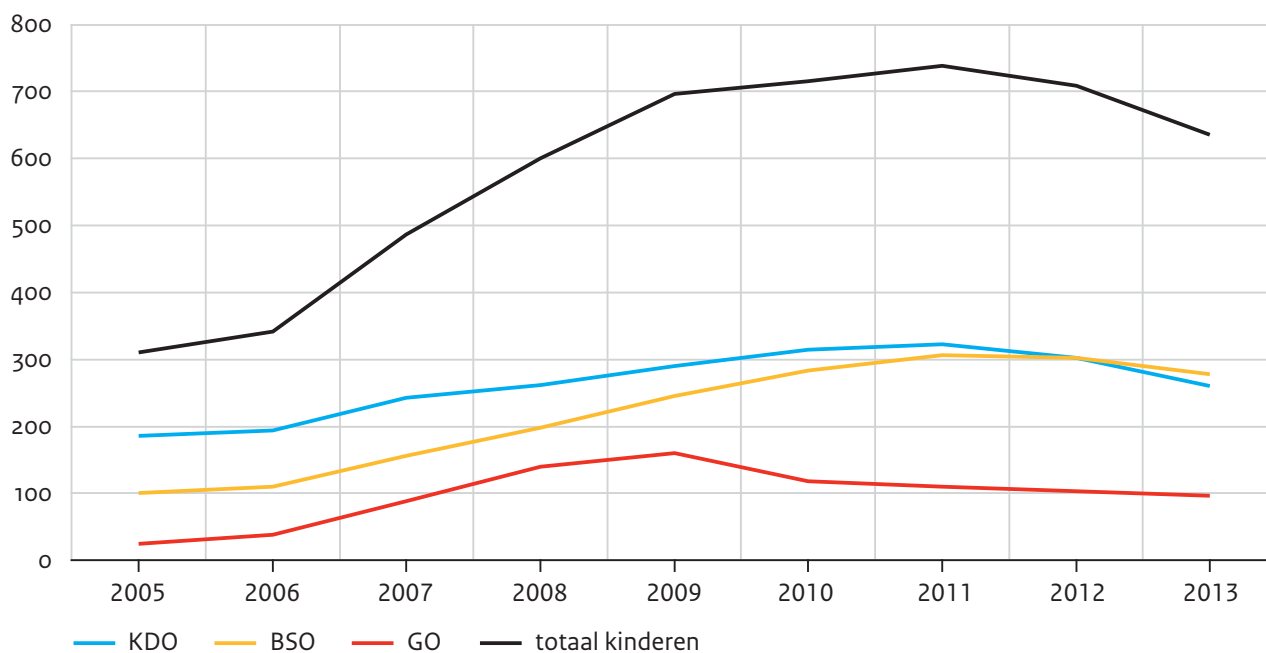
Het aantal kinderen dat gebruik maakt van formele opvang (kinderdagverblijf, buitenschoolse opvang, gastouder) daalt vanaf 2011 (figuur 6.7). Tegelijk nam ook het gebruik van kinderopvangtoeslag af (Portegijs et al. 2014). Dit kwam door zowel een verminderde

instroom (minder nieuwe kinderen in de opvang) als een grotere uitstroom uit de formele opvang. Redenen voor ouders om geen of minder gebruik te maken van de formele opvang zijn in de eerste plaats de kosten, die beïnvloed worden door bezuinigingen op de toeslag, gevolgd door werkloosheid van (een van) de ouder(s) (Portegijs et al. 2014).

Figuur 6.7

Daling in het gebruik van formele kinderopvang

Kinderen in gastouderopvang, kinderdagverblijf en buitenschoolse opvang, 2005-2013 (in aantallen x 1000)

Bron: CBS (statistiek Arbeidsbegeleiding en re-integratie, kinderopvang, welzijnswerk en medische laboratoria)

Tegelijk met de afname van het gebruik van formele opvang nam het gebruik van informele opvang (door bv. familie, burens, vrienden en betaalde oppas) juist wat toe. Dat duidt erop dat ouders hun betaalde formele opvang deels vervangen door (doorgaans) onbetaalde opvang in het informele circuit (Van der Sman et al. 2014).

Mensen vinden arbeid en zorg voor kinderen vaak goed te combineren

Ervaren mensen die objectief drukker zijn ook vaker gevoelens van tijdsdruk dan degenen die dat niet zijn? En hoe ervaren mensen de balans tussen werk en privé? Gegevens hierover laten zien dat Nederlanders tussen de 20 en 65 jaar die zich weleens opgejaagd voelen (minstens een keer per week) en die de combinatie van arbeid en zorg (redelijk) zwaar vinden, ook daadwerkelijk iets drukker zijn met de optelsom van verplichte taken. Bij vrouwen blijkt de relatie tussen tijdsdruk en objectieve tijdsbesteding echter minder sterk dan bij mannen: vrouwen die minstens een dag per week gevoelens van gejaagdheid ervaren, zijn met 3 uur wel iets, maar niet heel veel drukker dan vrouwen die dergelijke gevoelens niet ervaren. Bij mannen bedraagt het verschil tussen wel en niet gejaagden bijna 7 uur, oftewel bijna een hele werkdag verschil (tabel 6.8).

Tabel 6.8

Mannen en vrouwen die meer tijd aan verplichte activiteiten besteden, voelen zich vaker opgejaagd

Belevingsaspecten van de tijdsbesteding, personen van 20-64 jaar, 2011 (uren besteed aan verplichtingen, betaald werk, zorgtaken)

	verplichtingen ^a		betaald werk		zorgtaken ^b	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
voorkeur drukte	47,7	51,9	20,8	38,1	24	12,4
voorkeur voor rust	43,8	45,6	16,6	30,5	25,7	12,6
wel opgejaagd ^c	46,6	51,7	18,6	35,7	25,4	13,2
niet opgejaagd	44,0	44,8	18,0	31,3	24,7	11,9
werken en zorg goed te combineren						
(helemaal) mee oneens	47,2	50,1	15,6	37,2	29,7	12,4
(helemaal) mee eens	45,2	46,6	19,1	32,7	23,9	12,5
werk belangrijk voor zelfontplooiing en – ontwikkeling						
(helemaal) mee eens	46,4	47,8	20,0	33,4	24,1	12,3
neutraal tot (helemaal) mee oneens	40,9	47,3	12,1	31,8	27,9	13,0

a Verplichtingen: incl. onderwijs.

b Zorgtaken: huishouden en zorg voor kinderen.

c Minstens een dag per week opgejaagd.

Vetgedrukt: verschil m/v is significant

Bron: SCP/CBS (TBO'11)

Over het algemeen vinden mensen arbeid en zorg goed te combineren (78%, geen verschil tussen vrouwen en mannen, niet in de tabel). Hier blijkt dat vrouwen en mannen die beide zaken niet goed te combineren te vinden, slechts in bescheiden mate (2 tot ruim 3 uur per week) drukker bezet zijn dan degenen die de combinatie wel goed te doen vinden. Opmerkelijk hier is ook dat vrouwen die positiever zijn over de combinatie van arbeid en zorg gemiddeld wat meer tijd aan betaald werken en minder aan zorgtaken besteden dan de vrouwen die arbeid en zorg niet goed te combineren vinden. Tot slot is er vooral bij vrouwen een verband tussen de tijd besteed aan betaald werk en de waarde die zij hechten aan werk: vrouwen die waarde hechten aan werk vanwege ontwikkeling en ontplooiing besteden meer tijd aan betaald werk, en ook aan het totaal aan verplichtingen (maar minder aan het huishouden), terwijl bij mannen dat verband niet zo sterk is.

6.6 Slotbeschouwing

Zoals aangegeven bij de introductie van de Wet werk en zekerheid, wil de overheid het werk zekerder maken. Hoewel we de effectiviteit van deze wet nog niet kunnen evalueren, kunnen we wel stellen dat de ambitie past als reactie op de toenemende onzekerheid op de arbeidsmarkt. Zo zien we een sterke toename van vrijwel alle flexibele contractvormen sinds de crisis en daarvoor. Deze ontwikkeling kan deels toegeschreven worden aan ontwikkelingen buiten het bereik van beleidsmakers, zoals globalisering en het komen en gaan van economische cycli. Dat Nederland een van de sterkst flexibiliserende landen van Europa is, doet echter vermoeden dat er factoren zijn die specifiek voor Nederland gelden, inclusief het tot op heden gevoerde arbeidsmarktbeleid.

Flexibele contracten hoeven niet onzeker te zijn wanneer zij gevuld worden door hoogopgeleide werknemers en/of werknemers met de financiële veerkracht om een korte werkloze periode na ontslag te overbruggen (Olsthoorn 2014). In deze gevallen zouden flexibele contractvormen tegemoet kunnen komen aan dynamiek en keuzevrijheid bij de werknemer (Dijkers et al. 2011; Pleijster en Van der Valk 2007). De groei in flexibele arbeid lijkt echter voor een groot deel vanuit de vraagkant te komen, dus vanuit de werkgever. Zo lijkt er weinig sprake te zijn van een groei van zeggenschap en autonomie onder werkenden en neemt het aandeel flexibele contractvormen juist sterk toe bij laag- en middelbaar opgeleiden, waar het emanciperend potentieel van deze contractvormen minder tot zijn recht komt. Zzp-schap komt daarentegen het meest voor onder hoogopgeleide werkenden, wat doet vermoeden dat de behoefte aan zzp-schap ook van de kant van de werkende komt. Wel concludeerde de werkgroep Interdepartementaal beleidsonderzoek zelfstandigen zonder personeel (IBO zzp) dat de lagere werkgeverslasten van zzp'ers als gevolg van de fiscale behandeling van deze groep en de lagere reserveringen voor pensioen, ziekte en arbeidsongeschiktheid, de vraag en het aanbod van zzp'ers in het afgelopen decennium opgedreven hebben (IBO 2015). Tot op zekere hoogte mogen we aannemen dat deze vraaggedreven ontwikkelingen evenwichtiger zullen worden wanneer de conjunctuur verbetert en diensgevolge de onderhandelingspositie van werknemers verbetert en de onzekerheden voor werkgevers afnemen.

Naast het zekerder maken van werk probeert de overheid de arbeidsparticipatie te vergroten om zo de gevolgen van de vergrijzing op te vangen. De participatie onder ouderen neemt inderdaad de afgelopen jaren consistent toe, waarbij een effect van de verhoging van de pensioenleeftijd zichtbaar lijkt. Daarnaast zien we dat een deel van de beroepsbevolking wil doorwerken na de aow-gerechtigde leeftijd. Deels is dit wellicht uit financiële noodzaak, maar een niet verwaarloosbaar deel van deze groep is naar verwachting hoogopgeleid en wil wellicht doorwerken (vaak als zzp'er) omdat dit simpelweg voldoening schenkt.

Ook de participatie van vrouwen is in het afgelopen decennium gestegen, al is het verschil met mannen nog steeds significant, zeker wanneer gekeken wordt naar het gemiddelde

aantal werkuren per week. Vrouwen besteden nog altijd meer tijd aan zorgtaken, terwijl mannen meer betaald werken. Vrouwen zijn in 2011, vergeleken met 2006, wel iets minder tijd kwijt aan verplichte taken, waarbij het verschil hoofdzakelijk veroorzaakt wordt door minder tijd besteed aan huishoudelijke en zorgtaken. De tijd die ouders besteden aan de zorg voor kinderen is min of meer gelijk gebleven, en de verwachting is dat de afname van het aantal kinderen in de kinderopvang hier niet veel invloed op zal hebben. Deze ontwikkelingen lijken geen invloed gehad te hebben op de arbeidsparticipatie van vrouwen tussen 2011 en 2014: deze nam in 2014 weliswaar iets af, maar dit gold ook voor mannen.

Literatuur

- Altintas, E. (2015). Widening education-gap in developmental childcare activities in the us. In: *Journal of Marriage and Family*, nog te verschijnen.
- Andriessen, I., E. Nievers, L. Faulk en J. Dagevos (2010). *Liever Mark dan Mohammed*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Autor, D.H., L.F. Katz en M.S. Kearney (2008). Trends in U.S. wage inequality: revising the revisionists. In: *The Review of Economics and Statistics*, jg. 90, nr. 2, p. 300 - 323.
- Van de Berge, W. en B. ter Weel (2015). *Baanpolarisatie in Nederland*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Bettendorf, L., E. Jongen en P. Muller (2012). Effect verandering kinderopvangsubsidie op arbeidsparticipatie. In: *ESB*, jg. 97, nr. 4647, p. 678-680.
- Blom, F., J. Maas en T. Steffens (2014). *Meer groei, minder middenklasse?* Amsterdam: The Boston Consulting Group.
- CBS (2015a). *Arbeidsdeelname; herkomst*. Geraadpleegd mei 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015b). *Arbeidsdeelname; kerncijfers*. Geraadpleegd mei 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/dome/?LA=nl>
- CBS (2015c). *Arbeidsomstandigheden werknemers; herkomst en arbeidsduur*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015d). *Arbeidsrekeningen; arbeidsvolume en werkzame personen, kwartalen*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015e). *Arbeidsrekeningen; arbeidsvolume naar bedrijfstak en geslacht*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015f). *Bbp, productie en bestedingen; kwartalen, mutaties*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015g). *Conjunctuurbericht: werkgelegenheid trekt aan*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://www.cbs.nl/nl>
- NL/menu/themas/dossiers/conjunctuur/publicaties/conjunctuurbericht/inhoud/kwartaal/werkgelegenheid-trekt-aan.htm.
- CBS (2015h). *Psychosociale arbeidsbelasting (PSA) werknemers; geslacht en leeftijd*. Geraadpleegd mei 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015i). *Vacatures; SBI 2008; naar economische activiteit en bedrijfsgrootte*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015j). *Werkzame beroepsbevolking; arbeidsduur*. Geraadpleegd mei 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/dome/?LA=nl>
- CBS (2015k). *Werkzame beroepsbevolking; beroep*. Geraadpleegd maart 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>
- CBS (2015l). *Werkzame beroepsbevolking; positie in de werkkring*. Geraadpleegd mei 2015 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>

- Cloïn, Mariëlle (red.) (2013). *Met het oog op de tijd: een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB (2013). *Gevolgen Wet werk en zekerheid voor de werkgelegenheid*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Notitie 27 november 2013).
- CPB (2015). *Macro economische verkenning 2016*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Dijkers, J.S.E., M.L. van Engen, C.J. Vinkenburg en M. Miggiels (2011). Flexibel werken en het werk-thuis conflict. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 27, nr. 1, p. 25-42.
- Dingemans, E., Henkens, K., van Solinge, H. (2015) Access to Bridge Employment: Who Finds and Who Does Not Find Work After Retirement? doi: 10.1093/geront/gnu182
- Echtelt, P. van, R. Schellingerhout en M. de Voogd-Hamelink (2015). *Vraag naar arbeid 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eurostat (2015a). *Activity rates by sex, age and nationality*. Geraadpleegd maart 2015 <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do?dvsc=9>
- Eurostat (2015b). *Employees by sex, age and highest level of education attained*. Geraadpleegd maart 2015 <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>
- Eurostat (2015c). *Temporary employees by sex, age and highest level of education attained*. Geraadpleegd maart 2015 via http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_etgaed&lang=en
- Eurostat (2015d). *Unemployment rates by sex, age and country of birth*. Geraadpleegd maart 2015 <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do?dvsc=9>
- Ferrant, Gaëlle (2014). *Time use as a transformative indicator for gender equality in the post-2015 agenda*. Issy-les-Moulineaux (Fr): oECD Development Centre.
- Graaf-Zijl, M. de, E. Josten, S. Boeters, E. Eggink, J. Bolhaar, I. Ooms, A. den Ouden en I. Woittiez (2015). *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025*. Den Haag: Centraal Planbureau / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoff, S. (2015). *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hooftman, W.E., G.M.J. Mars, B. Janssen, E.M.M. de Vroome en S.N.J. van den Bossche (2015). *Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2014; methodologie en globale resultaten*. Hoofddorp: TNO.
- Huijnk, W., M. Gijsberts en J. Dagevos (2014). *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- IBO (2015). *Interdepartementaal beleidsonderzoek zelfstandigen zonder personeel*. Geraadpleegd oktober 2015 via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2015/10/02/eindrapport-ibo-zelfstandigen-zonder-personeel>.
- Kotowska, I., A. Matysiak, M. Styrac, A. Pailhé, A. Solaz en D. Vignoli (2010). *Family life and work*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Michiels, J., B. Huynen en H. Dirven (2015). Arbeidsdeelname niet gedaald bij toegenomen kosten kinderopvang. In: *ESB*, jg. 100, nr. 4703, p. 92-94.
- Olsthoorn, M. (2014). Measuring precarious employment. A proposal for two indicators of precarious employment based on set-theory and tested with Dutch labor market-data. In: *Social Indicators Research*, jg. 119, nr. 1, p. 421- 441.
- Pleijster, F. en P. van der Valk (2007). *Van onbemind tot onmisbaar. De economische betekenis van zzp'ers nu en in de toekomst*. Zoetermeer: EIM.
- Portegijs, Wil, Mariëlle Cloïn en Ans Merens (2014). *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (2015). *Advies toekomst pensioenstelsel*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Sman, Femke van der, Marjolein Korvorst, Mariëlle Cloïn en Ans Merens (2014). De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken. In: Ans Merens en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 86-109). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.

- Staatsblad (2015). Besluit van 14 oktober 2015 tot vaststelling van het tijdstip van inwerkingtreding van de Wet werken na de AOW-gerechtigde leeftijd. In: *Staatsblad*, jg. 2015, nr. 377.
- Sullivan, Oriël (2010). Labour and child care changing differences by educational attainment in fathers' domestic labour and child care. In: *Sociology*, jg. 44, nr. 4, p. 716-733.
- szw (2013). *Intensivering kinderopvangtoeslag 2014*. Brief van minister Asscher (szw) aan de Tweede Kamer van 4 oktober 2013.
- szw (2014). *Rapportage kinderopvang eerste kwartaal 2014*. Beleidsnota van 11-06-2014
- szw/ocw (2015). *Kabinetbesluit nieuwe financieringsstelsel kinderopvang*. Brief van ministers Asscher (szw) en Bussemaker (ocw) aan de Tweede Kamer van 5 juni 2015.
- TK (2011/2012). *Wijziging van de Algemene Ouderdomswet. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 33290, nr. 3.
- TK (2012/2013). *Arbeidsmarktbeleid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 29544, nr. 438.
- TK (2013/2014). *Wetsvoorstel werk en zekerheid. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 33818, nr. 3.
- TK (2014/2015a). *Wetsvoorstel werken na de AOW-gerechtigde leeftijd. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 34073, nr. 3.
- TK (2014/2015b). *Wijziging van de Algemene Ouderdomswet, de Wet op de loonbelasting 1964 en de Wet verhoging AOW- en pensioenrichtleeftijd in verband met de versnelling van de stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 34083, nr. 3.
- Vlasblom, J.D., E. Josten en M. Voogd-Hamelink (2013). *Aanbod van arbeid 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, J.C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Zwieten, M.J.H. van, E.M.M. de Vroome, M.E.M. Mol, G.M.J. Mars, L.L.J. Koppes en S.N.J. van den Bosschen (2014). *Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2013. Methodologie en globale resultaten*. Hoofddorp: TNO.

7 Gezondheid en zorg

7 Gezondheid en zorg

Sjoerd Kooiker en Simone Croezen

- In het algemeen gaat het goed met de gezondheid van de Nederlanders en ook met de gezondheid van ouderen. Medische en preventieve zorg is hier voor een groot deel voor verantwoordelijk.
  - De levensverwachting stijgt nog steeds. Met name de stijging van de levensverwachting van mannen van 80 jaar en ouder is opvallend. Het duurde meer dan vijftig jaar (van 1950 tot en met 2004) voordat de levensverwachting van deze mannen één jaar was gestegen (van zes naar zeven jaar resterende jaren). Vervolgens kwam er in minder dan tien jaar weer een jaar bij (van zeven naar acht resterende jaren) in de periode van 2004 tot en met 2011. Ook nu nog stijgt de levensverwachting van 80-plussers gestaag door.
  - Ouderen gebruiken vaker professionele thuiszorg dan informele zorg van buiten of binnen het huishouden. Vooral onder lageropgeleiden wordt relatief meer gebruik gemaakt van professionele thuiszorg.
  - In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat (alleenstaande) ouderen ook veel langer zelfstandig wonen. Dat past in een beleid van extramuralisering en zelfredzaamheid. Gevaar is wel dat onder de oudste ouderen het aantal zelfstandig wonende kwetsbare ouderen zal toenemen en het is de vraag of de (medische) zorg daar voldoende op toegerust is.
  - De middengroep zit voor bijna alle indicatoren van gezondheid en zorg in het midden van hoog- en laagopgeleiden. Op basis van de hier gepresenteerde cijfers is er geen reden om de aandacht specifiek op de middengroepen te richten.
-

7.1 Gezondheidsbeleid in het teken van zelfredzaamheid

Het overkoepelende motto waarmee het gezondheids- en zorgbeleid is samen te vatten, is zelfredzaamheid, en dat geldt zowel voor de curatieve als voor de langdurige zorg. Bij die nadruk op zelfredzaamheid past ook de nieuwe definitie van gezondheid zoals die sinds 2011 vooral in Nederland opgeld doet. Die definieert gezondheid als 'het vermogen van mensen zich aan te passen en een eigen regie te voeren, in het licht van fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven' (Huber 2014).

Bepalend voor het beleid in de rest van de kabinetsperiode van het kabinet-Rutte II (2012-2016) is de strategische beleidsagenda Van systemen naar mensen, die de bewindslieden op 8 februari 2013 als brief naar de Tweede Kamer hebben gestuurd (TK 2012/2013). De brief bestaat uit beschouwingen over maatschappelijke ontwikkelingen en hoe die van invloed zijn op de zorg; tevens uit de brief voornemens en wenselijkheden voor de nabije toekomst. Zowel de curatieve als de langdurige zorg (de grenzen daartussen vervagen, aldus de nota) en de jeugdzorg komen aan bod.

In de curatieve zorg moet over vier jaar (2013-2017) veel meer zorg in de buurt worden gegeven door huisarts, streekziekenhuis en anderhalvelijnszorg. De hoogtechnische zorg wordt geconcentreerd. De spoedeisende zorg moet anders, en vooral minder in het ziekenhuis. Er komt een stringent beheer van het basispakket van de zorgverzekering.

De bewindslieden stellen dat er bezuinigd kan worden op zorg met een lage ziektelast en dat het te overwegen valt om alleen nog maar de naturapolis via het basispakket te vergoeden. Verdere besparing kan worden bereikt door verzekeraars de mogelijkheid te bieden om hun zorginkoop aan te passen en selectief te contracteren. Dit vereist aanpassing van artikel 13 Zvw, waarin de vrije artskeuze geregeld is. Een herschikking van taken van zorgberoepen kan ervoor zorgen dat mensen met lichtere klachten bij goedkoper personeel terecht kunnen. Ziekenhuizen moeten de mogelijkheid krijgen om winst te maken. Dit programma uit de nota is niet vrijblijvend, maar moet leiden tot een 1,6 miljard lagere groei van de kosten van de curatieve zorg.

Voor de langdurige zorg zullen zorg in de buurt en een beroep op eigen kracht leidend zijn. Daarmee moet een besparing van 3,5 miljard euro mogelijk zijn, zo stelt de nota. Als er zorg nodig is, moet er eerst gekeken worden wat mensen allemaal zelf kunnen (niet waar ze recht op hebben) en wat de sociale omgeving kan ondersteunen. Dan pas komen (gemeentelijke) voorzieningen in beeld en, als dat niet genoeg is, verzekerde zorg. De regering zegt in 2013 ter ondersteuning van de zorg in de buurt het aantal wijkverpleegkundigen te gaan uitbreiden.

Wat hier begin 2013 voor de langdurige zorg in de grondverf werd gezet, is in de loop van 2013 en 2014 verder ingevuld en vanaf 2015 uitgevoerd. De hervorming van de langdurige zorg geldt nu al als de grootste hervormingsoperatie in de zorg na de invoering van de Zorgverzekeringswet in 2006.

De gemeente als spil in de zorg

De gemeente is vanaf 1 januari 2015 verantwoordelijk voor de integrale ondersteuning van kwetsbare burgers. Daarbij gaat het om de niet-medische ondersteuning. Alle extramurale individuele begeleiding, dagbesteding en kortdurend verblijf voor GGZ-cliënten in de AWBZ wordt overgeheveld naar de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo).¹

De AWBZ is per 1 januari 2015 afgeschaft. Daarvoor in de plaats regelt de Wet langdurige zorg (Wlz) de zorg voor mensen die 24 uur per dag zorg en toezicht nodig hebben. Het gaat om de zware zorg voor kwetsbare ouderen, gehandicapten en mensen met een psychische aandoening. Dat kan in een instelling zijn, maar ook thuis (totaalpakket aan huis).

Ook de Zorgverzekeringswet is aangepast. Een belangrijke verandering in 2015 is dat de wijkverpleging (verpleging en verzorging thuis, zoals hulp bij het douchen) hierin ondergebracht is en deel uitmaakt van het basispakket. Dat geldt ook voor grote delen van de GGZ.

Alle jeugdzorg komt eveneens op het bordje van de gemeente te liggen. Dat is geregeld in de Jeugdwet, die per 1 januari 2015 is ingevoerd. Deze wet vervangt de Wet op de jeugd-

zorg. Jeugdzorg die onder de AWBZ en de Zorgverzekeringswet viel, behoort nu ook tot het domein van de Jeugdwet. Denk hierbij bijvoorbeeld aan dyslexiezorg.

Ook voor uitkeringsgerechtigden is de gemeente het nieuwe aanspreekpunt. In de Participatiewet zijn de Wet werk en bijstand (Wwb), de Wet sociale werkvoorziening (Wsw) en een deel van de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten (Wajong) samengevoegd.²

7.2 Gezondheid en ziekte

Goed nieuws over gezondheid

Voor veel aspecten van de gezondheidstoestand is goed nieuws te melden, als we het afgelopen decennium 2003-2013 (of 2014) in ogenschouw nemen. In deze paragraaf geven we een indruk van de verschillende indicatoren die we gebruiken om de gezondheidstoestand te meten en we laten van deze indicatoren het verloop in de tijd zien.

De belangrijkste gezondheidsindicator is levensverwachting

De belangrijkste maat voor de gezondheidstoestand is de levensverwachting, die wordt berekend op basis van de leeftijdsspecifieke sterftcijfers van een bepaald jaar. Het is gebruikelijk om bij een levensverwachting van 79,9 jaar (de levensverwachting voor mannen in 2014) of 83,3 jaar (de levensverwachting voor vrouwen in 2014) te vermelden dat een in 2014 geboren baby zoveel jaar mag verwachten te leven. Dat is echter een abstractie die alleen uitkomt als de sterftcijfers uit 2014 ook in het verdere leven van die baby blijven gelden, wat niet erg waarschijnlijk is. Veel waarschijnlijker is het dat de sterfte de komende jaren (nog) verder daalt en dat een baby die nu geboren wordt (veel) ouder zal worden (Ediev 2011). Er wordt daarom wel gezegd dat de helft van de meisjes die nu geboren wordt, naar verwachting honderd jaar zal leven (De Beer 2013a). Nu al zijn de 100-plussers de snelst groeiende leeftijdsgroep (CBS 2014b).

Er bestaan verschillende verbijzonderingen van de levensverwachting. De gezonde levensverwachting is het aantal levensjaren dat mensen mogen verwachten in goede gezondheid door te brengen. Deze maat wordt berekend door de levensverwachting te combineren met cijfers uit enquêtes waarin mensen gevraagd is om aan te geven hoe gezond ze zich voelen. Iemand die zich gezond voelt, draagt met een gezond jaar bij aan de gezonde levensverwachting en iemand die zich niet gezond voelt, met een ongezond jaar. Opgeteld komt daar dan bijvoorbeeld uit dat mannen 64,6 gezonde jaren tegemoet mogen zien en vrouwen 63,5 jaar (cijfers uit 2013) van de in totaal bijna 80 of 83 jaar. De gezonde levensverwachting is begrijpelijkerwijs korter dan de totale levensverwachting. Nu is het echter niet zo dat in een mensenleven eerst alle gezonde jaren opgebruikt worden, waarna vervolgens alleen nog ongezonde jaren volgen. Er zijn mensen die vrijwel al hun levensjaren in goede gezondheid doorbrengen, en anderen die bovengemiddeld veel ongezonde jaren meemaken. Daarover zegt de gezonde levensverwachting dus weinig. Als het echter gaat om het presenteren van een handzame maat in de vorm van één getal voor het totaal-

aantal gezonde en ongezonde jaren over het gehele mensenleven, dan kan dat met behulp van de levensverwachting in goed ervaren gezondheid.³ Varianten daarop zijn een levensverwachting zonder beperkingen, een levensverwachting zonder chronische ziekten en een levensverwachting in goede geestelijke gezondheid.⁴ Al deze maten zijn onafhankelijk van de leeftijdsopbouw in de bevolking, waarmee het dus goed mogelijk is om landen met oudere en jongere populaties te vergelijken.

Een langer leven in goede gezondheid

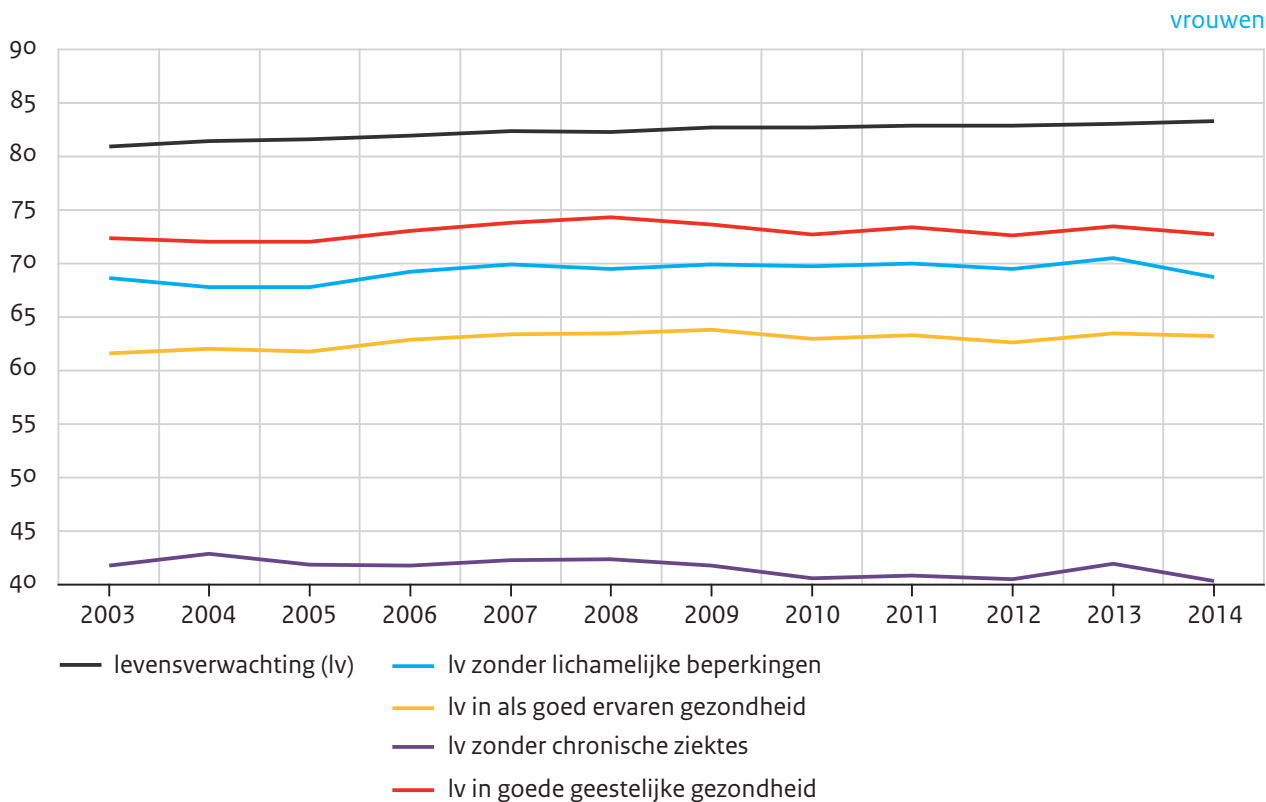
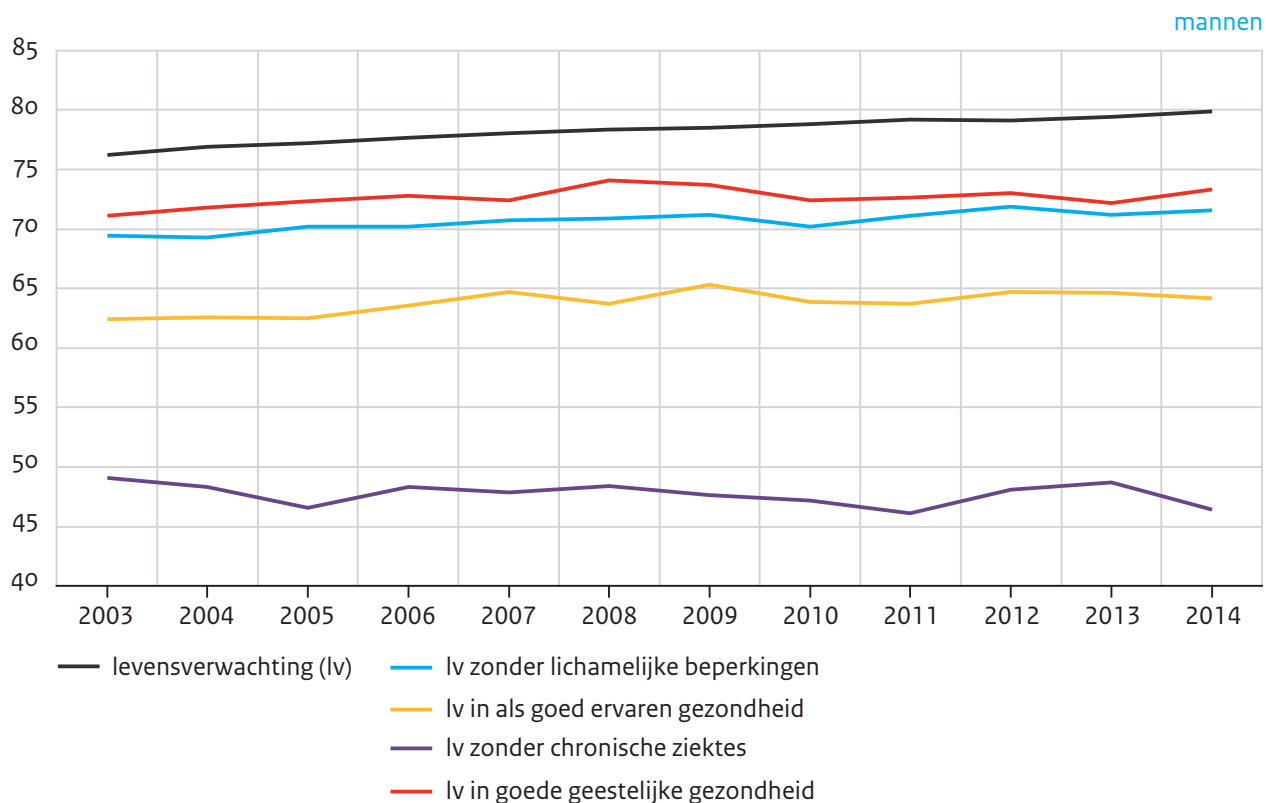
Zoals eerder gezegd, is de levensverwachting bij de geboorte in 2014 83,3 jaar voor vrouwen en 79,9 jaar voor mannen (figuur 7.1). Bij bijna alle indicatoren voor levensverwachting is er sprake van een gunstige ontwikkeling. Het duidelijkst is dat voor de levensverwachting bij de geboorte, die nog steeds verder stijgt. In de periode 2003-2014 was deze stijging 2,4 jaar voor vrouwen en 3,7 jaar voor mannen. De afgeleide indicatoren, zoals de gezonde levensverwachting, vertonen een grilliger verloop, dat waarschijnlijk is toe te schrijven aan het gebruik van enquêtegegevens. Het lijkt er niettemin op dat de levensverwachting in goede geestelijke gezondheid (vooral op te vatten als geestelijk welzijn) toenam tot 2008 en daarna een lichte daling vertoonde. De levensverwachting zonder chronische ziekten is aan het einde van deze periode lager dan aan het begin.

Het is de moeite waard om nog even stil te staan bij de levensverwachting op hogere leeftijd bijvoorbeeld omdat, zoals we gezien hebben in hoofdstuk 2, steeds meer ouderen zelfstandig wonen. De levensverwachting voor 80-jarigen laat over de jaren 2003-2014 een vrij snelle stijging zien (figuur 7.2). In eerdere jaren was alleen voor vrouwen een versnelling in de stijging van de levensverwachting te zien in de periode 1972-1977. In 2003 werd nog gemeld dat de sterftedaling onder de 80-plussers in de jaren tachtig en negentig stagneerde (Janssen et al. 2003). Maar rond 2002 begint de sterfte onder ouderen aan beroerte, longontsteking en dementie te dalen (Mackenbach 2010: 86). Inmiddels is de levensverwachting voor beide seksen duidelijk toegenomen. Dat is goed te zien aan de toename van de levensverwachting voor mannen van 80 jaar, vooral als we wat verder teruggaan in de tijd, en wel tot 1950. Voor mannen van 80 jaar duurde de stijging van zes naar zeven resterende jaren meer dan vijftig jaar, van 1950 tot 2004. De volgende stijging van de levensverwachting met een jaar, van zeven naar acht resterende jaren, werd van 2004 tot 2011 in slechts zeven jaar bereikt. Voor vrouwen van 80 jaar wisselen fases met meer en minder stijging elkaar af, maar ook daar zien we een versnelde stijging vanaf ongeveer 2002. In 2011 leek er aanvankelijk min of meer een top bereikt te zijn met bijna tien te verwachten jaren voor vrouwen van 80 jaar en acht te verwachten jaren voor mannen van 80 jaar. Maar omdat eerder ook al onterecht het aftoppen van de levensverwachting voorspeld werd, is het verstandig om niet vooruit te lopen op een mogelijk plateau in de levensduur (Oeppen en Vaupel 2002).

Figuur 7.1

Voor zowel mannen als vrouwen neemt de levensverwachting verder toe

Trend in (gezonde) levensverwachting, naar sekse, 2003-2014 (in jaren)

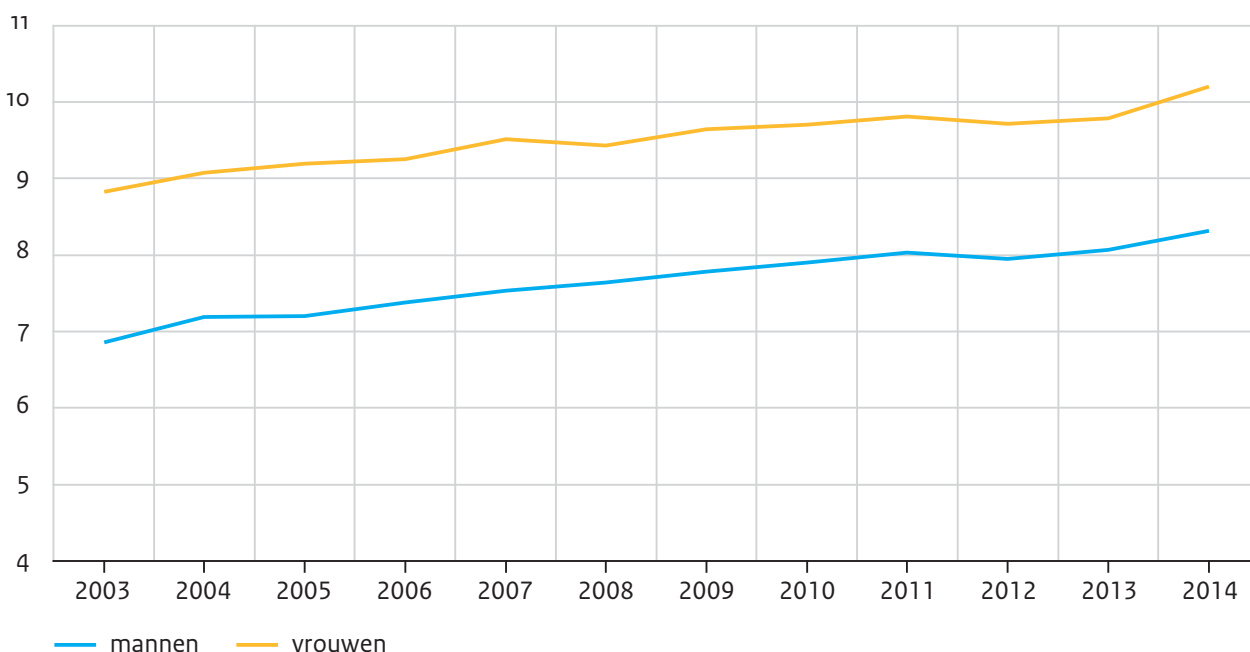
Bron: cbs (StatLine)

De cijfers uit 2014 wijzen op een verdere stijging. In internationaal verband behoort Nederland, met een stijging van drie jaar tussen 2000 en 2012, tot de landen met een snelle groei van de levensverwachting (Goderis 2015). Andere snelle groeiers zijn Ierland (4,3 jaar) Luxemburg (3,5 jaar) en Denemarken (3,3 jaar) en de Zuid-Europese landen Portugal (3,8 jaar) Cyprus (3,4 jaar) en Spanje (3,2) jaar. Voormalige Oostbloklanden hebben tussen 2000 en 2012 voor een groot deel een inhaalslag gemaakt. De sterkste groei is te vinden in Estland (5,6 jaar) en Slovenië (4,1 jaar).

Figuur 7.2

De levensverwachting voor 80-plussers stijgt relatief snel

Levensverwachting naar sekse, personen van 80 jaar en ouder, 2003-2014 (in jaren)

Bron: CBS (StatLine)

Tot 1980 was het aandeel dat de gezondheidszorg bijdraagt aan de toename van de levensverwachting ongeveer een zesde deel (Mackenbach 2010: 218). Tevens blijkt uit studies dat de helft van de stijging van de levensverwachting tussen 1950 en 2000 is toe te schrijven aan de gezondheidszorg, wat betekent dat de bijdrage die gezondheidszorg levert in de loop der tijd is toegenomen (Mackenbach 2010). Zo is het plausibel dat de recente stijging van de levensverwachting onder ouderen voor een heel groot deel is toe te schrijven aan de goede resultaten die geboekt zijn met het terugdringen van sterfte die met goede zorg vermijdbaar is, in combinatie met de daling van de sterfte na ziekenhuisopname wegens beroerte of hartinfarct (Mackenbach 2015). Vooral de sterfte aan hart- en vaatziekten is sterk teruggedrongen, mede dankzij de veel grotere schaal waarop preventieve medicatie voor hart- en vaatziekten wordt ingenomen. Veranderingen in gedrags- of omgevingsfactoren die vroeger veel aan de sterftedaling bijdroegen, zijn nu een veel minder grote factor. Een recente studie naar de stijging van de levensverwachting bij de geboorte tussen 2000 en 2009 schat dat 47% van de stijging daarvan onder vrouwen en 30% van de stijging

onder mannen is toe te schrijven aan de stijging van de uitgaven aan gezondheidszorg (Peters et al. 2015).⁵

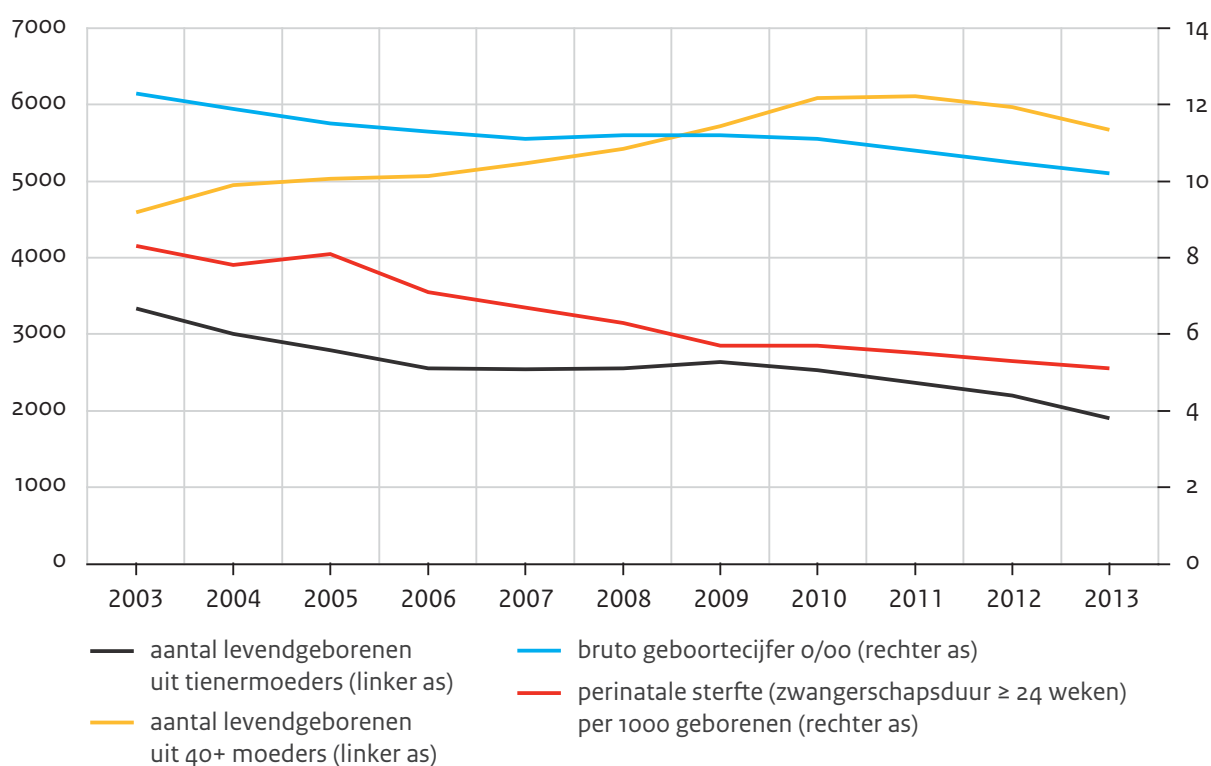
Geboortes en gezondheid

Er is meer gunstig gezondheidsnieuws te melden, niet alleen betreffende het einde van het leven, maar ook het begin (figuur 7.3). In Nederland waren de babysterfte en de perinatale sterfte in 2004 erg hoog in vergelijking met de ons omringende landen.^{6,7} Risicofactoren waarin Nederland zich destijds ongunstig onderscheidde van de meeste andere EU-landen, zijn een hoog aantal oudere moeders en meerlingzwangerschappen, het hoge aantal vrouwen dat rookt tijdens de zwangerschap en het hoge aantal zwangere vrouwen van niet-westerse afkomst (szg 2009: 22). Inmiddels is perinatale sterfte tussen 2004 en 2010 gedaald tot het Europese gemiddelde en de daling zet verder door tot ruim 5 per 1000 geboren (RIVM en PRN 2015). In de ontwikkeling van de risicofactoren laat het aantal zwangerschappen van tieners en oudere moeders een gunstige ontwikkeling te zien. Bij ivf-behandelingen is het huidige beleid om slechts één embryo terug te plaatsen. Het aantal twee- en meerlingzwangerschappen is mede daardoor gedaald (Glasner et al. 2013).

Figuur 7.3

Daling van de perinatale sterfte, het aantal geboortes uit tienermoeders en 40-plusmoeders en het totale bruto geboortecijfer

Geboortes en perinatale sterfte, naar leeftijd moeder, 2003-2013

Bron: cbs (StatLine)

Mogelijke gevolgen van de crisis op de gezondheid

Naast deze gunstige ontwikkelingen in de gezondheid zijn er wellicht ook minder gunstige ontwikkelingen te melden. De vraag die hierbij speelt, is in hoeverre de economische crisis van invloed is (geweest) op de gezondheid. Een economische crisis kan gepaard gaan met meer werkloosheid, minder inkomen, meer onzekerheid en een grotere psychosociale stress. Bij een toename van mentale-gezondheidsproblemen zal ook de frequentie van depressie en zelfdoding toenemen. De meest gebruikte medicijnen bij een depressie zijn antidepressiva. In 2014 nam het gebruik hiervan met 3% toe, wat overeenkomt met de gemiddelde toename van het gebruik van antidepressiva in de afgelopen tien jaar (SFK 2015). De toename van antidepressiva komt ook overeen met de toename die geldt voor alle geneesmiddelen tezamen. Een mogelijke invloed van de crisis op de frequentie van depressie is dus niet terug te vinden in het gebruik van antidepressiva. Verder is het zo dat de economische crisis over het algemeen samenging met een verlaging van de sterfte en niet met een verhoging daarvan. Over het geheel van 23 EU-landen trad een daling op van de totale sterfte (-3,4%), waaronder de sterfte aan hart- en vaatziekten (-3,7%), levercirrose (-9,2%) en ongevallen met motorvoertuigen (-11,5%). Er trad evenwel een stijging op in het aantal suïcides (34,1%) (Toffolutti en Suhrcke 2014).

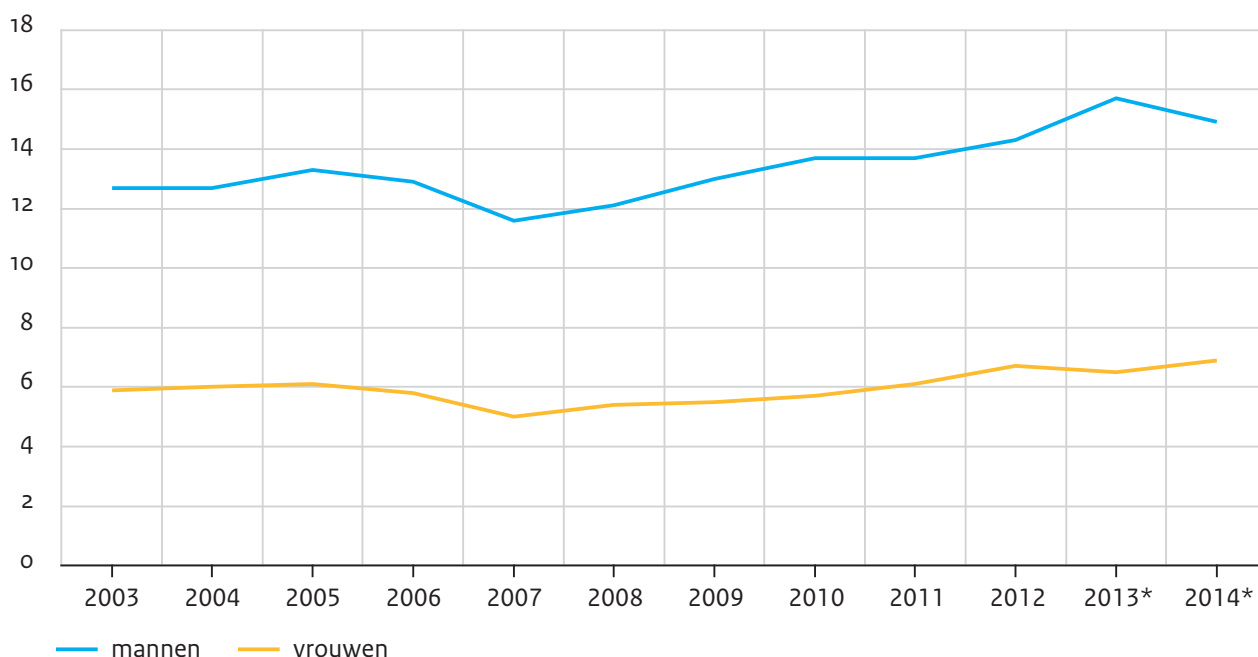
In Nederland bedroeg het aantal zelfdodingen 1854 in 2013; daarmee beslaan zij ruim 1,3% van het totaalaantal sterfgevallen. Tijdens de economische crisis van de jaren tachtig was het aantal zelfdodingen gestegen naar 15,2 per 100.000 voor de mannen en 9,6 per 100.000 voor de vrouwen in 1984, een jaar met een werkloosheid van 10,2%. Na dalingen in de periode 1984-2007, nam tussen 2007 en 2012 het aantal zelfdodingen toe (figuur 7.4). Deze toename was groter voor mannen (van 11,6-14,3 per 100.000 mannen) dan voor vrouwen (5,0-6,7 per 100.000 vrouwen) (zie ook De Beer 2013b). De stijging liep tussen 2012 en 2013 zelfs op tot 15,7 zelfdodingen per 100.000 voor mannen, terwijl voor vrouwen een kleine afname zichtbaar was tot 6,5 zelfdodingen per 100.000. In 2014 is er onder mannen een daling tot 14,9 en onder vrouwen een stijging tot 6,9 zelfdodingen per 100.000 inwoners.

De economische crisis van de afgelopen jaren lijkt dus voor mannen grotere gevolgen te hebben gehad dan voor vrouwen. Meer mannen dan vrouwen raakten werkloos. Ook in bijna heel Europa werd er onder mannen in 2009 een hoger suïcidepromillage geconstateerd dan verwacht kon worden op basis van de trend 2000-2007 (Chang et al. 2013). Die stijging deed zich onder vrouwen in Europese landen niet voor. Vergeleken met Nederland is alleen de stijging in het totale zelfdodingcijfer in Griekenland groter, terwijl het niveau van zelfdoding in Nederland nog steeds relatief laag is in Europa (CBS 2014a).

Figuur 7.4

Duidelijke toename van het aantal zelfdodingen van mannen

Aantal zelfdodingen naar sekse, 2003-2014 (per 100.000 inwoners)

* Voorlopige cijfers.

Bron: cbs (StatLine)

Gezondheid en ziekte

Gezondheid en ziekte zijn niet evenredig verdeeld in de bevolking. Achter wat op individueel niveau vaak gezien wordt als een kwestie van geluk of pech, schuilt op een hoger aggregatieniveau vaak een patroon waarin sociaal-demografische factoren een belangrijke rol spelen. Als het om de sterfte gaat, zijn vrouwen in het voordeel ten opzichte van mannen, maar als het om de last van ziekte en beperkingen gaat, zijn mannen in het voordeel (Alberts et al. 2014).⁸ Verder stijgt de ziektelast vaak sterk met leeftijd.

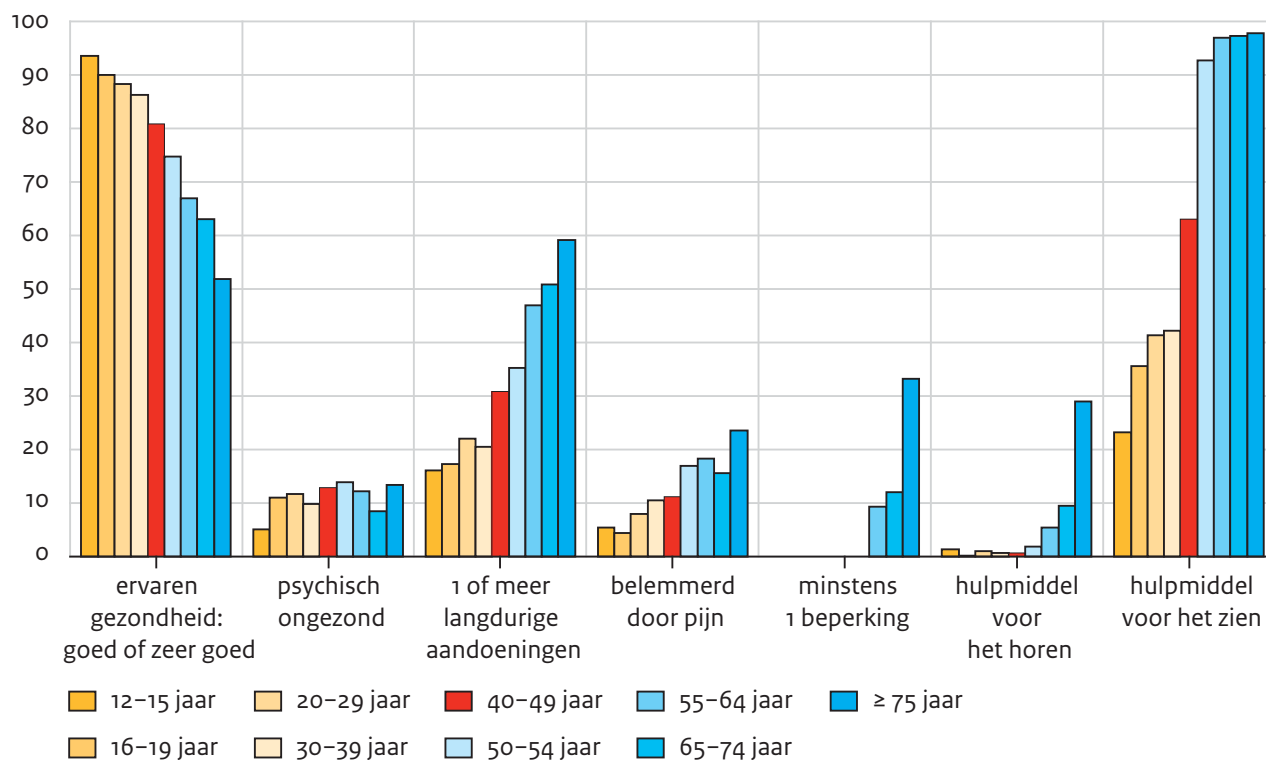
Een minder goede ervaren gezondheid, langdurige aandoeningen en belemmeringen door pijn nemen sterk toe met de leeftijd (figuur 7.5). Dat geldt veel minder voor zelfgerapporteerde psychische ongezondheid of, misschien beter gezegd, geestelijk welzijn. Er is gevraagd naar beperkingen in het dagelijks functioneren (adl) aan 55-plussers, maar we treffen die vooral bij 75-plussers aan. Hulpmiddelen bij het horen worden ook vooral door 75-plussers gerapporteerd. Hulpmiddelen bij het zien (bril of contactlenzen) worden al vanaf een veel jongere leeftijd gebruikt.

Figuur 7.5

Meerdere aspecten van gezondheid hangen sterk met leeftijd samen, voor psychische gezondheid is dat minder het geval

Gerapporteerde gezondheid en beperkingen, naar leeftijd, personen van 12 jaar en ouder, 2014
(in procenten)

Bron: CBS (StatLine)

De gezondheid van de middengroep

Gezondheidsverschillen tussen sociale lagen in de bevolking zijn in meerdere landen reeds veelvuldig onderwerp van studie geweest (WHO 2013). Daarbij is tot nu toe vooral aandacht besteed aan de grote verschillen in gezondheid tussen de hoogste en laagste sociale laag in de bevolking. Zo is in de vorige editie van De sociale staat vermeld dat er voor de levensverwachting bij de geboorte een verschil bestaat van zeven jaar tussen laag- en hoogopgeleiden, en dat het verschil in de levensverwachting in goede gezondheid bijna twintig jaar is.

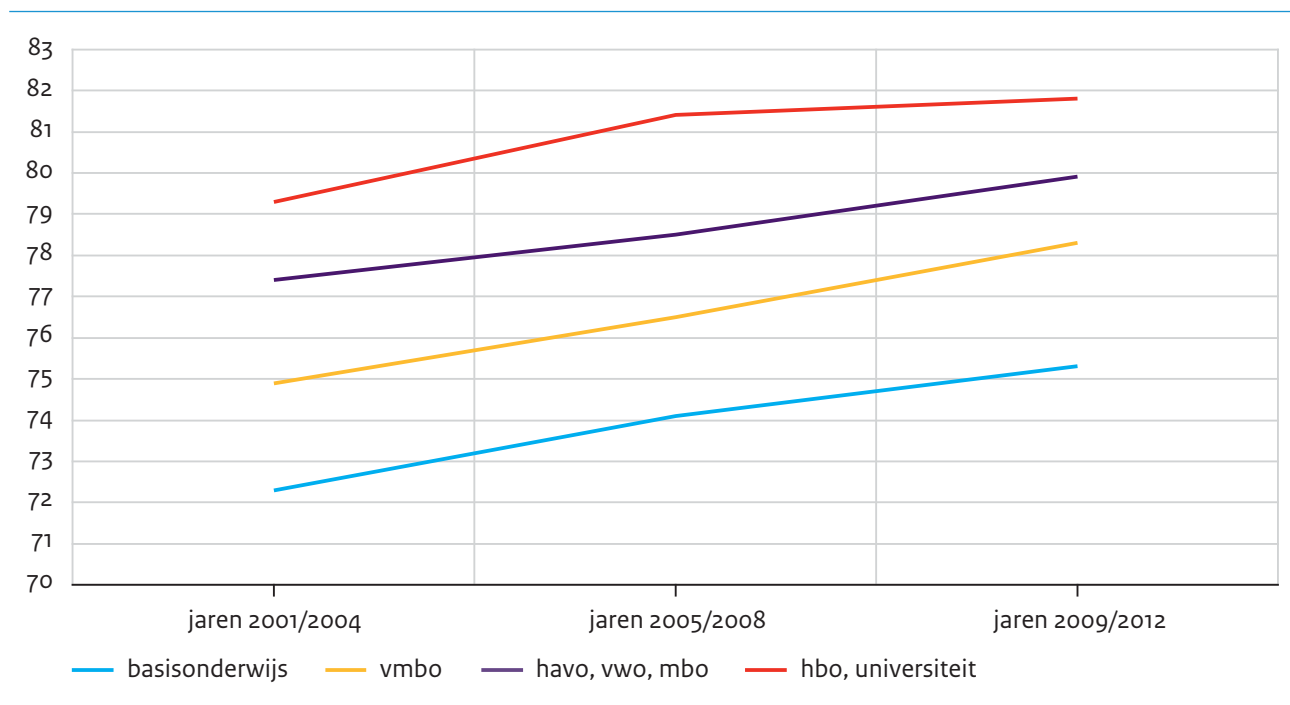
Het lijkt erop dat sociaaleconomische status en gezondheid elkaar wederzijds beïnvloeden. Zo gaat een hoog opleidingsniveau dat in de jeugd bereikt is, samen met een lagere sterfte op hoge leeftijd, terwijl een slechtere gezondheid een negatief effect heeft op arbeidsparticipatie en inkomen (Van Kippersluis 2010: 179). Wie de gezondheidsverschillen naar sociale lagen nader onder de loep neemt, stuit op het opmerkelijke verschijnsel dat het niet zo is dat alleen mensen aan de onderkant van de samenleving met slechtere gezondheid te kampen hebben en dat de rest een ongeveer gelijke goede gezondheid heeft. Toch zou dat wel plausibel zijn. Aan de onderkant van de samenleving vinden we immers de zogenaamde kwetsbare groepen (zie hoofdstuk 2), waarbij zich vaak een stapeling van ongun-

stige omstandigheden voordoet die slecht uitwerkt op de gezondheid. Het is begrijpelijk dat de gezondheid van deze bevolkingsgroepen achterblijft bij die van de rest van de samenleving. Het is echter minder begrijpelijk dat onder de middengroepen, waar vele mensen een vaste baan hebben, voldoende inkomen, vaak ook een eigen woning, en goede toegang tot de gezondheidszorg, de gezondheid toch minder goed is dan onder de hoogste sociale groepen en dat de gezondheidstoestand dus met het klimmen op de sociale statusladder steeds beter wordt. Dit verschijnsel, dat wel de *health gradient* wordt genoemd, is overal in de Westerse wereld vastgesteld (Adler et al. 1994; Marmot et al. 1991).

Figuur 7.6

De levensverwachting van hoogopgeleide mannen stijgt steeds minder, maar neemt onder de andere opleidingsniveaus nog wel toe

Levensverwachting van mannen, naar opleidingsniveau, 2001/2004 tot 2009/2012 (in jaren)

Bron: CBS (StatLine)

In later onderzoek kwam een andere opmerkelijke bevinding naar voren, namelijk dat het niet zo is dat deze gezondheidsverschillen tussen sociale groepen kleiner zijn in verzorgingsstaten met weinig sociale verschillen en minder armoede dan in landen die zo'n verzorgingsstaat niet hebben (Mackenbach et al. 2008: 2479). Voor de oorzaken van het bestaan van een gradiënt worden verschillende verklaringen geopperd, maar geen van deze verklaringen heeft tot nu toe de overhand gekregen als de meest plausibele. Er is zeker een bijdrage van riskante gewoonten als roken, ongezonde voeding en te weinig lichaamsbeweging, die onder mensen met een lage sociaaleconomische status (SES) meer te vinden zijn dan onder mensen met een hoge SES. Voor het verklaren van de ook bestaande gezondheidsverschillen tussen de hoogste sociale laag en de laag daar direct onder, wordt wel verwezen naar de gezondheidseffecten van psychologische stress, die

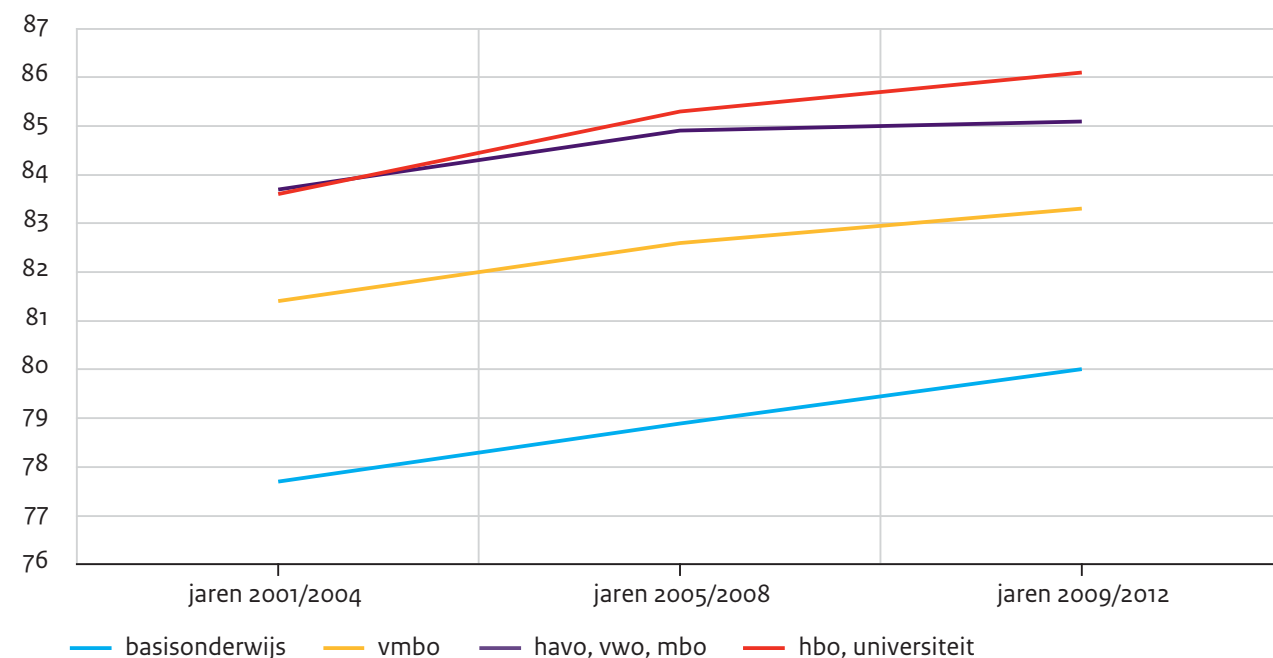
optreedt wanneer mensen onderling verschillende plaatsen in de sociale hiërarchie innemen (Marmot 2005).

Naar opleidingsniveau is er een duidelijk verschil in levensverwachting bij zowel mannen als vrouwen. Over de periode 2001-2012 zijn de beelden echter niet geheel vergelijkbaar tussen mannen en vrouwen (figuur 7.6 en 7.7).⁹ Steeds zijn vier jaren samengevoegd om nauwkeurige schattingen te krijgen (Bruggink 2009). Het algemene beeld is dat groepen op middelbaar opleidingsniveau voor de levensverwachting een middenpositie innemen. Voor mannen gaat dat helemaal op: voor elk van de opleidingsniveaus is de levensverwachting tussen 2001 en 2012 gestegen, waarbij de verschillen in levensverwachting tussen de opleidingsniveaus (de gradiënt) gehandhaafd bleven. Voor vrouwen is het beeld dat de levensverwachting van hoger- en middelbaar opgeleiden eerst ongeveer gelijk is, maar dat die van de hogeropgeleiden verder doorstijgt dan de levensverwachting van de midden-groep. Opvallend is dat de levensverwachting van vrouwen met alleen basisonderwijs sterk achterblijft bij die van vrouwen met andere opleidingsniveaus. Voor 2009-2012 is het verschil in levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden 6,5 jaar voor mannen en 6,1 jaar voor vrouwen.

Figuur 7.7

De levensverwachting van hoogopgeleide vrouwen neemt duidelijker toe dan die van middelbaar opgeleide vrouwen

Levensverwachting van vrouwen, naar opleidingsniveau, 2001/2004 tot 2009/2012 (in jaren)

Bron: cbs (StatLine)

Bij de afgeleide gezondheidsmaten van levensverwachting, zoals de gezonde levensverwachting en de levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen, nemen de middelbaar opgeleiden eveneens een middenpositie in (tabel 7.1). De stapsgewijs betere gezond-

heid naar opleidingsniveau, de eerder genoemde gradiënt, is hier weer goed te zien. Opvallend is wel dat voor beide maten het de hogeropgeleiden zijn die de meeste gezondheidswinst boeken. Het verschil in gezonde levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden is 18,5 jaar voor mannen en 19 jaar voor vrouwen (2009-2012).

Tabel 7.1

Verbetering in gezondheid vooral onder hogeropgeleiden

Trends in drie typen levensverwachting, naar sekse en opleidingsniveau, 2001/2004-2009/2012 (in jaren)

	gezonde levensverwachting		levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen		levensverwachting zonder chronische ziektes	
	2001/2004	2009/2012	2001/2004	2009/2012	2001/2004	2009/2012
mannen						
basisonderwijs	51,3	53	60,8	62	43,7	41,4
vmbo	59,3	61,2	66,4	68,8	45,8	45,1
havo, vwo, mbo	64,1	66,3	70,8	72,6	48,5	46,9
hbo, universiteit	68,6	71,5	74,6	76,4	51,2	52,3
vrouwen						
basisonderwijs	50,6	53,1	59,3	61	36,8	36,8
vmbo	61,5	62,1	68,4	68,6	40,6	40
havo, vwo, mbo	66	66,3	72,4	72,8	42,1	40,1
hbo, universiteit	68,2	72,1	74	77,6	45,5	45,7

Bron: CBS (StatLine)

Ook voor ervaren gezondheid en gerapporteerde chronische aandoeningen bevindt de middengroep zich tussen de hoger- en lageropgeleiden in (tabel 7.2). Een minder goede lichamelijke en psychische gezondheid, beperkingen en pijn zijn vooral onder laagopgeleiden te vinden. Voor een deel speelt daar het effect van leeftijd doorheen, dat wil zeggen dat ouderen vaak een laag opleidingsniveau hebben.^{10,11} Dat probleem speelt niet bij de gezonde levensverwachting, omdat bij deze maat is gestandaardiseerd voor leeftijdsopbouw.

Tabel 7.2

Middelbaar opgeleiden beoordelen hun gezondheid meestal als beter dan de lageropgeleiden, maar minder goed dan de hogeropgeleiden

Gerapporteerde gezondheid en beperkingen, naar opleidingsniveau^a, personen van 25 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

	ervaren gezondheid goed of zeer goed	psychisch minder gezond	belemmerd door pijn	minstens één langdurige aandoening	minstens één adl-beperking (55-plussers)
opleiding laag	62	15,6	20,9	46,0	21
opleiding midden	75,4	10,6	14,6	37,8	13,3
opleiding hoog	86	8,4	7,5	26,4	7,1
totaal	74	11,8	14,7	37,2	15,7

a Opleidingsniveau onbekend is buiten beschouwing gelaten.

Bron: CBS (StatLine) maatwerktabel

7.3 Leefstijl en gezondheidgerelateerd gedrag

In een moderne samenleving als de onze worden de meeste ziekten waaraan mensen lijden geschaard onder de noemer ‘welvaartsziekten’. Dat zijn bepaalde hart- en vaatziekten, verschillende soorten kanker, diabetes type II en longziekten als COPD. Hiervoor is een aan gezondheidgerelateerde leefstijl in mindere of meerdere mate verantwoordelijk. We hebben het dan over roken, alcohol drinken, voedingsgewoonten en een sedentaire leefstijl. Het RIVM schat dat 27% van de ziektelast van een reeks van chronische ziekten aan deze leefstijlkenmerken (incl. overgewicht) is toe te schrijven (RVZ 2011).¹² In een advies uit 2011 stelt de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RVZ) dat er in het overheidsbeleid veel minder inspanningen plaatsvinden voor de preventie van welvaartsziekten dan voor de preventie van ongevallen en infectieziekten (RVZ 2011). Anno 2015 kan gezegd worden dat tegenover de sterke stijging van de uitgaven voor curatieve zorg tussen 2001 en 2014 (zie hoofdstuk 2) geen vergelijkbare investering heeft plaatsgevonden in publieke gezondheidszorg en preventie.

Demografische verschillen in leefstijl

Enkele belangrijke demografische onderverdelingen kunnen een beeld geven hoe gezondheidgerelateerde leefstijl is verdeeld in de bevolking.¹³ De verschillen tussen vrouwen en mannen zijn op niveau van de totalen klein, hoewel vrouwen over het algemeen een iets gezondere leefstijl aan lijken te houden dan mannen, vooral op het gebied van roken, drinken en het eten van fruit (tabel 7.3). Veel duidelijker dan naar sekse varieert de gezondheidgerelateerde leefstijl naar leeftijd (figuur 7.8).

Tabel 7.3

Vrouwen roken en drinken minder dan mannen; verschil in voedingsgewoonten is minder eenduidig

Leefstijlgedoonten naar sekse, roken en drinken voor 12 jaar en ouder; consumptie van fruit, groente en vis voor 4 jaar en ouder 2014 (in procenten)

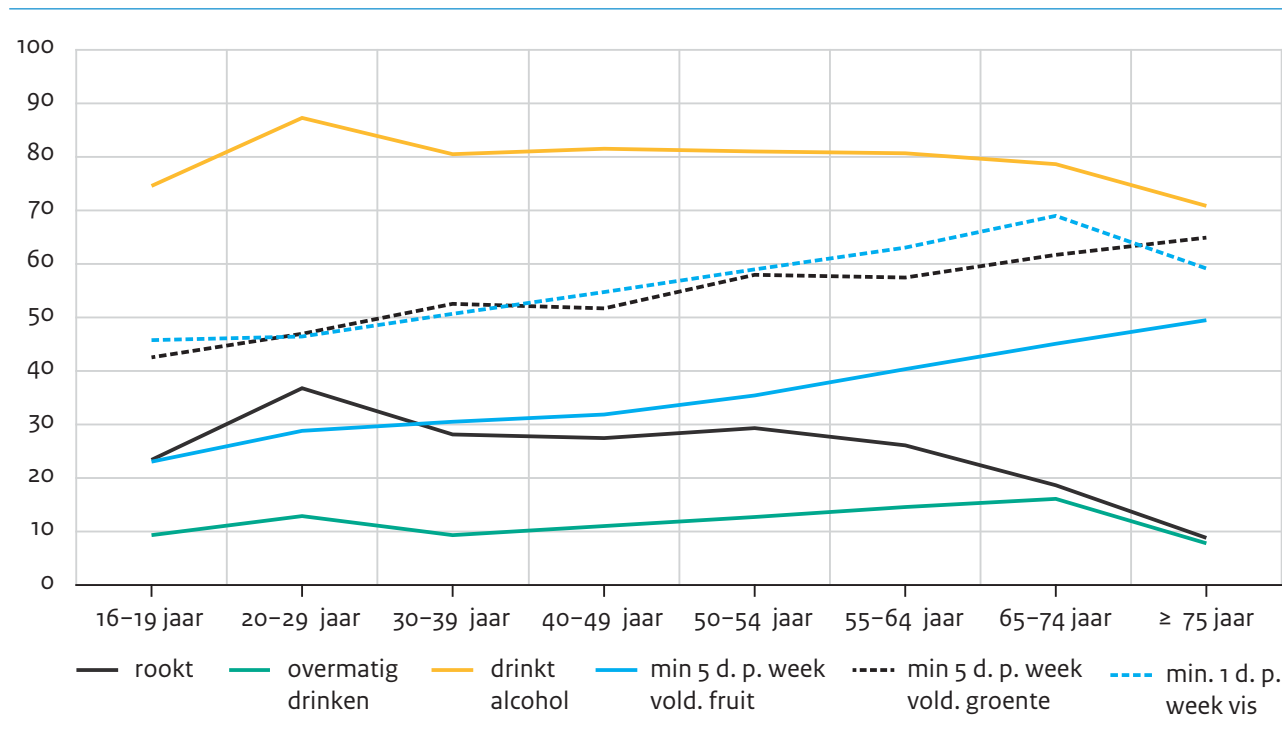
	roken	drinken van alcohol	overmatig drinken (onder de drinkers van alcohol)	minstens 5 dagen per week voldoende fruit	minstens 5 dagen per week voldoende groente	minstens 1 dag per week vis
mannen	28,3	82	13,5	30,9	54,8	54
vrouwen	21,6	71,5	10,4	38,3	53,1	56,3

Bron: cbs (StatLine)

Figuur 7.8

Leefstijlgedoonten variëren sterk naar leeftijd

Enkele leefstijlgedoonten naar leeftijdscategorie, personen van 16 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

Bron: cbs (StatLine)

Figuur 7.8 laat zien dat veel mensen alcohol drinken maar dat de piek toch wel ligt bij jongvolwassenen. Voor overmatig drinken zien we ook een piek onder jongvolwassenen, maar ook onder ouderen tot 75 jaar komt stevig drinken vrij veel voor (Trimbos 2015). Roken is tegenwoordig veel minder gebruikelijk dan vroeger, maar de leeftijdsopbouw van de rokers lijkt voor een deel wel op die van de drinkers: een piek onder de jongvolwassenen en afname onder ouderen, die voor roken sterker is dan voor alcohol drinken. Over het algemeen worden voedingsgewoonten als het eten van voldoende groente, fruit en vis als

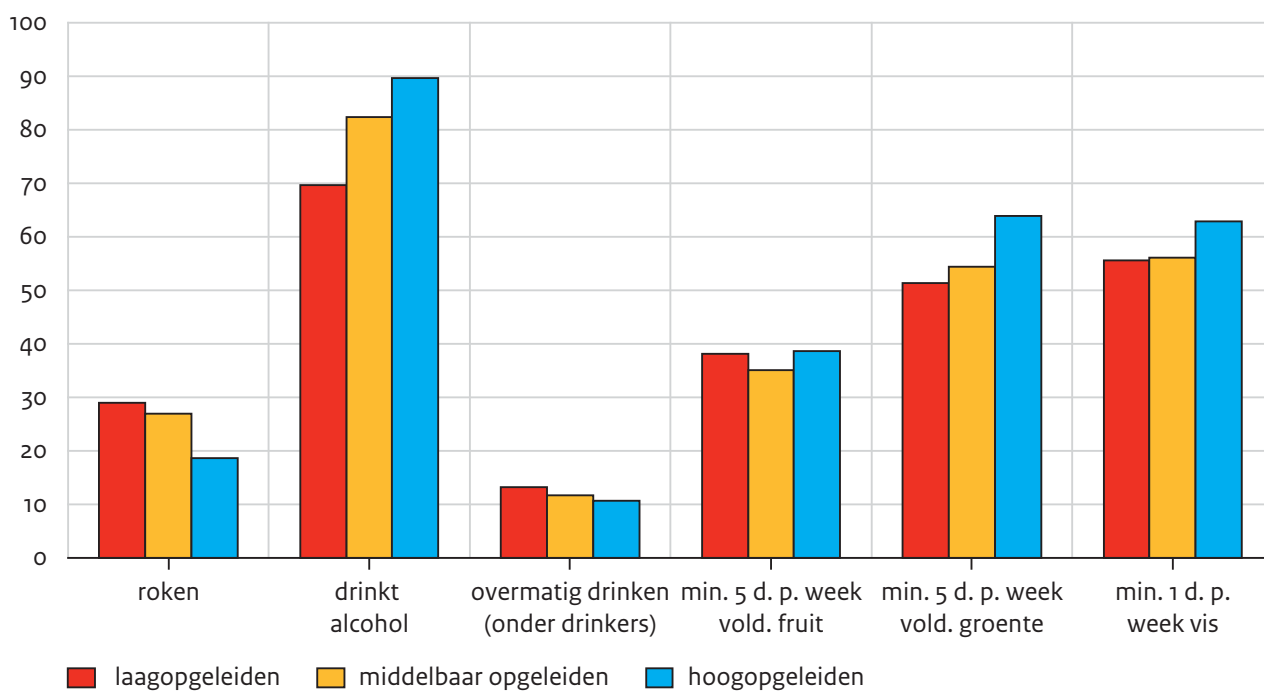
gezond beschouwd. Met het stijgen van de leeftijd neemt dit gezonde voedingspatroon toe.

Een leefstijl die als gezond geldt, is meer onder hogeropgeleiden te vinden dan onder lageropgeleiden (figuur 7.9). Onder hogeropgeleiden wordt minder gerookt en vaker groente en vis gegeten. Hogeropgeleiden drinken wel vaker alcohol. Overmatige drinkers zijn er meer onder laag dan onder hoog opgeleiden. De consumptie van fruit lijkt niet erg van het opleidingsniveau afhankelijk te zijn. Het CBS meldt dat, als we rekening houden met de verschillen in geslacht en leeftijdsopbouw, hogeropgeleiden dan vaker genoeg fruit eten dan lageropgeleiden en dat de verschillen tussen hoog en laagopgeleiden voor de consumptie van groente en vis groter worden (CBS 2015).^{14,15}

Figuur 7.9

Een gezonde leefstijl is meer te vinden onder hoger- dan onder lageropgeleiden

Enkele leefstijlgewoonten naar opleidingsniveau,^a personen van 25 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

a Opleidingsniveau onbekend is buiten beschouwing gelaten.

Bron: CBS (StatLine) maatwerktabel

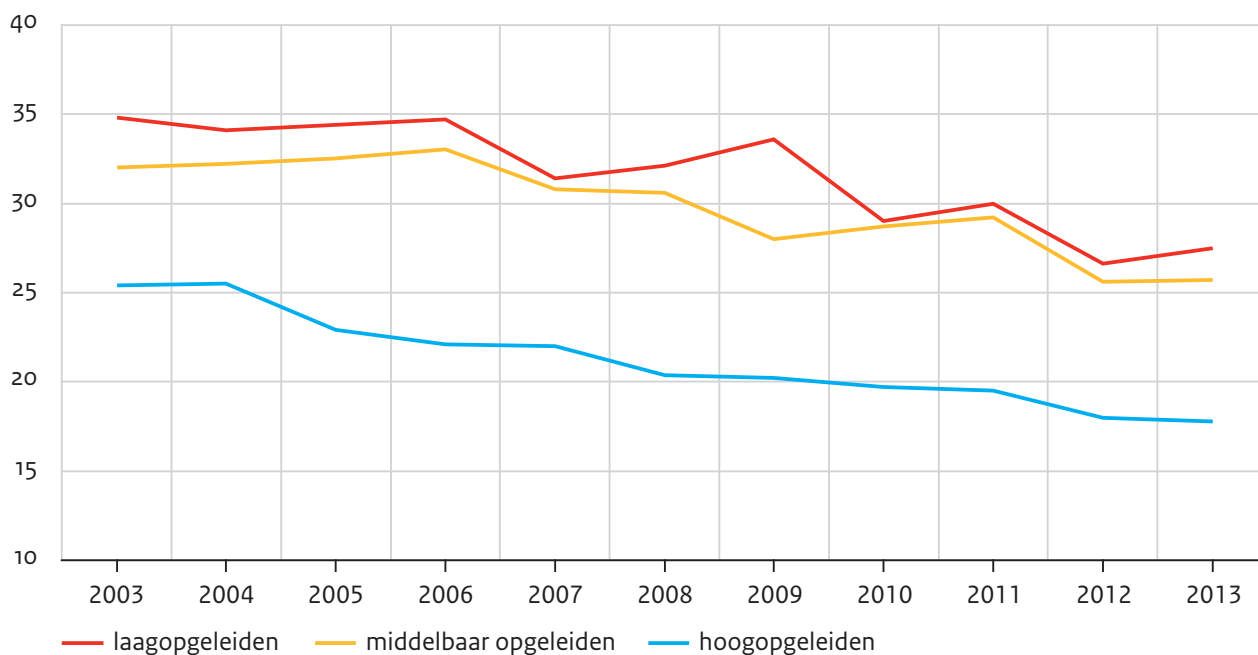
Het aantal rokers is in de afgelopen decennia sterk gedaald: van een derde van de bevolking in 2001 naar minder dan een kwart van de bevolking in 2014. Onder alle opleidingsniveaus is er sprake van een gestage daling van het percentage rokers. Figuur 7.10 laat zien dat de hogeropgeleiden zich duidelijk onderscheiden van de middelbaar en lageropgeleiden. Wanneer de sociale status niet met opleiding maar met inkomen wordt weergegeven, dan blijkt dat het vooral mensen met een laag inkomen zijn (20% laagste inko-

mens) die (nog) roken. Onder hen rookt een derde (34,6%), tegenover iets meer dan 20% onder de hogere inkomens (40% hoogste inkomens) (CBS StatLine).

Figuur 7.10

Onder alle opleidingsniveaus daalt het percentage rokers tussen 2003 en 2013

Aandeel personen dat wel eens rookt, naar opleidingsniveau,^a personen van 25 jaar en ouder, 2003-2013 (in procenten)

a Opleidingsniveau onbekend is buiten beschouwing gelaten.

Bron: CBS (StatLine) maatwerktabel

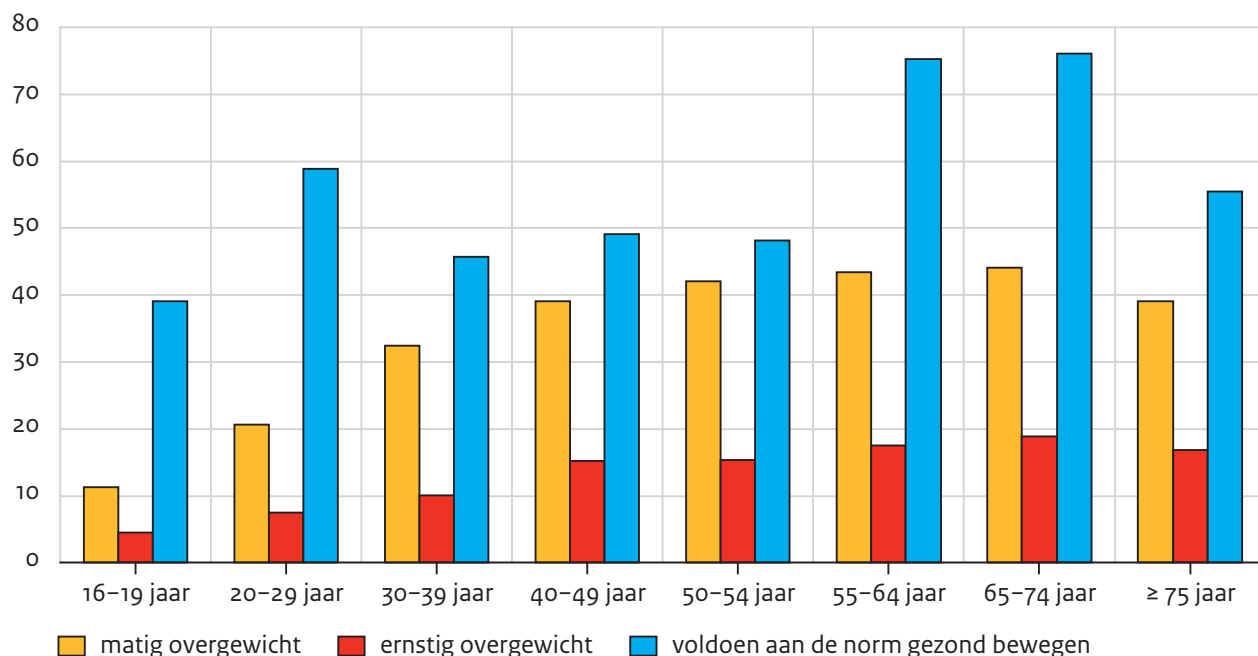
De combinatie van een specifiek voedingspatroon en de mate van lichaamsbeweging speelt een belangrijke rol bij het ontstaan van overgewicht. Voor een gezonde lichaamsbeweging zijn normen opgesteld die per leeftijdscategorie verschillen.¹⁶ Figuur 7.11 maakt duidelijk dat met name de jongere ouderen voldoen aan de normen voor gezond bewegen, en vervolgens ook dat veel jongvolwassenen voldoende bewegen. Het is de leeftijdscategorie daartussen, van 30-54 jaar, waarvan minder dan de helft de beweegnorm haalt. Dat geldt ook voor jongeren (16-19 jaar), maar voor jongeren tot 18 jaar ligt de norm dan ook veel hoger.

Figuur 7.11

Vooral ouderen hebben overgewicht; jongvolwassenen en ouderen voldoen vaker aan de norm voor gezond bewegen

Overgewicht en voldoen aan de beweegnorm, naar leeftijdscategorie, personen van 16 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

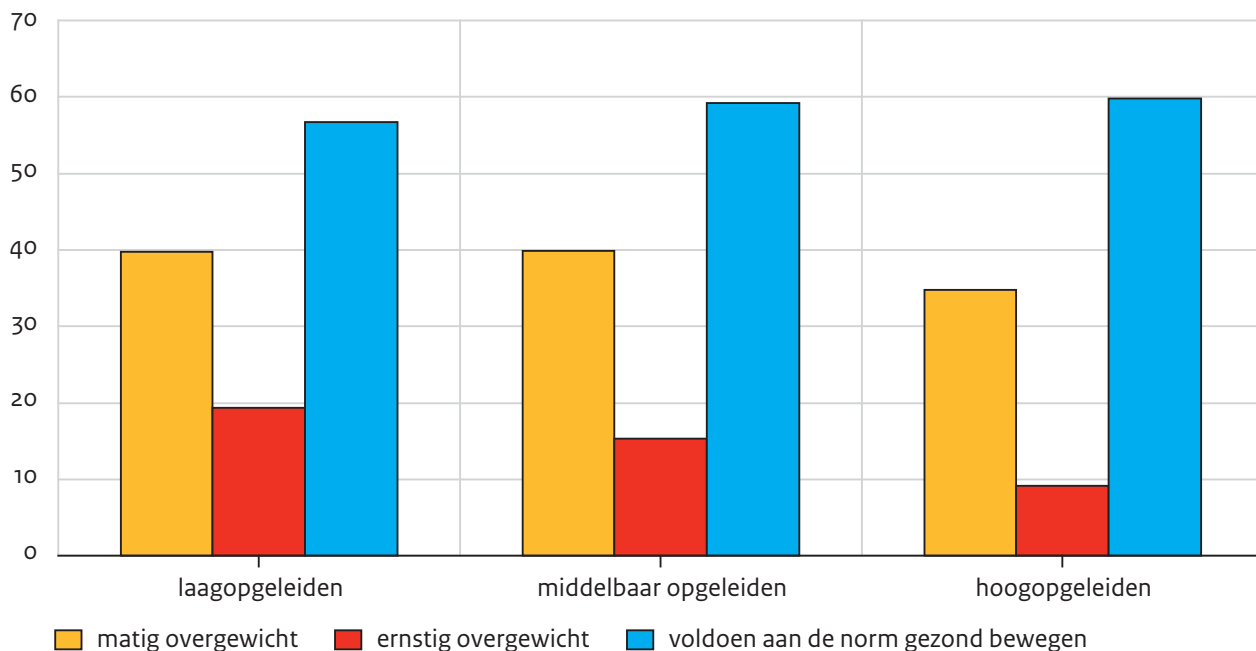
Bron: CBS (StatLine)

Voor overgewicht ($BMI \geq 25,0 \text{ kg/m}^2$) is een duidelijke samenhang te zien met leeftijd en opleidingsniveau, waarbij ernstig overgewicht ($BMI \geq 30,0 \text{ kg/m}^2$) vooral onder laagopgeleiden voorkomt (figuur 7.12).¹⁷ Voor de beweegnorm zijn er geen significante verschillen naar opleidingsniveau. De middengroep geeft een vergelijkbaar beeld als de lageropgeleiden voor matig overgewicht, maar beweegt zich meer tussen de hoger- en lageropgeleiden in voor ernstig overgewicht, waardoor een significante gradiënt zichtbaar is.

Figuur 7.12

Ernstig overgewicht komt vooral onder laagopgeleiden voor; voor het voldoen aan de bewegnorm maakt opleidingsniveau niet veel uit

Overgewicht en voldoen aan de bewegingsnorm, naar opleidingsniveau,^a personen van 25 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

a Opleidingsniveau onbekend is buiten beschouwing gelaten.

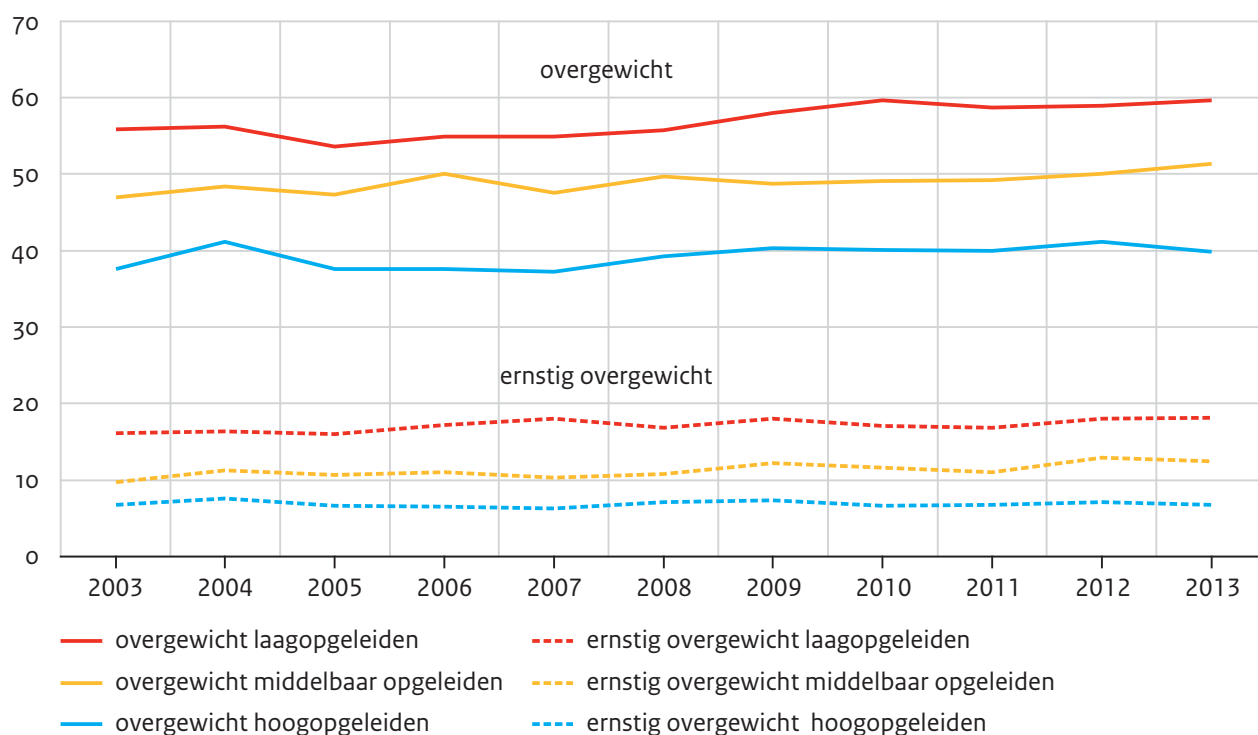
Bron: CBS (StatLine) maatwerktabel

Over de periode 2003-2013 is er voor overgewicht een gestage stijging te zien (figuur 7.13). Deze stijging is voor lager- en middelbaar opgeleiden duidelijker dan voor hogeropgeleiden. Datzelfde geldt voor ernstig overgewicht; onder hogeropgeleiden neemt ernstig overgewicht niet toe.

Figuur 7.13

Vooral lager- en middelbaar opgeleiden hebben vaker overgewicht tussen 2003 en 2013

(Ernstig) overgewicht naar opleidingsniveau,^a personen van 25 jaar en ouder (in procenten)

a Opleidingsniveau onbekend is buiten beschouwing gelaten.

Bron: cbs (StatLine) maatwerktabel

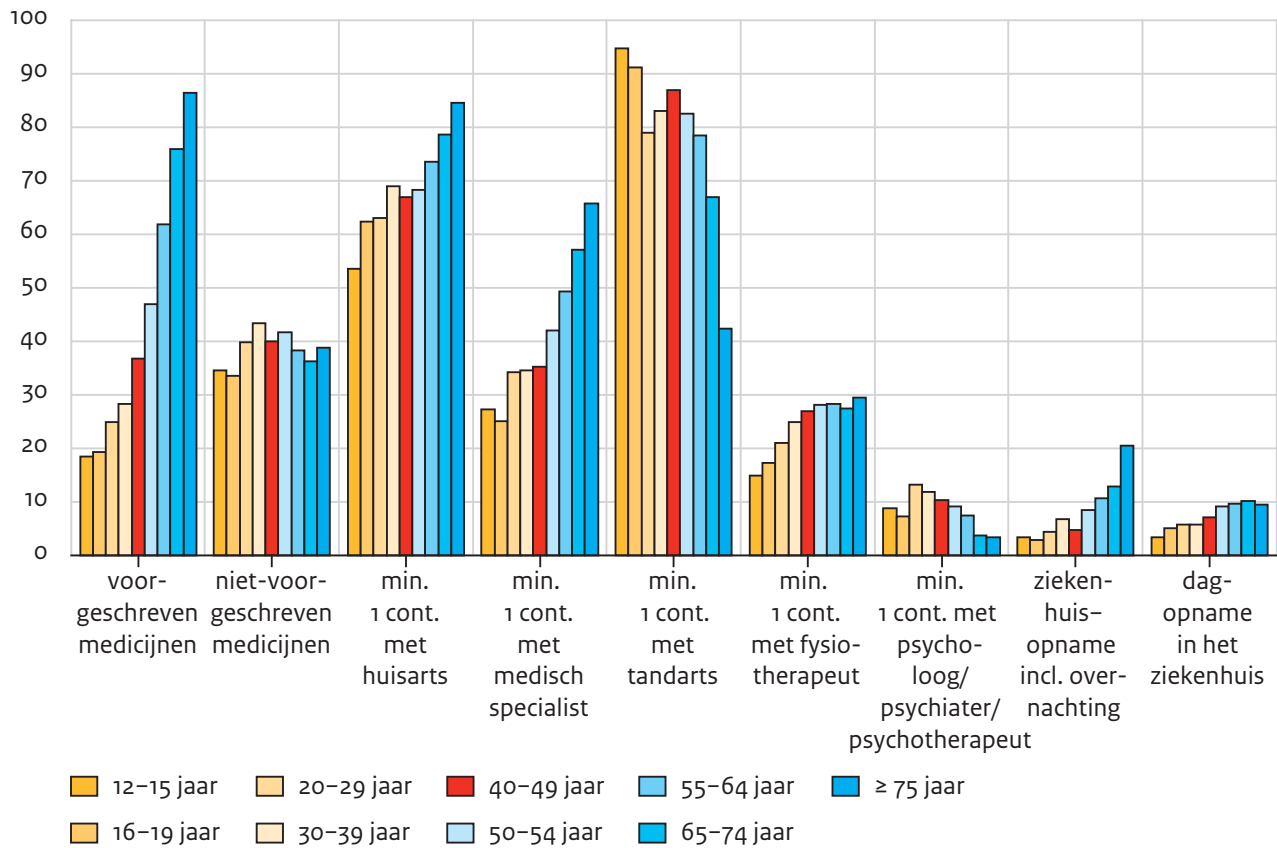
7.4 Medische consumptie

In samenhang met het optreden van gezondheidsklachten op latere leeftijd neemt ook de medische consumptie vaak toe met de leeftijd (figuur 7.14). Dat geldt voor het bezoek aan de huisarts en de medisch specialist, de fysiotherapeut, het gebruik van voorgeschreven medicijnen en opname in het ziekenhuis. Veel minder leeftijdsgebonden is het gebruik van vrij verkrijgbare medicijnen; dat is het hoogste onder 30-39-jarigen. Naar de tandarts gaan we vooral op jonge leeftijd (12- 19 jaar) en middelbare leeftijd. Ouderen (≥ 75 jaar) gaan weinig naar de tandarts. Meer mensen van 20-29 jaar gaan naar de psycholoog of psychiater dan andere leeftijdsgroepen. Met name ouderen gaan weinig naar de psycholoog of psychiater.

Figuur 7.14

Gebruik van (para)medische zorg neemt toe met de leeftijd, behalve voor de tandarts, psycholoog en niet-voorgeschreven medicijnen

Contact met (para)medische zorg en medicijngebruik,^a naar leeftijdscategorie, personen van 12 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

a Contacten met zorgverleners zijn over het afgelopen jaar, medicijngebruik over de afgelopen twee weken.

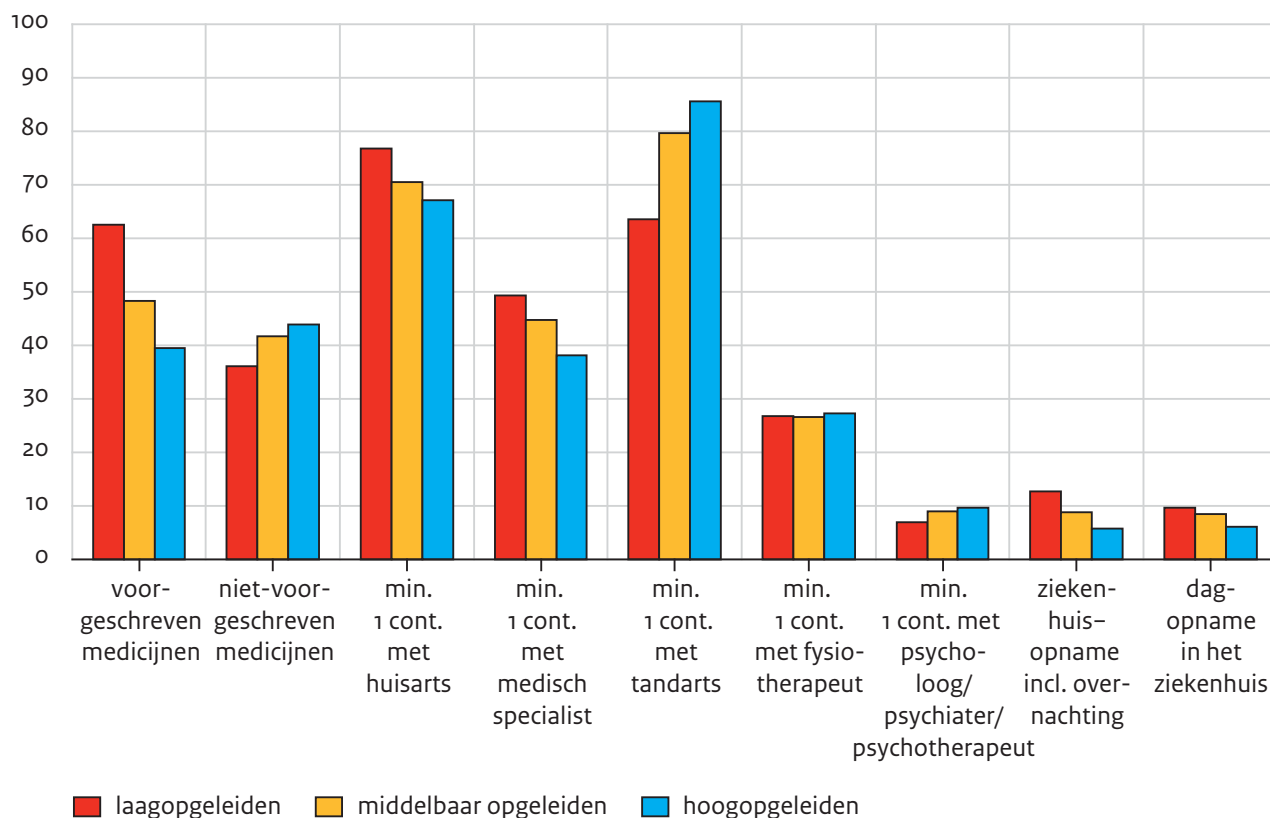
Bron: CBS (StatLine)

Ook zien we een samenhang van zorggebruik met het opleidingsniveau: lageropgeleiden rapporteren vaker gebruik van medische zorg en voorgeschreven medicijnen (figuur 7.15).¹⁸ Hogeropgeleiden gaan meer naar de tandarts en gebruiken meer niet-voorgeschreven medicijnen dan laagopgeleiden.¹⁹ Van de middelbaar opgeleiden beweegt het zorggebruik zich tussen dat van de hoog- en laagopgeleiden in.

Figuur 7.15

Laagopgeleiden gebruiken meer medische zorg, maar dit geldt niet voor de tandarts, psycholoog en niet-voorgeschreven medicijnen

Contact met (para)medische zorg en medicijngebruik,^a naar opleidingsniveau,^b personen van 25 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

a Contacten met zorgverleners zijn over het afgelopen jaar, medicijngebruik over de afgelopen twee weken.

b Opleidingsniveau onbekend is buiten beschouwing gelaten.

Bron: cbs (StatLine) maatwerktabel

In een periodiek internationaal vergelijkend onderzoek zijn in 2014 de ervaringen van Nederlandse 55-plussers met de gezondheidszorg onderzocht (Faber et al. 2014). Het beeld dat daaruit naar voren komt, is dat patiënten een goede informatieoverdracht ervaren tussen huisarts en medisch specialist, maar weinig ondersteuning van de huisarts in de coördinatie van zorg. De toegankelijkheid van de huisarts wordt als goed ervaren: 68% kan dezelfde of de volgende dag bij de huisarts terecht en 74% heeft de ervaring dat het gemakkelijk is om zorg buiten kantooruren te krijgen. Over de financiële toegankelijkheid is het oordeel in 2014 veel positiever dan in 2013. Toen was het percentage dat om financiële redenen afzag van een behandeling met 16% erg hoog (onderzoek onder 18-plussers). In 2014 is dat aandeel met 4% onder de 55-plussers veel lager.

7.5 Professionele thuiszorg en informele zorg

Door de extramuralisering van de zorg wonen steeds meer ouderen thuis (zie hiervoor ook hoofdstuk 2). Voor de langdurige zorg zullen ouderen die daarop een beroep willen doen, eerst moeten kijken wat ze zelf nog kunnen en ondersteuning moeten zoeken binnen hun eigen sociale omgeving (zie § 7.1). In deze paragraaf kijken we daarom wat specifiek naar het zorggebruik bij 50-plussers. In hoeverre wordt er momenteel gebruik gemaakt van professionele thuiszorg en informele zorg? Daarbij vragen we ons af of het gebruik van een bepaalde soort zorg verschilt tussen groepen. Bijvoorbeeld, gebruiken kwetsbare groepen meer of minder informele dan formele zorg? En geven kwetsbare groepen zelf meer of minder uit aan zorg? En welke positie neemt de middengroep²⁰ in met betrekking tot het formele en informele zorggebruik?

Professionele thuiszorg

De gegevens die we in deze sectie gebruiken, komen uit een onderzoek uitgevoerd in 2013 onder ruim 4000 Nederlandse 50-plussers²¹ (Börsch-Supan et al. 2013; Malter en Börsch-Supan 2015). Van deze respondenten gaf 13% aan weleens professionele thuiszorg²² te hebben ontvangen in het afgelopen jaar (tabel 7.4). Onder de respondenten die tevens een of meerdere beperkingen in dagelijkse activiteiten²³ rapporteerden, lag het aandeel dat thuiszorg ontvangt hoger (27%). Over het algemeen rapporteerden lageropgeleide respondenten vaker thuiszorg te hebben ontvangen dan respondenten met een midden- of hogere opleiding. De positie van de middengroep is hier het meest vergelijkbaar met die van de hogeropgeleiden.

Tabel 7.4

Professionele thuiszorg vooral gebruikt door lageropgeleiden

Ontvangen van professionele hulp thuis onder personen van 50 jaar en ouder, naar opleidingsniveau, 2013 (in procenten)

	totaal	lager- opgeleiden	middelbaar opgeleiden	hoger- opgeleiden
alle respondenten*	13%	18%	9%	8%
respondenten met beperking*	27%	31%	21%	22%

* Significant verschil tussen de opleidingsniveaus ($p < 0,01$).

Bron: SHARE (Survey of Health, Aging and Retirement in Europe), ronde 5 (SCP-bewerking)

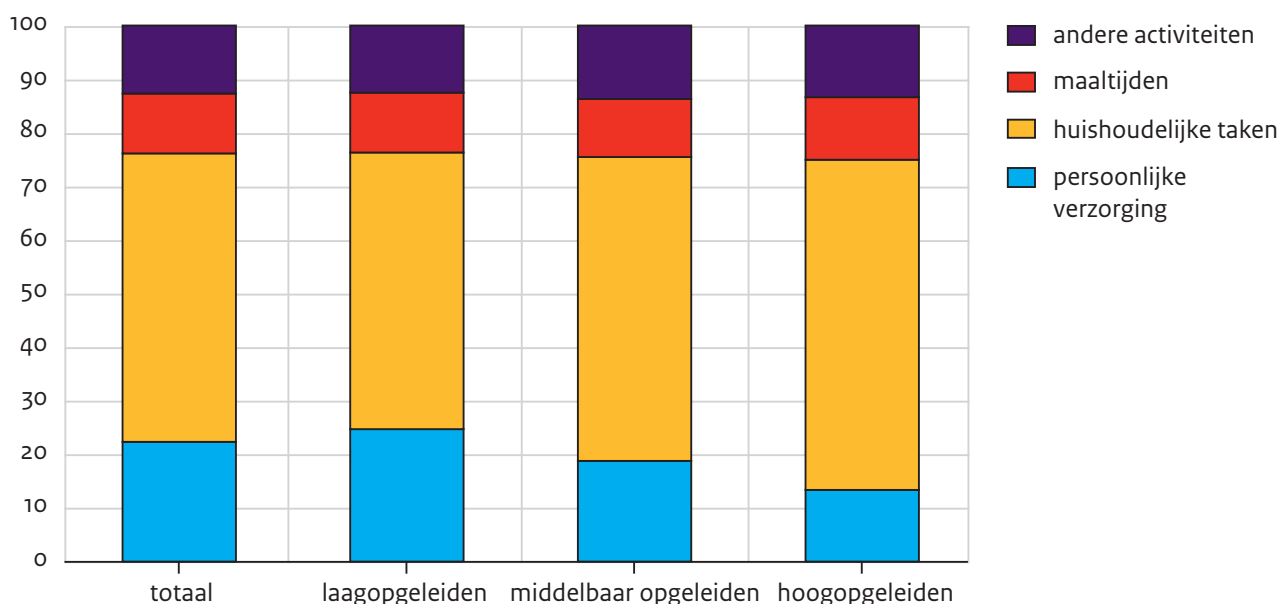
Van de activiteiten die de professionele thuiszorg te bieden heeft, werd hulp bij huishoudelijke taken het meest gerapporteerd, gevolgd door hulp bij persoonlijke verzorging, andere activiteiten en maaltijden (figuur 7.16). Het gebruik van professionele thuiszorg voor persoonlijke verzorging was het hoogst onder lageropgeleiden, terwijl hulp bij huishoudelijke taken het meest gebruikt werd door hogeropgeleiden.

Uit eerder recent SCP-onderzoek weten we dat het (absolute) aantal zorggebruikers onder ouderen toegenomen is door de vergrijzing, terwijl het (relatieve) aandeel ouderen dat gebruik maakt van extramurale zorg niet toegenomen is tussen 2004 en 2011 (Plaisier en De Klerk 2015). Het aandeel mensen dat zorg gebruikt voor verpleging nam af, terwijl het aandeel mensen dat zorg gebruikt voor persoonlijke verzorging toenam. Het aandeel personen dat huishoudelijke hulp gebruikt, bleef redelijk stabiel.

Figuur 7.16

Professionele thuiszorg in de vorm van hulp met huishoudelijke taken meest gebruikt

Verschillende vormen van professionele thuiszorg onder personen van 50 jaar en ouder, naar opleidingsniveau, 2013 (in procenten)

Bron: SHARE (Survey of Health, Aging and Retirement in Europe), ronde 5 (SCP-bewerking)

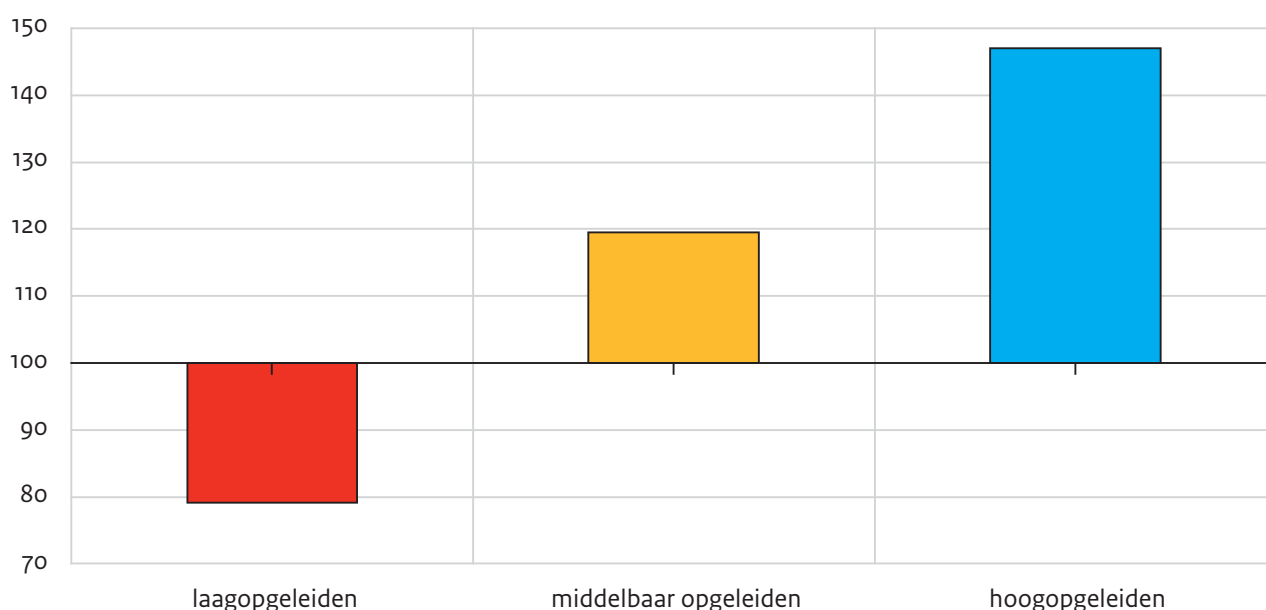
Onder de respondenten die aangaven professionele thuiszorg te ontvangen, gaf 77% aan hieraan zelf geld te hebben besteed buiten de uitgaven die gedekt werden door de zorgverzekering. Dit aandeel was het laagst in de middengroep (72%) en het hoogst onder de hogeropgeleiden (92%). Dus hoewel de lageropgeleiden het meest gebruik gemaakt hebben van professionele thuiszorg, gaven de hogeropgeleiden hier het vaakst geld aan uit. Daarnaast gaven de hogeropgeleiden ook het meest uit aan professionele thuiszorg. Omdat de gegevens afkomstig zijn van een relatief kleine groep respondenten (alleen respondenten met persoonlijke uitgaven aan professionele thuiszorg) met een grote spreiding aan uitgaven, geven we hier niet de absolute bedragen weer. Figuur 7.17 laat naar opleidingsniveau de hoogte van de eigen kosten zien als percentage van de totale kosten per persoon. Ten opzichte van de kosten onder alle respondenten die uitgaven hadden aan professionele thuiszorg, gaven de lageropgeleiden minder uit (79% van de kosten in de totale groep). De middelbaar opgeleiden (120%) en de hogeropgeleiden (147%) gaven het meeste uit. Doordat de gegevens gebaseerd waren op een kleine groep mensen met een grote spreiding aan uitgaven, zijn de verschillen bij toetsing tussen opleidingsgroepen niet statistisch significant, terwijl er over het geheel wel een statistisch significante lineaire trend in eigen uitgaven over de opleidingsgroepen waarneembaar is.

Figuur 7.17

Hogeropgeleiden lijken meer uit te geven aan professionele thuiszorg

De hoogte van de eigen uitgaven aan professionele thuiszorg, afgezet tegen de uitgaven van de totale onderzoekspopulatie (= 100%), naar opleidingsniveau, personen 50 jaar en ouder 2014 (in procenten)^a

a Er is geen significant verschil tussen de opleidingsniveaus ($p > 0,05$); significante lineaire trend over de opleidingsniveaus ($p < 0,0001$).

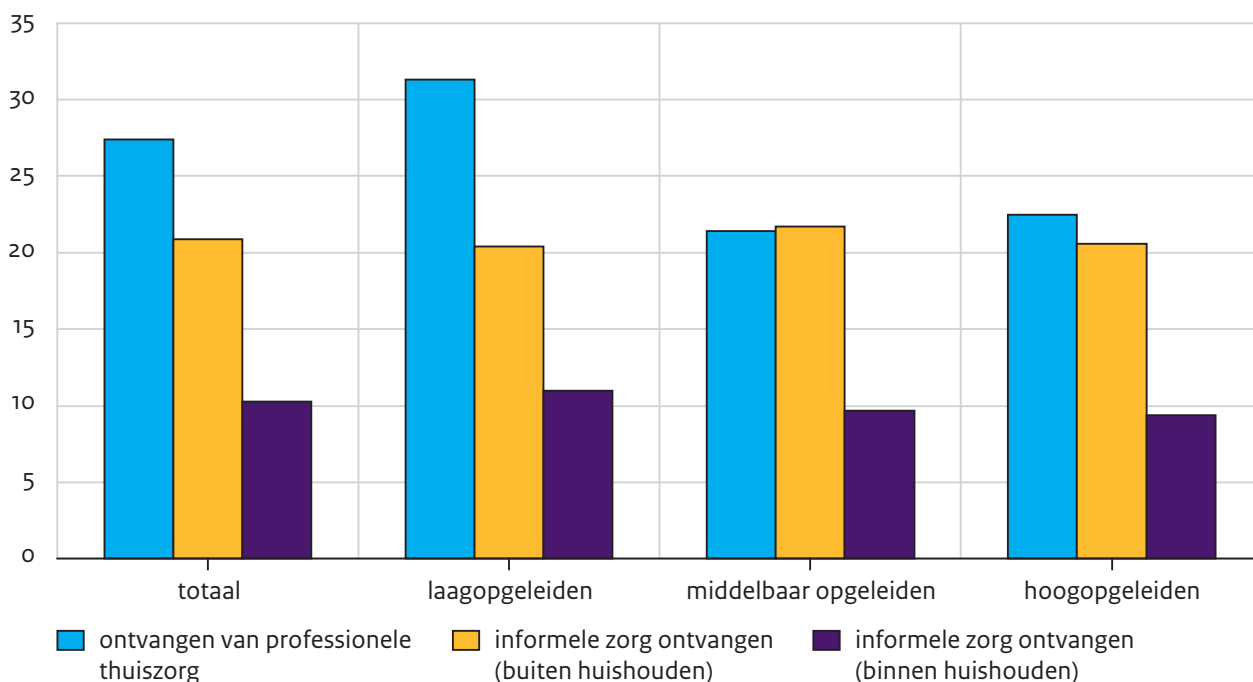
Bron: SHARE (Survey of Health, Aging and Retirement in Europe), ronde 5 (SCP-bewerking)

Naast professionele thuiszorg (formeel zorg), ontving een groot aandeel van de 50-plussers informele zorg. Binnen de groep mensen met een of meer beperkingen ontving ruim 21% in het afgelopen jaar informele zorg door iemand van buiten het huishouden, terwijl 10% zorg ontving van iemand binnen het huishouden (figuur 7.18). Hoewel dit niet op te maken is uit de figuur, is er natuurlijk overlap mogelijk tussen de verschillende manieren van zorg ontvangen. Wat opvalt, is dat het beeld van de lageropgeleiden afwijkt van dat van de middengroep en de hogeropgeleiden; de lageropgeleiden maken meer gebruik van professionele thuiszorg dan van informele zorg. Het beeld van de middengroep lijkt het meest op dat van de hogeropgeleiden. In tegenstelling tot de gevonden verschillen in professionele thuiszorg, vinden we geen verschillen tussen deze groepen in het aandeel ontvangen informele zorg, zowel binnen als buiten het huishouden.

Figuur 7.18

Lageropgeleiden gebruiken relatief vaak professionele zorg

Professionele en informele thuiszorg (van buiten en binnen het huishouden) onder personen van 50 jaar en ouder, respondenten met een of meer beperkingen, naar opleidingsniveau, 2013 (in procenten)

Bron: SHARE (Survey of Health, Aging and Retirement in Europe), ronde 5 (scp-bewerking)

Zoals beschreven in hoofdstuk 2 van dit rapport, moeten kwetsbare groepen op de overheid kunnen rekenen. Daarom onderzoeken we of kwetsbare groepen meer of minder gebruik maken van formele en informele extramurale zorg dan de niet-kwetsbaren. In lijn met hoofdstuk 2 definiëren we kwetsbare groepen in de domeinen opleiding, inkomen, arbeidsparticipatie en gezondheid. Aangezien het hebben van een slechte gezondheid ten grondslag ligt aan zorggebruik, kijken we in ons analysemodel voornamelijk naar opleiding (laag, midden, hoog), inkomen (laag: 0-20%, midden 20-80%, hoog: 80-100% van de verdeling van besteedbare inkomens) en arbeidsparticipatie (werknemer of zelfstandige, gepensioneerd, werkloos). Daarnaast nemen we ook de invloeden van sekse, leeftijd, etniciteit (autochtoon, westerse migrant, niet-westerse migrant) en huishoudsamenstelling (met of zonder partner) mee in onze analyse.

Tabel 7.5 geeft de resultaten van de analyses weer. Wanneer rekening gehouden wordt met alle kenmerken in de tabel, zien we dat het opleidingsniveau niet samenhangt met het gebruik van professionele thuiszorg of informele zorg. Dit betekent dat de relatie tussen opleidingsniveau en zorggebruik zoals we eerder lieten zien, beïnvloed wordt door andere factoren, zoals leeftijd. Jongere generaties zijn vaak hoger opgeleid dan eerdere generaties, waardoor leeftijd een rol kan spelen in de bevindingen voor opleidingsniveau en zorggebruik.

Tabel 7.5

Verschillen in zorggebruik naar achtergrondkenmerken

Kans op het gebruiken van professionele thuiszorg of informele zorg (van binnen of buiten het huishouden) voor personen van 50 jaar en ouder naar achtergrondkenmerken, 2013 (in *odds ratios*)

	professionele thuiszorg	informele zorg buiten huishouden	informele zorg binnen huishouden
leeftijd (in jaren)	1,11*	1,01	1,03*
mannen (ref.)	1	1	1
vrouwen	1,86*	1,12	0,91
lageropgeleiden (ref.)	1	1	1
middelbaar opgeleiden	0,98	0,98	0,97
hogeropgeleiden	1,26	1,18	0,96
huishouden met partner (ref.)	1	1	1
huishouden zonder partner	4,35*	2,21*	1,18
autochtonen (ref.)	1	1	1
westerse migranten	1,13	1,17	0,88
niet-westerse migranten	1,69	1,08	0,32
laag inkomen (ref.)	1	1	1
middeninkomen	1,19	1,05	1,73
hoog inkomen	0,96	0,65*	2,26*
werknemer/zelfstandige (ref.)	1	1	1
gepensioneerd	1,42	0,94	0,74
werkloos	3,18*	1,40*	1,12

* Significant verschil ($p < 0,05$).

Bron: SHARE (Survey of Health, Aging and Retirement in Europe), ronde 5 (scp-bewerking)

De resultaten laten zien dat een hogere leeftijd samenhangt met een grotere kans op het gebruik van professionele thuiszorg en informele zorg binnen het huishouden. Ook hebben vrouwen een grotere kans om professionele thuiszorg te gebruiken dan mannen. Personen uit huishoudens zonder een partner hebben een grotere kans op het gebruik van professionele thuiszorg en informele zorg dan personen met partner in het huishouden, hoewel deze associatie niet statistisch significant is voor informele zorg binnen het huishouden. Personen met een hoger inkomen hebben een kleinere kans op het gebruik van informele zorg buiten het huishouden, maar een grotere kans op het gebruik van informele zorg binnen het huishouden, vergeleken met personen met een lager inkomen. Werklozen (incl. personen die niet kunnen werken vanwege ziekte en huismannen/-vrouwen) hebben

een grotere kans op het gebruik van professionele thuiszorg en informele zorg buiten het huishouden dan werkenden.

7.6 Slotbeschouwing

Het overkoepelende motto waaronder het gezondheids- en zorgbeleid is samen te vatten, is zelfredzaamheid; dat geldt zowel voor de curatieve als voor de langdurige zorg. Voor de langdurige zorg gaat dit motto samen met de decentralisatie naar de gemeenten, waarvan op dit moment nog niet te zeggen valt hoe die uitpakt op het gebruik van langdurige-zorgvoorzieningen.

Dit hoofdstuk richt zich meer op de gezondheidstoestand dan op de zorgverlening. Belangrijkste conclusie van dit hoofdstuk is dat het goed gaat met de gezondheidstoestand van de Nederlanders als we ons richten op de levensverwachting en afgeleide maten. Bijzonder is de ontwikkeling van de levensverwachting op hoge leeftijd (≥ 80 jaar), en dan met name de levensverwachting van oudere mannen. Die is de afgelopen tien jaar net zo sterk gestegen als in de ruim vijftig jaar daarvoor, van 1950 tot 2004. Medische en preventieve zorg zijn hier voor een groot deel verantwoordelijk voor. De uitbreiding van de medische zorg heeft wel tot een kostenexplosie geleid. In hoofdstuk 2 is getoond hoe de kostenstijging van de zorg zich tussen 2003 en 2013 ontwikkeld heeft. Vooral tussen 2003 en 2006 zijn de kosten van de intramurale curatieve zorg sterk gegroeid; tussen 2006 en 2010 groeiden vooral de kosten van extramurale curatieve zorg.

Voor de extramurale langdurige zorg zullen vooral ouderen steeds meer een beroep moeten doen op informele zorg. Een aantal factoren is voorspellend voor het gebruik van professionele thuiszorg en informele zorg. Zo zien we dat, wanneer we rekening houden met andere kenmerken, personen van huishoudens met een partner minder extramurale zorg gebruiken, en dat personen die niet werken (excl. de gepensioneerden) meer zorg gebruiken.

Door de extramuralisering van de zorg wonen steeds meer ouderen thuis. Hoofdstuk 2 laat zien dat het aandeel 85-plussers dat woont in een instelling gedaald is van 30,3% in 2002 naar 22,8% in 2014. De toename van het aantal zelfstandig wonende oude ouderen is niet zonder risico's. De zorg aan thuiswonende kwetsbare ouderen is intensief. Veel huisartsen zeggen niet voldoende tijd te hebben voor deze patiëntengroep en zij ervaren de wachttijd voor opname in verpleeghuis als problematisch (LHV 2015). Bovendien hebben kwetsbare ouderen meestal minder capaciteiten en sociale hulpbronnen om de zorg te mobiliseren die ze zich wensen.

Het algemene beeld is dat middengroepen (gedefinieerd naar opleidingsniveau) ook voor gezondheid, gezondheidgerelateerd gedrag en zorggebruik een middenpositie innemen. Voor de levensverwachting gaat dat voor mannen helemaal op, voor vrouwen is het beeld dat de levensverwachting van hoogopgeleiden en middelbaar opgeleiden eerst ongeveer

gelijk is, maar dat die van de hoogopgeleiden verder doorstijgt dan de levensverwachting van de middelbaar opgeleiden. Opvallend is dat de levensverwachting van vrouwen met alleen basisonderwijs sterk achterblijft bij die van vrouwen met andere opleidingsniveaus. Bij afgeleide gezondheidsmaten als de gezonde levensverwachting en de levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen nemen de middelbaar opgeleiden eveneens een middenpositie in. Opvallend is wel dat voor beide maten de hoogopgeleide vrouwen de meeste gezondheidswinst boeken.

Bij gezondheidgerelateerd gedrag ligt het aandeel rokers onder hoogopgeleiden ver onder het niveau van de laag- en middelbaar opgeleiden. Van een welvaartgerelateerd probleem als obesitas hebben laag- en middelbaar opgeleiden in toenemende mate last. Onder hoogopgeleiden is geen toename van obesitas waarneembaar.

Bij het gebruik van zorg zijn laagopgeleiden vaak oververtegenwoordigd. Voor een deel is dat toe te schrijven aan het feit dat vele laagopgeleiden ouderen zijn. Alleen bij het bezoek aan de tandarts zijn hoogopgeleiden duidelijk oververtegenwoordigd. Voor professionele thuiszorg en informele zorg, zien we dat de middengroep het meest lijkt op de hogeropgeleiden. De lageropgeleiden nemen een afwijkende positie in, door het gebruik van relatief veel professionele thuiszorg ten opzichte van informele zorg.

Middelbaar opgeleiden zijn voor gezondheid en zorg vooral een middencategorie. In zowel wetenschap als beleid is de positie van de middengroepen nergens ter discussie gesteld. Steeds gaat het om de positie van de laagopgeleiden versus de hoogopgeleiden. De in dit hoofdstuk gepresenteerde cijfers zijn geen reden om de aandacht meer op de middengroepen te gaan richten.

Wat de betreft de levensverwachting en afgeleide maten is de conclusie dat het goed gaat met de gezondheid van de Nederlandse burgers; dit is ook te zien aan de stijgende levensverwachting van ouderen. Medische en preventieve zorg zijn hier voor een groot deel verantwoordelijk voor. In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat (alleenstaande) ouderen ook veel langer zelfstandig wonen. Dat past in een beleid van extramuralisering en zelfredzaamheid. Gevaar is wel dat onder de oudste ouderen het aantal zelfstandig wonende kwetsbare ouderen zal toenemen, waarbij het maar de vraag is of de (medische) zorg daar voldoende op toegerust is. De bezorgdheid die huisartsen hierover onlangs hebben geuit, is een serieus te nemen signaal.

Noten

- 1 Bron: GGZ Nederland.
- 2 Bron: Nederlands Jeugdinstituut.
- 3 Het voordeel van deze maat is dat deze onafhankelijk is van de leeftijdsopbouw en dat verschillende sociale groepen onderling vergeleken kunnen worden zonder dat verschillen in leeftijdsopbouw een versturende rol spelen. De levensverwachting in minder dan goede gezondheid wordt meestal niet gerapporteerd, maar volgt uit de simpele som: totale levensverwachting minus de levensverwachting in goed ervaren gezondheid.

- 4 Voor de berekening van de levensverwachting zonder beperkingen zijn gegevens gebruikt over de aanwezigheid van beperkingen; deze zijn verkregen met zeven vragen over activiteiten betreffende mobiliteit, gezichtsvermogen en gehoor. Voor de berekening van de levensverwachting zonder chronische ziekten worden zelfgerapporteerde gegevens gebruikt over de aanwezigheid van tien groepen chronische ziekte. Voor de berekening van de levensverwachting in goede geestelijke gezondheid worden antwoorden gebruikt op vijf vragen naar gevoelens van geluk, somberheid en kalmte.
- 5 Voor de verbetering van de gezondheidstoestand sinds 2001 is een hoge prijs betaald, zegt Mackenbach, en wel middels een kostenexplosie in de uitgaven aan gezondheidszorg. Waar Nederland rond het jaar 2000 in Europees verband nog in de middenmoot stond als het ging om de kosten van de zorg (8% bnp voor gezondheidsuitgaven, cijfers Wereldbank), staat Nederland anno 2013 aan de top (12,9% bnp voor gezondheidsuitgaven, cijfers Wereldbank) zie Mackenbach 2015.
- 6 NTVG schreef: 'Van alle West-Europese landen heeft Nederland het hoogste vroege neonatale sterftecijfer (3,0 per 1000 levendgeborenen)' (Mohangoo et al. 2008).
- 7 Het aantal doodgeborenen na een zwangerschap van ten minste 24 weken plus het aantal levendgeborenen dat binnen zeven dagen na de geboorte is overleden.
- 8 Dat kan ermee te maken hebben dat mannen meer met fatale ziekten geconfronteerd worden (bv. ziekten die met roken samenhangen), later medische hulp zoeken dan vrouwen en ziekte wellicht onderreporteren (Oksuzyan et al. 2008).
- 9 Als we verder teruggaan in de tijd, dan is voor de levensverwachting 1995-1999 (samengenomen) het beeld iets anders. Voor mannen is er een groter verschil in levensverwachting tussen hoger- en lageropgeleiden (4,9 jaar) dan voor vrouwen (2,6 jaar). Onder mannen loopt de levensverwachting duidelijk op van 73,1 jaar (lageropgeleiden) tot 78 jaar (hogeropgeleiden). Onder vrouwen hebben de lageropgeleiden een duidelijk lagere levensverwachting (79,5 jaar) dan de middelbaar en hogeropgeleiden, voor wie de levensverwachting ongeveer 82 jaar bedraagt. Bij de gezonde levensverwachting en verwante indicatoren loopt voor zowel mannen als vrouwen de gezondheid trapsgewijs op met het opleidingsniveau (Herten et al. 2002).
- 10 Een minder goede psychische gezondheid of welbevinden is vooral terug te vinden onder arbeidsongeschikten. Tussen 2001 en 2009 is met name het aantal vrouwen met de hier gemeten psychische klachten afgenomen (Driessen 2011: 21).
- 11 Uit aanvullende analyses met individuele gegevens van de Gezondheidsenquête 2013 (CBS) voor zelfervaren gezondheid en psychische ongezondheid, blijkt dat de verschillen naar opleidingsniveau blijven bestaan wanneer rekening gehouden wordt met leeftijd en sekse.
- 12 Chronische ziekten in het Chronisch Ziekten Model van het RIVM: verschillende vormen van kanker (long, darm, maag, slokdarm, borst, prostaat), diabetes, acuut myocard infarct, chronisch hartfalen, beroerte, COPD, artrose, lage rugpijn.
- 13 Daarbij zijn voor de consumptie van groente, fruit en vis niet de strenge normen van het Voedingscentrum gehanteerd, maar de indeling die het CBS gebruikt.
- 14 CBS Persbericht, donderdag 23 april 2015 met een indeling in 5 categorieën naar opleidingsniveau.
- 15 Uit eigen aanvullende analyses met individuele gegevens van de Gezondheidsenquête 2013 (CBS) voor roken en alcoholconsumptie, blijkt dat de verschillen naar opleidingsniveau blijven bestaan wanneer gecorrigeerd wordt voor leeftijd en sekse.
- 16 Om aan de norm te voldoen moeten jongeren tot 18 jaar dagelijks een uur matig intensief bewegen, volwassenen tot 55 jaar een half uur op vijf dagen per week en ouderen boven de 55 jaar ook een half uur op minimaal vijf dagen, maar dan iets minder intensief. Zie voor een gedetailleerde beschrijving <http://www.nisb.nl/weten/normen.html>
- 17 Verschillen in matig overgewicht tussen de middelbaar opgeleiden en de laagopgeleiden zijn niet statistisch significant; verschillen tussen de middelbaar opgeleiden en de hoogopgeleiden zijn statistisch significant. Verschillen in ernstig overgewicht tussen de middelbaar opgeleiden en de laagopgeleiden en

tussen de middelbaar opgeleiden en de hoogopgeleiden zijn beide statistisch significant (SCP berekeningen met CBS Gezondheidsenquête 2013).

- 18 Verschillen tussen de middelbaar opgeleiden en de laagopgeleiden zijn statistisch significant voor contact met huisarts, medisch specialist en tandarts, en voor ziekenhuisopname met overnachting en dagopname. Verschillen tussen de middelbaar opgeleiden en de hoogopgeleiden zijn statistisch significant voor contact met tandarts en voor ziekenhuisopname met overnachting (SCP berekeningen met CBS Gezondheidsenquête 2013). Bij het gebruik van voorgeschreven medicijnen zijn er significante verschillen tussen alle opleidingsniveaus. Voor het gebruik van niet-voorgeschreven medicijnen zijn er significante verschillen tussen laag- en middelbaar opgeleiden en tussen laag- en hoogopgeleiden (toetsing door het CBS voor de tabellen uit de CBS Gezondheidsenquête 2014)
- 19 Ook na correctie voor leeftijd blijft er een significant verschil in tandartsbezoek naar opleidingsniveaus.
- 20 Middengroep: middelbaar onderwijs (ISCED 3+4; SOI 4).
- 21 Prevalenties gewogen naar steekproefname en non-respons.
- 22 Hebt u de afgelopen twaalf maanden professionele of betaalde hulp gekregen bij de volgende activiteiten vanwege fysieke, mentale of emotionele problemen: 1) hulp bij de persoonlijke verzorging (wassen, in en uit bed stappen, of aankleden), 2) hulp bij huishoudelijk werk (schoonmaken, strijken, koken), 3) Tafeltje dekje (maaltijden), 4) andersoortige hulp (bv. voor medicatie)?
- 23 Problemen bij het uitvoeren van alledaagse activiteiten: 1) 100 meter lopen, 2) ongeveer twee uur zitten, 3) opstaan uit een stoel na er langere tijd in gezeten te hebben, 4) verschillende trappen op lopen zonder te rusten, 5) een trap op lopen zonder te rusten, 6) buigen, knielen of hurken. 7) uw armen boven schouderhoogte reiken of uitstrekken, 8) grote objecten zoals een eetkamerstoel trekken of duwen, 9) gewichten van meer dan vijf kilo tillen en dragen, zoals een zware boodschappentas, 10) een muntje van de tafel pakken.

Literatuur

- Adler N.E., T. Boyce, M.A. Chesney, S. Cohen, S. Folkman, R.L. Kahn en S.L. Syme (1994). Socioeconomic status and health. The challenge of the gradient. In: *American Psychologist*, jg. 49, nr. 1, p. 15-24.
- Alberts, Susan C., Elizabeth A. Archie, Laurence R. Gesquiere, Jeanne Altmann, James W. Vaupel en Kaare Christensen (2014). The male female health survival paradox. A comparative perspective on sex differences in aging and mortality. In: Maxine Weinstein en Meredith A. Lane (red.), *Sociality, hierarchy, health. Comparative biodemography: a collection of papers*. Washington, DC: National Academy Press.
- Beer, J.A.A. de (2013a). *Een levensduur van meer dan 100 jaar: van uitzondering naar regel?* Geraadpleegd 14 september 2015 via <http://www.nidi.nl/nl/publications/webart/nidi-webart-2013-02>
- Beer, J.A.A. de (2013b). Crisis leidt tot meer zelfdodingen. In: *Demos: bulletin over bevolking en samenleving*, jg. 29, nr. 5, p. 7.
- Börsch-Supan A., M. Brandt, C. Hunkler, T. Kneip, J. Korbmacher, F. Malter, B. Schaan, S. Stuck en S. Zuber (2013). Data resource profile. The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE). In: *International Journal of Epidemiology* doi: 10.1093/ije/dyto88.
- Bruggink, J.W. (2009). Ontwikkelingen in (gezonde) levensverwachting naar opleidingsniveau. In: *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal 2009, p. 71-75.
- CBS (2014a). *Aantal zelfdodingen weer fors gestegen*. Webmagazine, maandag 8 december 2014. Geraadpleegd via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-4204-wm.htm>
- CBS (2014b). *Aantal 100-plussers verdubbeld sinds 2000*. Persbericht van 27 oktober 2014.
- CBS (2015). *Nederland eet onvoldoende groente, fruit en vis*. Persbericht van 23 april 2015.
- Chang, Shu-Sen, David Stuckler, Paul Yip en David Gunnell (2013). Impact of 2008 global economic crisis on suicide. Time trend study in 54 countries. In: *BMJ* 2013; 347. Geraadpleegd 17 september 2015 via <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.f5239>
- Driessen, Marian. (2011). *Geestelijke ongezondheid in Nederland in kaart gebracht*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Ediev, D.M. (2011). Life expectancy in developed countries is higher than conventionally estimated. Implications from improved measurement of human longevity. In: *Journal of Population Ageing*, jg. 4, nr. 1, p. 5-32.
- Faber, M.J., T. van Loenen en G.P. Westert (2014). *International health policy survey 2014. Onderzoek onder 55-plussers in 11 landen*. Nijmegen: IQ Healthcare.
- Glasner, Tina J., Catharina E.M. van Beijsterveldt, Gonneke Willemsen en Dorret I. Boomsma (2013). Meerlinggeboorten in Nederland. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 157, nr. A5962, p. 1-5.
- Goderis, B. (red.) (2015). *Countries compared on public performance. A study of public sector performance in 36 countries*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Herten, L.M. van, K. Oudshoorn, R.J.M. Perenboom, Y.M. Mulder, N. Hoeymans, D.J.H. Deeg, F.R.M. Portrait, A.E. Kunst, F. van Lenthe, J.C.M. Witteman, C.T.M. van Rossum en A.J.M. van Loon (2002). *Gezonde levensverwachting naar sociaal-economische status*. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid.
- Huber, M. (2014). *Towards a new, dynamic concept of health. Its operationalisation and use in public health and health-care and in evaluating health effects of food* (proefschrift). Universiteit Maastricht.
- Janssen, F., W.J. Nusselder, C.W.N. Looman, J.P. Mackenbach, en A.E. Kunst (2003). Stagnation in mortality decline among elders in the Netherlands. In: *Gerontologist*, jg. 43, nr. 5, p. 722-734.
- Kippersluis, H. van (2010). *Understanding socioeconomic differences in health. An economic approach* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Landelijke Huisartsen Vereniging, LHV (2015). *Huisartsen: Kwetsbare patiënt verdient meer zorg en aandacht*. Geraadpleegd op 2 november 2015 via <https://www.lhv.nl/actueel/nieuws/huisartsen-kwetsbare-patiënt-verdient-meer-zorg-en-aandacht>

- Mackenbach, J.P. (2010). *Ziekte in Nederland : gezondheid tussen politiek en biologie*. Amsterdam: Elsevier gezondheidszorg.
- Mackenbach, J.P. (2015). De prijs van gezondheidswinst. In: rvz, *Wil de penningmeester van de zorg nu opstaan?* (p. 16-19). Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- Mackenbach, J.P., I. Stirbu, A.J. Roskam, M.M. Schaap, G. Menvielle, M. Leinsalu en A.E. Kunst (2008). Socioeconomic inequalities in health in 22 European countries. In: *The New England Journal of Medicine*, jg. 358, 5 juni, p. 2468-2481.
- Malter, F. en A. Börsch-Supan (red.) (2015). *SHARE Wave 5. Innovations & methodology*. Munich: MEA, Max Planck Institute for Social Law and Social Policy.
- Marmot, M., S. Stansfeld, C. Patel, F. North, J. Head, I. White, E. Brunner, A. Feeney en G. Davey Smith (1991). Health inequalities among British civil servants: the Whitehall II study. In: *The Lancet*, jg. 337, nr. 8754, p. 1387-1393.
- Marmot, M. (2005). *The status syndrome. How social standing affects our health and longevity*. New York: Holt.
- Mohangoo, A.D., S.E. Buitendijk, C.W.P.M. Hukkelhoven, A.C.J. Ravelli, G.C. Rijninks-van Driel, P. Tamminga en J.G. Nijhuis (2008). *Hoge perinatale sterfte in Nederland vergeleken met andere Europese landen: de Peristat-II-studie*. Geraadpleegd 2 november 2015 via <https://www.ntvg.nl/artikelen/hoge-perinatale-sterfte-nederland-vergeleken-met-andere-europese-landen-de-peristat-ii/volledig>
- Oeppen, J. en J.W. Vaupel (2002). Broken limits to life expectancy. In: *Science*, jg. 296, nr. 5570, p. 1029-1031.
- Oksuzyan, A., K. Juel, J.W. Vaupel en K. Christensen (2008). Men: good health and high mortality. Sex differences in health and aging. In: *Aging Clinical and Experimental Research*, jg. 20, nr. 2, p. 91-102.
- Peters, Frederik, Wilma Nusselder, Nadine Reibling, Christian Wegner-Siegmundt en Johan Mackenbach (2015). Quantifying the contribution of changes in healthcare expenditures and smoking to the reversal of the trend in life expectancy in the Netherlands. In: *BMC Public Health* 2015, jg. 15, 6 oktober, p. 1024.
- Plaisier, I. en M. de Klerk (2015). *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RIVM en PREN (2015). *Factsheet Zwangerschap en geboorte*. Geraadpleegd 2 november 2015 via http://www.zonmw.nl/nl/programmas/programma-detail/zwangerschap-en-geboorte/actueel/?tx_zonmw-data_pi1%5Bmode%5D=1&tx_zonmwdata_pi1%5Btt_news%5D=4845&chash=10fc4a11ab27c33f1b44bacco8d2e1b8
- rvz (2011). *Preventie van welvaartsziekten*. Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- SFK, Stichting Farmaceutische Kengetallen (2015). Gebruik antidepressiva groeit al jaren met gemiddeld 3%. In: *Pharmaceutisch Weekblad*, jg. 150, nr. 11.
- SZG (2009). *Een goed begin, veilige zorg rond zwangerschap en geboorte*. Den Haag: Stuurgroep zwangerschap en geboorte.
- TK (2012/2013). Van systemen naar mensen. Brief van de minister en staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 8 februari 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 32620, nr. 78.
- Toffolutti, V. en M. Suhrcke (2014). Assessing the short term health impact of the Great Recession in the European Union. A cross-country panel analysis. In: *Preventive Medicine*, jg. 64, p. 54-62.
- Trimbos (2015). *Factsheet alcohol en ouderen in de verslavingszorg in Nederland (2004-2013)*. Geraadpleegd 2 november 2015 via <https://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/bericht/?bericht=1525>
- who Regional Office for Europe (2013). *Review of social determinants and the health divide in the who European Region*. Geraadpleegd 13 september 2015 via <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-policy/health-2020-the-european-policy-for-health-and-well-being/publications/2013/review-of-social-determinants-and-the-health-divide-in-the-who-european-region.-final-report>

8 Maatschappelijke en
politieke participatie
en betrokkenheid

8 Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker

- Anders dan in andere Europese landen, blijft in Nederland de politieke activiteit achter bij wat men op basis van het (hoge) percentage vrijwilligers zou verwachten.
  - De afgelopen jaren is er minder gedoneerd; de omvang van het vrijwilligerswerk is grotendeels stabiel gebleven. Hoewel sommige vormen van politieke participatie, zoals verkiezingsopkomst, een daling laten zien, zijn Nederlanders tegenwoordig vaker op internet politiek actief en boycotten we de laatste jaren sneller producten.
  - Het aantal leden van politieke partijen is begin 2015 voor het eerst in de afgelopen tien jaar gedaald onder de 300.000. Niet alle partijen laten een daling zien; zo heeft D66 haar ledental over deze periode meer dan verdubbeld. Ook de aanhang van vakverenigingen blijft dalen in ledental (en vergrijst).
  - Inwoners van kleine gemeenten participeren meer, zowel maatschappelijk als politiek, dan inwoners van grote gemeenten. Wel spannen inwoners van grote gemeenten zich vaker in voor een kwestie van (inter)nationaal belang en boycotten ze ook vaker producten.
  - Hogeropgeleiden verrichten vaker vrijwilligerswerk, maar lageropgeleide vrijwilligers besteden er veel uren aan.
-

8.1 Inleiding

Vanuit de overheid worden Nederlanders de laatste jaren aangespoord allerlei zaken zelf op te pakken in plaats van ze aan de staat over te laten: de participatiesamenleving. Bij dergelijke aansporingen ligt de nadruk vooral op het zelf dingen doen als Nederlands burger in plaats van op meedenken en meebeslissen met politici en ambtenaren (Van Houwelingen et al. 2014). Gemeenten proberen – onder invloed van de decentralisaties en de bezuinigingen – op allerlei manieren hun inwoners te bewegen taken op zich te nemen en meer zorg te gaan dragen voor zichzelf en elkaar. Zo lijkt het erop, hoewel harde cijfers ontbreken, dat er her en der in het land op lokaal niveau nieuwe burgerinitiatieven ontstaan op het gebied van de (informele) zorg (Mensink et al. 2013). Dit is ook wat door de overheid van burgers in de toekomst verwacht wordt: niet de minister, maar de burgemeester of wethouder moet het eerste aanspreekpunt worden voor allerlei zaken. We zullen inderdaad aanwijzingen vinden dat de maatschappelijke en politieke inzet zich de afgelopen jaren meer heeft gemanifesteerd op het lokale niveau.

Een tweede belangrijk aandachtspunt in dit hoofdstuk is de ontwikkeling van verschillen in maatschappelijke en politieke participatie tussen bevolkingsgroepen. De mogelijke toename van verschillen is niet alleen een zorg in Nederland, maar ook in andere landen, met name in de Verenigde Staten (Murray 2012; Putnam 2015; Stiglitz 2012). We zullen in dit hoofdstuk vooral kijken naar verschillen tussen opleidingsniveaus en daarbij, in lijn met het aandachtspunt van dit boek, extra kijken naar de positie van de middengroep.

8.2 Participatie en politieke betrokkenheid in Europa

In figuur 8.1 vergelijken we Nederland met 26 andere Europese landen. We vergelijken de deelname aan vrijwilligerswerk en aan politieke activiteiten. Er worden soepele eisen gehanteerd om als politieke participant te worden aangemerkt. Daardoor vertoont de grafiek voor heel Europa veel meer politieke participanten dan vrijwilligers; dit is echter een artefact van de meting. Het gaat om de posities van landen in de verschillende verhoudingen tussen beide soorten participatie.

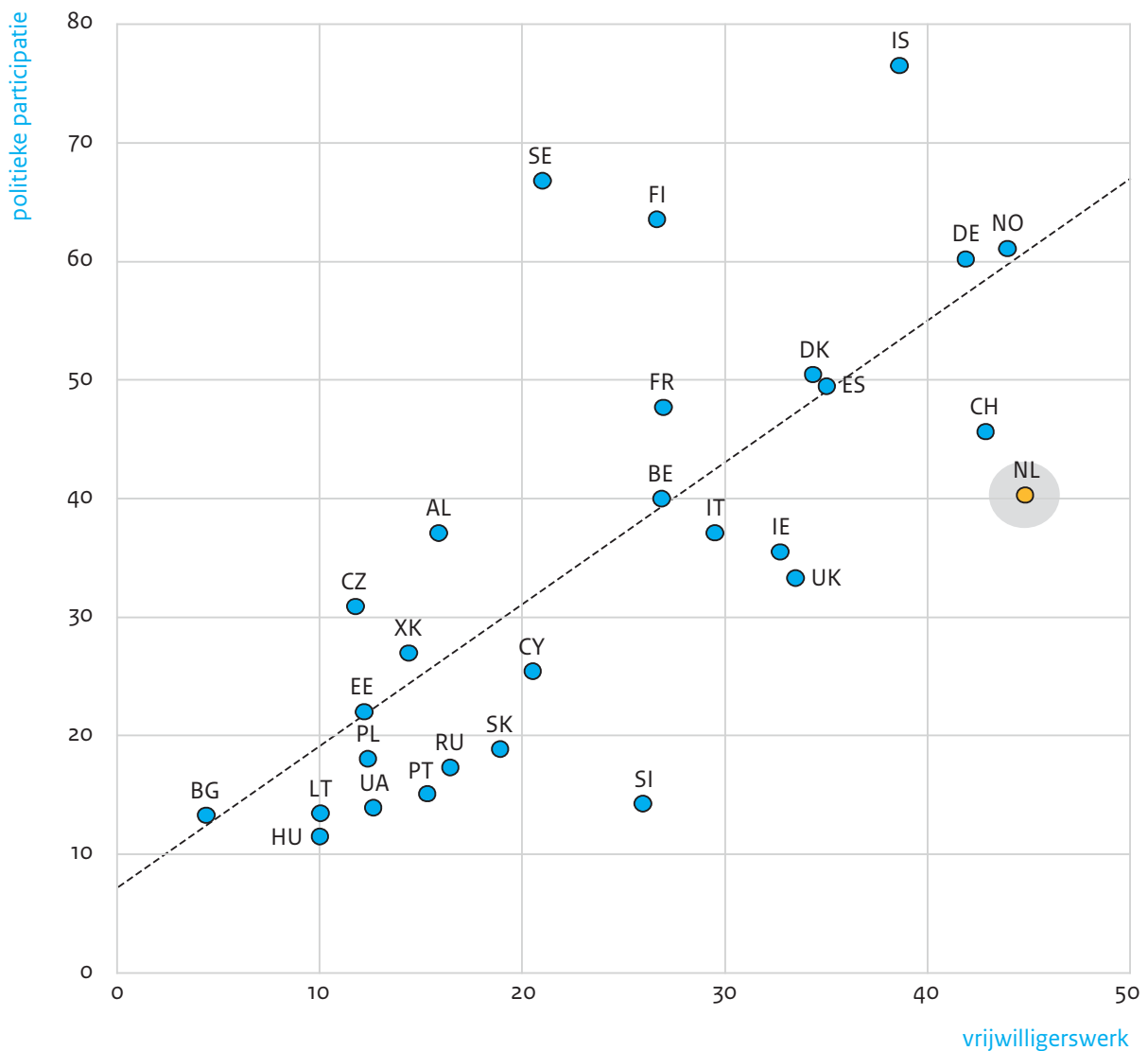
De gestippelde lijn in figuur 8.1 toont de samenhang en laat zien dat er een positieve relatie is tussen beide soorten participatie:¹ naarmate er in een land meer vrijwilligerswerk wordt gedaan, is de bevolking ook politiek actiever (en andersom). In Zweden, Finland en IJsland is men opvallend vaak politiek actief en in Nederland blijft de politieke activiteit juist achter bij wat men op basis van het percentage vrijwilligers zou mogen verwachten. Dat percentage is in Nederland het hoogste van alle landen. Met uitzondering van Zwitserland is er in alle landen op individueel niveau een positieve relatie tussen vrijwilligerswerk en politieke activiteit.² De referendumcultuur in Zwitserland leidt er vermoedelijk toe dat ook veel Zwitsers die niet als vrijwilliger actief zijn, toch politiek participeren.

De sterke correlatie tussen vrijwilligerswerk en politieke activiteit kan komen doordat beide soorten participatie nauw verwant zijn; zij doen een beroep op dezelfde vaardigheden en voorkeuren van mensen. Ook kunnen mensen door hun sociale participatie betrokken raken bij de politiek (o.a. Van der Meer en Van Ingen 2009; Dekker 2014) of andersom.

Figuur 8.1

Veel vrijwilligers in Nederland

Vrijwilligerswerk^a en politieke participatie^b in 27 landen, personen van 18 jaar en ouder, 2012-2013
(in procenten)

- a Respondenten die antwoordden ‘minstens twee keer per jaar’ op de vraag ‘Hoe vaak bent u in de afgelopen 12 maanden betrokken geweest bij vrijwilligerswerk of werk voor liefdadigheidsinstellingen?’
- b Respondenten die ja antwoordden op de vraag ‘Er zijn verschillende manieren om te proberen in Nederland dingen te verbeteren of om te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan. Heeft u in de afgelopen 12 maanden een van de volgende dingen gedaan?’
  - 1) contact opgenomen met een politicus, landelijke of gemeentelijke ambtenaar, 2) actief geweest in een politieke partij of actiegroep, 3) actief geweest in een andere organisatie of vereniging, 4) een sticker of badge gedragen voor een campagne, 5) deelgenomen aan een geoorloofde openbare demonstratie, 6) bepaalde producten geboycot.

Boven de aangegeven regressielijn wordt relatief veel politiek geparticipeerd, eronder wordt relatief veel vrijwilligerswerk gedaan.

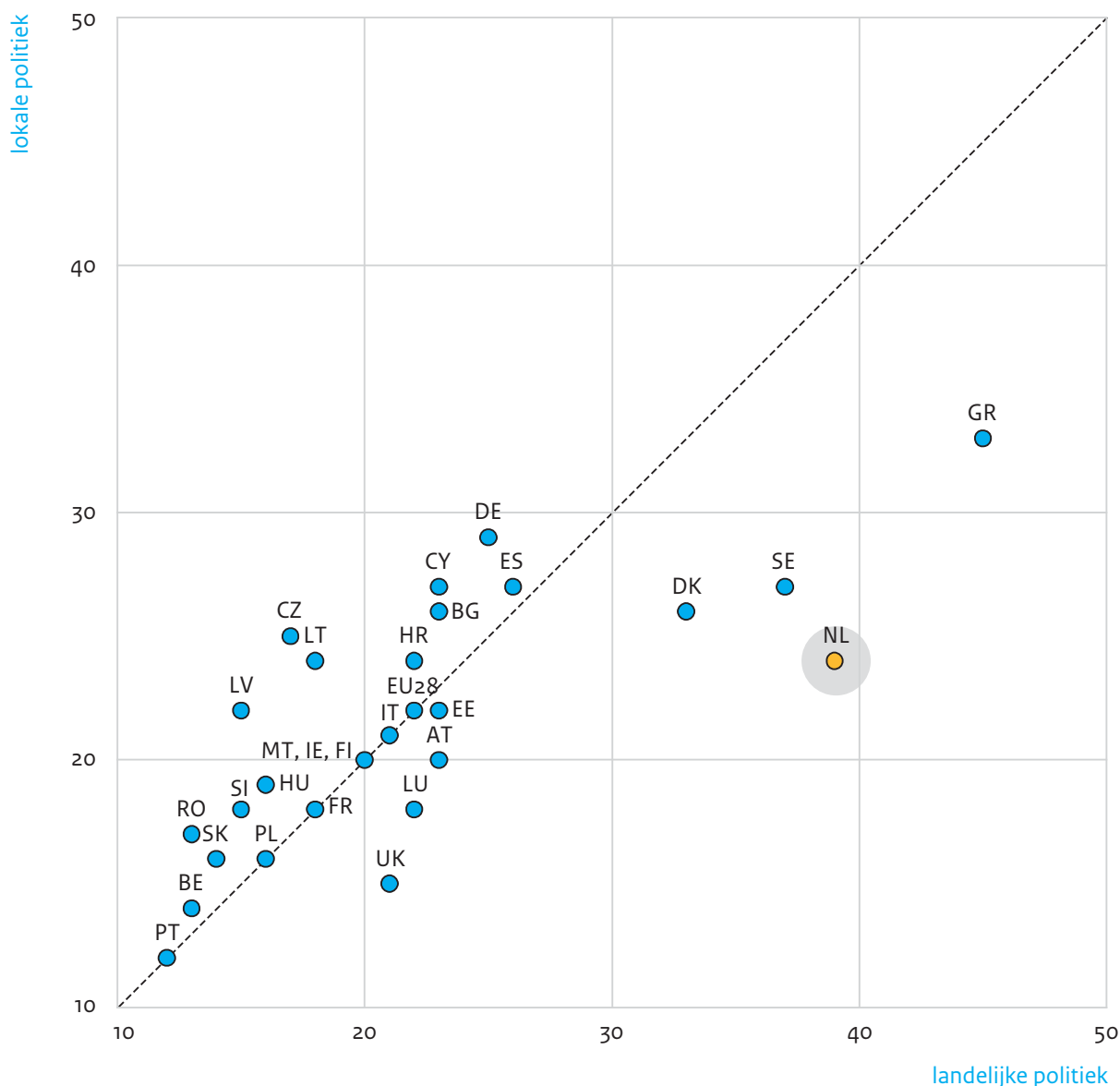
Bron: SCP (ESS'12/'13)

In figuur 8.2 vergelijken we de mate waarin in Europa over lokale en nationale politieke kwesties wordt gepraat in de vriendenkring. Ook bij deze metingen zijn wel vraagtekens te plaatsen, maar de combinatie geeft toch een indruk van de mate waarin politiek een rol speelt in het leven van mensen en, meer nog, van het relatieve belang van de landelijke en lokale politiek.

Figuur 8.2

Nederlanders hebben weinig interesse in de lokale politiek

Lokale en nationale politieke interesse^a in 29 landen, personen van 15 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

a 'Als u met vrienden of familie samen bent, zou u dan zeggen dat u geregeld, soms of nooit praat over nationale (lokale) politieke aangelegenheden?' Weergegeven in de figuur is het percentage 'geregeld'. Boven de aangegeven diagonaal wordt er meer over de lokale politiek gepraat, onder de diagonaal meer over de nationale politiek.

Bron: Europese Commissie (EB 83.3)

In Portugal en België is politiek het minst vaak een onderwerp van gesprek onder vrienden, in Griekenland het meest. Veel landen zitten op of rond de diagonaal waarop even vaak over lokale als nationale politieke kwesties wordt gesproken. In Griekenland, Denemarken, Zweden en Nederland is er duidelijk meer belangstelling voor de landelijke dan voor de plaatselijke politiek.³ Dat is niet voor het eerst zo. Eind 2013 hebben we in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) al eens geconstateerd dat Nederlanders, in vergelijking met andere Europeanen, weinig belangstelling hebben voor de lokale politiek (Dekker et al. 2013: 25). Dit komt mogelijk doordat Nederlandse gemeenten, anders dan in andere Europese landen, geringe autonomie hebben. Nederlandse gemeenten hebben bijvoorbeeld weinig eigen belastinginkomsten. Hetzelfde is overigens het geval bij Britse gemeenten en ook in het Verenigd Koninkrijk is de interesse in de lokale politiek gering. Een van de mogelijke gevolgen is dat de lokale (politieke) pers in Nederland minder sterk ontwikkeld en ook minder interessant is dan de landelijke pers. Het politieke vakmanschap en daardoor de aantrekkelijkheid ('theaterwaarde') van het Haagse politieke bedrijf is bovendien groter. Het gevolg van dit alles is dat Nederlanders, vergeleken met de landelijke politiek, minder goed op de hoogte zijn van wat er speelt in de gemeenteraad. Tegelijkertijd echter krijgt het gemeentebestuur een hoger rapportcijfer dan de politiek in Den Haag (Den Ridder et al. 2014: 30). In paragraaf 8.5 gaan we verder in op de relatie tussen gemeentegrootte en (politieke) participatie.

8.3 Participatie door de tijd heen

Donaties

Doneren Nederlanders de laatste jaren meer of minder geld aan goede doelen? Er lijkt sprake te zijn van een geleidelijke afname van het gemiddelde gedoneerde bedrag per huishouden. In 2007, nog net voor de crisis dus, gaf een Nederlands huishouden gemiddeld 260 euro aan goede doelen (tabel 8.1). Sindsdien is dit bedrag geleidelijk gedaald naar 232 euro in 2013. Overigens is het opvallend dat er wel meer geld wordt gedoneerd via erfenissen. Nalatenschappen worden dus belangrijker voor goede doelen.

Tabel 8.1

Nalatenschappen worden belangrijker voor goede doelen

Geefgedrag naar type doelen en type giften, 2003-2013 (in euro's en procenten)

	2003	2005	2007	2009	2011	2013
huishoudens die geld geven (%)	84	83	88	87	85	88
gemiddeld bedrag per huishouden (in euro's)	269	254	260	241	240	232
doelen in % van de geldgiften						
kerk en levensbeschouwing	46	43	51	47	40	40
gezondheid	17	15	16	17	13	11
internationale hulp	14	21	13	13	15	13
milieu, natuurbehoud en dierenbescherming	10	10	10	11	10	7
onderwijs en onderzoek	2	2	1	2	2	2
cultuur	1	2	1	2	2	3
sport en recreatie	2	2	2	3	2	2
maatschappelijke en sociale doelen	6	3	5	5	10	10
anders	2	2	1	3	6	8
totaal geldgiften (x mln. euro)	1576	1506	1650	1537	1489	1544
giften in natura ^a (x mln. euro)	323	349	295	401	340	400
totaal giften	1899	1854	1945	1938	1829	1944
andere bijdragen aan goede doelen ^b						
nalatenschappen	189	182	240	232	256	265
fondsen	196	431	339	387	294	290
bedrijven	2271	1.513	1639	1694	1378	1363
loterijen	369	396	394	461	498	494
totaal bijdragen aan goede doelen (x mln. euro)	4924	4376	4557	4712	4255	4356
idem als % van het bbp	1,0	0,9	0,8	0,8	0,7	0,7

a Dit betreft schattingen van de persoon zelf over de monetaire waarde van de gift in natura. Het ligt enigszins voor de hand dat men geneigd is de waarde van bijvoorbeeld een oude jas die men doneert, wat te hoog in te schatten.

b Door toegepaste correcties in 2007 verschillen deze cijfers enigszins van die in voorgaande publicaties van het onderzoek Geven in Nederland.

Bron: vu (GiN; ontleend aan Bekkers et al. 2015)

Vrijwilligerswerk

Op korte termijn (2012-2015) is het aantal vrijwilligers eerder iets af- dan toegenomen maar op de lange termijn (2004-2015) heeft zich geen duidelijke verandering voorgedaan (tabel 8.2).⁴

Tabel 8.2

Lichte afname van het aantal vrijwilligers

Vrijwilligerswerk in georganiseerd verband, personen van 18 jaar en ouder, 2004-2014/'15 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
verricht vrijwilligerswerk	24	25	27	27	28	26
zang-, muziek- of toneelvereniging ^a	2	3	4	3	3	3
sportvereniging	8	9	11	9	9	8
hobbyvereniging	3	2	3	3	3	2
politieke organisatie	1	1	1	1	1	1
vakbond, werknemers- of werkgeversorganisatie	1	1	1	1	1	1
godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie	6	6	6	6	6	5
school, crèche of peuterspeelzaal (oudercommissie, bestuur, enz.)	4	4	5	5	4	4
buren-, bejaarden-, gehandicaptenhulp	6	6	7	8	8	7
organisatie met maatschappelijke doelen (mensenrechten, natuur, enz.)	3	3	4	4	4	3
buurtvereniging of buurtcentrum	2	3	3	3	3	2
andere verenigingen of organisatie	5	7	8	9	9	7

a Voor deze en andere vormen van vrijwilligerswerk zijn alleen personen meegenomen die ook al eerder in de enquête hebben aangegeven vrijwilligerswerk te doen. Dit levert een iets selectiever criterium op.

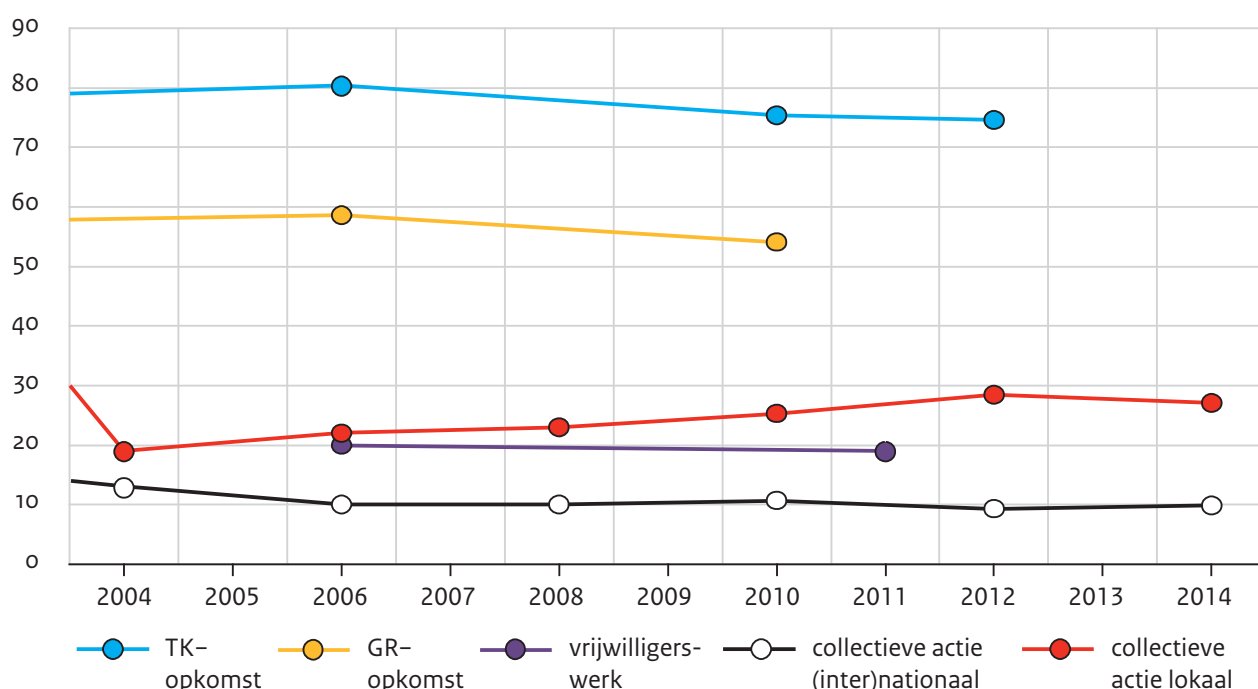
Bron: SCP (cv'04-'14/'15; sl'04-'14)

Ook tijdbestedingsgegevens laten geen duidelijk patroon zien: Nederlanders zijn niet meer of minder tijd aan vrijwilligerswerk gaan besteden. Wel zien we een verschuiving waarbij diegenen die vrijwilligerswerk verrichten, daar de laatste jaren meer tijd aan besteden (Van Houwelingen en De Hart 2013).

Zien we deze lichte afname (tabel 8.2) van het aantal vrijwilligers de laatste paar jaren ook terug als we naar andere cijferreeksen kijken? Ook andere vormen van maatschappelijke en politieke participatie (stemmen bij verkiezingen, samen met anderen iets doen voor de buurt of gemeente) zijn de laatste jaren gedaald en ook lijkt de langetermijnontwikkeling over de afgelopen tien jaar eerder een dalende dan een stijgende trend te laten zien, met uitzondering van iets doen voor de buurt of gemeente.

Figuur 8.3

Burgerparticipatie loopt iets terug

a Opkomst = feitelijke opkomst (percentage van kiesgerechtigden) bij verkiezingen voor de Tweede Kamer (TK) en gemeenteraden (GR).

Collectieve actie = heeft zich de afgelopen twee jaar met anderen ingespannen voor een lokale of (inter)nationale kwestie.

Vrijwilligerswerk = heeft blijkens eigen tijdregistratie vrijwilligerswerk verricht.

In 2010 is de vraagstelling voor de eerste twee vragen veranderd. Op basis van een dubbelmeting in dat jaar zijn de cijfers vanaf 2010 gecorrigeerd.

Bron: Kiesraad (opkomst); SCP (TBO'06-'11; CV'04-'14/'15)

Toch hoeven deze cijferreeksen niet per se automatisch te betekenen dat vrijwilligerswerk in Nederland onder druk staat. Immers, het is mogelijk dat niet de omvang en inzet, maar de vormen van vrijwilligerswerk aan het veranderen zijn, iets wat in onze cijfers niet tot uitdrukking komt.

Een interessante aanwijzing hiervoor is dat in het afgelopen decennium alleen lokale vormen van collectieve actie iets vaker lijken voor te komen (zie figuur 8.3), hoewel er de afgelopen jaren ook daar een terugloop waar te nemen was.

Hoewel harde cijfers ontbreken, zijn er inderdaad indicaties dat Nederlanders zich op lokaal niveau vaker inzetten, bijvoorbeeld in kleine informele verbanden (Van den Berg et al. 2011), coöperaties (De Moor 2015) of burgerinitiatieven (Blom et al. 2011; Hurenkamp et al. 2006; Van Xanten et al. 2011). Een goede indruk van de variëteit en het aantal maatschappelijke initiatieven op lokaal niveau is te vinden op www.maexchange.nl. Op het moment van schrijven staan op deze website 705 maatschappelijke initiatieven geregistreerd, variërend van het opwekken van lokale energie tot vrijwilligerswerk voor achterstandsjongeren of gezondheidsprogramma's voor kinderen met overgewicht. Door de grote variëteit aan lokale initiatieven en het ontbreken van betrouwbare en, vooral, complete cijfers over de frequentie en omvang van deze initiatieven, kunnen we niet met zekerheid zeggen of dit soort maatschappelijke initiatieven aan het toenemen zijn. Wellicht kunnen deze niet goed in ons bestaand cijfermateriaal worden gevangen.

Politieke participatie

Participatie neemt niet alleen toe of af, maar verandert dus. Dat geldt ook voor politieke participatie. Nederlanders gaan, zo hebben we eerder geconstateerd (Posthumus et al. 2013), de laatste jaren bijvoorbeeld minder snel demonstreren, schakelen minder snel een politieke partij in, gaan ook minder vaak naar een inspraak- of discussiebijeenkomst en nemen minder vaak contact op met een politicus of ambtenaar. Deze vormen van politieke participatie zijn dus afgenomen. Daarentegen zijn tegenwoordig meer Nederlanders via het internet politiek actief en ook het boycotten van producten (bv. omdat ze milieu-onvriendelijk of door kinderen gemaakt zijn) is toegenomen (tabel 8.3).

Niet alleen maatschappelijke participatie, maar ook politieke participatie lijkt de laatste jaren dus aan veranderingen onderhevig. Vooral de roep om meer directe politieke betrokkenheid van burgers – naast de conventionele parlementaire democratie – wordt de laatste jaren in allerlei publicaties gesignaleerd (Thomassen et al. 2014) of zelfs aangemoedigd (Reybrouck 2013), alhoewel deze discussies in ons land intussen ook al decennia oud zijn (Koning 1995). Weliswaar zijn in het verleden experimenten met directe vormen van democratie niet altijd een succes gebleken (Pans 2008), maar al decennia lang blijkt uit opiniepeilingen dat een meerderheid van de Nederlandse bevolking constant van mening is dat het goed zou zijn als belangrijke beslissingen in referenda aan de bevolking worden voorgelegd (zie hoofdstuk 3). Sinds 1 juli 2015 is het voor het eerst mogelijk om, met 300.000 handtekeningen, een (niet-bindend) raadgevend correctief referendum over een wet aan te vragen. Al wat langer, sinds 2006, bestaat het zogenaamde politieke burgerinitiatief. Daarmee kan men, met 40.000 handtekeningen, een onderwerp op de agenda van de Tweede Kamer plaatsen. Hoewel dit tot nu toe nog geen politiek resultaat heeft opgeleverd – twee derde van de verzoeken werd gelijk afgewezen (Bos en Pieterse 2012) en de

rest leverde na behandeling uiteindelijk geen resultaat op – wordt er de laatste jaren wel vaker gebruik van deze mogelijkheid gemaakt.

Tabel 8.3

Producten worden vaker geboycot

Politieke participatie,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004-2012 (in procenten)

	2004	2006	2008	2010	2012
contact opgenomen met een politicus, landelijke of gemeentelijke ambtenaar	14	15	14	17	14
in een politieke partij of actiegroep actief geweest	4	4	3	3	4
een sticker of badge gedragen voor een campagne	5	4	5	4	4
deelgenomen aan een handtekeningenactie	24	21	24	26	22
deelgenomen aan een geoorloofde openbare demonstratie	4	3	3	3	3
bepaalde producten geboycot	8	9	9	10	12

- a Bevestigend antwoord op de volgende vraag: ‘Er zijn verschillende manieren om te proberen in Nederland dingen te verbeteren of om te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan. Heeft u in de afgelopen 12 maanden een van de volgende dingen gedaan?’

Bron: SCP (ESS‘04-’12)

8.4 Organisaties en belangengroepen

Hoe staat het met de ontwikkeling in lidmaatschapscijfers? Volgens enquêtegegevens zijn nu ongeveer net zoveel Nederlanders lid van bijvoorbeeld een politieke partij of sportclub als tien jaar geleden. Maar wat vertellen de lidmaatschapscijfers van verenigingen en het aantal donateurs van stichtingen ons? Op basis van institutionele tellingen kan worden geconcludeerd dat het aantal leden en donateurs van natuurorganisaties, consumentenorganisaties, politieke partijen en vakbewegingen (als percentage van de bevolking van 18 jaar en ouder) sinds het begin van deze eeuw is gedaald (Posthumus et al. 2013: 184). Het aantal leden van de sportbonden die aangesloten zijn bij NOC*NSF is daarentegen sinds het begin van deze eeuw bijna twee keer zo snel gestegen als de omvang van de Nederlandse bevolking (Goossens et al. 2015: 126). We zullen drie typen maatschappelijke organisaties kort nader bekijken: vakverenigingen, politieke partijen en dorpsraden.

Vakverenigingen

Het totale aantal leden van vakverenigingen blijft geleidelijk dalen. In 2005 waren 1,9 miljoen mensen lid van een vakvereniging, in 2014 ongeveer 1,8 miljoen (tabel 8.4). Zoals bekend vergrijzen vakbonden en worden jongeren veel minder snel lid. Hadden in 2005 de vakcentrales nog bijna 100.000 leden die jonger waren dan 25 jaar, in 2014 was dit aantal gedaald naar iets meer dan 67.000. Over dezelfde periode nam het aantal leden van 65 jaar of ouder toe van ongeveer 215.000 tot bijna 300.000.

Tabel 8.4

Vergrijzing en daling van het aantal vakbondsleden

Aantal leden van vakverenigingen, 2005-2014 (in aantallen x 1000)

	2005	2007	2009	2011	2013	2014	Δ^a (%)
naar vakvereniging							
FNV	1194	1182	1197	1197	1142	1132	-5
CNV	347	335	336	341	291	287	-17
MHP	159	168	135	130	65	54	-66
overige vakbonden	199	194	219	207	294	289	45
totaal	1899	1878	1887	1876	1792	1762	-7
naar leeftijd							
< 25 jaar	100	83	74	74	61	67	-33
25 tot 65 jaar	1585	1576	1569	1533	1440	1395	-12
$\geq$ 65 jaar	215	220	244	269	291	300	40

a Percentuele verandering van het aantal vakbondsleden over de periode 2005-2014.

Bron: cbs (StatLine)

Politieke partijen

Ook het totale aantal leden van politieke partijen is de afgelopen jaren iets gedaald. In 2015 is voor het eerst sinds 2002, het aantal leden van politieke partijen gedaald tot onder de 300.000; in totaal waren op 1 januari 2015 295.326 Nederlanders lid van een politieke partij (tabel 8.5). Het verloop van de ledenaantallen per partij sinds 2005 laat zien dat vooral de drie grote klassieke middenpartijen – CDA, PvdA en VVD – de afgelopen tien jaar veel leden hebben verloren (ongeveer een kwart van hun ledenbestand). D66 is de enige partij die over dezelfde periode een forse toename van het ledenaantal (meer dan een verdubbeling) laat zien. Ook het aantal leden van de SGP is wat gestegen, terwijl het aantal leden van de ChristenUnie en SP licht is gedaald.

Tabel 8.5

Aantal partijleden loopt terug

Lidmaatschap van politieke partijen, 2005-2015

	2005	2007	2009	2011	2013	2015	Δ^a (%)
CDA	73.000	69.560	68.102	65.905	59.126	53.107	-27
ChristenUnie	24.235	26.673	26.745	25.480	24.080	23.521	-3
D66	11.744	10.462	12.432	21.599	23.105	25.190	114
GroenLinks	20.709	23.490	20.815	27.472	23.953	21.252	3
PvdA	61.111	62.846	56.507	55.549	55.564	49.155	-20
SGP	25.900	27.154	26.940	27.687	29.648	29.974	16
SP	44.299	50.740	50.444	46.308	45.815	42.679	-4
VVD	41.861	40.849	37.703	37.942	35.362	30.895	-26
totaal (incl. overige partijen)	304.970	318.144	307.700	319.552	314.940	295.326	-3

a Percentuele verandering van het aantal partijleden over de periode 2005-2015.

Bron: DNPP

Het laatste onderzoek onder partijleden in Nederland stamt uit 2008. Daaruit blijkt dat Nederlandse partijleden over het algemeen behoorlijk oud zijn (het gemiddelde CDA-lid is zelfs 67 jaar), hoewel dit natuurlijk verschilt per partij (het gemiddelde D66-lid zal, met de recente aanwas van veel jonge leden, minder oud zijn). Ook internationaal onderzoek laat zien dat partijleden over het algemeen wat ouder en ook vaker man zijn (Van Haute en Gauja 2015).

Dorpsraden

Politiek wordt natuurlijk niet alleen bedreven door leden van politieke partijen. Op lokaal niveau zijn overal in Nederland veel mensen politiek, maar ook maatschappelijk actief in allerlei dorps- en wijkraden. Uit een recente inventarisatie van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties blijkt dat er ongeveer 1200 van die dorps- en wijkraden zijn (Loots et al. 2013). In ongeveer de helft van alle gemeenten zijn geen dorps- en wijkraden aanwezig. Functies van dorps- en wijkraden zijn vooral belangenbehartiging en het bieden van een platform voor initiatieven vanuit het dorp of de wijk. Ook worden de raden door de gemeente vaak betrokken bij het ontwikkelen van het dorp of de wijk, door middel van convenanten en dorpsontwikkelingsplannen. De meerderheid van de dorps- en wijkraden in Nederland is een (privaatrechtelijke) vereniging of stichting. Bestuurders worden overwegend benoemd (en niet gekozen) en de meeste dorps- en wijkraden zijn afhankelijk van gemeentelijke subsidies. In vergelijking met het landelijk beeld zijn er relatief veel dorps- en wijkraden in herindelingsgemeenten. Vaak worden in kernen die zijn toegevoegd aan een andere gemeente dorpsraden ingesteld die deels de functie van de opgeheven gemeenteraad overnemen. Het kabinet erkent dat door herindelingen de afstand tussen burger en gemeente is toegenomen en dat dorpsraden dit proces kunnen tegengaan (BZK

2013). Hoewel er geen trendcijfers bekend zijn, mag dus verwacht worden dat, gezien de herindelingen van de afgelopen decennia, het aantal dorpsraden is toegenomen.

8.5 Gemeentegrootte en participatie

Sinds de oorlog hebben herindelingen ervoor gezorgd dat het aantal gemeenten in ons land ruim is gehalveerd, van 1015 in 1950 (Ringeling 2007) naar 393 begin 2015.⁵ Deze opschaling van de gemeenten vindt onder andere plaats om de gemeenten in staat te stellen diverse nieuwe taken uit te voeren die hun door het rijk worden opgelegd. Immers, zo is de redenatie, opschaling van gemeenten is noodzakelijk voor het creëren van voldoende bestuurskracht voor het uitoefenen van de vanuit de rijksoverheid nieuw gedelegeerde taken. Daarbij wordt van gemeenten verwacht dat ze, in ieder geval met betrekking tot de decentralisaties in het sociale domein, op hun beurt inwoners zo veel mogelijk zelf laten doen.

Deze decentralisaties zijn te recent uitgevoerd om nu al te kunnen nagaan of ze de maatschappelijke participatie inderdaad hebben vergroot. Op basis van de literatuur kan echter wel geconstateerd worden dat gemeentelijke schaalvergroting – een proces dat, zoals opgemerkt, de decentralisaties flankeert – de politieke participatie doet afnemen. Een recente grote studie naar het verband tussen de omvang van het lokale bestuur en politieke participatie in vier Europese landen waaronder Nederland, heeft dit bevestigd (Denters et al. 2014), net zoals een metastudie naar hetzelfde verband (Van Houwelingen 2015). Ook op landelijk niveau neemt de politieke participatie (fors) af met de toename van het electoraat. Terwijl bijvoorbeeld in kleine landen als Malta en IJsland maar liefst een kwart van het electoraat lid is van een politieke partij, daalt dit percentage voor een land als Nederland met een electoraat van meer dan 10 miljoen inwoners naar een paar procent (Weldon 2006: 472).

Maar hoe zit dit met maatschappelijke participatie? Neemt deze in Nederland ook af naarmate de omvang van gemeenten groter is? Vanuit de literatuur kunnen hiervoor twee tegengestelde verwachtingen geformuleerd worden (Denters et al. 2014: 17-22). Enerzijds zijn er auteurs die stellen dat schaalvergroting resulteert in anonimiteit en vermindering van (sociaal) vertrouwen, waarmee die een negatief effect heeft op de participatie. Anderzijds zijn er schrijvers die erop wijzen dat inwoners van grote steden meer (en ook meer diverse) mogelijkheden hebben om te participeren; vanuit deze aanname mag verwacht worden dat schaalvergroting en urbanisatie zullen leiden tot meer maatschappelijke participatie. Wat wijzen de cijfers uit zodra we diverse vormen van maatschappelijke en politieke participatie in Nederland afzetten tegen de omvang van een gemeente?

Tabel 8.6

Minder participatie in grote gemeenten

Diverse vormen van maatschappelijke en politieke participatie, naar gemeentegrootte, 2014-2015 (in procenten)

	< 25.000	25.000- 50.000	50.000- 100.000	>100.000
heeft u de afgelopen 12 maanden producten geboycot?	21	23	22	30
heeft u zich de afgelopen twee jaar actief ingespannen voor een kwestie van (inter)nationaal belang?	10	10	9	14
heeft u zich de afgelopen twee jaar actief ingespannen voor een kwestie van lokaal belang?	25	21	23	20
verricht u onbetaald vrijwilligerswerk voor ^a				
zang-, muziek-, toneel-, sport- of hobbyvereniging	19	15	12	8
politieke organisatie, vakbond, werknemers- of werkgeversorganisatie of een maatschappelijk doel	6	6	5	4
godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie	5	8	5	4
school, crèche, peuterspeelzaal, burenen-, bejaarden-, gehandicaptenhulp, buurtvereniging of buurtcentrum	14	13	14	7
andere vereniging of organisatie	8	8	7	6
verricht vrijwilligerswerk ^b	31	27	28	21
heeft u zich de afgelopen 12 maanden ingezet voor				
een nette en schone buurt	33	29	32	28
een veilige verkeerssituatie	22	20	21	15
het organiseren van activiteiten in de buurt	19	19	16	16
het adviseren of helpen van buurtgenoten die dat nodig hebben	44	40	39	34
het behouden of verbeteren van een voorziening	16	12	15	11

Tabel 8.6
(Vervolg)

	< 25.000	25.000- 50.000	50.000- 100.000	>100.000
groen in de buurt	26	19	23	19
het tegengaan van misdaad in de buurt	17	17	16	13
lokale inzet: heeft zich voor minstens een van bovenstaande zeven lokale doelen ingezet	59	57	59	52
heeft op een of meer van de bovenstaande wijzen geparticipeerd	83	79	82	76

- a Voor deze en andere vormen van vrijwilligerswerk zijn alleen personen meegenomen die ook al eerder in de enquête hebben aangegeven vrijwilligerswerk te doen. Dit levert een iets selectiever criterium op.
- b Verricht onbetaald vrijwilligerswerk, al dan niet voor een van de vijf genoemde soorten organisaties.

Bron: SCP (CV'14-'15)

Tabel 8.6 laat zien dat de meeste vormen van maatschappelijke participatie minder vaak voorkomen in grote dan in kleine gemeenten. Gemeenten met meer dan 100.000 inwoners laten een lagere algehele participatie zien dan gemeenten met een bevolking van tussen de 50.000 en 100.000 inwoners. Blijkbaar zijn vanaf 100.000 inwoners de voordelen van meer participatiemogelijkheden bereikt en vermindert de anonimiteit van de grote stad de participatie van haar inwoners.

Alle vormen van participatie worden minder intensief in de grote stad beoefend dan in een kleine gemeente. Er zijn echter twee uitzonderingen. Ten eerste vindt het boycotten van producten juist vaker in de stad plaats. Misschien is de aanwezigheid van een relatief jonge hoogopgeleide milieubewuste populatie in grote steden hiervoor een verklaring. Ten tweede spannen inwoners van grote steden zich vaker in voor een kwestie van (inter)nationaal belang, terwijl inwoners van kleine gemeenten zich juist het vaakst inspannen voor een onderwerp van lokaal belang. Hieruit kan men opmaken dat, zoals bekend, inwoners van grote steden doorgaans een meer kosmopolitische instelling hebben.

Uiteraard zijn er nog veel meer factoren die van belang zijn voor de mate waarin mensen maatschappelijk en politiek participeren, waaronder vanzelfsprekend ook individuele factoren zoals geslacht, leeftijd, kerkgang, inkomen en opleiding (Arends en Flöthe 2015). Maar ook als bijvoorbeeld gecorrigeerd wordt voor geslacht, leeftijd, kerkgang, inkomen en opleiding blijft de omvang van een gemeente een negatief effect uitoefenen op het verrichten van vrijwilligerswerk (tabel 8.7).

Maar hoe zit dit met inzet voor de eigen buurt? Onder 'lokale inzet' verstaan we het zich inspannen voor een of meer van de zeven lokale doelen genoemd in tabel 8.6. Te verwachten valt dat de schaal van de gemeente (nog) meer invloed heeft op de mate waarin men zich inzet voor de buurt dan bij vrijwilligerswerk het geval is. Dit blijkt echter niet zo te zijn, hoewel lokale inzet, net zoals vrijwilligerswerk, minder vaak wordt gedaan door inwoners van gemeenten met meer dan 100.000 inwoners, ook als we corrigeren voor achtergrondkenmerken als leeftijd, opleiding, kerkgang en inkomen.

Verschillen in opleidingsniveau worden in de volgende paragraaf besproken. Hier merken we op dat, opvallend genoeg, frequente kerkgangers eerder minder dan vaker lokale inzet betonen dan mensen die soms naar de kerk gaan. Frequente kerkgangers behoren op allerlei terreinen tot de maatschappelijk meest actieve groepen in Nederland, zoals onderzoek regelmatig heeft uitgewezen. Ze verrichten, zo blijkt ook uit onze gegevens (zie tabel 8.7), inderdaad (aanzienlijk) vaker vrijwilligerswerk dan onregelmatige kerkgangers. Echter, hun lokale inzet is niet groter dan dat van die laatste groep.

Tabel 8.7

Minder vrijwilligerswerk door jongeren, niet-kerkgangers en inwoners van grote gemeenten

Vrijwilligerswerk en lokale inzet, naar gemeentegrootte en andere achtergrondkenmerken, 2014-2015
(in *odds ratios*)^a

	vrijwilligerswerk		lokale inzet	
gemeente met minder dan 25.000 inwoners i.p.v. 50-100 000	1,16	1,16	1,00	0,90
25.000-50.000 i.p.v. 50.000-100 000	0,97	0,94	0,90	0,86
100.000 + i.p.v. 50.000-100 000	0,68**	0,69**	0,74*	0,77*
laagopgeleid i.p.v. middelbaar opgeleid		0,51***		0,94
hoogopgeleid i.p.v. middelbaar opgeleid		1,24		1,16
vrouw i.p.v. man		1,16		0,79*
jong i.p.v. middelbare leeftijd		0,65***		0,58***
oud i.p.v. middelbare leeftijd		1,07		0,98
klein besteedbaar huishoudensinkomen i.p.v. een gemiddeld inkomen		1,14		0,80
groot besteedbaar huishoudensinkomen i.p.v. een gemiddeld inkomen		1,19		0,92
gaat niet naar de kerk i.p.v. soms		0,62***		0,64***
gaat frequent naar de kerk i.p.v. soms		1,62***		0,77

a Een *odds ratio* (relatieve kansenverhouding) groter dan 1 betekent meer, en kleiner dan 1 betekent minder vrijwilligerswerk of lokale inzet dan de opgegeven referentiecategorie.

Significantie: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Bron: SCP (CV'14/'15)

Het is belangrijk te beseffen dat niet alleen individuele kenmerken zoals opleidingsniveau van belang zijn voor de frequentie waarmee wordt geparticipeerd. Maar omdat deze kenmerken makkelijk kunnen worden uitgevraagd in enquêtes, worden ze vaak meegenomen in multivariate analyses. Het gevolg hiervan is dat sociale of institutionele factoren, datgene wat Verba et al. (1979) de *community context of participation* noemen, zoals de omvang van een gemeente, in analyses vaak niet of nauwelijks worden meegenomen (Haddad 2007; Remmer 2010: 294; Oliver 2000) terwijl ze wel degelijk van belang zijn. Bovendien kunnen ze, misschien wel meer dan individuele factoren, vanuit de overheid worden bijgestuurd, waardoor ze voor het beleid eerder relevant (kunnen) zijn.

8.6 Middelbaar opgeleiden

Tabel 8.8 laat zien dat de middengroep het afgelopen decennium constant een niveau van maatschappelijke inzet laat zien dat ligt tussen dat van de lager- en hogeropgeleiden.

Tabel 8.8

Vrijwilligerswerk: middengroep doet haar naam eer aan

Maatschappelijke inzet naar opleidingsniveau, personen van 18 jaar en ouder, 2004-2014 (in procenten)

	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15
verricht minstens één uur vrijwilligerswerk per week						
lageropgeleiden	19	22	22	19	19	17
middengroep: mbo/havo/vwo	25	22	27	28	28	27
hogeropgeleiden	29	30	32	37	35	31
collectieve actie lokaal ^a						
lageropgeleiden	13	14	17	16	19	16
middengroep: mbo/havo/vwo	19	20	23	28	29	28
hogeropgeleiden	26	31	32	37	38	35
collectieve actie (inter)nationaal ^a						
lageropgeleiden	6	5	8	9	6	5
middengroep: mbo/havo/vwo	12	9	8	11	8	9
hogeropgeleiden	19	16	13	14	15	16

a Vanwege een andere vraagstelling is er gecorrigeerd op basis van een dubbelmeting voor een trendbreuk na 2010/'11.

Bron: SCP (cv'04-'14/'15)

Als we kijken naar vrijwilligerswerk en lokale collectieve actie tezamen, dan is de afgelopen tien jaar de afstand tussen de middengroep en de hogeropgeleiden, in procentpunten uitgedrukt, ongeveer gelijk gebleven, terwijl de afstand tussen de middengroep en de lageropgeleiden bijna is verdubbeld.

Een van de meest robuuste observaties in de literatuur is dat mensen maatschappelijk en politiek meer participeren naarmate ze hoger opgeleid zijn (Bovens en Wille 2010; Posthumus et al. 2013). Er zijn echter aanwijzingen in de literatuur te vinden dat opleidingsniveau hierbij vooral als een proxy fungeert voor meer fundamentele factoren als socio-economische status, intelligentie, persoonlijkheid of de mate waarin iemands ouders thuis over politieke kwesties spraken (Berinsky en Lenz 2011; Kam en Palmer 2008; Persson 2012). De precieze relatie tussen onderwijs en politieke participatie is hoe dan ook lastig en er bestaat geen eenduidigheid over de betekenis van de variabele 'opleidingsniveau' voor politieke participatie in de literatuur (Persson 2014).

In analyses worden hogeropgeleiden doorgaans afgezet tegen lageropgeleiden. Maar hoe staat het met de middengroep, de middelbaar opgeleiden? Sinds 2011 wordt aan respondenten in het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB) elk kwartaal gevraagd hoeveel uur ze wekelijks vrijwilligerswerk verrichten. Door het grote aantal waarnemingen (meer dan 20.000) stelt dit onderzoek ons in staat de (in dit geval zeven) verschillende opleidingsniveaus apart te bekijken (tabel 8.9).

Tabel 8.9

Hogeropgeleiden participeren meer

Participatie naar opleidingsniveau, personen van 18 jaar en ouder, 2011-2015 (in procenten)

	infor- mele hulp ^a	vrijwil- ligers- werk ^b	idem maar inten- sief ^c	stem- men ^d	politiek nieuws ^e	idem maar inten- sief ^f
lager onderwijs	36	34	16	70	68	31
lager beroepsonderwijs	45	34	14	72	67	28
middelbaar algemeen onderwijs	47	35	13	76	81	31
middelbaar beroepsonderwijs	48	37	11	79	78	23
hoger algemeen onderwijs	45	37	12	84	78	23
hoger beroepsonderwijs	51	46	13	91	89	25
hoger wetenschappelijk onderwijs	47	44	13	94	94	23

a Geeft gemiddeld minstens 1 uur per week hulp aan mensen buiten het huishouden.

b Verricht minstens 1 uur per week vrijwilligerswerk.

c Verricht minstens 5 uur per week vrijwilligerswerk.

d Gaat stemmen als er nu verkiezingen zouden zijn voor de Tweede Kamer.

e Volgt het landelijke politieke nieuws op hoofdlijnen of intensief.

f Volgt minstens 2 uur per dag het landelijke politieke nieuws.

Bron: SCP (COB'11/1-'15/3)

Inderdaad stijgt, zoals verwacht, het percentage dat vrijwilligerswerk verricht met het opleidingsniveau, van 34% voor mensen die alleen lager onderwijs hebben gevolgd naar 44% voor academisch opgeleiden. Overigens is het percentage mensen met een hoge beroepsopleiding dat vrijwilligerswerk doet niet lager dan dat van academisch opgeleiden. De middelbaar opgeleiden, dat wil zeggen mensen met een havo-, vwo- of mbo diploma, onderscheiden zich weinig van de lageropgeleiden, als we kijken naar wel of niet vrijwilligerswerk verrichten. De breuk bevindt zich tussen enerzijds de middelbaar en lageropgeleiden, van wie bijna twee derde geen vrijwilligerswerk verricht, en anderzijds de hogeropgeleiden, van wie iets meer dan de helft niet als vrijwilliger actief is.

Maar als we ons beperken tot de groep actieve vrijwilligers (derde cijferkolom in tabel 8.9) die meer dan vier uur per week vrijwilligerswerk verricht, dan draait dit beeld plotseling om. Niet de hogeropgeleiden, maar de lageropgeleiden lijken het vaakst veel vrijwilligerswerk te verrichten. Het verschil tussen academisch geschoolden en lageropgeleiden is 4 procentpunten.⁶ Hetzelfde patroon is herkenbaar als we de consumptie van (landelijk

politiek nieuws relateren aan het opleidingsniveau. Hogeropgeleiden geven in het algemeen vaker te kennen dat ze het landelijke politieke nieuws op hoofdlijnen of intensief volgen, maar het zijn de lageropgeleiden die het vaakst intensief, dat wil zeggen minstens twee uur per dag, het politieke nieuws volgen.

De middengroep valt op doordat die, net zoals lageropgeleiden, wat minder vaak vrijwilligerswerk verricht dan hogeropgeleiden, maar anders dan lageropgeleiden niet tegelijkertijd vaker meer dan vier uur per week vrijwilligerswerk doet. Tot slot wijst (logistische) regressie naar andere achtergrondkenmerken uit dat, naast lageropgeleiden, ook ouderen en mannen vaker veel vrijwilligerswerk verrichten.

Vinden we hetzelfde verband tussen bevolkingsomvang van gemeenten en het doen van vrijwilligerswerk als we kijken naar dit databestand? Tabel 8.10 laat zien dat dit inderdaad het geval is. Hoe groter de gemeenten, hoe minder vaak inwoners vrijwilligerswerk verrichten.⁷

Het is interessant dat er meer vrijwilligerswerk wordt verricht naarmate gemeenten kleiner zijn; in hoofdstuk 11 zien we eveneens dat de binding en sociale cohesie in niet-stedelijke (doorgaans ook kleine) gemeenten groter is.

Niet alleen is het opmerkelijk dat lageropgeleiden vaker intensief vrijwilligerswerk verrichten en het landelijke politieke nieuws vaker intensief volgen (zie tabel 8.9), nog opvallender is het dat, waar we altijd een (sterk) opleidingseffect vinden voor het wel of niet verrichten van vrijwilligerswerk, zo'n effect niet aanwezig is bij de lokale inzet. Opleiding speelt wel weer duidelijk een rol als we mensen vragen of ze zich de afgelopen twee jaar hebben ingespanssen voor een kwestie van gemeentelijk belang, voor een bepaalde groep in de gemeente of voor de buurt. Deze laatste vraag is algemener geformuleerd en wijst meer in de richting van politieke participatie, terwijl de zeven vormen van lokale inzet concrete activiteiten zijn. Wellicht kan dit het gevonden verschil verklaren. Hoe dan ook, hogeropgeleiden zetten zich, zo concreet gemeten, in ieder geval niet vaker voor de buurt in dan lageropgeleiden. Wel observeren we een (sterk) leeftijdseffect: mensen van middelbare leeftijd en ouderen doen meer voor de buurt dan jongeren. Mannen doen ook iets meer dan vrouwen.

Tabel 8.10

Kleine gemeenten goed voor vrijwilligerswerk

Opleidingsniveau en andere achtergrondkenmerken van het wel of niet verrichten van vrijwilligerswerk, 2011-2015 (in odds ratios)^a

laagopgeleid i.p.v. middelbaar opgeleid	0,72***
hoogopgeleid i.p.v. middelbaar opgeleid	1,50***
vrouw i.p.v. man	0,92*
jong i.p.v. middelbare leeftijd	0,69***
oud i.p.v. middelbare leeftijd	1,31***
woont in een gemeente met minder dan 25.000 inwoners i.p.v. 25.000-100.000 inwoners	1,22***
woont in een gemeente met meer dan 100.000 inwoners i.p.v. 25.000-100.000 inwoners	0,76***

a Een odds ratio (relatieve kansverhouding) groter dan 1 betekent meer, en kleiner dan 1 betekent minder vrijwilligerswerk of lokale inzet dan de opgegeven referentiecategorie.

Significantie: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Bron: SCP (COB'11/1-'15/3)

Het verschil tussen het wel of niet verrichten van vrijwilligerswerk tussen hoger- en lageropgeleiden is het grootst in de kleine gemeenten: 20% van de lageropgeleiden verricht vrijwilligerswerk in gemeenten met minder dan 25.000 inwoners; voor hogeropgeleiden is dit het dubbele. Het opleidingsverschil daalt vervolgens naar 9 procentpunten voor gemeenten tussen de 25.000 en 100.000 inwoners en stijgt daarna weer naar 14 procentpunten voor gemeenten groter dan 100.000 inwoners. Met andere woorden, vooral in kleine en grote gemeenten lijkt het opleidingseffect aanzienlijk te zijn.

8.7 Slotbeschouwing

De afgelopen tien jaar zijn er geen grote veranderingen waarneembaar in de maatschappelijke betrokkenheid van Nederlanders. De mate waarin Nederlanders vrijwilligerswerk verrichten is grotendeels stabiel gebleven. Wel zijn er aanwijzingen dat kleinschalige, lokale en informele vormen van vrijwilligerswerk in opkomst zijn, terwijl traditionele vrijwilligersorganisaties zoals vakbonden en kerken moeite hebben hun (vrijwilligers)bestand op peil te houden. Donaties zijn het afgelopen decennium iets afgenomen, vermoedelijk ook onder invloed van de economische crisis. Politieke participatie lijkt een gedaantewisseling te ondergaan. Het Malieveld ligt er misschien verlaten bij en verkiezingsbijeenkomsten worden slecht bezocht, maar Nederlanders zijn meer en meer op het internet politiek actief. Contact met een politicus of ambtenaar werd de afgelopen tien jaar minder vaak gezocht, maar producten werden vaker geboycot. Al met al is het aantal leden van politieke partijen gedaald naar het laagste niveau in de afgelopen tien jaar, maar dat geldt niet voor alle politieke partijen; D66 heeft haar ledenaantal bijvoorbeeld weten te verdubbelen.

In het algemeen zijn inwoners van kleine gemeenten meer maatschappelijk betrokken en participeren ze vaker dan inwoners van grote gemeenten. Het is echter zeker niet zo dat alle vormen van maatschappelijke en politieke inzet het meest voorkomen in de kleinste gemeenten. Wel zien we consistent dat de participatie in grote gemeenten (100.000+ inwoners) afneemt, ook als we rekening houden met kenmerken als leeftijd, kerkgang, opleidingsniveau en inkomen van de bevolking. Maatschappelijke inzet, politieke participatie en, in het verlengde hiervan, de lokale democratie zelf lijken dus te floreren in niet al te grote gemeenten. In zoverre lijkt het dus vanuit democratisch oogpunt een goede zaak om beslissingsbevoegdheden waar mogelijk op een laag gemeentelijk niveau neer te leggen, zoals de regering met de decentralisaties in het sociale domein beoogt. Deze ontwikkeling ging en gaat echter ook gepaard met grootschalige gemeentelijke herindelingen en een voornemen Nederlandse gemeenten te laten samengaan tot 100.000+-gemeenten die, zo laat dit hoofdstuk zien, een tegengesteld effect bewerkstelligen. Hier zien we dus dat twee beleidsdoelstellingen van hetzelfde ministerie – namelijk het creëren van 100.000+-gemeenten en het bevorderen van burgerparticipatie – elkaar lijken te bijten.

Het niveau van maatschappelijke betrokkenheid en participatie van middelbaar opgeleiden, de middengroep, ligt, zoals verwacht mag worden, ergens tussen die van lager- en hogeropgeleiden in. Afhankelijk van de exacte vraagstelling lijkt de middengroep qua maatschappelijke betrokkenheid en participatie soms iets meer op de lageropgeleiden en soms iets meer op de hogeropgeleiden, maar ze bevindt zich in beide gevallen tussen deze twee groepen in. Het is opvallend dat, terwijl lageropgeleiden vaker dan hogeropgeleiden meer dan vier uur per week vrijwilligerswerk verrichten, dit voor de middengroep niet het geval is. Het verschil in maatschappelijke participatie en betrokkenheid tussen lager- en hogeropgeleiden, is het grootst in kleine en grote gemeenten. Tot slot is de afgelopen tien jaar de afstand tussen de middengroep en de hogeropgeleiden ongeveer gelijk gebleven voor vrijwilligerswerk en lokale collectieve actie (tabel 8.8). De afstand tussen de middengroep en de lageropgeleiden is (in procentpunten) echter bijna verdubbeld. Lageropgeleiden dreigen hier dus verder achterop te raken. We vinden geen aanwijzingen voor afnemende participatie in de middengroep.

Noten

- 1 Pearsons $r = 0,72^{***}$. De relatie tussen beide zal enigszins worden overschat, omdat activiteiten als politieke participatie ook als vrijwilligerswerk zijn aan te merken en door respondenten twee keer zijn gemeld. Uit ander onderzoek weten we echter dat mensen vaak een scherp onderscheid maken tussen (sociaal) vrijwilligerswerk en politieke activiteit (vgl. Dekker en Steenvoorden 2008: 31-22). 'Politiek' is ook maar een klein terrein voor vrijwilligerswerk (Van Houwelingen et al. 2014: 41).
- 2 Gemiddelde $\phi = 0,23^{***}$; in Nederland $0,30^{***}$.
- 3 We ontleen deze informatie aan een enquête van de Eurobarometer, waarin ook wordt gevraagd naar de frequentie van gesprekken over Europese politieke kwesties. Die frequentie is overal het laagst. In de hele EU is dat 13% 'vaak', tegenover 22% voor lokale en nationale kwesties (figuur 8.2); in Nederland is dit met 22% nauwelijks minder dan lokaal (24%), maar veel minder dan nationaal (29%).

- 4 Vrijwilligerscijfers zijn overigens zacht (Dekker 2005) maar stabiliteit is de afgelopen jaren grosso modo wel steeds de uitkomst als men verschillende onderzoeken naast elkaar legt (zie ook het CBS (Arends en Flöthe 2015: 3)). Het eerder aangehaalde tweejaarlijkse onderzoek Geven in Nederland (Bekkers et al. 2015: 37) laat overigens wel een daling zien van het aandeel vrijwilligers: van 43% in 2004 naar 37% in 2014. Mogelijk wordt dit verschil veroorzaakt doordat voor dit onderzoek gebruik is gemaakt van paneldata terwijl de SCP en CBS gegevens zijn gebaseerd op een verse steekproef.
- 5 <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/classificaties/overzicht/gemeentelijke-indeling/2015/-default.htm>.
- 6 Overigens wijst een multivariate analyse met zowel opleidingsniveau als leeftijd uit dat dit grotendeels een leeftijdseffect is: onder lageropgeleiden bevinden zich veel ouderen.
- 7 Overigens doen volgens tabel 8.10 vrouwen eerder minder dan meer vrijwilligerswerk; in tabel 8.7 was er geen significant verschil. Vrouwen doen meestal meer wanneer naar onbetaalde arbeid wordt gevraagd, mannen meer wanneer naar activiteit in (leden)organisaties wordt gevraagd. Tabel 8.10 is echter gebaseerd op een vraag naar vrijwilligerswerk 'ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging'.

Literatuur

- Arends, J. en L. Flöthe (2015). *Wie doet vrijwilligerswerk?* Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek (Sociaal-economische trends 4).
- Bekkers, R., A. de Wit, B. Hoolwerf en E. Boezeman (2015). Geven van tijd: vrijwilligerswerk. In: R. Bekkers, T. Schuyt en B. Gouwenberg (red.), *Geven in Nederland 2014*. Amsterdam: Reed Business.
- Berg, E. van den, P. van Houwelingen en J. de Hart (2011). *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berinsky, J. en G. Lenz (2011). Education and political participation: exploring the causal link. In: *Political Behavior*, jg. 33, nr. 3, p. 357-373.
- Blom, R., G. Bosdriesz, J. van der Heijden, J. van Zuylen en K. Schamp (2011). *Help een burgerinitiatief!* Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Bos, R. en J. Pieterse (2012). *Het burgerinitiatief geëvalueerd door burgers*. Leiden: Netwerk Democratie / Instituut Maatschappelijke Innovatie.
- Bovens, M. en A. Wille (2010). *Diplomademocratie. Over de spanningen tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- BZK (2013). *Bestuur in samenhang. De bestuurlijke organisatie in Nederland*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- CBS (StatLine). Geraadpleegd <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=80598ned&D1=0&D2=-0&D3=0&D4=0-1,I&D5=a&HD=150720-1140&HDR=T,G2,G1,G3&STB=G4>.
- Dekker, P. (2014). Tocqueville did not write about soccer clubs. In: M. Freise en T. Hallmann (red.), *Modernizing democracy?* (p. 45-58). New York: Springer.
- Dekker, P. (2005). De deelname aan vrijwilligerswerk in Nederland, wat meten we ervan? In: *Vrijwillige inzet onderzocht*, jg. 2, p. 7-16.
- Dekker, P. en E. Steenvoorden (2008). *Continu onderzoek burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2008|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2013). *Burgerperspectieven 2013|4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Denters, B., M.J. Goldsmith, A. Ladner, P. Mouritzen en L. Rose (2014). *Size and local democracy*. Cheltenham: Edward Elgar.

- Goossens, R., A. Kuipers en R. van den Dool (2015). Sport infrastructuur: organisaties, accommodaties en vrijwilligers. In: A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2014* (p. 122-142). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haddad, M. (2007). *Politics and volunteering in Japan. A global perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haute, E. van, en A. Gauja (2015). Introduction: party membership and activism. In: Emilie van Hatue en Anika Gauja (red.), *Party members and activists* (p. 1-16). Londen: Routledge.
- Houwelingen, P. van (2015). Politieke participatie en de omvang van het lokaal bestuur. In: *Bestuurswetenschappen*, jg. 69, nr. 1, p. 47-65.
- Houwelingen, P. van, en J. de Hart (2013). Maatschappelijke participatie: voor en met elkaar. In: M. Cloin (red.), *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdbesteding van Nederlanders* (p. 116-139). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houwelingen, P. van, A. Boele en P. Dekker (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens en J. Duyvendak (2006). *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam / NICS Kenniscentrum Grote steden.
- Kam, C. en C. Palmer (2008). Reconsidering the effects of education on political participation. In: *Journal of Politics*, jg. 70, nr. 3, p. 612-631.
- Koning, H. (1995). *Directe democratie in Nederland. Een onderzoek naar de mogelijkheden van openbaarheid van bestuur, inspraak, referendum en volksinitiatief in onze rechtsorde*. Den Haag: Sdu Juridische & Fiscale Uitgeverij.
- Loots, J., A. Bakker en B. Duvivier (2013). *Dorps- en wijkraden in Nederland*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Meer, T. van der en E. van Ingen (2009). Schools of democracy? Disentangling the relationship between civic participation and political action in 17 European countries. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 2, p. 281-308.
- Mensink, W., A. Boele en P. van Houwelingen (2013). *Vrijwillige inzet en ondersteuningsinitiatieven. Een verkenning van Wmo-beleid en -praktijk in vijf gemeenten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Moor, T. de (2015). *The dilemma of the commoners. Understanding the use of common pool resources in long-term perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray, C. (2012). *Coming apart. The state of white America, 1960-2010*. New York: Crown Publishing Group.
- Oliver, J. (2000). City size and civic involvement in metropolitan America. In: *American Political Science Review*, jg. 94, nr. 2, p. 361-373.
- Pans, R. (2008). *De slag om de Domstad. De inside story over het Utrechtse burgemeestersreferendum*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Persson, M. (2012). Does type of education affect political participation? In: *Scandinavian Political Studies*, jg. 35, nr. 3, p. 198-221.
- Persson, M. (2014). Education and political participation. In: *British Journal of Political Science*, jg. 45, nr. 3, p. 689-703.
- Posthumus, H., P. van Houwelingen en P. Dekker (2013). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013* (p. 181-202). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Putnam, R. (2015). *Our kids. The American dream in crisis*. New York: Simon & Schuster.
- Remmer, K. (2010). Political scale and electoral turnout. Evidence from the less industrialized world. In: *Comparative Political Studies*, jg. 43, nr. 3, p. 275-303.
- Reybrouck, D. (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: Bezige Bij
- Ridder, J. den, M. den Draak, P. van Houwelingen en P. Dekker (2014). *Burgerperspectieven 2014|4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ringeling, A. (2007). Denken aan bestuurskracht. In: *Bestuurskunde*, jg. 16, nr. 2, p. 15-23.

- Stiglitz, J. (2012). *The price of inequality*. New York: Penguin Books Ltd.
- Thomassen, J.J.A., C. van Ham en R.B. Andeweg (2014). *De wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Prometheus.
- Verba, S., N.H. Nie en J. Kim (1979). *Participation and political equality. A seven-nation comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weldon, Steven (2006). Downsize my polity? The impact of size on party membership and member activism. In: *Party Politics*, jg. 12, nr. 4, p. 467-481.
- Xanten, H. van, J. Schonewille, J. Engelen en J. van de Maat (2011). *Sterke verhalen. Burgerinitiatieven voor voorzieningen in kleine dorpen*. Utrecht: Movisie.

9 Vrijetijdsbesteding

9 Vrijtijdsbesteding

Annemarie Wennekers, Mariëlle Cloïn, Andries van den Broek en Annet Tiessen-Raaphorst

---

- In 2013 waren Nederlanders een aanzienlijk deel van hun tijd met media bezig. Van de vrije tijd neemt mediagebruik al jaren het grootste deel in beslag en de tijd besteed aan media steeg tussen 2006 en 2011 zelfs met ruim een uur per week.
  - Het aantal Nederlanders dat wekelijks contact heeft met familie en vrienden/kennissen is tussen 2004 en 2014 vrij stabiel gebleven, maar wekelijks contact met burens daalde. In deze periode zijn er geen grote verschuivingen in de mate van sociaal isolement. Tussen 2006 en 2011 daalde de tijd besteed aan sociale contacten met meer dan een uur.
  - In 2014 sportte ruim de helft van de Nederlanders wekelijks. Deze sportdeelname is stabiel en voor Europese begrippen vrij hoog. Onder volwassenen is de grootste deelname en groei te zien bij sporten die individueel beoefend kunnen worden (o.a. hardlopen, fitness, fietsen).
  - Cijfers over cultuurparticipatie laten geen grote veranderingen in cultuurdeelname zien. Wel steeg tussen 2012 en 2014 het aantal mensen dat een museum bezoekt. Binnen populaire voorstellingen daalde het bereik van musicals, maar steeg dat van film en popmuziek.
  - De diversiteit van de vrijetijdsbesteding is tussen 2000 en 2011 afgenomen: Nederlanders zijn gemiddeld minder verschillende (niet-media)vrijtijdsactiviteiten gaan ondernemen.
-

9.1 De vrije tijd als onderdeel van kwaliteit van leven

Voor de kwaliteit van leven speelt (de invulling van) de vrije tijd een belangrijke rol. Iedereen heeft immers vrije tijd nodig om te ontspannen en bij te komen van het drukke leven van alledag, om leuke dingen te doen en vaardigheden en interesses te ontwikkelen (o.a. Haller et al. 2012). Ook in meer formele termen maakt de vrije tijd onderdeel uit van maten die de kwaliteit van leven en welzijn van burgers in kaart brengen (o.a. Brajsa-Zganec et al. 2011; Stiglitz et al. 2009; zie ook hoofdstuk 12). Net als op andere terreinen doen zich in de vrije tijd sociale verschillen voor. Een saillant verschil betreft dat tussen opleidingsgroepen. Veel vrije tijd was lange tijd een statussymbool, iets wat alleen de hogere klasse zich kon veroorloven. Inmiddels is dit patroon in veel westerse landen, waaronder Nederland, omgedraaid: doordat hoogopgeleiden veel tijd besteden aan betaalde arbeid en zorgtaken (zie hoofdstuk 6), hebben zij minder vrije tijd dan laagopgeleiden (o.a. Cloïn en Roeters, nog te verschijnen; Gershuny 2000; Giménez-Nadal en Sevilla 2012). De positie van middelbaar opgeleiden is vaak onderbelicht: zijn zij qua vrijetijdsbesteding de middengroep of zijn ze door de jaren heen meer op hoog- of op laagopgeleiden gaan lijken? Daarnaast zijn er verschillen tussen vrouwen en mannen, jong en oud, en is er een relatie tussen de hoeveelheid en besteding van de vrije tijd en (ervaren) gezondheid. Dit hoofdstuk besteedt aandacht aan deze verschillen: centraal staat waaraan Nederlanders hun vrije tijd besteden en welke sociale verschillen zich hierbij voordoen.

Als vrije tijd geldt volgens de gebruikelijke definitie alle tijd die niet in het teken staat van onderwijs, betaald werk en huishoudelijke zorgtaken (zoals schoonmaken, koken en zorg voor kinderen; zie hoofdstuk 6) (o.a. OECD 2009; Robinson en Godbey 1999). Ook de uren voor slaap, persoonlijke verzorging en eten en drinken gelden niet als vrije tijd (behalve eten bij vrienden en uit eten gaan). Wat er wel onder valt, zijn mediagebruik, sociale contacten, recreatieve activiteiten en ontspanning, maatschappelijke participatie (zie hoofdstuk 8) en vrijetijds mobiliteit. De vrije tijd omvat dus een breed scala aan activiteiten. In dit hoofdstuk zal de aandacht uitgaan naar mediagebruik en sociale contacten, sport en cultuur. Voor een algemene blik op de vrije tijd, zie kader 9.1.

Kader 9.1 Algemene blik op de vrije tijd

Voor het beschrijven van de hoeveelheid vrije tijd zijn ten opzichte van de vorige Sociale staat van Nederland geen nieuwe gegevens beschikbaar. Die zijn er weer na uitvoering van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van 2016. Op zich is dat niet problematisch: de tijdsbesteding verandert doorgaans niet heel snel. Over de periode 1975-2000 nam de hoeveelheid vrije tijd gestaag af (Breedveld en Van den Broek 2001), maar deze afname stagneerde tussen 2000 en 2005. Tussen 2006 en 2011 steeg de hoeveelheid vrije tijd ogenschijnlijk, maar de toename van 46,9 naar 47,8 uur per week bleek statistisch niet significant (Cloin 2013).

In 2011 werd, met 20,9 uur per week, het grootste deel van de vrije tijd aan mediagebruik besteed. Tussen 2006 en 2011 steeg bovendien de totale tijd besteed aan media, terwijl de tijd voor sociale contacten (verder) afnam (zie § 9.2). Ook daalde de reistijd in de vrije tijd van 4 uur in 2006 naar 3,6 uur in 2011. De tijd voor recreatieve activiteiten en ontspanning (13,5 uur) en maatschappelijke participatie (2,3 uur) was in 2011 nagenoeg gelijk aan die in 2006.

We lichten in tabel 9.1 enkele sociale verschillen in de totale hoeveelheid vrije tijd uit. Dan blijkt dat vrouwen minder vrije tijd hebben dan mannen. Dat verschil komt niet, zoals vaak aangenomen, doordat vrouwen meer tijd besteden aan verplichtingen zoals betaald werk en zorgtaken: daaraan besteden juist mannen meer tijd (zie hoofdstuk 6). Wel slapen vrouwen langer dan mannen en ze besteden meer tijd aan andere vormen van persoonlijke verzorging (zie Cloin 2013). Dat verklaart waarom zij minder vrije tijd overhouden. Jonge en oudere mensen hebben de meeste vrije tijd en mensen in de drukke middenfase van het leven de minste. Verder neemt de hoeveelheid vrije tijd af met het opleidingsniveau, waarbij middelbaar opgeleiden een tussenpositie innemen. Mensen die naar eigen zeggen in slechte gezondheid verkeren, hebben (noodgedwongen wellicht) meer vrije tijd dan gezonde mensen.

Tabel 9.1

Minste vrije tijd voor vrouwen, 35-49-jarigen, hoogopgeleiden en mensen met een (eigen ervaren) goede gezondheid

Hoeveelheid vrije tijd, naar achtergrondkenmerken, personen van 12 jaar en ouder, 2006 en 2011 (in uren per week)

	2006	2011
totaal	46,9	47,8
seks		
vrouwen	45,0	46,0
mannen	48,8	49,6
leeftijd		
12-19 jaar	44,9	46,9
20-34 jaar	42,4	43,2
35-49 jaar	39,6	40,2
50-64 jaar	51,1	49,6
≥ 65 jaar	60,6	62,1
opleidingsniveau		
laag	50,6	52,4
middelbaar	45,7	47,5
hoog	44,5	44,9
ervaren gezondheid ^a		
goed	46,0	46,3
slecht	51,9	53,4

a Gebaseerd op de vraag aan respondenten hoe het over het algemeen met hun gezondheid is gesteld. De antwoorden 'zeer goed' en 'goed' zijn samengenomen tot 'ervaren gezondheid goed' en de antwoorden 'gaat wel', 'slecht' en 'zeer slecht' tot 'ervaren gezondheid slecht'.

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11)

Veel beleid op het gebied van (deel)terreinen van de vrije tijd is enkele jaren geleden ingezet en loopt nog een aantal jaren door. Centraal in het sportbeleid voor 2011-2016 staan sport en bewegen in de buurt en een veilig sportklimaat (vws 2011). De centrale doelstelling van het mediabeleid om een 'onafhankelijk, gevarieerd en hoogwaardig aanbod, toegankelijk voor alle lagen van de bevolking' te waarborgen (vvd-PvdA 2012: 19) is ook nog van kracht. Nadat de politiek al jaren had aangestuurd op een sterkere oriëntatie van het culturele veld op de samenleving, kreeg dit in de voorbije jaren in het door Rutte I vastgestelde beleid in verscherpte mate vorm door het beperken van de overheidsbemoediging met cultuur en het vergroten van de rol van particulier initiatief. Via bezuinigen op cultuur, vooral op kunst, vond er een verschuiving van financiële verantwoordelijkheid plaats van

overheid naar culturele organisaties (Van den Broek 2012). Echter, met de brief 'Ruimte voor cultuur' (ocw 2015a) wordt voor de periode 2017-2020 een nieuwe koers ingeslagen: de cultuurbegroting wordt met een kleine 20 miljoen euro verruimd en de eisen voor het te behalen eigen inkomen van culturele instellingen worden niet verder aangescherpt.

9.2 Media en sociale contacten

Tussen 2006 en 2011 nam de totale tijd besteed aan media voor het eerst in jaren toe en zette de reeds lang ingezette daling van tijd voor sociale contacten verder door (tabel 9.2). Deze trends zijn terug te vinden binnen verschillende bevolkingsgroepen, maar wel zijn er enkele nuanceverschillen (zie ook Cloin 2013). Zo is het opvallend dat hoogopgeleiden hun mediatijdsbudget niet uitbreidden, maar laag- en middelbaar opgeleiden wel. Middelbaar opgeleiden bezuinigden daarnaast relatief sterk op de tijd voor sociale contacten (waaronder alle contacten zijn gerekend, of die nu face to face, via internet of (mobiele) telefoon plaatsvinden). Mensen met een slechte gezondheid besteedden aanzienlijk meer tijd aan media dan mensen die zich gezond voelden. Bij beide groepen daalde de tijd voor sociale contacten.

De toegenomen mediatijd lijkt niet verantwoordelijk voor de afname in tijd voor sociale contacten (Cloin et al. 2013; De Haan 2008). Die daling in tijd kent zijn oorsprong al ruim voor de verspreiding van internet, en internet heeft voor het sociale leven vooral een aanvullend karakter: Nederlanders die meer face-to-facecontact hebben, onderhouden ook meer contacten via telefoon of internet. Het beter in beeld brengen van online contact is wel een belangrijke uitdaging voor onderzoek. Nieuwe media bieden veel mogelijkheden voor kortdurende contacten (bv. via WhatsApp, Facebook of Twitter). Juist doordat deze activiteiten vaak zo vluchtig zijn, is het moeilijk ze goed te meten in dagboekonderzoek, terwijl ze opgeteld mogelijk wel een belangrijke bijdrage leveren aan de totale tijd besteed aan sociaal contact.

Hoewel het tijdsbudget voor sociale contacten is gedaald, laten andere onderzoeken meer stabiele cijfers zien als het gaat om het contact dat Nederlanders hebben met hun naasten. Zo blijkt uit het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (cv) dat het aandeel Nederlanders dat wekelijks contact heeft met familie al jaren net onder de 75% ligt. Het aandeel mensen dat wekelijks contact heeft met vrienden en kennissen ligt ongeveer 20 procentpunten lager en laat over de jaren ook weinig veranderingen zien. Het aandeel dat wekelijks contact heeft met burens lag in 2012 en 2014 (38% resp. 40%) wel lager dan in 2004 (47%).

Tabel 9.2

Meer tijd voor mediagebruik, minder tijd voor sociale contacten

Tijd voor media en sociale contacten, naar achtergrondkenmerken, personen van 12 jaar en ouder, 2006 en 2011 (in uren per week)

	mediagebruik (excl. online communicatie)		sociale contacten (incl. online communicatie)	
	2006	2011	2006	2011
totaal	19,6*	20,9*	8,6*	7,2*
sekses				
vrouwen	17,9*	18,9*	9,6*	8,3*
mannen	21,6	22,9	7,5*	6,1*
leeftijd				
12-19 jaar	19,3	21,5	8,2*	6,3*
20-34 jaar	16,9	17,1	8,5*	7,5*
35-49 jaar	16,2	17,4	7,9*	6,5*
50-64 jaar	21,4	22,0	8,9*	7,1*
≥ 65 jaar	27,2	28,4	9,8*	8,5*
opleidingsniveau				
laag	21,8*	24,4*	8,6*	7,7*
middelbaar	18,2*	20,9*	8,8*	6,9*
hoog	19,3	18,4	8,3*	7,2*
ervaren gezondheid				
goed	19,0	19,5	8,5*	7,0*
slecht	23,7	26,0	9,2*	8,0*

* Significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0,05$).

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11)

Naast de hoeveelheid tijd voor sociale contacten is de beleving en ervaren kwaliteit van sociaal contact een belangrijk gegeven. In hoeverre voelen mensen zich begrepen door en kunnen ze terecht bij anderen? Maken ze deel uit van een vriendengroep of voelen ze zich geïsoleerd? Dit soort vragen vormen ook onderdeel van het onderzoek Culturele veranderingen en bieden gezamenlijk een indicatie van sociale inclusie versus isolement, die door de jaren heen geen grote verschuivingen laat zien. In 2014 kon 6% van de bevolking als 'meest geïsoleerd' aangeduid worden en 31% als 'minst geïsoleerd', tegenover respectievelijk 5% en 34% in 2004.

Nieuwe ontwikkelingen in media(gebruik) in Nederland en daarbuiten

Niet alle media profiteerden van de groei in het mediatijdsbudget: de tijd voor gedrukte media daalde juist tussen 2006 en 2011. Tijd besteed aan televisiekijken en internet- en

computergebruik nam wel toe (zie Cloïn 2013). Door de verdere verspreiding van internet en de ontwikkelingen op het gebied van informatie- en communicatietechnologie zijn de mogelijkheden van mediagebruik toegenomen. Tussen bevolkingsgroepen bestaan echter verschillen in de mate waarin zij mee kunnen komen met deze veranderingen. Eerder SCP-onderzoek (Huysmans et al. 2004) liet zien dat laagopgeleiden een beperkter mediabezit en een eenzijdiger mediagebruikspatroon hebben dan hoogopgeleiden. Dat verschil blijkt ook nu nog actueel: in 2013 had 97% van de Nederlandse bevolking tussen 12 en 75 jaar thuis toegang tot internet, waarbij bijna alle hoog- en middelbaar opgeleiden internettoegang hadden, tegenover 92% van de laagopgeleiden (CBS 2014). Vooral internet via mobiele apparaten is sterk in opmars. Ook steeg het percentage internetgebruikers dat (bijna) dagelijks online gaat van 68% in 2005 naar 88% in 2013. De jongere leeftijdsgroepen lopen hierin voorop en meer mannen dan vrouwen zijn dagelijks online te vinden. Laagopgeleiden blijven ook in dit opzicht achter bij de middelbaar en hoogopgeleiden. In Europa gaat Nederland aan kop qua (bijna) dagelijks internetgebruik, op de voet gevolgd door Zweden en Denemarken (EC 2014a).

Om het mediagebruik in het veranderende medialandschap gedetailleerd in kaart te brengen is in 2013 een mediatijdsbestedingsonderzoek (Media:Tijd TBO) uitgevoerd door het SCP en verschillende media-onderzoeksorganisaties (zie Sonck en De Haan 2015). Onder mediatijd valt in dit onderzoek het gebruik van traditionele massamedia (televisie, radio en gedrukte media) in alle mogelijke verschijningsvormen (online en offline, op papier en digitaal, via vaste en mobiele media-apparaten), evenals gaming, computer- en internetgebruik, en gemedieerd communiceren (zoals socialmediagebruik, berichtenuitwisseling en telefoneren). Massamediagebruik en interpersoonlijke communicatie zijn hier samen genomen, omdat die activiteiten steeds meer verweven raken. Uit dit onderzoek blijkt dat Nederlanders op een doorsneedag (gemiddeld over alle dagen van de week heen) gemiddeld 7 uur en 22 minuten aan media besteden. Het merendeel van die tijd (3 uur 24 minuten) wordt media gecombineerd met andere algemene (niet-media)activiteiten zoals eten of reizen (multitasking); ruim een uur (1 uur 5 minuten) worden verschillende media-activiteiten gelijktijdig – al dan niet tijdens een andere algemene activiteit – uitgevoerd (mediamultitasking) en de overige tijd (2 uur 52 minuten) wordt volledig besteed aan één media-activiteit (mediasingletasking). Ondanks het feit dat de jongere leeftijdsgroepen veel media-apparatuur bezitten, gebruiken ze op een doorsneedag minder verschillende typen mediadragers (papier, vaste en mobiele apparaten) dan oudere leeftijdsgroepen en verrichten ze minder verschillende media-activiteiten. Laagopgeleiden bezitten en gebruiken niet alleen minder media-apparaten dan de middelbaar en hoger opgeleiden, maar verrichten ook minder uiteenlopende typen media-activiteiten op een dag (zie Sonck en De Haan 2015).

De maatschappelijke functie van media: informeren en sociale samenhang

Media kennen verschillende functies, zoals amuseren, maar hebben ook meer maatschappelijke functies als informeren, socialiseren en verbinden (McQuail 2000). De Raad voor Cultuur (2014a; zie ook WRR 2005) adviseerde de overheid om het mediabeleid meer op

deze maatschappelijke functies te richten, waarbij een centrale en verbindende rol voor de publieke omroep werd voorgesteld. In het recente voorstel van staatssecretaris Dekker voor wijziging van de Mediawet uit 2008 (ocw 2015b) staat een toekomstbestendige publieke omroep centraal, met als kerntaak educatie, cultuur en informatie. Amusement als doel op zich is geschrapt, maar kan wel ingezet worden als middel om educatieve, informatieve en culturele programma's voor een breed publiek aantrekkelijk te maken. In het veranderende medialandschap is de verwachting dat mensen zich steeds meer via digitale wegen zullen informeren, wat mogelijke negatieve effecten heeft voor gedrukte media. Volgens de overheid biedt dit echter ook mogelijkheden voor innovaties in nieuwsproductie en -consumptie (ocw 2013). In 2013 bleken de meeste mensen – en met name ouderen en laagopgeleiden – zich nog op een klassieke manier te informeren, via het kijken van nieuws op televisie en het lezen van een papieren krant (Sonck en De Haan 2015). Nieuwssites en -apps worden door meer mannen dan vrouwen gebruikt en ook besteden mannen hier meer tijd aan dan vrouwen. Meer hoogopgeleiden informeren zich via de digitale weg, maar de tijd die hieraan besteed wordt, verschilt weinig tussen opleidingsgroepen (tabel 9.3).

Tot eind jaren tachtig van de vorige eeuw stond televisiekijken in Nederland gelijk aan kijken naar de publieke omroep, maar sinds het openbreken van de mediamarkt is het aandeel van commerciële kanalen toegenomen. Welke verschillen zijn er tussen bevolkingsgroepen in het kijken naar publieke en commerciële zenders? Eerder tijdsbestedingsonderzoek vond met name leeftijdsverschillen bij het kijken naar de publieke omroep en opleidingsverschillen bij het kijken naar commerciële zenders (Huysmans et al. 2004); de Media:Tijd-gegevens laten eenzelfde beeld zien. In 2013 keek op een doorsneedag 46% van de bevolking (≥ 13 jaar) naar de publieke omroep en 52% naar commerciële zenders (tabel 9.4). Het aandeel ouderen dat naar de publieke omroep kijkt, ligt beduidend hoger dan het aandeel jongeren; commerciële zenders worden door meer laag- en middelbaar dan hoogopgeleiden bekeken. Sekse speelt bij beide typen zenders een rol: meer mannen dan vrouwen kijken naar de publieke omroep, en andersom bij de commerciële zenders.

Tabel 9.3

Verschillende bevolkingsgroepen informeren zich langs verschillende mediakanalen

Manieren van zich informeren via media op een doorsneedag, naar achtergrondkenmerken, personen van 13 jaar en ouder (in procenten) en deelnemers aan media-activiteiten (in uren:minuten per dag), 2013

	(live) nieuws kijken op tv ^a %	krant lezen op papier % tijd	krant lezen via apparaat % tijd	nieuwssites/ apps bezoeken % tijd
totaal	42	30 0:53	5 0:38	9 0:46
sekses				
vrouwen	42	28 0:48	4 0:34	6 0:33
mannen	41	31 0:59	6 0:41	12 0:52
leeftijd				
13-19 jaar	19	9 0:47	2 0:28	6 0:42
20-34 jaar	24	11 0:38	4 0:30	12 0:44
35-49 jaar	34	20 0:41	7 0:34	12 0:48
50-64 jaar	55	43 0:54	5 0:48	7 0:48
≥ 65 jaar	67	60 1:03	4 0:46	4 0:37
opleidingsniveau				
laag	52	34 0:54	4 0:44	5 0:45
middelbaar	40	24 0:50	5 0:34	8 0:46
hoog	35	33 0:57	7 0:39	13 0:43

a Hierover is geen betrouwbare informatie over de bestede tijd. Respondenten gaven per aaneensluitend tijdblok van tv-kijken aan naar welke programma's ze keken, maar niet bekend is hoe lang ze naar elk programma keken.

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd TBO'13)

Tabel 9.4

Publieke omroep kijken differentieert vooral naar leeftijd, commerciële zenders kijken naar opleidingsniveau

Kijken naar zenders van de publieke omroep (NPO 1, NPO 2, NPO 3) en commerciële zenders (RTL4, RTL5, SBS6, RTL7, RTL8, NET5, Veronica) op een doorsneedag, personen van 13 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

	publieke omroep kijken	commerciële zenders kijken
totaal	46	52
seks		
vrouwen	44	56
mannen	48	47
leeftijd		
13-19 jaar	25	43
20-34 jaar	25	49
35-49 jaar	39	56
50-64 jaar	59	53
≥ 65 jaar	74	51
opleidingsniveau		
laag	51	58
middelbaar	42	56
hoog	46	41

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd TBO'13)

Eenzijds leidde de komst van commerciële zenders tot een meer divers media-aanbod en meer keuzevrijheid bij het publiek, anderzijds was er de vrees dat de focus op entertainment en commercie ten koste zou gaan van de socialisatie- en informatiefunctie van media (Holtz-Bacha en Norris 2001). Was die vrees gegrond? Uit het Media:Tijd-onderzoek blijkt inderdaad een negatieve relatie tussen het kijken naar commerciële zenders en maatschappelijk vertrouwen. Kijkers naar commerciële zenders hebben in vergelijking met mensen die niet naar die zenders kijken gemiddeld minder vertrouwen in commerciële, politieke en rechterlijke instituties en zijn het over het algemeen vaker eens met de stelling dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen.

Hoe ziet dat verband eruit voor kijkers van de publieke omroep? De publieke omroep is door de overheid aangemerkt als potentiële versterker van sociale samenhang en uit analyses blijkt dat publieke-omroepkijkers het – in vergelijking met degenen die niet naar de publieke omroep kijken – vaker eens zijn met de stelling dat de meeste mensen over het algemeen te vertrouwen zijn. Ook hebben ze gemiddeld meer vertrouwen in commerciële, politieke en rechterlijke instituties, alsook in de media (zie ook Sonck en De Haan 2015). Benadrukt moet worden dat het hier gaat om zwakke verbanden en dat op basis van deze gegevens wel mogelijke verbanden tussen mediagebruik en sociale samenhang geconstateerd kunnen worden, maar geen causale richting van die verbanden. Zo zouden onderliggende waardepatronen en verschillende attitudes ertoe kunnen leiden dat men zowel

meer of minder vertrouwen heeft als meer of minder geneigd is naar publieke/commerciële zenders te kijken.

9.3 Sport

Het huidige rijkssportbeleid uit 2011 met centrale aandacht voor sport en bewegen in de buurt en een veilig sportklimaat loopt door tot eind 2016. Buurtsportcoaches moeten lokaal de brug vormen tussen sport en andere terreinen als onderwijs, (jeugd)zorg, kinderopvang en bedrijfsleven. Ook is er geld voor lokale stimuleringsprojecten, de zogenaamde Sportimpuls, waarbij er extra aandacht is voor projecten die zich richten op kinderen met overgewicht en kinderen uit gezinnen met een laag inkomen. Vooral ondernemende lokale sport- en beweegaanbieders gebruiken de Sportimpuls als (financiële) stimulans om (bestaande) plannen en ambities voor nieuw aanbod uit te voeren of om nieuwe doelgroepen te kunnen bereiken (Van Lindert et al. 2014).

Sport blijft vooral een lokale activiteit, bepaald door de inzet van burgers in georganiseerd, maar steeds vaker ook ongeorganiseerd verband. De gemeenten zijn daarin sterk faciliterend, doordat zij veel sportaccommodaties in eigendom of beheer hebben en deze tegen relatief lage tarieven aan verenigingen ter beschikking stellen. Over deze financieringsstromen lopen echter ook de nodige discussies, die gevolgen kunnen hebben voor de begrotingen van sportverenigingen, en daarmee mogelijk voor de prijs van sport voor hun leden. In 2013 gaf 93% van de gemeenten aan al te hebben bezuinigd op kosten van sportaccommodaties en op subsidies. In de nieuwe collegeakkoorden van 2014 zetten gemeenten deze lijn door en verwachten ze veel van een grotere zelfredzaamheid van sportverenigingen: die moeten meer beheers- en onderhoudstaken zelf uit gaan voeren (Hoekman en Van der Bol 2014). Desondanks betalen sportverenigingen die een accommodatie van de gemeente huren vaak minder dan de helft van de werkelijke kosten. De wet Markt en overheid, die in juli 2014 in werking is getreden, stelt echter dat gemeenten kostendekkende tarieven moeten gaan hanteren voor sportaccommodaties, tenzij de exploitatie van algemeen belang is of de markt er niet in voorziet. De meeste gemeenten hebben kunnen regelen dat deze uitzonderingspositie gegarandeerd is. Nieuwe vraagstukken voor de gemeenten zijn de afschaffing van vrijstelling van vennootschapsbelasting voor overheidsbedrijven per 1 januari 2016 en de hoogte van het btw-tarief, dat nu 6% is voor de sport. De politiek heeft de beslissing hierover voor zich uit geschoven (Janssen Lok 2015).

Aandeel wekelijkse sporters stabiel

Alle stimuleringsactiviteiten ten spijt is er weinig groei te zien in het aandeel Nederlanders dat wekelijks sport¹ (tabel 9.5). Achterstand is en blijft zichtbaar bij mensen met een lager opleidingsniveau, een slechtere gezondheid of matige/ernstige fysieke beperkingen. De sportdeelname van mensen met een hoger opleidingsniveau is de afgelopen tien jaar toegenomen, terwijl niet meer mensen met een lager of middelbaar opleidingsniveau aan sport zijn gaan doen. De verschillen naar opleidingsniveau worden daarmee eerder groter

dan kleiner. Bij de verschillende leeftijdsgroepen valt op dat de 65-plussers van nu meer aan sport doen dan die van tien jaar geleden. Twee op de vijf 65-79-jarigen is wekelijks sportief actief; bij de 80-plussers is dit een op de zes. Daarin is fietsen of wandelen in de vrije tijd – een belangrijke beweegactiviteit voor deze leeftijdsgroepen – nog niet meegerekend.

Tabel 9.5

Verschillen in sportdeelname tussen groepen in afgelopen tien jaar niet geslonken

Wekelijkse sportdeelname naar achtergrondkenmerken, personen van 12 jaar en ouder, 2002-2014 (in procenten)

	2002	2005	2008	2011	2014
totaal	51	52	52	52	51
seks					
vrouwen	51	53	52	52	50
mannen	50	52	52	53	53
leeftijd					
12-19 jaar	80	77	78	74	67
20-34 jaar	62	63	64	62	62
35-54 jaar	50	53	52	55	51
55-64 jaar	38	43	45	47	45
65-79 jaar	31	31	33	39	40
≥ 80 jaar	15	10	18	19	16
opleidingsniveau (≥ 25 jaar)					
laag	35	33	33	34	31
middelbaar	49	53	49	51	47
hoog	61	65	65	66	68
ervaren gezondheid					
uitstekend/(zeer) goed	54	56	56	53	57
matig/slecht	25	26	23	27	30

Bron: CBS (GE'02-'14)

Welke invloed is er vanuit beleid mogelijk om de achterstand in sportdeelname van bepaalde groepen in de samenleving kleiner te maken? Aangezien sportbeleid in financiële zin vooral voorzieningenbeleid is, zou daar een mogelijk aangrijpingspunt kunnen liggen. Over het algemeen zijn Nederlanders echter zeer tevreden over de beschikbare voorzieningen en het aanbod dat daarin georganiseerd wordt. Een paar groepen verschillen nog wel van het gemiddelde beeld. Zo blijken migranten van niet-westerse herkomst en mensen met een matige of slechte gezondheid vaker ontevreden over de accommodaties en de keuze aan sporten in hun omgeving. De sportdeelname blijft in deze groepen – ondanks de

stijgende sportdeelname door niet-westerse migranten – ook nog achter. Stedelingen zijn minder tevreden over de beweegmogelijkheden in de openbare ruimte (kernindicatoren-sportenbewegen.nl 2015).

Feitelijke situatie in Nederland en daarbuiten

Hoewel het gemeentelijke sportbudget voor 90% besteed wordt aan beheer en onderhoud van sportvelden en -hallen (Tiessen-Raaphorst 2015), gebruiken Nederlanders vooral de openbare ruimte als sportlocatie (41% van de bevolking). Gemeentelijke binnensport-accommodaties (18%), sportvelden (17%) en zwembaden (17%) worden door veel minder Nederlanders gebruikt om te sporten. De investering van de gemeente in onderhoud van openbare wegen en groenvoorzieningen kan daarmee als een extra aanvulling op het sportbudget worden gezien. Zie ook kader 9.2.

Sporttakken die in principe individueel beoefend kunnen worden (bv. hardlopen, fitness, fietssport, wandelsport) kennen de grootste deelname en groei bij volwassenen² (Van den Dool 2014). Het aandeel mensen dat actief is in een sportvereniging is de afgelopen tien jaar echter weinig veranderd: een derde van de bevolking (33%) was en is lid van een sportvereniging (Tiessen-Raaphorst 2015). 13% van de mensen die minstens twaalf keer per jaar sporten, doet dit altijd alleen; bijna de helft van de sporters (48%) sport zowel alleen als in een groep³ en 39% sport altijd in groepsverband. Of men nu alleen sport, in een groep of in een combinatie daarvan: zwemmen is overal populair. De mensen die altijd alleen sporten, doen daarnaast veel aan wandel- en fietssport. De mensen die altijd in een groep sporten, doen ook veel aan fitness en voetbal. De mensen die alleen en in groepsverband sporten, prefereren zwemmen, fitness en hardlopen. Een individuele sport beoefenen hoeft dus niet per se te betekenen dat men dit ook alleen doet (niet in de tabel, op basis van SCP/CBS (VTO'12)).

Kader 9.2 Clustering en multifunctioneel gebruik leidt tot minder sportaccommodaties

In de afgelopen tien jaar is het totale aantal gemeentelijke sportaccommodaties afgenomen (tabel 9.6). Achter dit totaalcijfer gaan echter verschillende ontwikkelingen schuil. Bij de zwembaden hebben gemeenten vooral de overdekte baden – die het hele jaar door te gebruiken zijn – opengehouden, terwijl openluchtzwembaden sterk in aantal zijn afgenomen. De overdekte sportaccommodaties zijn in aantal toegenomen, waarbij vooral meer multifunctionele ruimtes zijn ingericht. Het aantal openluchtsportaccommodaties is gedaald, maar dit heeft meer te maken met organisatorische clustering dan met afname van de sportruimte, aangezien het aantal wedstrijd-velden en -banen wel in aantal is toegenomen. Fitnesscentra zijn sinds 2000 sterk in aantal toegenomen. Het aantal sportverenigingen neemt af, maar het ledental van NOC*NSF is wel gestegen, wat duidt op vergroting van het gemiddelde ledenbestand per vereniging.

Tabel 9.6

Schaalvergroting sportaccommodaties en sportverenigingen

Sportvoorzieningen en sportverenigingen, 2003-2012 (in absolute aantallen)

	2003	2006	2009	2012
zwembaden	770	725	720	700
overdekte accommodaties	2.160	2.135	2.275	2.255
openluchtaccommodaties	4.000	3.730	3.750	3.750
met totaalaantal wedstrijd-velden/- banen	20.410	20.710	21.240	21.270
fitnesscentra				1.652 ^a
sportverenigingen aangesloten bij NOC*NSF	28.756	22.653	25.633	24.727

a In 2011.

Bron: CBS (Sportstatistieken 2003-2012); NOC*NSF (ledentallen 2003-2012)

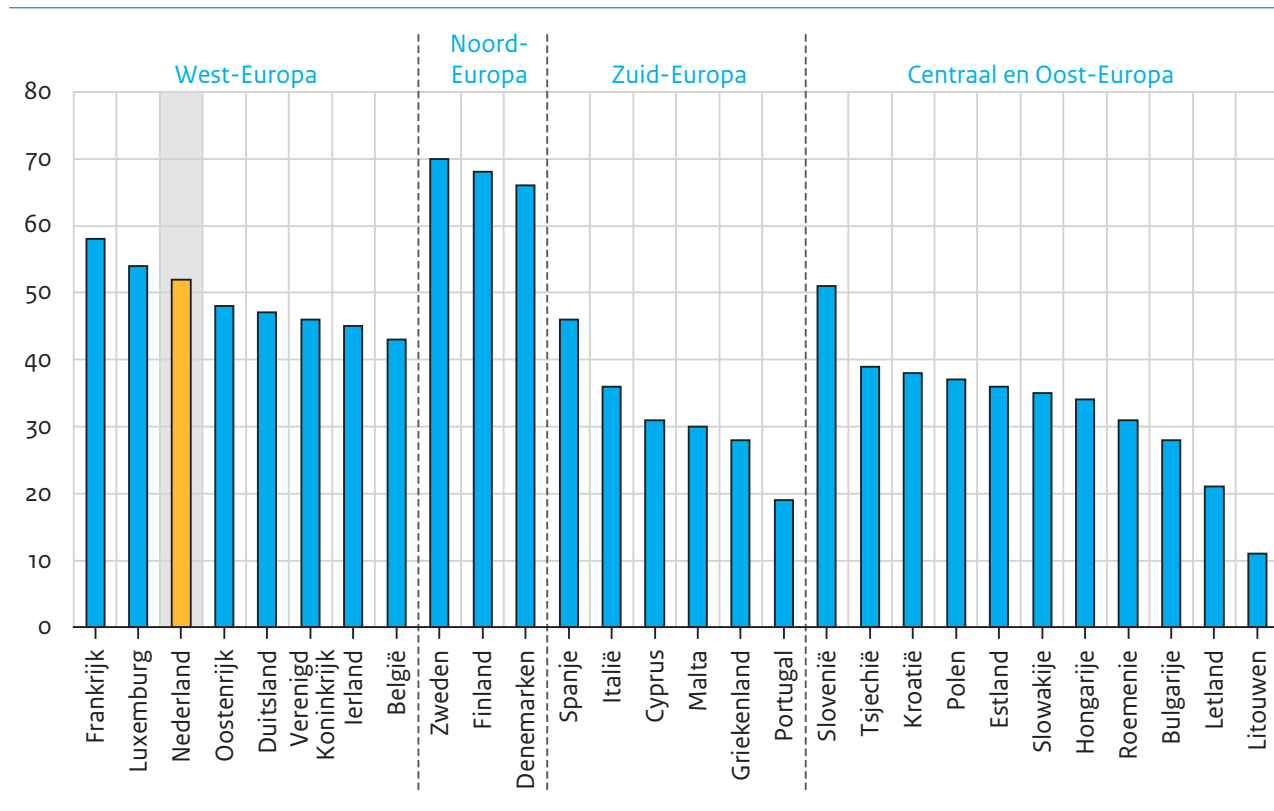

Ten opzichte van andere Europese landen ligt de sportdeelname in Nederland op een hoog niveau. Alleen inwoners van Frankrijk, Luxemburg, Zweden, Finland en Denemarken doen vaker iedere week aan sport (figuur 9.1).

Figuur 9.1

Sportdeelname in Noord-Europa het hoogst

Wekelijkse sportdeelname in 28 EU-landen, personen van 15 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

Bron: EC (2014b)

9.4 Cultuur

Voor de periode 2017-2020 is door minister Bussemaker een verruiming van de cultuurbegroting voorgesteld (ocw 2015a). Over de verder weg gelegen toekomst van de cultuursector hebben de Raad voor Cultuur (2014b) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Schrijvers et al. 2015) vergezichten geschetst. Wat daarvan eventueel op termijn tot beleid wordt verheven, hangt af van de mate waarin cultuur weer een prominere plaats krijgt in partijprogramma's, waar cultuur recentelijk juist veren moest laten (Van den Broek 2012).

Tot op heden is de lijn van Rutte I nog staand beleid, en dat beleid staat in het teken van bezuinigen, waarbij erfgoed wordt ontzien. Ook op provinciaal en lokaal niveau werd de broekriem vaker aangetrokken dan gevierd (Vinkenburg 2015). De provinciale coalitieakkoorden betreffen de periode 2015-2019 en de daarin vervatte afspraken vinden uiteraard nog niet hun weerslag in de nu beschikbare gegevens over ontwikkelingen in cultuur-

participatie. Het landelijke bezuinigingsbeleid is echter enige tijd eerder ingezet. Dat roept de vraag op of en in hoeverre de bezuinigingen doorwerken in het cultuurbereik (het aandeel van de bevolking dat instellingen en voorstellingen bezoekt). Daarbij zijn op voorhand diverse nuanceringen aan te brengen. Het beleid van bezuinigen was bedoeld om de culturele sector meer op de samenleving te betrekken. Volgens die beleidstheorie zou, zeker op termijn, dus eerder een groei dan een daling van de publiekstoelooop te verwachten zijn. Los daarvan zou het zo kunnen zijn dat alle ophef rond de cultuurbezuinigingen juist tot een grotere toelooop heeft geleid, omdat cultuur in elk geval volop in het nieuws was. Complicerende factor is dat recentelijk enkele spraakmakende musea na grondige verbouwing en herinrichting weer hun deuren voor het publiek openden (Stedelijk Museum Amsterdam in 2012, Van Gogh Museum en Rijksmuseum in 2013, Mauritshuis in 2014), wat met veel publiciteit gepaard ging. Er zijn dus meerdere krachten in het spel (en dan beperkte de opsomming zich nog tot veranderingen binnen het culturele veld).

Tabel 9.7

Bereik van musea, popmuziek en film in de lift

Ontwikkelingen in cultuurbereik, personen van 18 jaar en ouder, 2006-2014 (in procenten)^a

	2006	2008	2010	2012	2014
museum	49	47	50	48	52
opera	6	5	6	4	4
klassieke muziek	19	17	20	18	17
ballet	7	7	7	6	6
toneel	28	28	29	27	26
gemiddelde bereik van deze vier typen gecanoniseerde voorstelling	15	14	15	14	13
musical	27	26	26	24	21
cabaret	24	25	25	22	22
film	56	54	61	61	64
popmuziek	27	31	29	27	30
gemiddelde bereik van deze vier typen populaire voorstelling	33	34	35	34	34

a Personen die de afgelopen twaalf maanden eens of vaker genoemde cultuuruiting hebben bezocht.

Bron: SCP (SLI'06-'14)

In kort bestek is geen antwoord te geven op de gevolgen van de bezuinigingen voor de cultuurparticipatie, maar een blik op de trends in het bereik van enkele vormen van cultuur geeft wel een eerste indruk (tabel 9.7). Deze cijfers zijn gebaseerd op de enquête waarop de leefsituatie-index van het SCP gebaseerd is. Vergelijkbare cijfers uit de Vrijtijdsomnibus (VTO'12-'14) van het SCP en CBS bevestigen de hier geschetste trends in de laatste jaren (Van

den Broek, nog te verschijnen). Het meest in het oog springt het groeiende bereik van musea.

Het aandeel van de bevolking dat in de twaalf maanden voor de enquête minstens één keer een museum bezocht, steeg van 48% naar 52%. Of en in hoeverre dat aan de heropening van voornoemde gezichtsbepalende musea toe te schrijven is, en of dit ten koste ging van andere musea, is uit deze gegevens niet af te leiden.

Over een viertal typen voorstellingen gemiddeld bleef het bereik van zowel gecanoniseerde (opera, klassieke muziek, ballet, toneel) als populaire voorstellingen (musical, cabaret, film, popmuziek) anno 2014 vrijwel gelijk aan dat in 2012. Binnen de populaire voorstellingen gaf het bereik van musicals opnieuw wat terrein prijs, maar groeide dat van film en popmuziek.

Tabel 9.8

Middengroep is inderdaad middengroep

Cultuurbereik naar opleidingsniveau, personen van 18 jaar en ouder, 2014 (in procenten)^a

	totaal	lage opleiding	middelbare opleiding	hoge opleiding
museum	52	31	46	73
opera	4	1	3	6
klassieke muziek	17	8	14	26
ballet	6	1	4	12
toneel	26	15	25	34
gemiddelde bereik van deze vier typen gecanoniseerde voorstelling	13	6	12	20
musical	21	16	23	22
cabaret	22	11	20	32
film	64	43	65	76
popmuziek	30	18	27	41
gemiddelde bereik van deze vier typen populaire voorstelling	34	22	34	43

a Personen die de afgelopen twaalf maanden eens of vaker de genoemde cultuuruiting bezochten.

Bron: SCP (SLI'14)

Qua cultuurbereik vormen de middelbaar opgeleiden bij elk van de genoemde cultuuruitingen de middengroep (tabel 9.8). Bij elk van de hier in ogenschouw genomen cultuuruitingen is het bereik van de middengroep hoger dan dat van degenen met minder opleiding, en lager dan dat van de hogeropgeleiden. Dit mag overigens geen grote verrassing heten, want causale analyses wijzen stevast op meer culturele interesse en cultuurbezoek naarmate iemand meer opleiding genoten heeft. Dit betreft welhaast een sociologische wetmatigheid. Ook in multivariate analyses voert opleiding de boventoon; verschillen naar

etniciteit en inkomen blijken dan voor een flink deel te berusten op verschillen in opleiding (Van den Broek 2014; oCW 2014).

In de relatieve positie van de middengroep (naar opleiding) in het cultuurbereik kwam in de loop der jaren geen noemenswaardige verandering. Steevast was die groep door de jaren heen in dit opzicht de middengroep, met een bereik rond of iets onder het gemiddelde bereik van de gehele bevolking (blijkens een aanvullende analyse). Zo was het bereik van musea bij de drie opleidingsgroepen in 2006 met 29%, 46% en 73% nagenoeg gelijk aan dat in 2014 (tabel 9.8). Dat het bereik onder de hele bevolking toch steeg, is aan het stijgende opleidingsniveau toe te schrijven.

Tabel 9.9

Gezondheid medebepalend voor cultuurbereik

Cultuurbereik naar ervaren gezondheid, personen van 18 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

	totaal	ervaren gezondheid (zeer) slecht	ervaren gezondheid matig	ervaren gezondheid (zeer) goed
museum	52	32	40	55
opera	4	0	4	4
klassieke muziek	17	11	14	18
ballet	6	2	5	7
toneel	26	21	18	28
gemiddelde bereik van deze vier typen gecanoniseerde voorstelling	13	9	10	14
musical	21	15	20	22
cabaret	22	5	14	24
film	64	45	44	69
popmuziek	30	14	14	33
gemiddelde bereik van deze vier typen populaire voorstelling	34	20	23	37

a Personen die de afgelopen twaalf maanden eens of vaker genoemde cultuuruiting bezochten.

Bron: SCP (SLI'14)

Nog weinig onderzocht is het verband tussen gezondheid en cultuurbereik. Dat verband blijkt wel degelijk te bestaan (tabel 9.9). Over de diverse cultuuruitingen bezien gaat een slechte gezondheid in de regel samen met lagere bezoekpercentages, soms is zelfs een matige gezondheid al belemmerend. Dit effect blijft bestaan na controle voor leeftijd; sterker nog, bij bezoek aan klassieke concerten is het effect bij gelijke leeftijd zelfs sterker dan zonder die controle.

Een andere en betrekkelijk nieuwe invalshoek is niet het bezien van het algemene verband tussen cultuurdeelname en gezondheid, maar van bijvoorbeeld het causale verband tussen

kunstbeoefening en gezondheidsverbetering van ouderen. Het voert te ver daarop hier uitgebreid in te gaan; voor meer informatie zie onder andere LKCA (2015).

9.5 Diversiteit van de vrije tijd

In dit hoofdstuk is tot nu toe binnen een aantal gebieden van de vrije tijd ingezoomd op activiteiten die Nederlanders ondernemen en de veranderingen die zich daarin door de jaren heen hebben voorgedaan. In deze paragraaf bekijken we de breedte van het repertoire van vrijetijdsbesteding: ondernemen mensen in hun vrije tijd een breed scala aan activiteiten of richten ze zich op slechts enkele bezigheden? En welke trends doen zich daarin voor? In het Tijdsbestedingsonderzoek (ТВО; zie ook kader 9.1) houden respondenten een week lang hun bezigheden bij in een dagboek. Echter, de hoeveelheid en besteding van de vrije tijd zoals respondenten die in een week ergens in het jaar rapporteren, zegt niet alles over de diversiteit van hun vrijetijdsbesteding. Zelfs grote operatiefhebbers zullen niet wekelijks naar de opera gaan en ook fanatieke zeilers komen wellicht niet wekelijks aan zeilen toe. Van iemands deelname aan dergelijke incidentele of seizoensgebonden activiteiten geeft de vrijetijdsbesteding in een toevallige week geen goed beeld. Om tot een maat van diversiteit te komen is daarom op basis van enquêtevragen uit het ТВО nagegaan hoeveel uiteenlopende vrijetijdsactiviteiten men in de voorgaande twaalf maanden heeft ondernomen. De maat omvat 25 activiteiten, waaronder diverse uitgaansvormen (zoals bezoek aan café, restaurant, disco, film, museum en concert), alsook uiteenlopende hobby's (zoals sportbeoefening, sportbezoek, kunstbeoefening, verzamelen en tuinieren). Mediagebruik en sociale contacten als vriendenbezoek zijn niet meegeteld (wat niet wegneemt dat menige activiteit met partner, familie of vrienden ondernomen kan zijn). Door veranderingen in de methode van het ТВО vanaf 2006 zijn de cijfers van 2005 (en eerder) niet zomaar te vergelijken met die van 2006 (en later). De gegevens voor de jaren 2000 en 2005 en voor de jaren 2006 en 2011 zijn daarom op één lijn gebracht door het gemiddelde aantal activiteiten in zowel 2005 als 2006 op 100 te stellen. De (geïndexeerde) score komt voor het jaar 2000 op 105 en voor 2011 op 92 (tabel 9.10).

Tabel 9.10

Dalende diversiteit in (niet-media)vrijtijdsactiviteiten

Diversiteit (repertoirebreedte) van de vrijetijdsbesteding, naar achtergrondkenmerken, personen van 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in indexcijfers, bevolkingsgemiddelde 2005/2006 = 100)

	2000	2005/2006 ^a	2011
totaal	105*	100	92*
seks			
vrouwen	98*	105	95*
mannen	111*	95	90*
leeftijd			
12-19 jaar	93	100	94
20-34 jaar	107	103	96*
35-49 jaar	112*	103	95*
50-64 jaar	115*	104	93*
≥ 65 jaar	87	86	82
opleidingsniveau			
laag	93*	87	78*
middelbaar	108*	102	92*
hoog	116*	109	103*
ervaren gezondheid			
goed	105*	102	95*
slecht	104*	87	81*

a Gemiddelde van de geïndexeerde scores per groep voor de jaren 2005 en 2006.

* Significant verschil tussen de jaren 2000 c.q. 2011 en 2005/2006 ($p < 0,05$).

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11)

De repertoirebreedte slonk in het eerste decennium van dit millennium dus aanzienlijk. De oorzaak van dit versmallende repertoire ligt niet in minder vrije uren, want daar was geen sprake van. Het is wel mogelijk dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden naar typen activiteiten die niet door deze diversiteitsmaat worden gevangen (bv. media-activiteiten). Hoe dan ook, er lijkt sprake te zijn van een versmallend vrijetijdsrepertoire. Dit is een omkering van een eerdere trend: in de periode 1980 tot 2000 nam de diversiteit in de vrije tijd juist gestaag toe (Breedveld en Van den Broek 2001). De afname in diversiteit betreft nagenoeg alle hier onderscheiden groepen. Per moment van waarneming hebben vrouwen, hogeropgeleiden en gezonde personen een breder repertoire dan mannen, lageropgeleiden en personen met een slechtere gezondheid. De 65-plussers onderscheiden zich in negatieve zin van de andere leeftijdsgroepen, maar tot 65 jaar is er weinig verschil, al bleef de diversiteit onder jongeren in 2000 achter bij die van de rest. Naar gezondheid is er een verschil ontstaan dat er in eerste instantie niet was. De middelbare-opleidingsgroep

vormt qua diversiteit van de vrije tijd steeds de middengroep, maar zag recentelijk de afstand tot de hogeropgeleiden toenemen. Opleidingsniveau is van de vier onderzochte factoren de sterkste voorspeller van de repertoirebreedte. Alle vier factoren behouden hun relatie tot diversiteit wanneer voor onderling doorkruisende effecten wordt gecontroleerd (al worden verschillen naar leeftijd voor een groot deel door de andere factoren wegverklaard).

9.6 Slotbeschouwing

Een druk bestaan wordt tegenwoordig gezien als teken van succes of status (Gershuny 2000). Net als op andere terreinen in het dagelijks leven wordt er op het gebied van de vrije tijd veel verwacht: het hebben van leuke hobby's, vrienden, gadgets, alsmede een interesse in cultuur en sport kan een teken van een geslaagd (persoonlijk) leven zijn. De vrije tijd en de besteding daarvan zijn daarmee een manier geworden om sociale status te behouden of verwerven (Breedveld en Van den Broek 2004). De diversiteit van de vrijetijdsbesteding laat duidelijke sociale verschillen zien. Mensen met een hogere opleiding hebben over het algemeen een grotere diversiteit aan vrijetijdsactiviteiten dan lagere-opleidingsgroepen. Gecombineerd met een kleinere hoeveelheid vrije tijd lijkt er bij deze groep een grotere druk te staan op de beschikbare vrije tijd: meer verschillende soorten activiteiten in minder tijd. Met een groeiend aanbod van opties biedt de vrijetijdsmarkt veel keuzemogelijkheden, maar mogelijk ook een keuzeprobleem, zeker wanneer de hoeveelheid vrije tijd beperkt is. De laatste trends (tot aan 2011) laten een vrijwel gelijkblijvende hoeveelheid vrije tijd zien, terwijl de diversiteit van de invulling van de vrije tijd door de jaren heen is afgenomen. Mogelijk komt dit door de toename in mediagebruik, aangezien de tijd die hiernaartoe gaat wel is toegenomen, maar deze activiteiten geen deel uitmaken van de maat van diversiteit.

In eerdere besprekingen van de vrijetijdsbesteding is de positie van de middelbaar opgeleiden onderbelicht gebleven. Als middengroep vallen zij tussen de laag- en hoogopgeleiden in, maar de vraag is in hoeverre de term 'middengroep' hier (nog) terecht is. Als het gaat om hoeveelheid en diversiteit van vrije tijd, dan is dit een passende term voor deze groep. Bij de tijd besteed aan media gingen de middelbaar opgeleiden van hekkensluiters naar de middenpositie (waarbij de laagopgeleiden, met de meeste tijd besteed aan mediagebruik, aan kop gaan). Daarbij lieten de personen met een middelbare opleiding een relatief sterke daling in de tijd voor sociale contacten zien. Bij sportdeelname zijn meer hoogopgeleiden wekelijks aan sport gaan doen, terwijl deze stijging bij de laag- en middelbaar opgeleiden niet te zien is. Wel sporten middelbaar opgeleiden meer dan lageropgeleiden. Bij cultuurdeelname hebben door de jaren heen weinig verschuivingen plaatsgevonden en staan de middelbaar opgeleiden tussen de andere twee groepen in: ze nemen meer aan cultuur deel dan laagopgeleiden, maar minder dan hoogopgeleiden.

Concluderend: er hebben zich in de hoeveelheid vrije tijd geen grote veranderingen voorgedaan tussen de laatste metingen, maar binnen deelgebieden van de vrije tijd zijn er wel degelijk verschuivingen te zien. Het mediagebruik is toegenomen en met de snelle ontwikkelingen op dit gebied zijn in de toekomst verdere verschuivingen te verwachten. Sport en cultuur vormen een stabiel deel van het vrijetijdsrepertoire. Het landelijke en lokale sportbeleid streeft ernaar dat zo veel mogelijk Nederlanders sporten en bewegen. Stimulering gebeurt vooral via financiële prikkels: rijkssubsidies voor interventies, rijksondersteuning van gemeenten om lokale buurtsportcoaches aan te stellen en het lokaal onder de kostprijs aanbieden van accommodaties aan sportverenigingen. Leidt dit inderdaad tot meer sporten en bewegen? Vooralsnog is dit niet te zien in de deelnamecijfers, die door de jaren heen weinig veranderd zijn. Het is echter mogelijk dat zonder die interventies en voorzieningen de sportdeelname was afgenomen, maar hier is moeilijk inzicht in te geven. Ook het cultuurbeleid is gericht op meer participatie, met zo min mogelijk ongelijkheid. Bij musea – en in mindere mate ook bij popmuziek en film – is er sprake van een groeiend bereik, maar het is onduidelijk waaraan deze toename toegeschreven kan worden. De bezuinigingen van de afgelopen jaren hebben op dit gebied in ieder geval (nog) geen weerslag gevonden in de deelnamecijfers. Gevolgen van de grootste verandering in het cultuurbeleid – het teruggeven van cultuur aan de samenleving – zijn niet te meten met deelnamegegevens. In de toekomst zou hier meer inzicht in gegeven kunnen worden door onderzoek naar ontwikkelingen in vrijwilligerswerk en donaties op dit gebied.

Noten

- 1 Iemand wordt beschouwd als sporter als hij/zij minimaal een keer per week aan sport doet. Dit kan een fysiek actieve sport (zoals zwemmen, hardlopen, fitness) zijn, maar ook denksport of yoga.
- 2 Bij jongeren is ook een groei te zien in hardlopen en fitness, maar deze sporten worden naar verhouding minder beoefend dan meer vereniginggebonden sporten als turnen/gymnastiek en voetbal (Van den Dool 2014). Bij jongeren is het aandeel van de sportactiviteiten dat alleen beoefend wordt ook veel kleiner dan bij volwassenen (Tiessen-Raaphorst 2015).
- 3 Dit kan een sportvereniging zijn, maar ook een zelfgeorganiseerde groep, bij een commercieel sportcentrum, in een zorginstelling of via bedrijfssport.

Literatuur

- Brajsa-Zganec, A., M. Merkas en I. Sverko (2011). Quality of life and leisure activities. How do leisure activities contribute to subjective well-being? In: *Social Indicators Research*, jg. 102, nr. 1, p. 81-91.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (red.) (2001). *Trends in de tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2004). *De veeleisende samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2012). Cultuur tussen collectieve verantwoordelijkheid en consumentensoevereiniteit. In: V. Veldheer, J. Jonker, L. van Noije en C. Vrooman (red.), *Een beroep op de burger. Sociaal en cultureel rapport 2012* (p. 231-253). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2014). *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Broek, A. van den (nog te verschijnen). Cultuur. In: A. Tiessen-Raaphorst en A. van den Broek (red.), *Sport en cultuur. Patronen in belangstelling en beoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2014). *ICT-gebruik van personen naar persoonskenmerken*. Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd op 3 september 2015 via <http://statline.cbs.nl>
- Cloin, M. (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloin, M., A. van den Broek, N. Sonck en A. Tiessen-Raaphorst (2013). Vrijtijdsbesteding. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, N. Sonck en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2013* (p. 203-224). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloin, M. en A. Roeters (nog te verschijnen). Drukke aan de vooravond van de participatiesamenleving. Sociale verschillen en trends in de totale tijd besteed aan betaalde en onbetaalde arbeid in Nederland.. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*.
- Dool, R. van den (2014). Ontwikkeling sportdeelname in Nederland. In: A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (p. 19-25). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- EC (2014a). *Standard Eurobarometer 82. Media use in the European Union*. Brussels: Directorate-General for Communication, European Commission.
- EC (2014b). *Special Eurobarometer 412. Sport and physical activity*. Brussels: Directorate-General for Education and Culture, European Commission.
- Gershuny, J. (2000). *Changing times. Work and leisure in postindustrial society*. Oxford: Oxford University Press.
- Giménez-Nadal, J.I. en A. Sevilla (2012). Trends in time allocation. A cross-country analysis. In: *European Economic Review*, jg. 56, nr. 6, p. 1338-1359.
- Haan, de J. (2008). Sociale contacten via digitale kanalen. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Sociaal en cultureel rapport 2008* (p. 365-385). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haller, M., M. Hadler en G. Kaup (2012). Leisure time in modern societies. A new source of boredom and stress? In: *Social Indicators Research*, jg. 111, nr. 2, p. 403-434.
- Hoekman, R. en P. van der Bol (2014). *Sport in collegeprogramma's 2014. Van armoedebeleid tot zelfredzaamheid*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Holtz-Bacha, C. en P. Norris (2001). To entertain, inform and educate. Still the role of public television. In: *Political Communication*, jg. 18, nr. 2, p. 123-140.
- Huysmans, F., J. de Haan en A. van den Broek (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Janssen Lok, L. (2015). Financiële en fiscale ontwikkelingen zetten gemeenten aan het denken over sport. In: *Sport & Strategie*, jg. 8, nr. 4, p. 29-30.
- Kernindicatoren sportenbewegen.nl (2015). <https://www.volksgezondheinzorg.info/sport/kernindicatoren/sport-en-beweegaanbod#!node-tevredenheid-sport-en-beweegaanbod>, geraadpleegd op 30 oktober 2015.
- Landelijk Kenniscentrum voor Cultuureducatie en Amateurkunst, LKCA (2015). *Welzijn door kunst*. Geraadpleegd op 11 oktober 2015 via <http://www.lkca.nl/kennisdossiers/ouderen/agenda/welzijn-door-kunst>
- Lindert, C. van, P. van der Bol, N. Reijgersberg, A. Cevaal, R. van den Dool en H. van der Poel (2014). *Voortgangsrapportage Monitor sport en beweging in de buurt 2014*. Utrecht: Mulier Instituut.
- McQuail, D. (2000). *Mass communication theory* (vierde druk). London: Sage.
- ocw (2013). *Pers en journalistiek*. Beleidsbrief van 19 november 2013. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- ocw (2014). *Cultuur in beeld 2014*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- ocw (2015a). *Ruimte voor cultuur. Uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2020*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

- ocw (2015b). *Wijziging van de Mediawet 2008 in verband met het toekomstbestendig maken van de publieke media-dienst*. Den Haag: ministerie Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2009). Special focus: measuring leisure in OECD countries In: *Society at a glance 2009* (p. 19-49). Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Raad voor Cultuur (2014a). *De tijd staat open*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Raad voor Cultuur (2014b). *De cultuurverkenning. Ontwikkelingen en trends in het culturele leven in Nederland*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Robinson, J. P. en G. Godbey (1999). *Time for life. The surprising ways Americans use their time* (tweede editie). University Park (PA): The Pennsylvania State University Press.
- Schrijvers, E., A. Keizer en G. Engbersen (red.) (2015). *Cultuur herwaarderen*. Den Haag/Amsterdam: Amsterdam University Press / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Sonck, N. en J. de Haan (2015). *Media: tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stiglitz, J., A. Sen en J. Fitoussi (2009). *Report of the Commission on the measurement of economic performance and social progress*. Paris: CMEPSP.
- Tiessen-Raaphorst, A. (red.) (2015). *Rapportage sport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vinkenburg, B. (2015). De cultuuromslag in cijfers. In: *Boekman 103. Wie geeft er aan cultuur?*, jg. 27, nr. 103, p. 4-9.
- vvd-PvdA (2012). *Bruggen slaan*. Regeerakkoord vvd-PvdA. Geraadpleegd op 12 mei 2015 via <http://www.rijks-overheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2012/10/29/regeerakkoord.html>
- vws (2011). *Programma sport en bewegen in de buurt*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- WRR (2005). *Focus op functies. Uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR-rapport nr. 71).

10 Sociale veiligheid

10 Sociale veiligheid

Lonneke van Noije

- Volgens burgers en politie is de criminaliteit over de afgelopen tien jaar afgenomen; deze daling tekent zich bij alle delicttypen af.
  - Met 8% in 2013 is het aandeel minderjarige verdachten verder gedaald. Met 25% in 2013 is voor het eerst ook het aandeel jongvolwassen verdachten gedaald.
  - In 2013 worden er voor het eerst meer gevangenisstraffen (29%) opgelegd dan taakstraffen (26%) en geldboetes (22%). Er worden meer celstraffen opgelegd, maar wel lagere, en minder geldboetes, maar wel hogere.
  - Meer Nederlanders zijn tevreden over de politie. De pakkans van hoge-impactcriminaliteit is in 2014 verder toegenomen, maar het totale ophelderingspercentage voorlopig licht gedaald (24,6% in 2014).
  - Weer iets minder mensen voelen zich wel eens onveilig (36% in 2014). In de woonbuurt zijn de onveiligheidsgevoelens (18%) niet of nauwelijks afgenomen.
  - Middelbaar opgeleiden voelen zich het vaakst onveilig in de woonbuurt, vinden het vaakst dat er veel en toenemende criminaliteit in de buurt is, en ervaren er het vaakst overlast van medebewoners. Ze oordelen het meest negatief over de politie, ook in de buurt.
-

10.1 Een afrekenbare agenda voor veiligheid

De landelijke speerpunten van de *Veiligheidsagenda 2015-2018* (TK 2014a) zijn de aanpak van ondermijnende (georganiseerde) criminaliteit, cybercrime, horizontale fraude¹, kinderporno en hoge-impactcriminaliteit (straatrovers, woninginbraken, overvallen, uitgaansgeweld, homofob geweld, huiselijk geweld en kindermishandeling). In het vorige beleidsprogramma (TK 2012a) werd de afspraak vastgelegd dat het aantal mensen dat zich onveilig voelt en overlast ervaart, tussen 2010 en 2014 met 10% zou dalen (zie § 10.8). Het thema veiligheidsbeleving ontbreekt op de Veiligheidsagenda. Wel wordt ervan uitgegaan dat het aanpakken van criminaliteit met een hoge maatschappelijke impact (hoge-impactcriminaliteit) de gemoedsrust van burgers het meest ten goede komt.

Het kabinet geeft de politie voor al deze landelijke prioriteiten concrete streefcijfers mee.² Zo moet het aantal strafrechtelijke cybercrime-onderzoeken vanaf 2014 met 80% stijgen naar 360 in 2018. En de gewenste ophelderingspercentages van hoge-impactcriminaliteit nemen jaarlijks toe tot 11,5% voor woninginbraken, 30,3% voor straatrovers en 50,8% voor overvallen in 2018. De politie heeft dus een meetbare klus te klaren, des te ambitieuzer in een tijd waarin de politieorganisatie zo met zichzelf in gevecht is (zie § 10.7). Daar staat tegenover dat de politie als enige is begunstigd met almaar stijgende overheidsinvesteringen (zie hoofdstuk 2).

Het ministerie ziet zijn eigen rol vooral in het bevorderen van integraliteit, het sleutelwoord van de Veiligheidsagenda. Het ministerie richt zich daartoe op het leggen van ver-

bindingen - tussen internationale, landelijke, regionale en lokale partijen, tussen publieke en private partijen, tussen preventieve, bestuurlijke, fiscale en strafrechtelijke interventies - en op het wegnemen van wettelijke barrières.

De Veiligheidsagenda onderstreept daarnaast het principe dat misdaad niet mag lonen. Het afnemen van crimineel of illegaal verkregen vermogen wordt dan ook tot een vast onderdeel van de aanpak gemaakt. Dit moet leiden tot een opbrengst van 115,6 miljoen euro in 2018, primair bedoeld voor schadevergoeding aan slachtoffers. De overheidszorg voor slachtoffers is al jaren een belangrijk aandachtsgebied en heeft zich gaandeweg uitgebreid van praktische en psychische hulpverlening van overheidswege tot financiële of emotionele genoegdoening door de dader zelf. Een voorbeeld uit de meest recente ontwikkelingen: in 2015 keurde de Tweede Kamer het wetsvoorstel goed waarin onder andere is geregeld dat slachtoffers en nabestaanden zich niet alleen over de persoonlijke gevolgen van het misdrijf mogen uitspreken, maar onbelemmerd mogen spreken, bijvoorbeeld over de strafmaat (TK 2014b).

Zo zijn er nog vele andere, ook lokale, aandachtsgebieden binnen staand veiligheidsbeleid die niet op de *Veiligheidsagenda 2015-2018* voorkomen, en die we ook niet alle in dit hoofdstuk kunnen belichten. Weliswaar stippen we enkele veiligthema's aan, vanwege hun maatschappelijke of beleidsactualiteit, maar centraal staan de algemene ontwikkelingen. In dit hoofdstuk zal de leefsituatie van de Nederlandse burger bekeken worden vanuit de vraag in hoeverre die zich veilig weet en veilig waant, welke ontwikkelingen zich hierin hebben voorgedaan en welke voorzieningen hieraan een bijdrage leveren. Daarbij zijn we in het bijzonder geïnteresseerd in de groep middelbaar opgeleiden.

10.2 Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit

Zowel gegevens over slachtofferschap dat door burgers zelf wordt gerapporteerd in enquêtes als politieregistraties zijn bruikbaar om de omvang en ontwikkeling van de criminaliteit in Nederland te schetsen. Beide bronnen hebben hun voor- en nadelen, waardoor ze elkaar aanvullen; we presenteren ze daarom hier naast elkaar, te beginnen met de Veiligheidsmonitor.

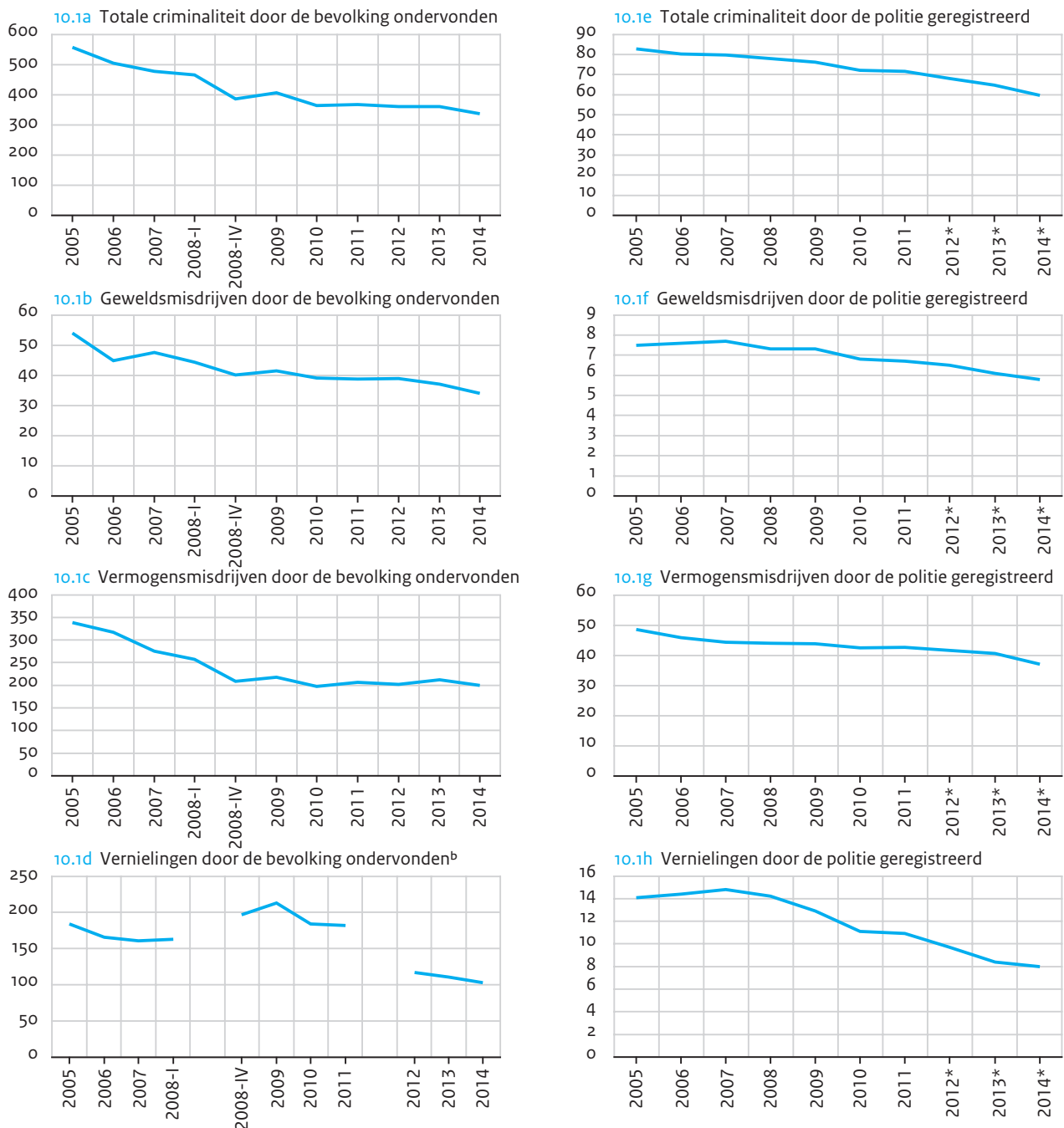
Burgers ondervonden in 2014 minder delicten

Met 337 delicten per 1000 personen rapporteerden Nederlanders in 2014 de minste criminaliteit sinds jaren. Van deze delicten is zo'n 60% een vermogensdelict, zo'n 30% vandalisme en 10% een geweldsdelict. Hiervan is alleen vandalisme significant afgenomen ten opzichte van 2012. Cybercriminaliteit nam af ten opzichte van 2013, vanwege minder identiteitsfraude en hacken.

Figuur 10.1

Criminaliteit neemt over de hele linie af

Omvang van de criminaliteit per 1000 leden van de bevolking, 2005-2014 (in absolute aantallen)^a

a Links: op basis van slachtofferenquêtes, personen van 15 jaar en ouder. In figuren 10.1a tot en met 10.1c zijn de periodes 2005-2008I (VMR) en 2008IV-2011 (IVM) vergelijkbaar gemaakt met 2012-2014 (VM) met behulp van CBS-omrekenfactoren (CBS 2015).

Rechts: op basis van politiestatistieken (met voorlopige cijfers voor 2012, 2013 en 2014: *).

b Omrekenfactoren Veiligheidsmonitor rijk (VMR) en Integrale veiligheidsmonitor (IVM) naar Veiligheidsmonitor (VM) zijn niet beschikbaar voor vernielingen. Figuur 10.1d toont dus de oorspronkelijke tijdreeksen met trendbreuken tussen de VMR, IVM en VM.

Bron: BZK/Justitie/CBS (VMR'05-'08; IVM'08-'11); v&J/CBS (VM'12-'14); politiestatistieken

Niet al deze slachtofferervaringen worden onder de aandacht van de politie gebracht, waardoor politiecijfers de criminaliteit onderschatten. In 2014 werd, net als in de twee jaren ervoor, 38% van de ondervonden delicten bij de politie gemeld. Met 45% respectievelijk 44% werden vermogens- en geweldsdelicten het vaakst gemeld. De meldingsgeneigdheid voor vandalisme ligt met 22% aanzienlijk lager. In de voorbije jaren waren de meest voorkomende redenen om niet te melden steeds dat het toch niets zou helpen, dat het voorval niet belangrijk genoeg was en dat men het geen zaak voor de politie vond. Achterliggende oorzaken zijn vermoedelijk dat voorvallen niet altijd als strafbare feiten worden herkend, dat slachtoffers zich schamen of bang zijn zichzelf verdacht te maken, of dat slachtoffers de daders willen beschermen (Goudriaan et al. 2005).

Voordat een melding in de politieregistraties terechtkomt, moet er een proces-verbaal van worden opgemaakt door de politie. Burgers gaven in 2014 aan dat van 29% van de ondervonden delicten proces-verbaal is opgemaakt. Dit betekent dat van alle door burgers gemelde delicten driekwart ook daadwerkelijk door de politie geregistreerd werd. Dat noemen we hier de registratiegeneigdheid. Volgens burgers was deze met 81% voor vermogensdelicten het hoogst, waarschijnlijk omdat aangifte een vereiste is voor de verzekering. Hierop volgt de registratiegeneigdheid voor vandalisme (70%) en geweld (52%). De totale registratiegeneigdheid is sinds 2012 nagenoeg gelijk gebleven: liep dit jaar de registratiegeneigdheid van geweldsdelicten om nog onduidelijke redenen flink terug, tegelijkertijd stegen die van vandalisme en vermogensdelicten.

De politie registreerde in 2014 minder delicten

Criminaliteit zonder directe slachtoffers of tegen bedrijven of instellingen wordt vanzelfsprekend niet door burgers in slachtofferenquêtes gerapporteerd. Op deze criminaliteit bieden politiestatistieken meer zicht. In 2014 registreerde de politie 1 miljoen delicten. Vermogensmisdrijven maken hier 62% van uit, misdrijven tegen de openbare orde en gezag 13% en geweldsmisdrijven 10%. Al sinds 2002 daalt de totale geregistreerde criminaliteit langzaam maar zeker, en sinds 2011 met flinke sprongen.

Geregistreerde gewelds- en seksuele misdrijven dalen sinds 2007 aanhoudend. Vooral het aantal vrijheidsbenemingen, seksuele delicten en mishandelingen is sterk afgenomen. Het aantal geregistreerde vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde en gezag laat sinds 2007 een scherpe daling zien. Vernielingen van openbare gebouwen en openbaarvervoersmiddelen daalden het sterkst. Huis- en computervredebreuk daalden daarentegen niet en valse aangiften werden veel vaker geregistreerd.

Het aantal geregistreerde vermogensmisdrijven daalt sinds 2005 in een iets rustiger tempo. Flessentrekkerij³ en diefstal en/of inbraak met geweld namen sterk af. Afpersing, heling en witwassen werden langzaam maar zeker vaker geregistreerd.

10.3 Enkele aandachtsgebieden van politie en justitie uitgelicht

Lichte afname gerapporteerd geweld tegen mensen met een publieke taak

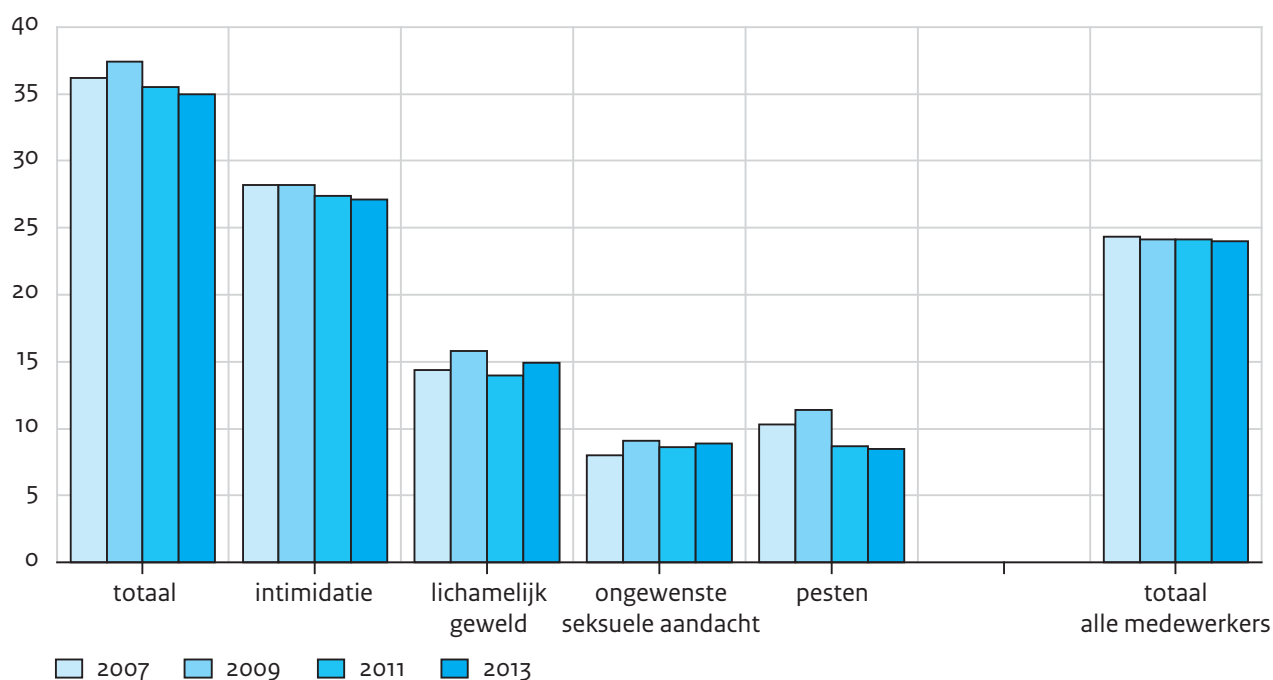
In 2007 ging het programma Veilige publieke taak van start om agressie en geweld tegen mensen met een publieke taak terug te dringen (TK 2007); inmiddels is het programma verlengd tot 2017. Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) kwam met werkgeversmaatregelen en maatregelen om de ketensamenwerking te verbeteren; het ministerie van Veiligheid en Justitie (v&j) nam strafrechtelijke maatregelen. Onder meer werd de strafvorderingsrichtlijn bijgesteld: sinds begin 2011 zou het OM driemaal zo zware straffen eisen voor geweld tegen deze slachtoffers. De strafeisen blijken in de praktijk weliswaar verzaamd, maar minder dan de richtlijn voorschrijft (TK 2012b). Ook mogen daders per 1 januari 2015 eerder in voorlopige hechtenis worden genomen, wat snelrecht en supersnelrecht mogelijk maakt. Niet alleen vanwege de beleidsaandacht lichten we dit veiligheidsthema uit, maar ook omdat een groot deel van de dienstverlenende publieke functies wordt bekleed door middelbaar opgeleiden, de groep die onze speciale aandacht heeft.

In 2013 had volgens de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA) 35% van de werknemers met een publieke taak in het voorgaande jaar persoonlijk te maken gekregen met een vorm van agressie door derden,⁴ beduidend meer dan het totaal van alle Nederlandse werknemers (24%; figuur 10.2). Met 27% werd intimidatie het vaakst gerapporteerd, gevolgd door lichamelijk geweld (15%), ongewenste seksuele aandacht en pesten (beide 9%). Dankzij de afname van pestervaringen werd tussen 2007 en 2013 in totaal ook minder agressie gerapporteerd. De overige vormen van agressie ontwikkelden zich niet eenduidig tussen 2007 en 2013. Ook alle werknemers tezamen rapporteerden in deze periode nagenoeg evenveel agressie.

Figuur 10.2

Werknemers met een publieke taak worden iets minder gepest

Aandeel respondenten met een publieke taak dat in de laatste twaalf maanden slachtoffer was van agressie door derden, 2007-2013 (in procenten)^a

a De Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA) bevat geen informatie over verbaal geweld, zoals uitschelden en beledigen.

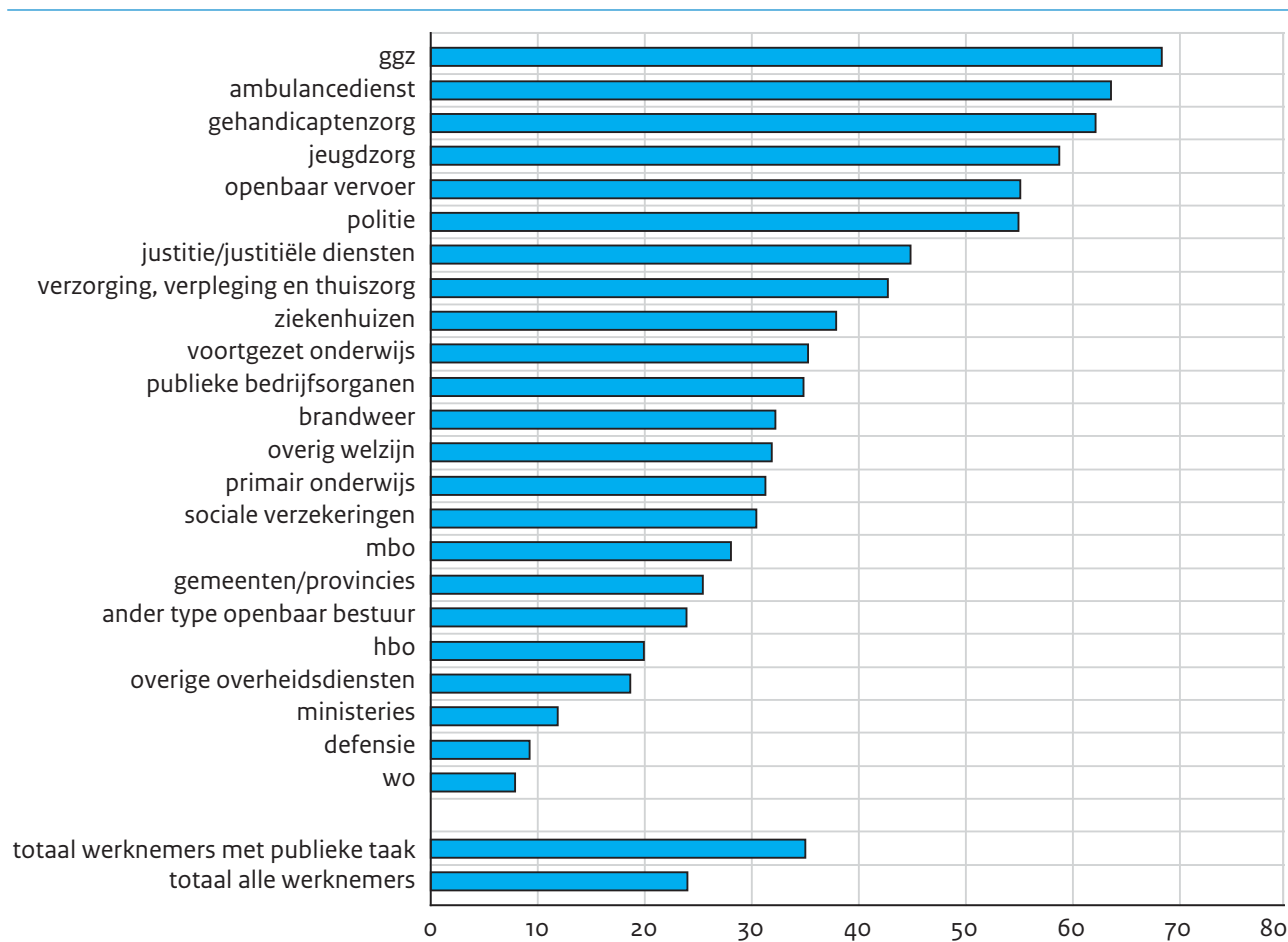
Bron: TNO (NEA '07-'13)

De zorg kende in 2013 het hoogste aandeel slachtoffers van agressie, in het bijzonder personeel van de GGZ, de ambulancedienst en de gehandicapten- en jeugdzorg. Ook werknemers bij het openbaar vervoer en de politie werden bovengemiddeld vaak agressief benaderd (figuur 10.3). Werknemers in het hoger onderwijs, bij defensie en de ministeries kregen het minst vaak te maken met agressie. Alleen in het voorgezet onderwijs nam de ervaren agressie significant af.

Figuur 10.3

Zorgpersoneel ervaart de meeste agressie

Aandeel werknemers dat agressie of geweld door derden rapporteert, naar beroepssector, 2013 (in procenten)

Bron: TNO (NEA'13)

Toenemende preventie tegen cybercriminaliteit

Nederlanders hebben het gemak van digitale diensten als winkelen, bankieren en sociale media allang ontdekt. Slechts een paar procent van de Nederlandse huishoudens heeft geen toegang tot internet, het laagste aandeel in Europa (zie hoofdstuk 2). De overheid stimuleert eveneens het gebruik van internet, ook voor privacygevoelige zaken als de belastingaangifte en burgerzaken. Vanuit de wens om het elektronisch stemmen opnieuw in te voeren, gaf minister Plasterk van BZK een groep van experts eerder dit jaar de opdracht de voorwaarden en kosten van een stemprinter in kaart te brengen.

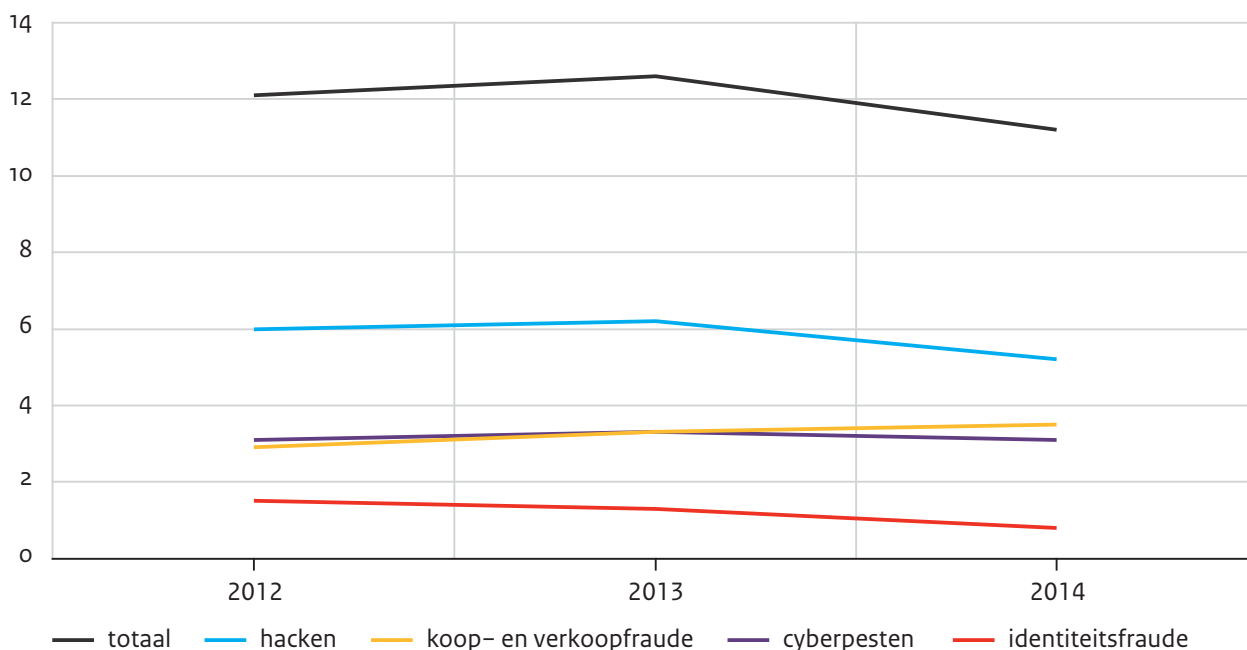
Systemen, ook digitale, zijn zelden waterdicht. Vanwege veiligheidsincidenten en mislukte dure ICT-projecten binnen de overheid werd de parlementaire-enquêtecommissie-Elias ingesteld. Deze concludeerde eind 2014 dat er te veel 'ICT-enthousiasme' heerst in de politiek, terwijl het de overheid en parlementariërs aan de kennis en achtzaamheid ontbreekt om de hoge ambities waar te kunnen maken. In 2011 stelde de voorzitter van de Europese Toezichthouder voor gegevensbescherming in de Volkskrant dat ook Nederlandse burgers, meer dan andere Europeanen, laconiek zijn over de bescherming van hun persoonsgege-

vens op het internet, vanuit de gedachte ‘wie niets te verbergen heeft, heeft niets te vrezen’. Echter, omdat het IT-gebruik in Nederland relatief diep in de samenleving geworteld is, zijn er volgens Eurostat hier verhoudingsgewijs juist veel incidenten.

Figuur 10.4

Minder cyberslachtoffers van hacken en identiteitsfraude

Ondervonden slachtofferschap van cybercriminaliteit in de voorgaande twaalf maanden, personen van 15 jaar en ouder, 2012-2014 (in procenten)^a

Bron: v&I/CBS (VM'12-'14)

In 2014 gaf 11% van de Nederlanders aan in het voorgaande jaar getroffen te zijn geweest door een vorm van cybercriminaliteit (figuur 10.4). Hierbij merken we op dat een onbekend aantal mensen slachtoffer zal zijn geworden zonder hier weet van te hebben en zonder dit dus te rapporteren. In de meeste gevallen werden mensen gehackt (ruim 5%), gevolgd door koop- en verkoopfraude (3,5%), cyberpesten (3%) en identiteitsfraude (nog geen 1%). Het slachtofferschap in 2014 is significant lager dan in de twee voorafgaande jaren, uitsluitend vanwege een afgenomen aantal slachtoffers van hacken en identiteitsfraude. We nemen aan dat mensen in toenemende mate actief zijn op het internet, waarmee de gelegenheid tot misbruik alleen maar groeit. Dat het aantal cyberslachtoffers desondanks niet toeneemt, doet vermoeden dat er sprake is van verbeterd bewustzijn bij en preventie door gebruikers en/of aanbieders van digitale diensten.

Tabel 10.1

Jongeren verreweg het vaakst slachtoffer van cybercriminaliteit

Ondervonden slachtofferschap van cybercriminaliteit in de voorgaande twaalf maanden, personen van 15 jaar en ouder, 2012-2014 (in procenten)

	2012	2013	2014
totaal	12,1	12,6	11,2*
seks			
man	12,5	13,4*	11,8*
vrouw	11,6	11,9*	10,6*
leeftijd			
15-24 jaar	19,5*	20*	17,6*
25-44 jaar	14,9*	15,3*	14,2*
45-64 jaar	10*	11*	9,2*
≥ 65 jaar	5,1*	5,8*	5,2*
opleidingsniveau			
laag	9,1*	9,6*	8,2*
midden	13,8	13,9*	12,5
hoog	14,3	15,1*	13,4
herkomst			
autochtoon	12	12,6	11,1*
westerse migrant	12,4	12,9	11,7
niet-westerse migrant	12,4	12,7	11,2
stedelijkheid			
zeer sterk stedelijk	13,2	12,9	12,2*
sterk stedelijk	12,6	13,1	11,4
matig stedelijk	12,1	12,7	10,9
weinig stedelijk	10,9	12,5	10,6
niet stedelijk	10,8	11	10,3

* $p < 0,05$.

Bron: v&J/CBS (VM'12)

Hiervoor zijn ook aanwijzingen. In een enquête door TNS NIPO geeft twee derde van de respondenten aan zich bewust te zijn van internetcriminaliteit; dit is een stijging van 17% ten opzichte van 2011. 27% zegt ook meer dan voorheen aandacht te besteden aan veilig internetgebruik (Capgemini 2014). Survey-onderzoek van de Universiteit Twente laat zien dat in 2012 87% van ondervraagde internetgebruikers een virusscanner gebruikte en 72% een firewall, 59% regelmatige software-updates draaide, 58% een spamfilter had, 55% een pop-upblokkering en 45% antispyware. Met nog geen 40% waren er minder mensen die controleerden aan wie ze persoonlijke gegevens mailden of die regelmatig van

wachtwoord wisselden. 5% trof geen maatregelen en nog eens 5% wist het niet. Afgezien van antispyware werden al deze preventiemaatregelen in 2012 door meer mensen toegepast dan in 2011 (Van Deursen en Van Dijk 2012).

Slachtofferschap van cybercriminaliteit neemt vooral sterk af naarmate mensen ouder zijn (tabel 10.1). Jongeren zijn dan ook massaler en intensiever aanwezig op het internet dan ouderen. Wel daalde het slachtofferschap van jongeren relatief sterk. Mogelijk spelen de toegenomen inspanningen in het onderwijs om de mediawijsheid van leerlingen te bevorderen hier een rol, en heeft dit ook bijgedragen aan de zojuist genoemde toegenomen preventiemaatregelen. In mindere mate neemt het slachtofferschap toe met de stedelijkheid van de woonggeving en met het opleidingsniveau van mensen. Het cyberslachtofferschap van middelbaar opgeleiden neemt dus een weinig verrassende tussenpositie in. Ten slotte worden mannen vaker cyberslachtoffer dan vrouwen.

Steeds meer discriminatie geregistreerd

Volgens het Wetboek van Strafrecht (art. 90-quater) is discriminatie *elke vorm van onderscheid, elke uitsluiting, beperking of voorkeur, die ten doel heeft of ten gevolge kan hebben dat de erkenning, het genot of de uitoefening op voet van gelijkheid van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel terrein of op andere terreinen van maatschappelijk leven, wordt teniet gedaan of aangetast.*

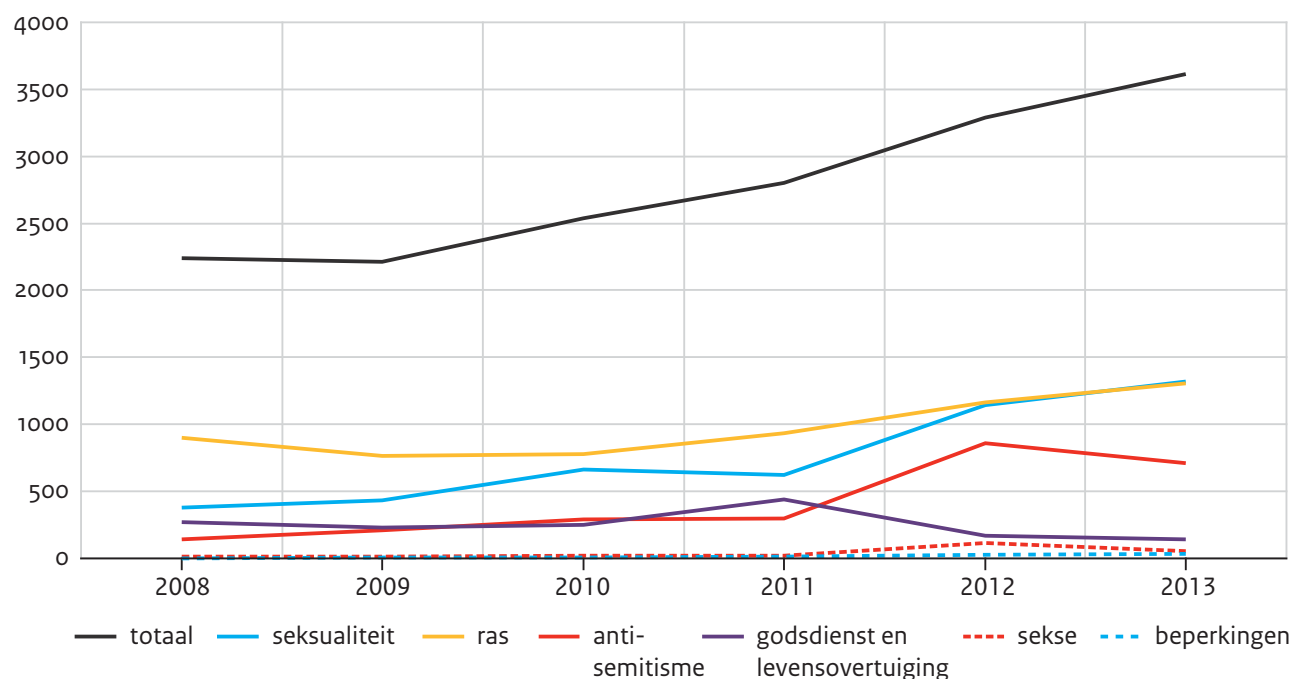
De Aanwijzing discriminatie 2007 van het College van procureurs-generaal stelt dwingende regels voor de opsporing en vervolging van discriminatie. Hieraan gekoppeld stelt de Richtlijn strafvordering discriminatie, voor het laatst aangescherpt in 2015, dat delicten met 'discriminatoire aspecten' altijd moeten worden gedagvaard; een strafverzwaring van 100% is het uitgangspunt voor de strafeis.

De Aanwijzing discriminatie formuleert ook regels voor de eenduidige registratie door de politie. Hoewel nog altijd aan de optimalisering gewerkt wordt (voor de kwaliteit van databronnen, zie Andriessen en Fernee 2012), zijn politiecijfers over discriminatie vanaf 2008 beschikbaar. Deze laten een duidelijk stijgende lijn zien (figuur 10.5), van 2238 incidenten in 2008 naar 3614 in 2013. Deze stijging heeft drie waarschijnlijke verklaringen. Ten eerste leiden voortdurende verbeteringen in het registratieproces tot hogere politiecijfers, ten tweede kunnen bewustwordingscampagnes en andere media-aandacht de meldingsgeneigdheid onder slachtoffers hebben gestimuleerd (Art. 1 2015), ten derde kan er sprake zijn van een daadwerkelijke toename van discriminatie.

Figuur 10.5

Geregisteerde discriminatie, vooral van seksuele oriëntatie, maakt een sterke groei door

Aantallen incidenten naar discriminatiegrond, 2008-2013

Bron: Tierolf et al. (2014)

In 2013 betrof 34% van de geregisteerde discriminatiegronden homoseksualiteit (tabel 10.2)⁵. Met eveneens 34% staat discriminatie op grond van ras,⁶ afkomst of huidskleur op een gedeelte eerste plaats. Bijna 80% van de racistische incidenten was in 2013 gericht tegen niet-westerse migranten of hun kinderen, bijna 10% tegen westerse migranten of hun kinderen en 10% is onbekend. Antisemitisme is met 19% de derde belangrijke discriminatiegrond. 4% was gericht tegen godsdienst, vooral de Islam. Waarschijnlijk wordt discriminatie tegen moslims – in Nederland vaak van Noord-Afrikaanse of Turkse afkomst – vaker geassocieerd als ‘ras, afkomst of huidskleur’. Overige motieven voor discriminatie komen aanzienlijk minder vaak voor.

De laatste jaren maakt vooral de geregisteerde discriminatie op grond van seksualiteit een sterke groei door, maar ook ras is steeds vaker een grond voor discriminatie. Antisemitisme is in 2013 weer iets minder vaak geregistreerd dan in het piekjaar 2012.

Tabel 10.2
 Discriminatie meestal door belediging, bij antisemitisme vaker door vernieling
 Type delict naar discriminatiegrond, 2013 (in procenten)

	totaal gronden	beledi- ging	dis- crimi- natie	mishan- deling	ver- nieling	bedreiging	diefstal	beroving	overig	totaal typen delict
ras	34	43	23	11	6	12	1	0	4	100
seksualiteit	34	45	20	9	6	12	1	0	7	100
antisemitisme	10	30	13	3	42	5	0	0	6	100
godsdienst	4	35	22	10	8	17	0	0	8	100
sekse	1	42	18	17	4	11	0	0	7	100
beperkingen	1	31	22	12	6	16	0	0	14	100

Bron: Tierolf et al. (2014)

In tabel 10.2 is de aard van het strafbare feit afgezet tegen bovengenoemde discriminatiegronden. Voor vrijwel elke grond geldt dat het meestal om belediging gaat, gevolgd door (en al dan niet samen met) primaire discriminatie.⁷ Vooral bij seksualiteit is dit het geval. In ruim een derde van deze gevallen werd het woord ‘homo’ als scheldwoord gebruikt tegen een politieagent (Tierolf et al. 2014), waarmee het dus niet altijd gaat om uitschelden vanwege iemands feitelijke seksuele voorkeur. Antisemitisme gaat als enige grond opvallend vaak gepaard met vernieling, bijvoorbeeld wanneer synagogen worden beklad. Ook geldt voor bijna alle discriminatiegronden dat er iets vaker sprake is van bedreiging dan van mishandeling. Dit is andersom voor sekse: discriminatie van transeksuelen of vrouwen uit zich eerder gewelddadig.

Politieregistraties schetsen weliswaar een steeds beter beeld van discriminatie in Nederland, maar dat is nog altijd onvolledig, doordat slachtoffers of getuigen niet met elk incident naar de politie gaan. Meldpunten discriminatie (adb's) zijn daarentegen vaak een laagdrempelig alternatief, waardoor zij een aanvullende bron van informatie vormen, al blijft een klacht juridisch niet altijd staande.

Tot 2011 groeide het aantal meldingen zeer sterk. Volgens Art. 1, de landelijke vereniging ter voorkoming en bestrijding van discriminatie, staat de teller van klachten die in 2013 bij de adb's zijn binnengekomen op 6186, een lichte afname ten opzichte van 2012 en 2011. Art.1 heeft ook het jaarcijfer van 2014 al bekend gemaakt; dat is met 9714 enorm veel hoger dan in alle voorgaande jaren. Discriminatie op grond van ras, afkomst of huidskleur maakt met 70% het overgrote deel van de meldingen uit. Art. 1. (2015) verklaart dit door de vele klachten die Geert Wilders uitlokte met zijn beroemde ‘minder Marokkanen’-uitspraak na de gemeenteraadsverkiezingen van 2014. Ook bij de politie stroomden toen de aangiftes binnen. Het om klaagde hem later dat jaar aan voor het beledigen van een groep mensen op grond van ras en het aanzetten tot haat en discriminatie. Zonder deze klachten zou het aantal adb-meldingen in 2014 lager zijn geweest dan in 2013.

10.4 Nu ook minder jongvolwassen verdachten

De politie registreert verdachten van wie een redelijk vermoeden bestaat dat zij een misdrijf hebben begaan. Tussen 2005 en 2013 is het aantal geregistreerde verdachten jaarlijks afgenomen, van 500.000 in 2005 tot bijna 318.000 in 2013 (voorlopig cijfer), een afname met 36%. Ook tussen 2012 en 2013 nam dit aantal nog met 9% af (Eggen en Kessels 2014). Deels komt deze sterke afname doordat de (geregistreerde) criminaliteit in dezelfde periode is afgenomen, met 19%. De verklaring lijkt niet te liggen in een lager aantal zaken waarvoor een verdachte is opgespoord, want het ophelderingspercentage was in 2013 juist iets hoger dan het tienjarig gemiddelde (zie § 10.7). Het aantal aangehouden verdachten, tegen wie een proces-verbaal kan worden opgemaakt, nam eveneens af, maar schommelde en was met 26% iets minder groot: van 238.000 in 2005 tot 176.000 in 2013 (www.statline.cbs.nl: ‘veiligheid en recht’). Het CBS schat dat van de aangehouden verdachten meer dan 90% later inderdaad als dader wordt aangemerkt.

Het aandeel minderjarigen (12-17-jarigen) onder de aangehouden verdachten (12-79-jarigen) nam na 2005 nog licht toe tot 13,5% in 2007. Sindsdien nam het jaarlijks af tot 8% in 2013. Deze afname overtreft ruimschoots de afname van het aandeel 12-17-jarigen in de bevolking (7% in 2013). Het aandeel jongvolwassen verdachten (18-24 jaar) bleef toenemen, van 24% in 2005 tot 26% in 2010 en 2011. Sindsdien nam het af tot 25% in 2013. In dezelfde periode bleef het aandeel jongvolwassenen in de bevolking doorgroeien (9% in 2013). Jongvolwassen verdachten zijn nog altijd sterk oververtegenwoordigd, maar vanaf 2009 wel in afnemende mate. Voor beide groepen geldt dat ze tussen 2007 en 2013 vooral minder vaak verdacht werden van vernieling/verstoring van de openbare orde, gevolgd door geweldsmisdrijven.

Het aandeel vrouwen onder de aangehouden verdachten is klein, maar groeiend. In 2005 was 16% vrouw en in 2013 18,5%. Vrouwen worden vanouds in verband gebracht met vermogenscriminaliteit; in 2013 wordt bijna de helft hiervan verdacht en dit aandeel is als enige toegenomen. Vrouwen worden relatief weinig verdacht van drugscriminaliteit (8%) en vandalisme/verstoring van de openbare orde (10%); vooral dit laatste delict is erg sterk gedaald onder vrouwelijke verdachten.

Van de aangehouden verdachten was in 2013 52% van Nederlandse afkomst. Niet-westerse migranten uit de traditionele immigratielanden Marokko, Turkije, Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba maakten 23% van de aangehouden verdachten uit; 9% was van overige niet-westerse afkomst en 16% was westerse migrant. Daarmee zijn mensen van niet-westerse afkomst oververtegenwoordigd onder de verdachten. Wel is de kans om verdacht te worden (het verdachtenpercentage) voor migranten uit zowel traditionele als overige niet-westerse landen stapgewijs afgenomen vanaf 2005. Vanaf 2007 daalde ook het verdachtenpercentage van autochtone Nederlanders, terwijl dat van westerse migranten op en neer gaat. De niet-westerse oververtegenwoordiging onder volwassen verdachten kan deels worden verklaard door het hoge aandeel jonge mannen onder niet-westerse migranten (Blom et al. 2005; zie ook Eggen en Kessels 2014) en hun minder gunstige sociaal-economische positie. Toch is het verschil tussen migranten en autochtone Nederlanders voor een aanzienlijk deel onverklaard (Van Noije en Kessels 2012). Mogelijk worden migranten nadeliger behandeld in ons rechtssysteem (Jennissen et al. 2009; Junger et al. 2001). Amnesty International wees erop dat proactief politiewerk in Nederland, zoals preventief fouilleren en de legitimatieplicht, tot etnische profilering leidt (Amnesty International 2013).

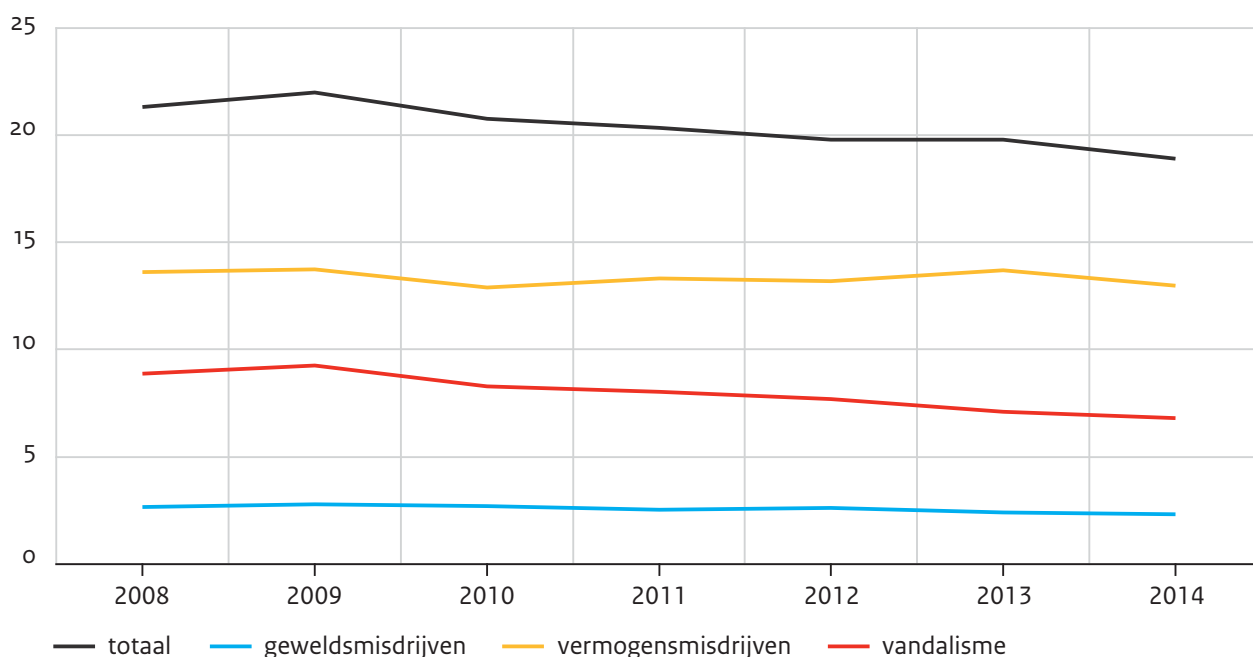
10.5 Daling slachtofferschap zet door

In 2014 gaf 19% van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder aan in de afgelopen twaalf maanden eens of vaker slachtoffer van criminaliteit te zijn geweest. Vanaf 2009, toen het slachtofferschap nog op 22% uitkwam, daalt dit aandeel licht maar aanhoudend. Vermogenscriminaliteit maakte in 2014 met 13% de meeste slachtoffers. Daarnaast werd 7% slachtoffer van vandalisme. Geweld trof met 2,3% minder mensen.

Figuur 10.6

Toename vermogensdelicten omgebogen

Ondervonden slachtofferschap in de voorgaande twaalf maanden naar delictsoort, personen van 15 jaar en ouder, 2008-2014 (in procenten)^a

a De cijfers over 2008-2011 zijn gecorrigeerd voor de methodebreuk tussen de IVM en de VM (CBS 2015).

Bron: BZK/Justitie/CBS (IVM'08-'11); V&J/CBS (VM'12-'14)

De grootste verschillen in slachtofferschap komen voor tussen leeftijdsgroepen: 15-24-jarigen worden meer dan twee keer zo vaak slachtoffer als 65-plussers (tabel 10.3). Het verschil tekent zich bij alle delictgroepen af. Vergeleken met de 25-64-jarigen treft alleen vandalisme de allerjongste groep minder vaak, omdat zij vaak nog niet in het bezit zijn van een auto of huis waaraan vernielingen kunnen plaatsvinden. Alleen het slachtofferschap onder 45-64-jarigen nam af tussen 2012 en 2014.

Daarnaast wordt meer slachtofferschap, van alle typen delicten, gerapporteerd naarmate mensen stedelijker wonen. Gerapporteerd slachtofferschap van vermogensdelicten en van vandalisme neemt ook toe met het opleidingsniveau; middelbaar opgeleiden nemen hier dus een middenpositie in. Voor geweld zijn deze verschillen er niet. Onder lageropgeleiden nam het al lagere slachtofferschap verder af tussen 2012 en 2014.

Tabel 10.3

Stedelingen en jongeren het vaakst slachtoffer

Ondervonden slachtofferschap naar bevolkingskenmerken en delictsoort, 2014 (in procenten)

	totaal	geweldsmisdrijven	vermogensmisdrijven	vandalisme
totaal	18,9	2,3	13	6,8
sekses				
man	19,3	2,6*	12,8	7,2*
vrouw	18,5	1,9*	13,2	6,4*
leeftijd				
15-24 jaar	25,3*	4*	18,8*	7,2
25-44 jaar	21,6*	2,8*	14,2*	8,1*
45-64 jaar	17,6*	2*	12*	6,8*
≥ 65 jaar	12,1*	0,8*	8,4*	4,5*
opleiding				
laag	15,2*	2,1	10,3*	5,5*
midden	19,7*	2,5	13,5*	7,1*
hoog	22,5*	2,5	15,6*	8,1*
herkomst				
autochtoon	18,3	2,3	12,3	6,7
westerse migrant	19,1	2,3	13,4	6,9
niet-westerse migrant	22,9*	2,4	17,7*	7,2
seksuele gerichtheid				
homoseksuele man	23	3,9	16,4*	7,8
homoseksuele vrouw	22,3	3,8	15,4	8,2
biseksuele man	22,1	4,2	15,4	7,2
biseksuele vrouw	22,2	2,2	15,3	10*
heteroseksuele man	19,5	2,7	12,7*	7,4
heteroseksuele vrouw	19,3	2	13,7	6,7*
stedelijkheid				
zeer sterk stedelijk	25,7*	3*	19,1*	8,9*
sterk stedelijk	20,2*	2,5	13,6*	7,3*
matig stedelijk	17,5*	2,2*	11,9*	6,2*
weinig stedelijk	14,6*	1,6*	9,4	5,6
niet stedelijk	13,4*	2*	8,7*	4,7*

* $p < 0,05$.

Bron: v&J/CBS (VM'14)

Verder rapporteren niet-westerse migranten en hun kinderen vaker slachtofferschap, voornamelijk vanwege het hogere aandeel vermogensslachtoffers. Het slachtofferschap van autochtone Nederlanders nam daarbij verder af tussen 2012 en 2014.

Mannen zijn vaker slachtoffer dan vrouwen, maar alleen van geweld en vandalisme.

Wel daalde hun slachtofferschap tussen 2012 en 2014.

Seksuele gerichtheid zorgt in 2014 niet voor significante verschillen in het totale slachtofferschap. Wel worden vermogensdelicten vaker door homoseksuele dan heteroseksuele mannen gerapporteerd, en vandalisme vaker door biseksuele dan heteroseksuele vrouwen. Cijfers over seksualiteit zijn pas sinds kort beschikbaar, waardoor de consistentie van relaties nog moet blijken.

Verklaringen voor deze slachtofferverschillen worden in de literatuur vooral gezocht in leefstijlen en gewoonten die samenhangen met bevolkingskenmerken als leeftijd, opleiding en stedelijkheid. Jongeren begeven zich bijvoorbeeld vaker in risicovolle uitgaansgebieden en in de stad is er meer criminaliteit (Wittebrood 2006; Wittebrood en Van Wilsem 2000). Onderzoek laat zien dat het hogere slachtofferschap van niet-westerse migranten grotendeels verdwijnt wanneer gecorrigeerd wordt voor de hoge aandelen jongemannen en stedelingen in deze bevolkingsgroep (Korf en Bovenkerk 2007; Wittebrood et al. 2005). Er is geen eenduidige verklaring voor het hoge gerapporteerde slachtofferschap onder hoogopgeleiden. Enerzijds maakt hun betere materiële positie hen tot aantrekkelijke doelwitten voor vandalisme en vermogensmisdrijven, anderzijds wonen ze overwegend in betere wijken waar de risico's lager zijn. Wel wordt aangenomen dat hoogopgeleiden een lagere tolerantiegrens hebben, waardoor ze incidenten eerder als slachtofferschap benoemen en ermee naar buiten treden (Laub 1997).

10.6 De strafrechtelijke keten

De overheid streeft ernaar de productiviteit van de politie, het OM en de rechterlijke macht op peil te houden of zelfs te verbeteren. Gezien de moeizame reorganisatie van de politie en bezuinigingen op justitie is dat geen gelopen race. Hoewel de economische crisis en bezuinigingen nog maar net achter ons lijken te liggen, besloot de minister van V&J in september 2015 flink extra geld uit te trekken voor de politiereorganisatie, voor beter researchewerk, en voor het OM, dat daarmee aanbevelingen van de commissie-Hoekstra moet implementeren na gevallen van nalatigheid in de vervolging van levensgevaarlijke verdachten.

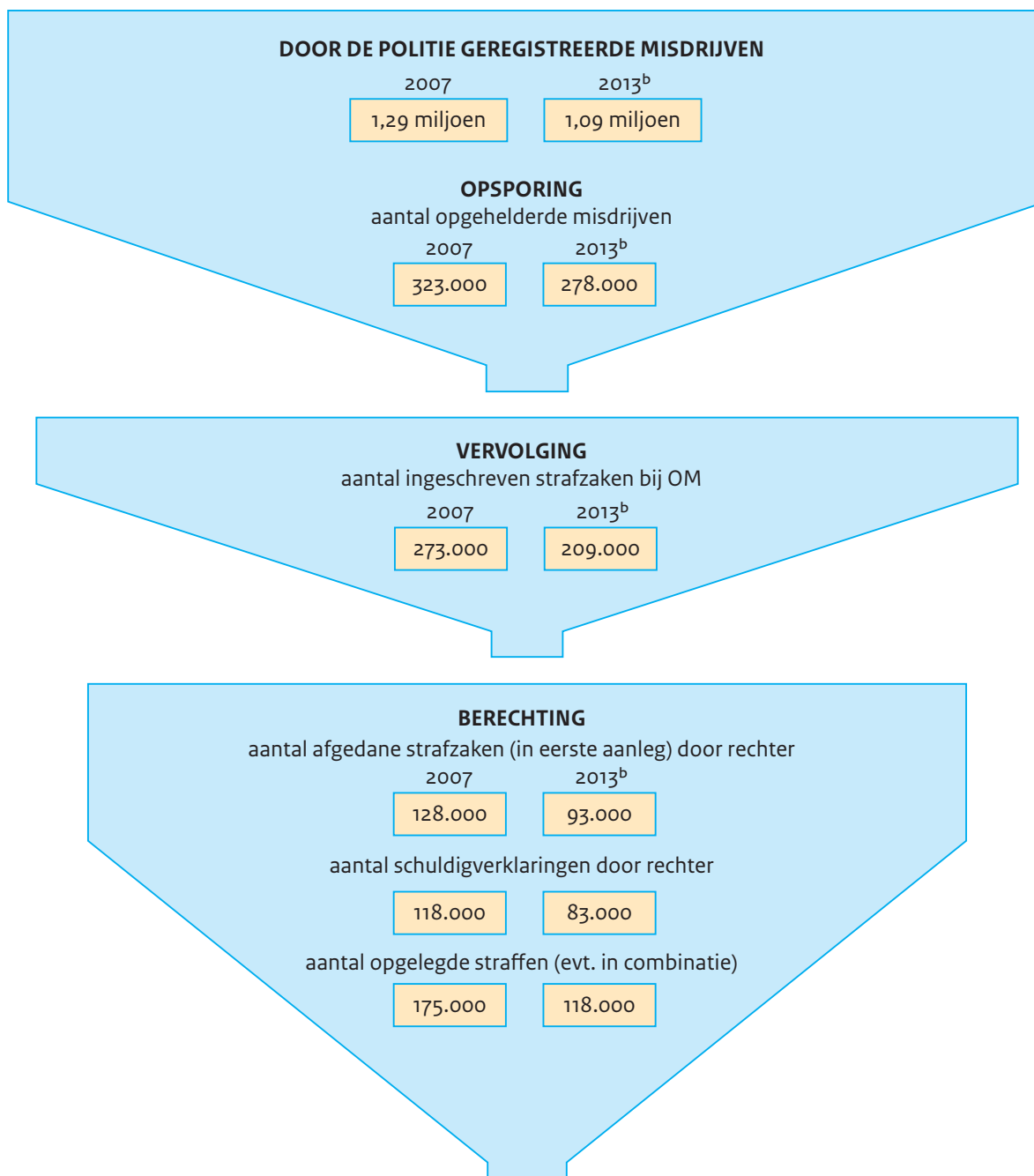
Figuur 10.7 laat de doorstroom van misdrijven door de strafrechtelijke keten zien tussen 2007 en 2013.⁸ De strafrechtelijke keten vangt aan bij de melding van een misdrijf bij de politie en eindigt, na opsporing en vervolging, bij de berechting van een verdachte. In elke volgende fase van de keten lijken de verschillen tussen 2013 en 2007 groter te worden. We zien dan ook de grootste afnames bij de rechterlijke macht, die in 2013 33% minder straffen oplegde, 30% minder schuldigverklaringen uitsprak en 27% minder strafzaken afdeed

(in eerste aanleg). Bij het om werden 23% minder zaken ingeschreven. De politie registreerde 15% minder misdrijven en hield er 14% minder op dan in 2007.

Figuur 10.7

Stroomschema van de strafrechtelijke keten in 2007 en 2013 (in absolute aantallen)^a

a De cijfers zijn afgerond op duizendtallen.

b Voorlopige cijfers.

Bron: De Heer-de Lange en Kalidien (2014)

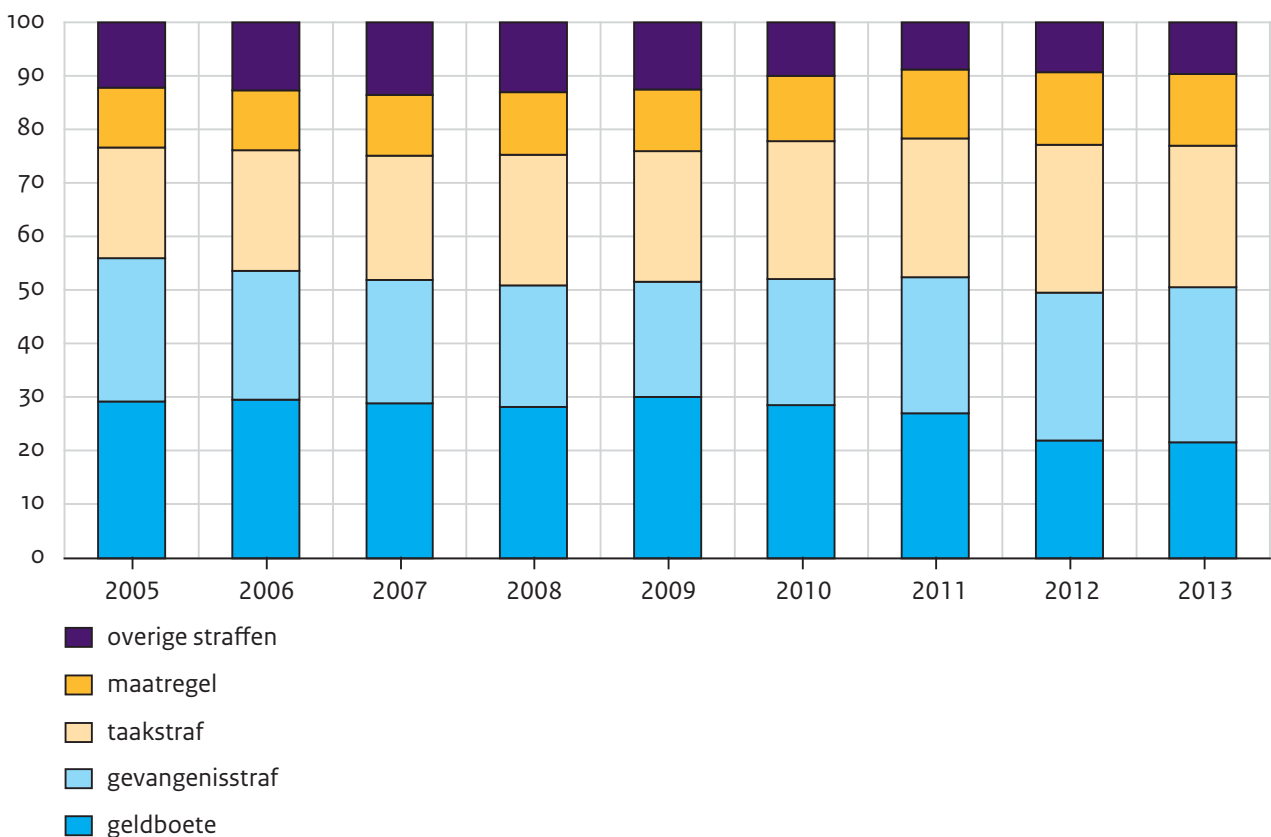
Meer maar kortere gevangenisstraffen, minder maar hogere geldboetes

In paragraaf 10.7 behandelen we de opsporing. Ook over de vervolging, berechting en reïntegratie van verdachten kunnen veel kerncijfers worden gepresenteerd. We concentreren ons hier op de strafmaat, die regelmatig reacties en emoties weet los te maken in het publieke en zelfs het politieke debat. Volgens de scp-survey Culturele veranderingen in Nederland (cv) vindt bijna driekwart van de bevolking in 2014 dat criminelen in Nederland te licht worden gestraft en is twee vijfde van mening dat er nu lichter wordt gestraft dan tien jaar geleden. Desondanks heeft 40% (zeer) veel vertrouwen in de rechtspraak, meer dan in het bedrijfsleven (35%), de regering (15%) en kerken en religieuze organisaties (13%). In hoofdstuk 3 wordt uitgebreid ingegaan op het punitieve klimaat.

Figuur 10.8

Gevangenisstraf in 2013 de meest voorkomende straf

Afdoeningen door de rechter, naar type sanctie, 2005-2013^a (in procenten)

a Cijfers over 2013 zijn voorlopig.

Bron: www.statline.cbs.nl (Statistiek rechtbankstrafzaken '05-'13)

Van de straffen of maatregelen die de rechter in 2013 oplegde, was 29% een gevangenisstraf, 26% een taakstraf, en 22% een geldboete (figuur 10.8). Na jaren is de geldboete in 2012 voorbijgestreefd door de gevangenisstraf als meest voorkomende straf. Sinds 2009 is het aandeel gevangenisstraffen sterk gestegen, ten koste van geldboetes. Ook het aandeel taakstraffen steeg jarenlang tot 2012 (28%), maar deed in 2013 weer een stapje terug.

De gemiddelde duur van de opgelegde (onvoorwaardelijke) gevangenisstraffen nam tussen 2006 en 2010 geleidelijk toe, van 142 tot 163 dagen, maar daalde weer naar 145 dagen in 2013. Deze daling bleef uit bij gevangenisstraffen voor gewelds- en seksuele misdrijven, waarvan de duur tot 2012 aanhoudend toenam tot 282 dagen (ook in 2013).

De gemiddelde hoogte van de opgelegde geldboetes is vanaf 2012 flink hoger dan voorheen. Dit komt doordat lagere boetes minder vaak zijn opgelegd, maar vooral doordat de aandelen hoge tot zeer hoge boetes een sprong omhoog maakten. Samengevat werden er in 2013 dus meer maar kortere gevangenisstraffen opgelegd, en minder maar hogere geldboetes. Veranderingen in de strafmaat zijn niet per se een teken dat er lichter of zwaarder gestraft wordt, maar kunnen ook betekenen dat de ernst van de misdrijven is veranderd.

10.7 Politie: prestaties en waardering

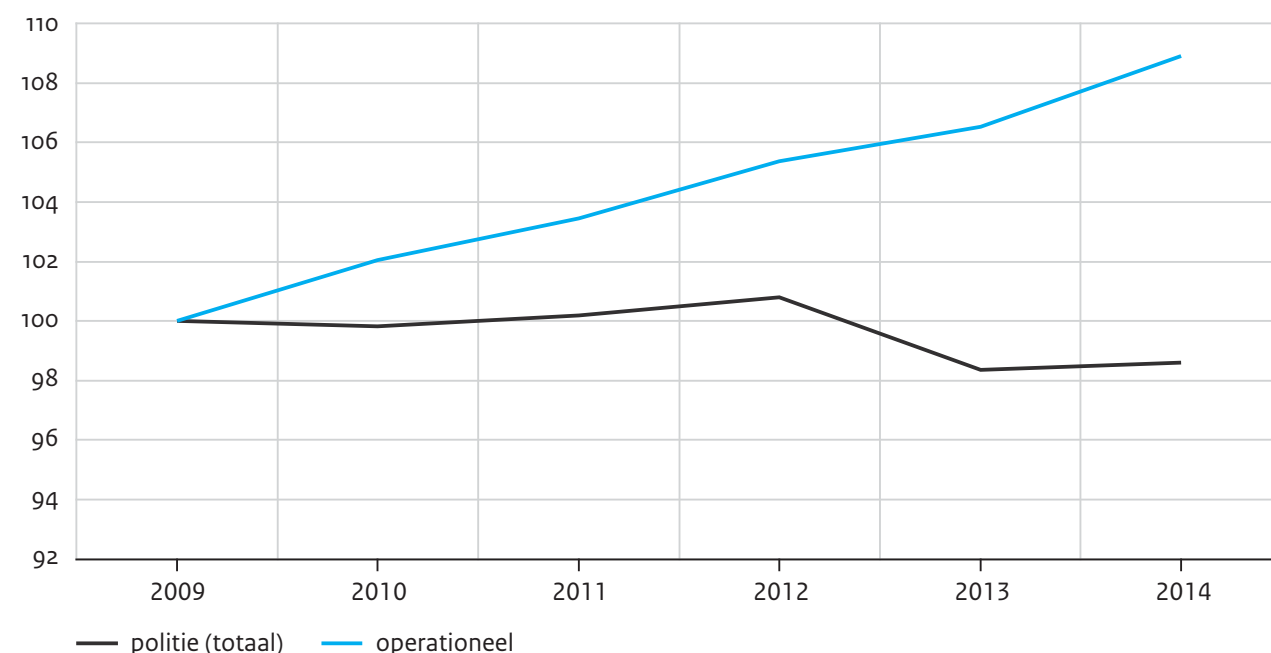
Een kleinere organisatie, maar meer capaciteit voor het primaire proces

Sinds de invoering van één nationale politieorganisatie per 1 januari 2013 is er rumoer en onvrede onder politiefunctionarissen. Naast slepende CAO-onderhandelingen is een pijnpunt dat de reorganisatie veel energie vroeg voor administratieve rompslomp en gedwongen functiewisselingen, wat volgens medewerkers ten koste ging van de adequate uitvoering van politietaken.

Figuur 10.9

Het aandeel operationeel politiepersoneel groeit

Aandeel operationele politie binnen de totale politieorganisatie, 2009-2014 (in indexcijfers, 2009 = 100)

Bron: Jaarverslagen politie ('09-'14)

Inmiddels erkent de politietop de groeipijnen (v&J 2015) en heeft de minister van v&J aangekondigd dat de reorganisatie drie jaar langer mag duren en twee keer zoveel geld toegevoegd krijgt.

Per 100.000 inwoners waren er in 2014 343 politieambtenaren beschikbaar (excl. aspiranten). Tussen 2005 en 2009 was er nog sprake van groei, maar rond de reorganisatie is er een duidelijke inkrimping zichtbaar. Dit geldt niet voor het operationele personeel (excl. aspiranten).⁹ Hun aantal steeg van 263 beambten per 100.000 inwoners in 2009 naar 287 in 2014. Ook is hun relatieve aandeel binnen het hele politieapparaat in de afgelopen jaren sterk toegenomen (figuur 10.9). Meer operationeel personeel hoeft overigens niet te betekenen dat er meer blauw op straat is, maar wel dat een groeiend deel van de politieorganisatie beschikbaar is voor het primaire politiewerk.

Pakkans voor hoge-impactcriminaliteit gestegen; ophelderingspercentage niet

Het opsporen van verdachten is een kerntaak van de politie. In de Landelijke prioriteiten politie 2011-2014 kwamen politietop en regering overeen dat de pakkans¹⁰ voor delicten met hoge impact met 25% moest stijgen naar 37,5% in 2014. In 2012 bleek deze pakkans al 38% en in 2014 48%, waarmee dit doel ruimschoots werd bereikt (v&J 2015). Dit geldt ook voor elk van de afzonderlijke hoge-impactdelicten, variërend van 12% voor woninginbraak tot 115%¹¹ voor overvallen.

Voor het ophelderingspercentage werd geen streefcijfer bepaald. Een misdrijf wordt als opgehelderd beschouwd als ten minste een verdachte bij de politie bekend is, ongeacht of deze voortvluchtig is of ontkent. Met de afname van de geregistreerde criminaliteit daalde ook het aantal opgehelderde misdrijven stapsgewijs, van 339.000 in 2005 naar 248.000 in 2014. Daarmee schommelde het ophelderingspercentage tussen de 24,5% en ruim 26%. Met 24,6% is het in 2014 voorlopig dus aan de lage kant (figuur 10.10).

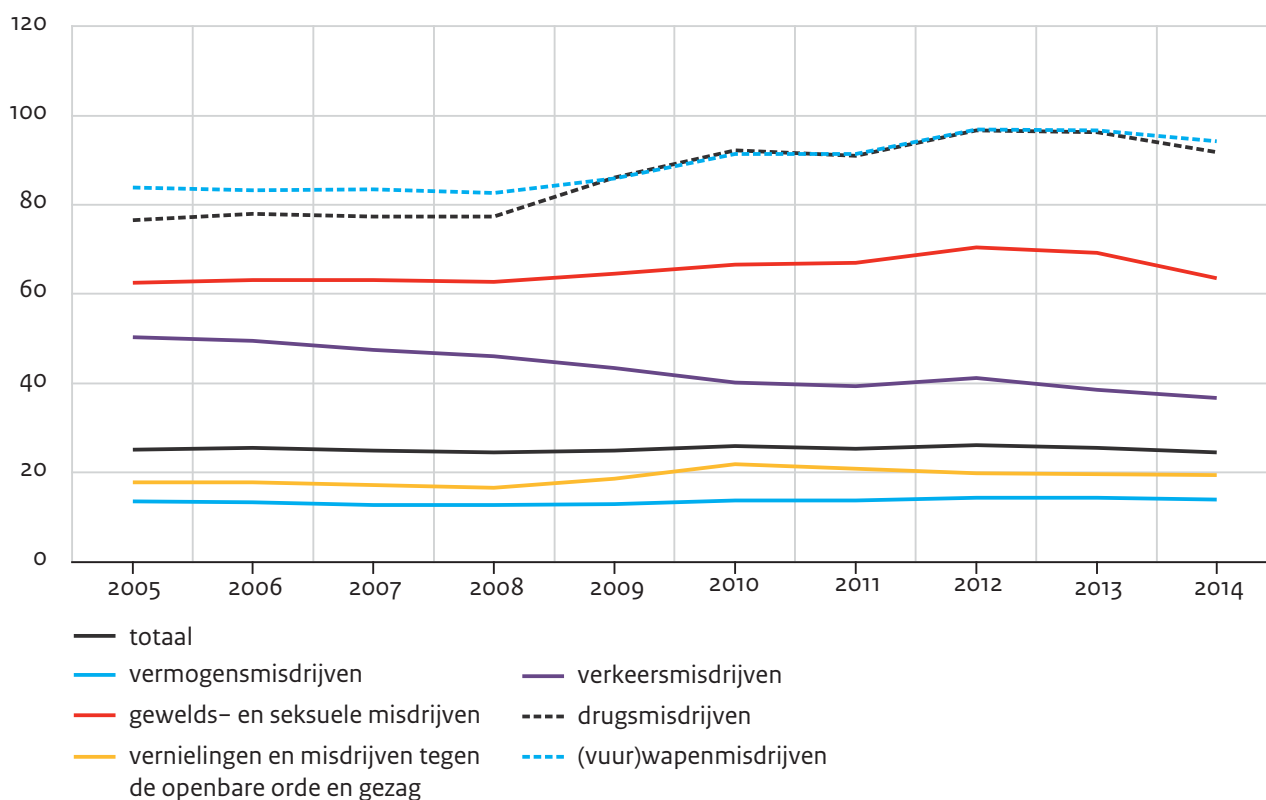
Het ophelderingspercentage is geen optimale indicator voor succesvolle opsporing.

Een verdachte blijkt immers niet altijd schuldig te zijn. Daarnaast kan de politie door één veelpleger op te pakken, ongemerkt de oplossing van wel vijf delicten in handen hebben. Ook wordt het ophelderingspercentage gedrukt door een hoge melding- en registratiegeneigdheid. Als meer misdrijven bekend zijn, moeten er, bij hetzelfde criminaliteitsniveau, ook meer misdrijven worden opgelost. Dit verklaart mede waarom ophelderingspercentages in sommige landen hoger zijn dan in Nederland (Smit et al. 2003).

Figuur 10.10

Ophelderingspercentage voorlopig aan de lage kant

Aandeel opgehelderde misdrijven naar delictsoort, 2005-2014^a (in procenten)

a De cijfers van 2012, 2013 en 2014 zijn voorlopig.

Bron: www.statline.cbs.nl (veiligheid en recht)

Oordeel van burgers over de politie over de hele linie licht verbeterd

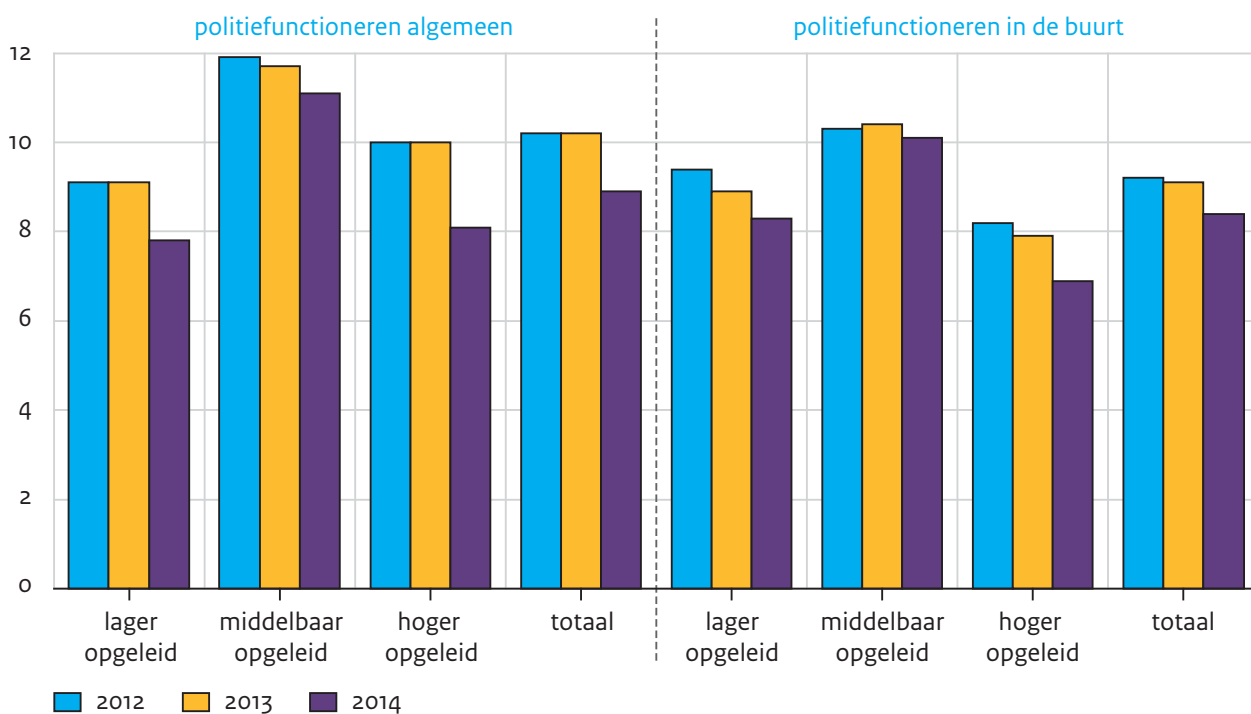
Van alle Nederlanders is 30% (zeer) tevreden over het politiefunctioneren in het algemeen, en 26% over het politiefunctioneren in de eigen buurt. In beide gevallen is de tevredenheid van de Nederlandse bevolking licht gestegen tussen 2012 en 2014. Onder middelbaar opgeleiden zijn meer (zeer) ontevreden mensen en minder (zeer) tevreden mensen, zowel over de politie in het algemeen als in de buurt. Ook andere bevolkingsgroepen verschillen in hun oordeel over de politie, maar daarbij valt op dat mannen, jongeren, niet-westerse migranten en stedelingen zowel vaker (zeer) ontevreden als vaker (zeer) tevreden zijn. Alleen middelbaar opgeleiden spreken zich dus eenduidig kritischer uit.

In figuur 10.11 is daarnaast zichtbaar dat waar het aantal ontevreden mensen onder zowel lager- als hogeropgeleiden duidelijk afnam tussen 2012 en 2014, dit onder middelbaar opgeleiden minder sterk het geval was. Hoewel de tevredenheid onder alle groepen toenam, is het verschil tussen hen dus wel gegroeid.

Figuur 10.11

Middengroep nog steeds kritischer over politie

Aandeel dat (zeer) ontevreden is over politiefunctioneren, naar opleidingsniveau, 2012-2014 (in procenten)

Bron: v&J/CBS (VM'12-'14)

Meer burgers hebben in 2014 vertrouwen in de politie in het algemeen, vinden haar een effectieve misdaadbestedrijder en waarderen de interactie tussen politie en burgers, evenals haar communicatie met burgers. Er is niet één aanwijsbaar onderdeel waarop het negatieve oordeel van de middengroep zich lijkt te richten: ze oordeelt op al deze punten kritischer dan de andere opleidingsgroepen.

Wat betreft het politiefunctioneren in de buurt zijn wel specifieke pijnpunten voor de middengroep aan te wijzen. Ze vinden vooral minder vaak dat de politie haar best doet in de buurt en contact heeft met buurtbewoners. Hogeropgeleiden zijn bovendien veel positiever over de beschikbaarheid van de politie. Ook het oordeel van burgers over de politie in de buurt is in 2014 op alle aspecten verbeterd.

10.8 De beleving van veiligheid

Het inzicht dat er voor een gevoel van veiligheid meer nodig is dan het bestrijden van criminaliteit alleen, heeft het beleid lang en breed bereikt. Vooral met verschillende visuele maatregelen (zoals zichtbaar toezicht, open bebouwing, schone stoepen en aangenaam groen) proberen rijk en gemeenten in te spelen op de bevinding dat mensen hun veiligheidsgevoel baseren op uiteenlopende signalen uit de eigen omgeving en uit de media. De wijkaanpak speelde hierin de afgelopen jaren een centrale rol (bv. Kullberg et al. 2015).

Verloedering en antisociaal gedrag in de buurt minder vaak als overlast ervaren

Deze omgevingsignalen hebben te maken met de uitstraling van de fysieke ruimte en het gedrag van medeburgers. Tekenen van vernieling en vervuiling stralen uit dat de gemeenschap weinig sociale controle kent, waardoor de indruk kan ontstaan dat als er kennelijk gelegenheid is tot vervuiling en vernieling, er evengoed gelegenheid kan zijn tot criminaliteit. Dit geldt ook voor de mate waarin bewoners rekening met elkaar houden, op elkaar passen en elkaar groeten (Elchardus et al. 2008; Oppelaar en Wittebrood 2006; Pleysier 2010; Skogan en Maxfield 1981).

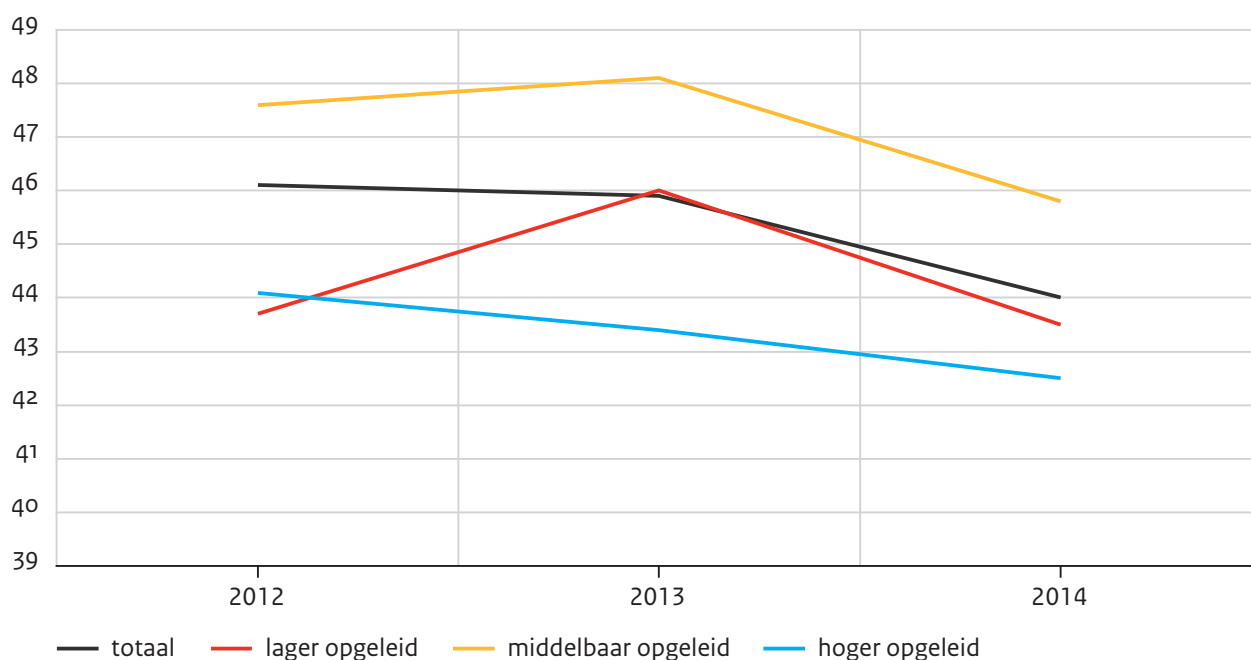
Hoe we met elkaar omgaan staat volgens het Continu onderzoek burgerperspectieven (2008-2015) steevast in de top twee van belangrijkste maatschappelijke problemen. In 2014 geeft 21% aan wel eens (soms of vaak) respectloos te worden behandeld door onbekenden op straat (vm'14). Daarmee wordt gedrag bedoeld waarmee de grenzen van goed fatsoen worden overschreden. Een respectloze behandeling door personeel van winkels of bedrijven (16%), door onbekenden in het openbaar vervoer (14%) en door overheids personeel (13%) wordt al minder vaak genoemd. Steeds is er sprake van een lichte verbetering ten opzichte van 2012. Bekenden zoals partner, familie of vrienden worden door 7% aangewezen, onveranderd sinds 2012.

Richten we ons specifiek op overlast in de eigen buurt, dan komen daar in 2014 volgens 94% van de Nederlanders een of meer vormen van fysieke verloedering of onwenselijk gedrag wel eens voor, nagenoeg gelijk aan 2012. Deze mensen constateren verloedering of onwenselijk gedrag in de buurt, zonder daar noodzakelijkerwijs persoonlijk overlast van te ondervinden. Het aantal mensen dat er zelf wel veel overlast van zegt te ervaren, ligt met 44% aanzienlijk lager (figuur 10.12), en is licht afgenomen ten opzichte van 2012 (46%). Volgens 82% komt een vorm van fysieke verloedering in 2014 wel eens voor, en 23% ervaart daar vervolgens zelf ook veel overlast van. Hondenpoep wordt door de meeste mensen gesignaleerd (69%), gevolgd door rommel op straat (54%); hondenpoep is daarbij ook verreweg de grootste bron van persoonlijke overlast (19%). Volgens 57% komt een vorm van onwenselijk gedrag wel eens voor in de buurt, en 12% zegt daar zelf veel overlast van te ondervinden. Rondhangende jongeren worden met afstand het vaakst gesignaleerd (39%); persoonlijke overlast ondervindt men nagenoeg even vaak van deze jongeren (5,6%) als van overlastgevende burens (5,3%).

Figuur 10.12

Vooral de middengroep ervaart persoonlijk veel overlast in de buurt

Aandeel dat zelf veel (fysieke of sociale) overlast in de buurt ervaart (totaal alle vormen,) naar opleidingsniveau, personen van 15 jaar en ouder, 2012-2014 (in procenten)^a

a De verschillen tussen middelbaar opgeleiden en beide andere opleidingsniveaus zijn in elk jaar significant.

Bron: v&J/CBS (VM'12-'14)

Duidelijk is dat het signaleren van verloedering of antisociaal gedrag dus niet automatisch betekent dat men er zelf ook veel overlast van ondervindt. Omdat het laatste directer in relatie staat tot de persoonlijke veiligheidsbeleving, lichten we dit kort uit voor de middengroep. Niet voor niets, want middelbaar opgeleiden zeggen vaker persoonlijk veel overlast in de buurt te ervaren dan zowel lager- als hogeropgeleiden (figuur 10.12). In 2014 en 2013 ondervinden zij zelf vaker sociale overlast, en dan vooral door het gedrag van medebuurtbewoners. In 2012 scoorden ze hoger op fysieke overlast. Hogeropgeleiden rapporteren beide vormen van overlast steeds het minst, mogelijk doordat zij in de betere buurten wonen waar overlastproblematiek daadwerkelijk minder voorkomt. Een aanvullende verklaring kan zijn dat de leefwereld van hogeropgeleiden zich minder op buurtniveau afspeelt, doordat zij hun werk en sociale netwerk vaker elders hebben (Lewicka 2011; Volker et al. 2014). Mogelijk kunnen zij daardoor gemakkelijker afstand nemen van buurtproblemen.

Afnemende gevoelens van onveiligheid, maar niet in de buurt

De doelstelling van het kabinet om de algemene onveiligheidsgevoelens van de Nederlandse bevolking in 2014 met 10% te verlagen ten opzichte van 2010 (TK 2012a) is net niet gehaald. In 2014 geeft 36% van de Nederlanders aan zich wel eens onveilig te voelen: een geleidelijke afname van 8% ten opzichte van 2010. Al jaren zegt een kleine 2% zich vaak onveilig te voelen.

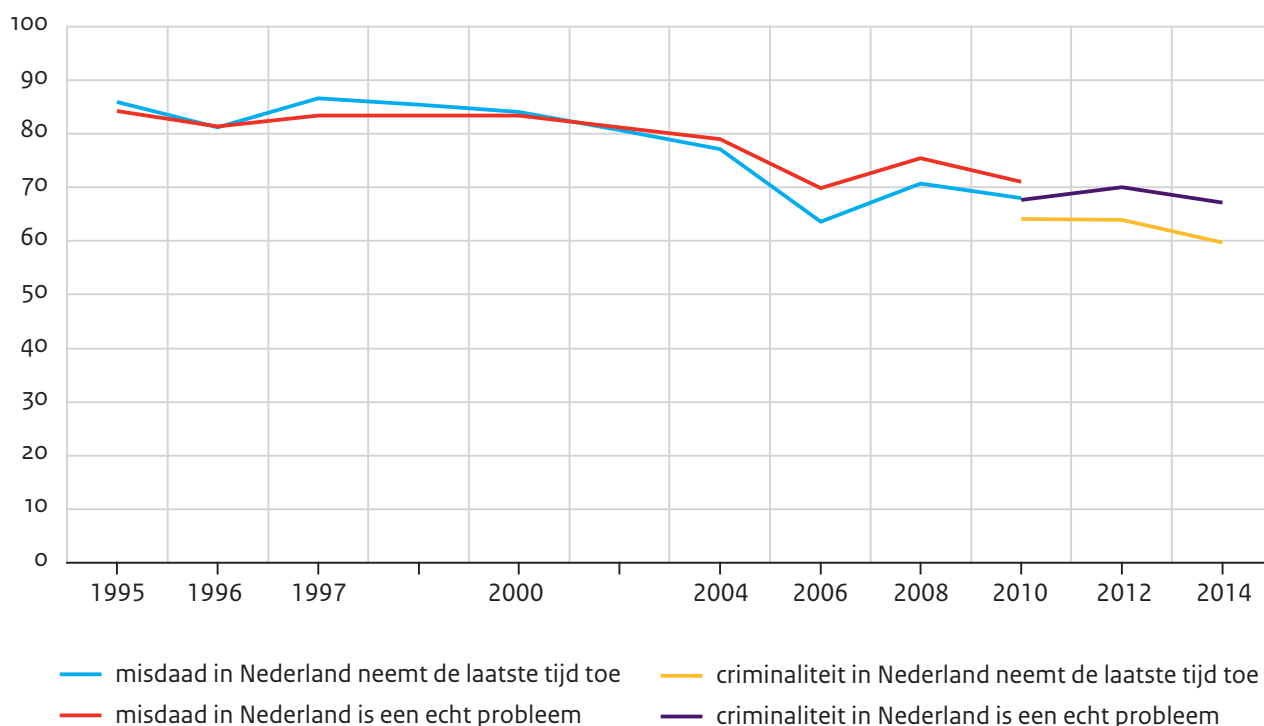

Of je je *wel* eens onveilig voelt is een erg algemene vraag en biedt ondervraagden de ruimte om niet alleen angst voor eigen slachtofferschap te rapporteren (gevoel), maar ook om meningen over veiligheid(sbeleid) in Nederland en inschattingen van veiligheidsrisico's te ventileren. Andere vraagformuleringen zijn hierin selectiever. Zo vraagt het SCP-onderzoek Culturele veranderingen specifiek naar de inschatting van en de mening over de criminaliteit in Nederland. Hieruit blijkt dat 60% van de Nederlanders de indruk heeft dat de criminaliteit de laatste jaren toeneemt; in 2012 was dit nog 64% (figuur 10.13). Sinds de jaren tachtig en negentig, toen stevast meer dan 80% hetzelfde vond, is er sprake van een gestage daling. Daarnaast is 67% van mening dat de criminaliteit een echt probleem is; ook dit is een duidelijke afname ten opzichte van 2012 (70%), en zeker ten opzichte van eerdere decennia. Een (steeds kleinere) meerderheid van de Nederlandse bevolking heeft dus het beeld dat het slecht gesteld is met de criminaliteit in Nederland.

Figuur 10.13

Een afnemende meerderheid is pessimistisch over criminaliteit in Nederland

Publieke opinie over criminaliteit in Nederland, 1995-2014 (in procenten)^a

a In 2012 is het woord 'misdaad' in beide cv-vraagstellingen vervangen door 'criminaliteit'. In 2010 zijn beide versies gebruikt.

Bron: SCP (cv'95-'14)

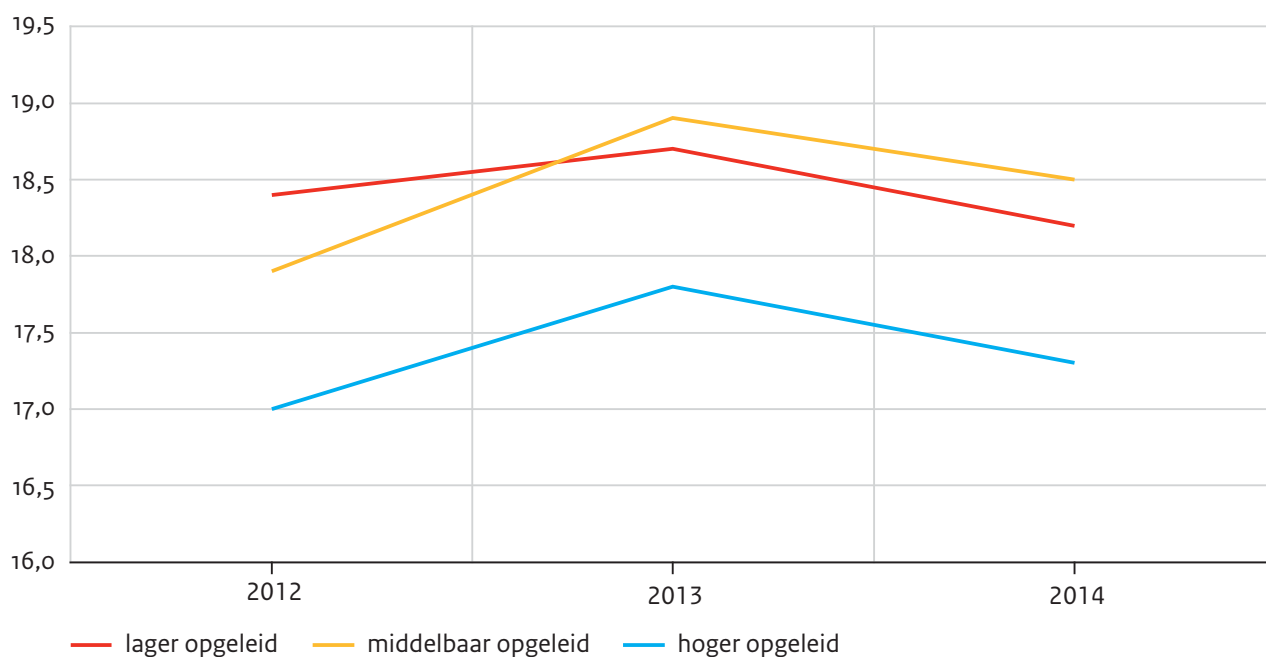
Een aanwijzing dat deze kritische houding, alsmede het algemene 'je wel eens onveilig voelen', voor de meeste mensen iets heel anders betekent dan het persoonlijke gevoel van veiligheid, vinden we in het veel lagere aandeel mensen dat zich wel eens onveilig voelt in de eigen woonbuurt:¹² 18% in 2014. Dit aandeel schommelt sinds 2008 tussen de 17% en 19%. Ook in de buurt voelt een kleine 2% zich vaak onveilig.

Mensen geven vaker aan dat ze zich in het algemeen ‘wel eens’ onveilig voelen naarmate hun opleidingsniveau toeneemt (VM’14), maar deze relatie is juist omgekeerd wanneer specifiek wordt gevraagd naar de persoonlijke angst voor slachtofferschap (Van Noije 2012; VM’14). In beide gevallen neemt de middengroep dus een onopvallende middenpositie in. Dat is anders voor bovengenoemde onveiligheidsgevoelens in de eigen woonbuurt: deze komen de laatste twee jaren iets vaker voor onder de middelbaar opgeleiden dan onder zowel de lager- als hogeropgeleiden (figuur 10.14). We zien hier een parallel met het ervaren van persoonlijke overlast in de buurt, dat eveneens vaker door de middengroep wordt gerapporteerd (figuur 10.12). Ook mensen die zich vaak onveilig voelen in de buurt behoren het vaakst tot de middengroep of tot de lageropgeleiden. Minder vaak zijn het hogeropgeleiden.

Figuur 10.14

Vooraf de middengroep voelt zich wel eens onveilig in de eigen buurt

Aandeel dat zich wel eens onveilig voelt in de eigen buurt, naar opleidingsniveau, personen van 15 jaar en ouder, 2012-2014 (in procenten)

Bron: v&J/CBS (VM’12-’14)

Niet alleen ervaren mensen uit de middengroep de meeste overlast in de buurt en voelen ze zich het meest onveilig in de buurt, ook vinden zij iets vaker dat er veel criminaliteit is in de buurt en dat deze de laatste tijd toeneemt. Dit alles samengenomen lijken de negatieve gevoelens en percepties van de middengroep zich specifiek te richten op de eigen woonbuurt; in andere contexten in de woongemeente nemen ze bijna altijd de gebruikelijke middenpositie in, zoals blijkt uit tabel 10.4. Hogeropgeleiden lijken zich vooral wel eens onveilig te voelen in de meer anonieme publieke ruimten, terwijl lageropgeleiden zich thuis relatief onveilig voelen.

Tabel 10.4

Anonieme publieke ruimten voelen voor hogeropgeleiden het meest onveilig

Aandeel dat zich wel eens onveilig voelt op verschillende locaties in de eigen woonplaats, naar opleidingsniveau, personen van 15 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

	lager- opgeleiden	middelbaar opgeleiden	hoger- opgeleiden	totaal
op plekken waar jongeren rondhangen	36,1*	43,1*	46,7*	41,1
rondom uitgaansgelegenheden	18,6*	25,6*	27,5*	23,3
bij treinstation	14,4*	18,8*	21,3*	17,8
in openbaar vervoer	14,0*	18,4*	20,6*	17,4
in centrum van woonplaats	16,7*	17,9*	17,1	17,0
in winkelgebied/-centrum	14,7	13,8	11,2*	13,1
in het eigen huis	10,0	9,4	7,9*	9,1

* $p < 0,05$.

Bron: v&J/CBS (VM'14)

De middengroep valt ook niet op door bovengemiddeld risicomijdend of preventiegedrag, zoals het thuislaten van waardevolle spullen. Wel plaatst ze thuis vaker een alarm-installatie, buitenverlichting en extra sloten op de buitendeuren. Wellicht hangt deze fysieke beveiliging samen met het risico op inbraak dat de middengroep iets reëler inschat (VM'14). Terwijl middelbaar opgeleiden in het algemeen dus niet banger of voorzichtiger zijn aangelegd, lijkt de eigen woonbuurt een weinig geruststellende omgeving voor hen.

10.9 De woonbuurt een minder veilig nest volgens de middengroep

De conclusie uit de vorige ssn dat zich in 2011 nog geen crisiseffect aftekende, kunnen we ook voor 2014 bekrachtigen. Waar zowel de ondervonden als de geregistreerde criminaliteit zich in 2011 even stabiliseerden, zijn deze sindsdien weer gedaald. De criminaliteit is in het afgelopen decennium nog niet zo laag geweest als in 2014, terwijl de registratie-geneigdheid stabiel bleef. Nu de Nederlandse economie zich positief ontwikkelt, is er ook geen reden om aan te nemen dat de crisis zich met vertraging alsnog zal openbaren in stijgende criminaliteitscijfers.

Vanaf 2010 voelen ook steeds minder mensen zich wel eens onveilig. Deze gunstige trend zou wel mede een paradoxaal crisiseffect kunnen zijn, doordat economische zorgen minder ruimte overlaten voor zorgen over criminaliteit en veiligheid. Het cob'08-'15 laat inderdaad zien dat de thema's 'inkomen en economie' en 'werkgelegenheid' tussen 2012 en 2014 komen bovendrijven op de lijstjes van belangrijkste maatschappelijke problemen en prioriteiten voor de regering, terwijl tegelijkertijd het jarenlange topprobleem 'sociale omgangsvormen' en ook 'criminaliteit en veiligheid' aan belang inboetten.

In de eigen buurt schommelt het aantal mensen dat zich wel eens onveilig voelt al jaren rond hetzelfde niveau. Sterker dan het algemene gevoel zijn lokale onveiligheidsgevoelens gebaseerd op eigen ervaringen. Daarop lijkt de afnemende criminaliteit weinig effect te

hebben. Nu zijn investeringen in de wijk in de meeste gemeenten op een lager pitje komen te staan. De wijkaanpak richtte zich niet alleen op het bestrijden van criminaliteit, maar bijvoorbeeld ook op herstructurering en beheer van de fysieke omgeving, op participatie en op sociale cohesie. Al dit soort fysieke en sociale omgevingskenmerken kunnen op hun beurt weer invloed uitoefenen op het lokale gevoel van veiligheid. Of het inkrimpen van de wijkaanpak kan verklaren dat de veiligheidsgevoelens in de buurt nauwelijks verbeteren, kunnen we hier niet nagaan. Wel weten we dat de aanpak van sommige aandachtswijken in het verleden voor een positievere veiligheidsbeleving en waardering van de wijk zorgde (Kullberg et al. 2015).

De buurt wordt door middelbaar opgeleiden het minst als veilige thuishaven beschouwd. Een patroon dat zich in dit hoofdstuk aftekende, is dat deze groep steeds het meest kritisch oordeelt over veiligheid zodra het om de eigen woonbuurt gaat. Ze voelen zich er vaker onveilig en ervaren er meer overlast, vooral van medebewoners. Ook hebben ze minder vertrouwen in de politie en zijn ze minder overtuigd van haar effectiviteit. Op al deze punten oordelen hogeropgeleiden het meest gunstig, terwijl onder hen nu juist de meeste slachtoffers zijn.

Deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid zou een aantal verklaringen kunnen hebben. Een eerste is dat hogeropgeleiden misschien niet echt vaker slachtoffer zijn, maar een lagere acceptatiegrens hebben, waardoor ze voorvallen eerder als slachtofferschap benoemen en melden (Laub 1997). Een andere is dat zij mogelijk vooral buiten de eigen woonbuurt slachtoffer worden, zeker aangezien zij doorgaans in de betere buurten met lager slachtofferschap wonen. Dit zou tegelijk verklaren waarom hogeropgeleiden zich juist in anonieme publieke ruimten onveiliger voelen (tabel 10.4). Als het slachtofferschap van de middengroep daarentegen wel relatief vaak in de buurt voorvalt, is de stap naar hun negatievere beleving van de buurt snel gezet.

Maar ook als de veiligheidsgevoelens niets te maken hebben met het slachtofferschap van deze groep, kan de verklaring in de buurt gezocht worden. Het is goed mogelijk dat de woonsituatie van de middengroep minder goed aansluit op haar woonwensen of -verwachtingen dan het geval is voor zowel lager- als hogeropgeleiden. Zo vonden we dat de middengroep vooral sterk overlast ervaart van medebewoners. In hoofdstuk 11 is te lezen dat middelbaar opgeleiden inderdaad belang hechten aan wie er om hen heen wonen, bij voorkeur meer middelbaar en hogeropgeleiden, terwijl dat voor lageropgeleiden minder uitmaakt en hogeropgeleiden vaak al tussen soortgenoten wonen (Vermeij en Kullberg 2015). Hun maatschappelijke tussenpositie geeft hun mogelijk wel de ambitie om in een betere buurt te wonen, maar niet altijd de financiële middelen om dit te kunnen verwezenlijken. We weten dat de middengroep de realisering van haar woonwens vanwege de economische crisis het vaakst uitstelde (Blijie et al. 2013).

Dit verlangen naar een betere buurt zou nog eens versterkt kunnen worden doordat middelbaar opgeleiden voor opleiding, werk en sociale contacten sterker lokaal geworteld zijn dan hogeropgeleiden (Lewicka 2011; Volker et al. 2014). Terwijl hogeropgeleiden voor hun studie huis en haard al verlaten hebben, voor hun opeenvolgende banen druk aan het

forensen zijn en hun sociale netwerk lijkt op de spoorkaart van Nederland, speelt dat alles zich voor middelbaar opgeleiden doorgaans meer binnen de regio af. Zij vormen de lokale middenstand en vervullen uitvoerende functies in het onderwijs, in de zorg, bij de gemeente, de brandweer of politie. Voor hogeropgeleiden vervult de buurt vaker alleen een woonfunctie, waardoor zij zich mogelijk gemakkelijker dan middelbaar opgeleiden van lokale problemen distantiëren.

Door de inkrimping van de wijkaanpak worden aandacht en investeringen geconcentreerd op de meest schrijnende problematiek, vaak ten bate van de laagst opgeleiden (Kullberg et al. 2015). Voor de lokale veiligheidsagenda van de middengroep is minder ruimte; zij moet het zelf rooien, kennelijk niet altijd naar eigen tevredenheid.

Noten

- 1 Horizontale fraude is fraude in het particuliere geld- en goederenverkeer ten koste van een particuliere partij.
- 2 De streefcijfers voor de hoge-impactdelicten zijn niet centraal vastgesteld, maar door het lokale gezag (burgemeesters en officieren van justitie).
- 3 Flessentrekkerij: een beroep of een gewoonte maken van het kopen van goederen met het oogmerk om zonder volledige betaling zich of een ander de beschikking over die goederen te verzekeren (art. 326a van het Wetboek van Strafrecht).
- 4 Met 'derden' worden klanten bedoeld zoals patiënten, leerlingen en passagiers, geen collega's of leidinggevenden.
- 5 Zoals met alle registraties is de classificatie van discriminatiegronden afhankelijk van de persoonlijke inschattingen van het slachtoffer en de agent die het incident optekent.
- 6 Hoewel 'ras' geen gangbare of wenselijke aanduiding meer is, wordt het in het Wetboek van Strafrecht nog altijd als juridische grond van discriminatie gehanteerd.
- 7 De politieregistraties maken onderscheid tussen enerzijds strafbare feiten zoals mishandeling of bedreiging met een discriminatoir aspect (vaak motief) en anderzijds primaire discriminatie, zoals groepsbelediging, aanzetten tot haat of discrimineren bij de uitoefening van ambt, beroep of bedrijf, zoals selectief deurbeleid bij een discotheek.
- 8 De verschillende databronnen waarmee de strafrechten hier beschreven wordt, zijn onderling niet altijd goed vergelijkbaar. Ook vanwege de soms langere doorlooptijd van strafzaken, verwijzen de cijfers in opeenvolgende fasen van de keten vaak niet naar dezelfde zaken.
- 9 Bij de operationele politiesterke gaat het om politiemedewerkers die direct contact hebben met de burger of die een directe inhoudelijke bijdrage leveren aan de primaire politietaak. Dit kunnen zowel algemene opsporingsambtenaren (art. 141 van het Wetboek van Strafvordering) als ondersteunende medewerkers zijn.
- 10 De pakkans is het aantal afgehandelde verdachten van misdrijven gedeeld door het aantal misdrijven x 100.
- 11 Een pakkans van meer dan 100% betekent dat er meerdere verdachten voor een misdrijf zijn opgepakt.
- 12 Door de eigen woonbuurt in de vraagstelling te specificeren, worden respondenten uitgenodigd zich op eigen ervaringen te baseren, en eventuele gevoelens en opvattingen over de veiligheid in de Nederlandse samenleving in hun antwoord achterwege te laten.

Literatuur

- Amnesty International (2013). *Proactief politieoptreden vormt risico voor mensenrechten. Etnisch profileren onderkennen en aanpakken*. Amsterdam: Amnesty International.
- Andriessen, I. en H. Fernee (2012). *Meldingen van discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Art. 1 (2015). *Kerncijfers 2012-2014. Landelijk overzicht van klachten en meldingen over discriminatie, geregistreerd bij de antidiscriminatievoorzieningen*. Rotterdam: Art. 1.
- Blijie, B., L. Groenemeijer, K. Gopal en R. van Hulle (2013). *Wonen in ongewone tijden. De resultaten van het Woononderzoek Nederland 2012*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Blom, M., J. Oudhof, R.V. Bijl en B.F.M. Bakker (red.) (2005). *Verdacht van criminaliteit: autochtonen en allochtonen nader bekeken*. Den Haag: ministerie van Justitie/ Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Capgemini (2014). *Trends in veiligheid 2014. Digitale ketensamenwerking*. Utrecht: Capgemini.
- CBS (2015). *Veiligheidsmonitor 2014*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- Deursen, A.J.A.M. van en J.A.G.M. van Dijk (2012). *Trendrapport internetgebruik 2012. Een Nederlands en Europees perspectief*. Enschede: Universiteit Twente.
- Eggen, A.Th.J. en R.J. Kessels (2014). Misdrijven en opsporing. In: N.E. Heer-de Lange en S.N. Kalidien (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2013* (p. 351-375). Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Elchardus, M., S. de Groof en W. Smits (2008). Rational fear or represented malaise: A crucial test of two paradigms explaining fear of crime. In: *Sociological Perspectives*, jg. 51, nr. 3, p. 453-471.
- Goudriaan, H., P. Nieuwbeerta en K. Wittebrood (2005). Overzicht van onderzoek naar determinanten van aangifte doen bij de politie. Theorieën, empirische bevindingen, tekortkomingen en aanbevelingen. In: *Tijdschrift voor Veiligheid en Veiligheidszorg*, jg. 4, nr. 1, p. 27-48.
- Heer-de Lange N.E. de, en S.N. Kalidien (red.) (2014). *Criminaliteit en rechtshandhaving 2013*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Jennissen, R., M. Blom en A. Oosterwaal (2009). Geregistreerde criminaliteit als indicator van de integratie van niet-westerse allochtonen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 84, nr. 2, p. 207-233.
- Junger, M., K. Wittebrood en R. Timman (2001). Etniciteit en ernstig en gewelddadig crimineel gedrag. In: R. Loeber, N.W. Slot en J.A. Sergeant (red.), *Ernstige en gewelddadige jeugddelinquentie. Omvang, oorzaken en interventies* (p. 97-127). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Korf, D.J. en F. Bovenkerk (2007). *Dubbel de klos. Slachtofferschap van criminaliteit onder etnische minderheden*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Kullberg, J., L. van Noije, E. van den Berg, W. Mensink en M. Igalla (2015). *Betrokken wijken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Laub, J.H. (1997). Patterns of criminal victimization in the United States. In: R.C. Davis, A.J. Lurigio en W.G. Skogan (red.), *Victims of crime* (tweede editie) (p. 9-26). Thousand Oaks: Sage.
- Lewicka, M. (2011). On the varieties of people's relationships with places: Hummon's typology revisited. In: *Environment and Behavior*, jg. 43, nr. 5, p. 676-709.
- Noije, L. van (2012). Als angst voor geweld vrouwen de pas afsnijdt. In: A. Merens, M. Hartgers en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van en R. Kessels (2012). Verdachten, slachtoffers en onveiligheidsgevoelens. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2011* (p. 203-226). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006). *Angstige burgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pleysier, S. (2010). 'Angst voor criminaliteit' onderzocht. *De brede schemerzone tussen alledaagse realiteit en irrationeel fantoom* (proefschrift). Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.

- Skogan, W.G. en M.G. Maxfield (1981). *Coping with crime. Individual and neighbourhood reactions*. Londen: Sage Publications.
- Smit, P.R., F.P. van Tulder, R.F. Meijer en P.P.J. Groen (2003). *Het ophelderingspercentage nader beschouwd*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Tierolf, B., A. Scheffelaar, N. Hermens en L. Drost (2014). *POLDIS rapportage 2013, met themarapportage moslim-discriminatie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- TK (2007). *Programma Veilige publieke taak*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, bijlage bij 28684, nr. 117.
- TK (2012a). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Veiligheid en Justitie (VI) voor het jaar 2013. Memo-rie van toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, nr. 33400-VI, nr. 2.
- TK (2012b). *Aanbieding onderzoeksrapport straftoemeting bij agressie en geweld tegen werknemers met een publieke taak. Brief van de minister van Veiligheid en Justitie*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, nr. 28684.
- TK (2014a). *Veiligheidsagenda 2015-2018*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, nr. 28684/412.
- TK (2014b). *Wijziging van het Wetboek van Strafvordering ter aanvulling van het spreekrecht van slachtoffers en nabestaanden in het strafproces en wijziging van de Wet schadefonds geweldsmisdrijven ter uitbreiding van de mogelijk-heid van uitkering aan nabestaanden*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, nr. 34082/2.
- v&J (2015). *Jaarverslag Nederlandse Politie 2014*. Den Haag: ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Vermeij, L. en J. Kullberg (2015). *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden* (essay). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Volker, B., I. Andriessen en H. Posthumus (2014). Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.). *Gescheiden werelden?* (p. 217-233). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Wittebrood, K. (2006). *Slachtoffers van criminaliteit. Feiten en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wittebrood, K. en J. van Wilsem (2000). Jongeren en geweld. De relatie tussen slachtofferschap, ouderschap en leefstijl. In: *Sociale wetenschappen*, jg. 43, nr. 3, p. 59-71.
- Wittebrood, K., J. Latten en H. Nicolaas (2005). Wonen, leefbaarheid en veiligheid in concentratiewijken. In: *Jaarrapport integratie 2005* (p. 132-147). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum / Centraal Bureau voor de Statistiek.

11 Wonen

11 Wonen

Jeanet Kullberg, Lotte Vermeij en Michiel Ras

- Vergeleken met andere Europese landen zijn Nederlanders erg tevreden met hun woning. De tevredenheid nam tussen 2002 en 2012 af, omdat velen hun verhuistap opschortten vanwege de crisis. Sinds 2014 is de woningmarkt weer op gang aan het komen.
  - In de vier grote steden en in het bijzonder in de aandachtswijken steeg de tevredenheid met de woning nog wel flink. Veel wijken zijn de afgelopen decennia opgeknapt.
  - Bewoners van plattelandsgemeenten zijn tevredener over hun woonomgeving en ervaren meer sociale cohesie dan bewoners van stedelijke gemeenten. Maar dit verschil neemt af.
  - Hoger- en middelbaar opgeleiden zijn tevredener met hun buurt naarmate die buurt een hogere sociale status heeft. Zij ervaren dan ook meer sociale cohesie. Laagopgeleiden zijn ook in buurten met een lage status tevreden en ervaren daar ook cohesie.
  - Ouderen blijven langer mobiel doordat ze op steeds hogere leeftijd blijven autorijden en dankzij de e-bike. Jongeren gaan zich juist minder verplaatsen, onder andere doordat zij vaker in de stad wonen.
  - Lageropgeleiden besteden een groter deel van hun inkomen aan wonen dan middelbaar opgeleiden, maar het verschil halveerde bijna tussen 2002 en 2012. Onder de middelbaar opgeleiden stegen de huren meer, terwijl het inkomen vaker daalde dan bij de laagopgeleiden.
  - De goedkope scheefwoners, die vanaf 2013 grotere huurverhogingen kunnen verwachten, maken een groter deel uit bij de middelbaar en hogeropgeleiden, zodat het nieuwe huurbeleid de woonquoten van de opleidingsgroepen nog dichter bij elkaar zal brengen.
  - Middelbaar en hogeropgeleiden kochten vaker een corporatiewoning dan lageropgeleiden.
-

11.1 Recent woonbeleid

De afgelopen jaren stond de woningmarkt weer sterk in de belangstelling van de media. Enerzijds waren de toename van het aantal verkochte woningen en stijging van de prijzen aanleiding tot speculaties over het einde van de economische crisis. Anderzijds werden er enkele ingrijpende beleidsveranderingen doorgevoerd, die veel aandacht kregen. Ze passen binnen de ingezette beweging van de rijksoverheid naar liberalisering van het woonbeleid.

Huurders

Per 1 juli 2015 werd de herziene Woningwet van kracht. De verandering houdt in dat de woningcorporaties zich moeten concentreren op hun kerntaak: woningverhuur aan mensen met een laag inkomen. Ook wordt het geografisch werkgebied begrensd: geen nieuwbouw buiten de eigen werkregio meer. Een aantal nauw omschreven investeringen in de

woonomgeving blijft onderdeel van de kerntaak: een huismeester, woonmaatschappelijk werk, groen bij het wooncomplex.

Bij het uitvoeren van de kerntaak hoort een strakke woningtoewijzing. Woningcorporaties moeten ten minste 80% van de vrijkomende sociale huurwoningen (woningen met een huur tot ruim 710 euro) toewijzen aan huishoudens met een laag inkomen (tot 35.000 euro). De sociale huursector moet dus steeds nadrukkelijker het domein worden van huurders met een smalle beurs, een trend die al lang is ingezet. Verder regelt de nieuwe Huisvestingswet 2014 dat gemeenten en woningcorporaties, in samenspraak met huurdersorganisaties, de lokale huurwoningen verdelen. Daarbij geldt al sinds 1994 een halfjaarlijks vast te stellen gemeentelijke taakstelling voor de huisvesting van vluchtelingen met een verblijfsstatus, naar rato van het inwonertal. Statushouders krijgen bij de woningcorporaties de status van urgent woningzoekenden. Sinds 2013 werd deze taak steeds zwaarder en begonnen er achterstanden bij het huisvesten te ontstaan (Aedes 2015).

Duurdere huurwoningen van corporaties moeten zo commercieel mogelijk geëxploiteerd worden, of, liever nog, verkocht worden aan bewoners of particuliere beleggers. Om dit te stimuleren zijn vanaf 2013 ferme en jaarlijks toenemende verhuurdersheffingen opgelegd. Het rijk onttrekt deze middelen aan de corporatiesector. Corporaties kunnen de heffing financieren uit (vanaf 2013 ruimer toegestane) huurverhogingen en uit verkopen van woningen. De effecten daarvan worden in 2016 geëvalueerd. De ruimte voor huurverhoging was in 2013 en 2014 groot;¹ in 2015 is de maximale huurverhoging (incl. inflatie) weer wat teruggebracht (2,5% tot 5%). De huurverhoging werd bovendien afhankelijk van het inkomen van de huurder (hoe hoger het inkomen, des te meer huurverhoging).

Dit moet de hogere en middeninkomens stimuleren om door te stromen.

De verhoogde huren en de gedaalde inkomens van huurders hebben het gebruik van huurtoeslag sterk doen stijgen. Om deze budgetoverschrijdingen te temperen, is de huurtoeslag gekort, waardoor toeslagontvangers een groter deel van de (gestegen) huur zelf betalen. Het zijn vooral toeslagontvangers die met hun lage inkomens risico lopen op betaalproblemen. De oorzaak van betaalproblemen ligt vooral in de inkomens- en koopkrachtsfeer (De Groot et al. 2014).

Woningeigenaren

Het eigenwoningbezit bedraagt bijna 60% van de woningvoorraad. Daarmee is Nederland in 2009 in de buurt van het Europese gemiddelde van ruim 70% gekomen. Nadien nam het aandeel in Nederland nauwelijks meer toe. De woningmarktcrisis die in 2008 begon, leidde tot veel minder transacties en een prijsdaling van ongeveer 20%. Per 1 januari 2013 geldt hypotheekrenteaftrek voor nieuwe hypotheekleningen alleen nog indien periodiek en binnen dertig jaar volledig wordt afgelost. Ook zijn de financieringsregels wat strenger geworden: zo legt de overheid sinds 2013 aan de banken normen op voor het bepalen van de maximale hoogte van de lening bij een gegeven inkomen. Sinds 2011 wordt bovendien het maximaal te lenen bedrag geleidelijk verlaagd tot 100% van de woningwaarde in 2018. Nieuwe kopers hebben per 1 juli 2015 te maken met een lagere koopprijs voor de Nationale hypo-

theekgarantie: van 265.000 naar 245.000 euro. En de belastingvrije schenkingskosten voor een eigen woning tot 100.000 euro die in 2013 en 2014 golden, vervielen per 1 januari 2015. Vooralsnog maken lage hypotheekrentes en flink gezakte woningprijzen veel goed voor startende kopers, hoewel die prijzen regionaal wel sterk verschillen. De prijsdaling heeft voor sommige bestaande eigenaren-bewoners negatieve gevolgen. Wanneer de waarde van de woning lager wordt dan de resterende hypotheekschuld, heeft de eigenaar een ontoereikend onderpand en dus een negatief vermogen. Het aantal huishoudens dat op deze manier 'onder water staat' steeg van 500.000 in 2008 naar bijna 1,5 miljoen (voorlopig cijfer) in 2014 (StatLine 2015). Dit kan een probleem vormen bij doorverhuizen, maar ook wanneer de bank het hypotheekrentepercentage opnieuw vaststelt na het aflopen van de rentevaste periode.

Per 1 januari 2014 worden ook de huiseigenaren die al een hypotheek hebben en in de hoogste belastingschijf vallen, heel geleidelijk gekort op hun hypotheekrenteaftrek. Het aftrekpercentage daalt met 0,5% per jaar, van 51% in 2015 naar 38% in 2041.

Deze maatregelen zijn te recent om eventuele effecten ervan al te kunnen vaststellen; de laatste woonsurveygegevens dateren van 2012. We zullen in de volgende paragrafen zien wat de positie is van verschillende groepen, met extra aandacht voor de middelbaar opgeleide groep op de woningmarkt, in termen van woonkwaliteit, tevredenheid, woonuitgaven en geografische bijzonderheden. Ook bereikbaarheid en mobiliteit komen daarbij ter sprake.

11.2 Hoe woont de bevolking?

Nederland in Europa

Volgens de European Quality of Life Survey (Eurostat 2015) zijn de woonomstandigheden in Nederland, net als in veel andere Noordwest-Europese landen, gunstig. Belangrijk voor het welbevinden is of mensen voldoende woonruimte hebben. In Nederland komt *overcrowding*² maar bij enkele procenten van de bevolking voor; gemiddeld in Europa is dit ruim 17% (peiljaar 2013). In veel landen gaat het wel de goede kant op, terwijl onderbezetting juist toeneemt. Onderbezetting is als er minstens één kamer meer in huis is dan de gestelde norm. Nederland scoort dan juist hoog, met meer dan de helft van de bevolking, tegen een Europees gemiddelde van ongeveer een derde. De sanitaire voorzieningen zijn goed; woningen zonder toilet of douche komen bij ons niet meer voor; slechts enkele Oost-Europese landen hebben nog ferme aandelen woningen zonder toilet of douche, zoals Roemenië (32%), Bulgarije en Letland (elk 13%). Ongerief zoals lekkage, vocht of kozijnrot scoort in Nederland niet lager dan het Europese gemiddelde: ruim 15% klaagt erover (als hiernaar gevraagd wordt), meer dan in Frankrijk, Duitsland of Polen, maar het is mogelijk dat de ernst van de klachten onvergelijkbaar is.

De tevredenheid met de woning is in Nederland zeer hoog (vijfde van Europa, na Scandinavië en Oostenrijk), gemiddeld een 8. Onderscheidend is vooral het zeer lage aandeel dat echt ontevreden is, vergeleken met de andere landen (Eurostat 2015). Mogelijk spelen

strengere bouwvoorschriften omtrent maten en oppervlakten van woningen in Nederland een rol (Visscher en Meijer 2006). Ook is het mogelijk dat financiële vangnetten als bijstand en huurtoeslag ertoe hebben geleid dat er geen vraag meer is naar zeer goedkope, maar slechte woningen.

Van de Europese burgers woont bijna driekwart naar eigen zeggen in steden of voorsteden, maar, anders dan op andere continenten, gaat het overwegend om kleinere steden; alleen Londen en Parijs tellen meer dan vijf miljoen inwoners. Van de Amerikanen woont een kwart in zulke grote steden, tegenover 7% van de Europeanen (Eurostat 2014). Echter, ook in Europa is de wereldwijde trend van urbanisatie zichtbaar; het aandeel bewoners van landelijk gebied daalde tussen 2007 en 2011 van 13% naar 9%, volgens opgave van de geïnterviewde Europeanen; het aandeel in stedelijk gebied steeg van 47% naar 51%.³ Binnen Europa zijn Nederland en Engeland de meest verstedelijkte landen. Ierland is, met 73% landelijk gebied, het minst stedelijk.

Nederland behoort tot de landen waar maatschappelijke problemen in de steden (iets) sterker spelen dan in meer rurale gebieden (Eurostat 2015). Dat geldt voor meer West-Europese landen. In die landen spelen zaken als armoede, sociale uitsluiting, ongezondheid, onvrede met de woning en onvrede in het algemeen vaker in steden dan op het platteland. In veel Oost-Europese en enkele Zuid-Europese landen (Spanje, Portugal) spelen die problemen juist sterker op het platteland. In sommige landen verschilt het sterk per onderwerp, zoals in Griekenland, waar armoede veel sterker speelt op het platteland, maar sociale uitsluiting juist in de stad. In Nederland scoort de stedelijke omgeving op alle gemeten items iets slechter dan het landelijke gebied, dat voor een flink deel het karakter heeft van buitengebied rondom en tussen de vele steden (stadjes) in het land. Het is daar ruim en rustig wonen (Steenbekkers en Vermeij 2013).

Woonkwaliteit

De woonkwaliteit in termen van het aantal vierkante meters en het wel of niet bezitten van een woonhuis, verschilt naar opleidingsgroep (tabel 11.1). Vooral wat betreft huren versus kopen neemt de middelbaar opgeleide groep een tussenpositie in, en veel andere woningkenmerken hangen daarmee samen. Het al dan niet in eigendom hebben van een huis hangt verreweg het meest samen met het inkomen en daarnaast met het woningaanbod.⁴ In (sterk) stedelijk gebied is dat aanbod geringer en in sommige woningmarktgebieden is het juist extra ruim, zoals in Drenthe en Flevoland, Midden-Brabant en Noord-Limburg. Rekening houdend met persoons- en aanbodkenmerken, is de opleiding toch nog medebepalend voor het al dan niet in eigendom hebben van een huis. Die kans is, ook als rekening gehouden wordt met onder meer het inkomen, onder hogeropgeleiden ruim twee keer groter dan onder lageropgeleiden. De opleiding is van belang voor het verkrijgen van een hypotheek, maar het is ook mogelijk dat hogeropgeleiden de (financiële) voordelen van kopen meer zien of ervaren, of zekerder zijn over hun toekomst.

Belangrijker nog is de leeftijd: mensen tussen de 60 en 80 jaar hebben de grootste kans een huis te bezitten, 30-minners de laagste. Voor 80-plussers is die kans groter dan voor

de leeftijdsgroep van 30 tot 40 jaar, gegeven hun inkomen en andere persoonskenmerken. Hier zien we een cohorteffect van mensen die in een gunstige tijd konden kopen (Kullberg en Iedema 2010).

Het opleidingsniveau maakt niet veel uit voor de kans om in een eengezinshuis te wonen; daarvoor is de samenstelling van het huishouden veel belangrijker. Paren met kinderen wonen het meest in eengezinshuizen; dit is het geval voor 90% van de gezinnen met kinderen. Onder de huishoudens met kinderen die niet in een eengezinshuis wonen, zijn naar verhouding veel eenoudergezinnen in de grotere gemeenten. De leeftijd waarop jongere paren een eengezinshuis betrekken, schuift op, mede doordat relatievorming en het krijgen van kinderen worden uitgesteld. Oudere mensen blijven juist steeds langer in een eengezinshuis wonen. Ze worden ouder, blijven langer gezond en zelfstandig wonen, en hun aantal neemt toe ten opzichte van de jongere huishoudens (Blijie et al. 2013: 18; Kullberg en Ras 2011). Nog bepalender voor het wonen in een eengezinshuis is het woningaanbod. In sterk stedelijk gebied is dat klein en dat geldt zeer in het bijzonder voor de stad Amsterdam.

De hoogste 20% van de inkomens in Nederland beschikt over bijna twee keer zoveel vierkante meters als de laagste inkomens, ook al doordat onder die hogere en middeninkomens meer tweeverdieners (met kinderen) zijn. Naarmate het inkomen hoger is, hebben huishoudens vaker een koophuis en daarvan is de kwaliteit gemiddeld hoger dan die van een huurhuis. Ze zijn anderhalf tot tweemaal zo ruim. In de vier grootste gemeenten zijn de woningen beduidend kleiner dan in de rest van Nederland; dat geldt nog sterker voor de aandachtswijken.

Tabel 11.1

De woningmarktcrisis gaat samen met afgenomen tevredenheid ten opzichte van 2002, met uitzondering van de G4 en de aandachtswijken
Woonkenmerken en tevredenheid met de woonsituatie, naar achtergrondkenmerken, 2002 en 2012 (in procenten)

	2012 woning opper- vlak in m ²	2012 % in een- gezins- huis	2012 % in koop- huis	2012 % niet (zo) tevre- den	2012 % niet (zo) tevre- den	2012 % zeer tevre- den	2002 % zeer tevre- den
opleiding							
laag	98	61	38	13	13	41	43
midden	114	65	57	12	11	41	47
hoog	133	69	72	9	9	49	53
besteedbaar inkomen							
onderste 20%	84	43	18	18	17	34	37
20%-80%	113	69	62	11	11	42	46
bovenste 20%	161	90	92	3	5	57	62
leeftijd							
18-34 jaar	92	44	46	17	18	32	34
35-64 jaar	127	77	67	12	10	44	49
≥ 65 jaar	111	65	50	7	6	51	55
huishoudensamenstelling							
alleenstaand	89	43	37	13	15	38	40
paar met thuiswonende kinderen	144	90	82	10	9	46	51
paar zonder kinderen	125	76	70	7	7	51	55
eenoudergezin	109	69	37	21	22	32	34
etnische achtergrond							
autochtoon	120	72	63	9	9	46	51
niet-westerse migrant ^a	91	42	31	27	34	24	19

Tabel 11.1
(Vervolg)

	2012 woning opper- vlak in m ²	2012 % in een- gezins- huis	2012 % in koop- huis	2012 % niet (zo) tevren- den	2012 % niet (zo) tevren- den	2012 % zeer tevren- den	2002 % zeer tevren- den
westerse migrant ^a	113	63	55	13	15	41	41
huur- of koophuis							
huurhuis	82	42		20	20	29	30
koophuis	141	84		5	3	54	62
woongebied							
G4	87	25	38	19	21	34	33
G21	109	64	55	13	13	39	44
rest van Nederland	125	79	65	9	8	47	52
40 aandachtswijken	79	23	27	25	29	26	22
totaal	117	68	59	11	11	44	47

a En hun kinderen.

Bron: CBS (WBO'02); vrom/cbs (WoON'12) scp-bewerking

Toename woontevredenheid in aandachtswijken en onder migranten en hun kinderen

Tabel 11.1 laat zien welke groepen het meest tevreden zijn met hun woning. Zoals gezegd, is de tevredenheid in het algemeen zeer hoog. Tussen 2002 en 2012 nam de tevredenheid echter niet toe; het aandeel dat zeer tevreden is, daalde enkele procentpunten. Dat is niet zo vreemd gezien de recessie, die in de jaren voor de meting van 2012 meer mensen ervan weerhield door te stromen naar een betere woning. Dit speelt het meest onder de middelbare-leeftijdsgroep en de middelbaar opgeleiden en bij mensen in een koopwoning, die hun verhuiscens vaker uitstelden dan huurders (Blijie et al. 2013).

Opmerkelijk is dat zich in de aandachtswijken een tegendraadse trend voordeed: de onvrede nam er af en het aandeel zeer tevreden mensen nam daar juist wel toe. De stedelijke vernieuwing die in deze periode omvangrijk was, zal hierin een belangrijke rol spelen, en mogelijk ook de toenemende status van de stad als *hip and happening*. In samenhang hiermee maakten de daar wonende bewoners met een migrantenachtergrond ook een sprong voorwaarts in de tevredenheid.

Hulpbehoefte en mantelzorg

Van de 1,1 miljoen huishoudens waar matige of ernstige lichamelijke beperkingen spelen, woont bijna de helft in een schijnbaar ongeschikte woning, een verhouding die tien jaar geleden precies hetzelfde was (Kullberg en Ras 2013). Bijna een kwart van de mensen met beperkingen woont in een ouderenwoning, meestal met zorg of diensten aan huis, en een kleiner deel woont in een ingrijpend aangepaste woning. Het aantal ouderenwoningen hield gelijke tred met het toegenomen aantal mensen met beperkingen. Twee derde van de ouderen in ogenschijnlijk ongeschikte woningen wil toch beslist niet verhuizen; dat betreft vaak mensen die ofwel geld hebben om hulp in te kopen ofwel een mantelzorger in huis hebben (Kullberg en Ras 2013).

In lijn met de steeds sterkere nadruk op zelfwerkzaamheid van burgers bij het verzorgen van hun naasten, is er ook steeds meer aandacht voor materiële omstandigheden waaronder die kan gedijen. Eén daarvan is de ruimtelijke nabijheid van verzorger en verzorgde. Per november 2014 kan voor de zorgbehoevende een zogenaamde mantelzorgunit vergoeningvrij in de tuin geplaatst worden (Kenniscentrum Wonen-Zorg 2014). De aantallen zijn vooralsnog marginaal, omdat er ook andere belemmeringen zijn, zoals de benodigde ruimte in de tuin en de kosten.

Een ander instrument is de omgekeerde beweging: de mantelzorger gaat dicht bij de te verzorgen persoon wonen. In de nieuwe Huisvestingswet (2014) is dit als een voorrangrecht geformuleerd. In welke mate hiervan gebruik gemaakt zal worden, is nog niet duidelijk.

11.3 Woonlasten en betaalbaarheid

In hoeverre bewegen de woonlasten van middelbaar opgeleide huishoudens zich in de richting van die van de lageropgeleiden, zoals de inkomens zich naar elkaar toe bewegen? Bij deze vraag moet worden bedacht dat het opleidingsniveau van de Nederlandse bevol-

king al jaren stijgt. In het hier gebruikte onderzoek (wbo/WoON) groeit het hogeropgeleide deel van de bevolking van ruim 32% in 2002 naar bijna 38% van de huishoudens in 2012.⁵ De lageropgeleide groep krimpt, van 38% in 2002 naar 30% in 2012. Een eventueel naar elkaar toegroeien van groepen moet in deze context worden gezien. Ook de eigendomsverhouding maakt uit voor de woonlasten.

Middelbaar en hogeropgeleiden kochten vaker sociale huurwoning

Het aandeel eigenaren-bewoners steeg, na decennia van toenemend eigenwoningbezit, verder van 54% in 2002 naar bijna 60% eind 2009; daarna bleef het op dat niveau. Voor de helft laat de stijging zich verklaren door een stijgend opleidingsniveau binnen huishoudens; hogeropgeleiden hebben immers vaker een eigen woning. Maar ook binnen elk van de opleidingsgroepen nam het aandeel woningeigenaren toe.

Een van de beleidsdoelen is dat woningcorporaties hun woningen verkopen aan geïnteresseerde huurders. Volgens cijfers van het Kadaster (2015) betrof het tussen 2000 en 2013 jaarlijks 10.000 à 13.000 woningen. In 2014 steeg dit aantal tot ruim 16.000 woningen, in lijn met de algehele opleving op de woningmarkt. Werd in 2000 nog 45% verkocht aan zittende huurders, sinds 2008 schommelt dit aandeel rond de 20%. Steeds vaker wordt een woning dus verkocht nadat die vrijgekomen is, aan andere belangstellenden dan de huurder. Uit de woononderzoeken blijkt dat de middelbaar opgeleiden het vaakst overgingen tot de aankoop van een sociale huurwoning, op de voet gevolgd door hogeropgeleiden. Zij profiteerden meer dan de lageropgeleiden van de mogelijkheid om met korting een sociale huurwoning te kopen. Ook bij de middengroepen betreft het steeds minder vaak een verkoop aan een zittende huurder.

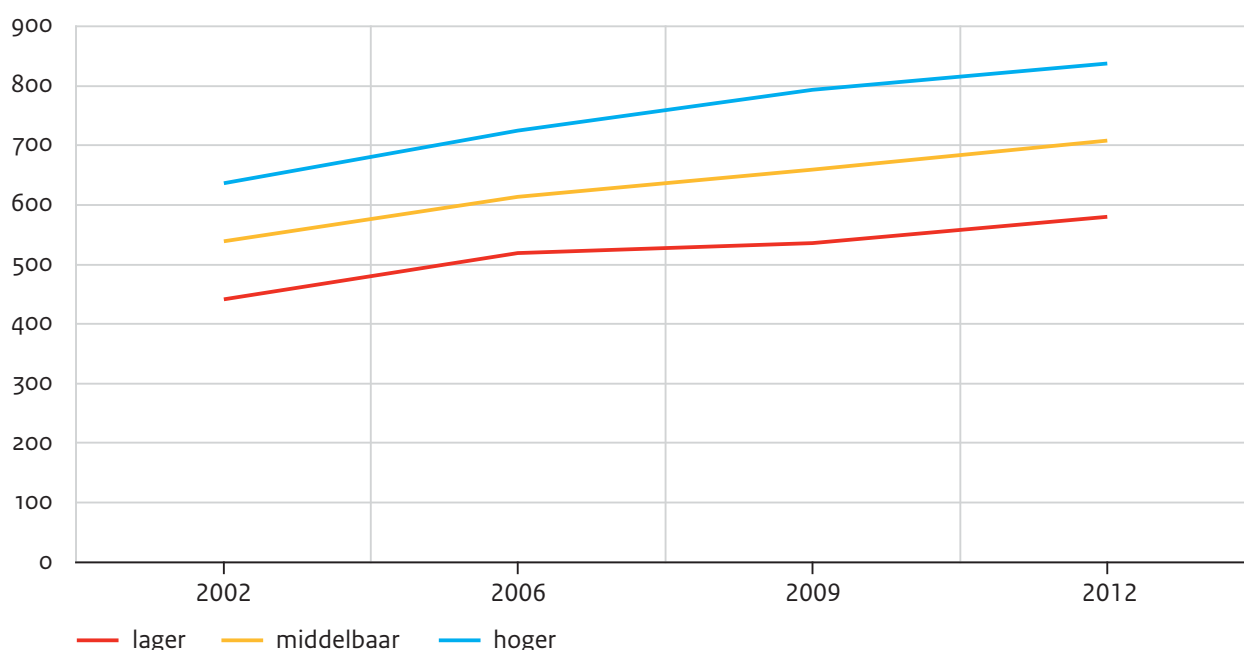
Woonuitgaven gestaag gestegen

Figuur 11.1 laat de gemiddelde totale woonlasten van huishoudens zien tussen 2002 en 2012. Dit betreft de netto maandelijkse huur- of hypotheekuitgaven, gecorrigeerd voor het eventuele belastingeffect, plus energiekosten, water en gemeentelijke en waterschapsbelastingen. De woonuitgaven zijn binnen alle opleidingsgroepen continu gestegen, in ongeveer hetzelfde tempo.

Figuur 11.1

Woonuitgaven voor alle opleidingsgroepen gestegen

Gemiddelde totale woonuitgaven, naar hoogste behaalde opleidingsniveau binnen het huishouden, 2002-2012 (in euro's per maand)

Bron: CBS (WBO'02); VROM/CBS (WoON'06-'12) SCP-bewerking

Woonuitgavenquoten stegen vanaf 2009 het snelst onder middelbaar opgeleiden

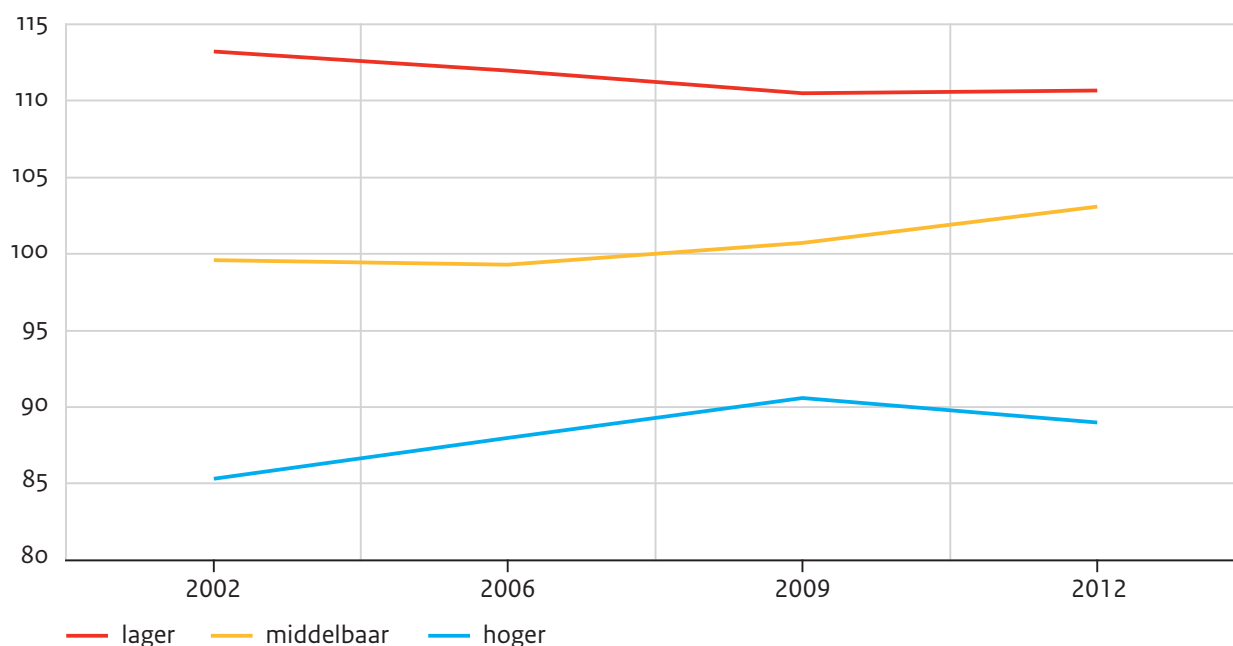
Figuur 11.2 laat zien dat de woonquoten, het gedeelte van het huishoudinkomen dat aan wonen wordt uitgegeven, van laag- en middelbaar opgeleide groepen langzaam naar elkaar toe groeien. In de figuur is de gemiddelde woonquote van alle Nederlandse huishoudens tezamen op 100% gesteld. De hogeropgeleide groep hield per saldo gelijke afstand tot de middelbaar opgeleiden. Het verschil tussen laag- en middelbaar opgeleiden kromp in de bekeken periode met bijna de helft. In 2012 besteedden middelbaar en laagopgeleiden (bijna) een derde van hun inkomen aan wonen en de hogeropgeleide huishoudens ruim een kwart.

Deze ontwikkeling blijkt vooral bepaald te worden door wat er in de huursector gebeurde. Zoals gezegd nemen de middelbaar opgeleiden een tussenpositie in wat betreft het aandeel huurders. In de periode 2002-2012 was ongeveer 40% huurder.

Figuur 11.2

Woonquoten middelbaar opgeleiden stijgen in de richting van die van lager opgeleiden

Gemiddelde woonquote^a naar hoogste behaalde opleidingsniveau binnen het huishouden, 2002-2012
(gemiddelde gehele bevolking=100%)

a De totale woonuitgaven gedeeld door het netto besteedbaar huishoudinkomen.

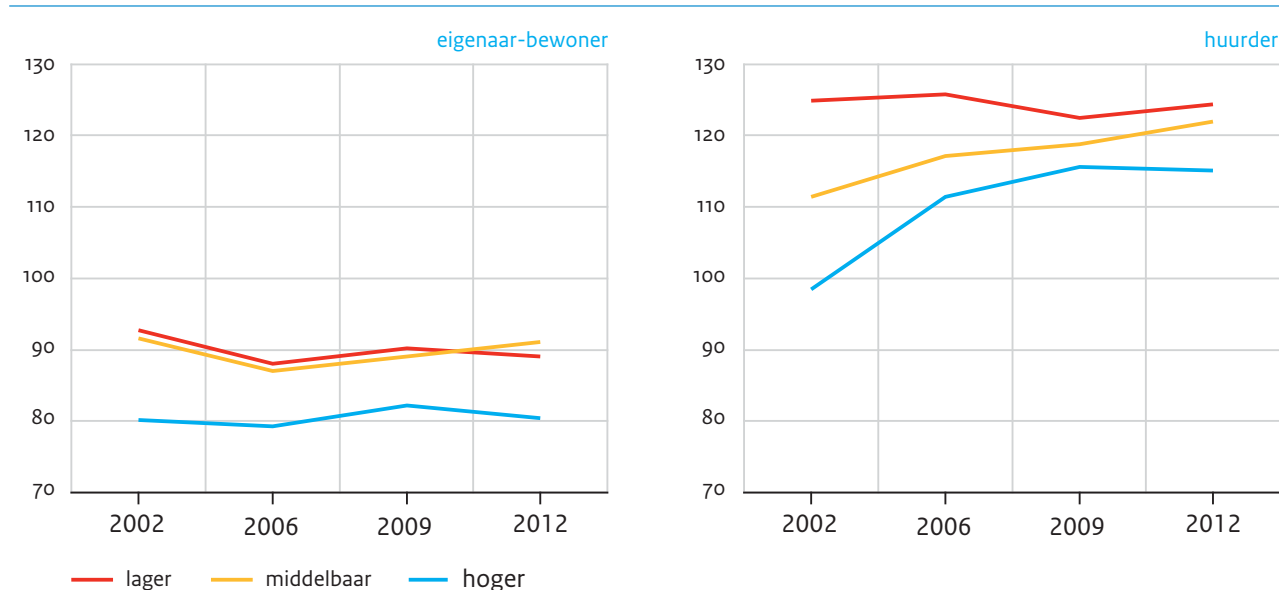
Bron: CBS (WBO'02); VROM/CBS (WoON'06-'12) SCP-bewerking

Onder eigenaren-bewoners (figuur 11.3a) verschilt de woonquote weinig tussen laag- en middelbaar opgeleide huishoudens en is de afstand tot de hogeropgeleiden groot. De laatsten betalen weliswaar het meest, maar door een hoger inkomen houden ze veel bestedingsruimte over. Onder huurders is het beeld anders (figuur 11.3b). Tot 2009 bewogen de gemiddelde woonquoten zich sterk naar elkaar toe. Daarna kwamen die van de laag- en middelbaar opgeleiden nog wat dichterbij elkaar. Wellicht spelen hier de ontwikkelingen in de huurprijzen een rol. Ten dele stegen deze door verbeteringen in de huurvoorraad via renovatie en sloop/nieuwbouw. Bij de midden- en hogere inkomens steeg de gemiddelde huur tot 2009 gemiddeld 8 procentpunten sneller dan bij de huurders met lage inkomens. Onder de lageropgeleiden zijn bovendien veel ouderen die al vele jaren hun woning huren en daardoor minder hinder hebben van de jaarlijkse huurverhogingen. De grootste huurverhogingen vinden immers plaats bij wisseling van bewoners. De afstand tussen laag- en middelbaar opgeleiden nam in de beschouwde periode al met al af. De groep hogeropgeleiden kwam ook iets dichterbij, maar doordat hun aandeel in de loop der tijd flink groeide, blijven opleidingsverschillen relevant.

Figuur 11.3

Woonquoten van huurders met verschillende opleidingsniveaus groeien naar elkaar toe

Gemiddelde woonquote naar hoogste behaalde opleidingsniveau binnen het huishouden, naar eigendomsverhouding, 2002-2012 (gemiddelde gehele bevolking =100%)

Bron: CBS (WBO'02); VROM/CBS (WoON'06-'12) SCP-bewerking

Op alle opleidingsniveaus evenveel goedkope scheefwoners

De inkomensafhankelijke huurstijgingen die vanaf 2013 mogen worden ingezet, hangen samen met het goedkoop scheefwonen. Dit is het verschijnsel dat huishoudens met een redelijk tot hoog inkomen goedkope woningen huren. De gereguleerde sector (woningen met een huur tot 665 euro per maand in 2012) is voornamelijk bedoeld voor huishoudens uit de onbemiddelde doelgroep (verzamelinkomen tot 33.000 euro, peiljaar 2010). Huishoudens buiten deze doelgroep die toch dergelijke woningen huren, worden in het beleid goedkope scheefwoners genoemd. Met extra huurverhogingen voor deze groep wil het kabinet het scheefwonen tegengaan en de doorstroming op de woningmarkt bevorderen. Dit moet dan weer voorkomen dat andere woningzoekenden te duur gaan scheefwonen. In 2013 en 2014 zijn huren inderdaad versneld verhoogd (CBS 2015a).

Tabel 11.2

Goedkope scheefwoners onder alle opleidingsgroepen

Huurders in de gereguleerde sector, naar huishoudinkomen en opleidingsniveau, 2012 (x 1000)

	allen	opleiding laag	opleiding middelbaar	opleiding hoog
allen	2590	1220	840	530
< 33.000 euro	1890	990	590	310
≥ 33.000 euro	710	240	250	230
aandeel goedkoop scheefwonen (%)	27	20	30	43

Bron: VROM/CBS (WoON'12) SCP-bewerking

Tabel 11.2 laat zien hoeveel huishoudens in 2012 te goedkoop woonden, naar opleidingsniveau.

Binnen de gereguleerde sector woonden in 2012 ruim 700.000 huishoudens oftewel 27% scheef. Zoals te verwachten, komt goedkoop scheefwonen relatief minder voor bij lageropgeleiden (20%) en meer bij hogeropgeleiden (43%), vanwege de samenhang met de hoogte van het inkomen. De percentages verschillen, maar bij elke opleidingsgroep ligt het aantal huishoudens rond de 240.000. Het beleid om de huren van deze huishoudens te verhogen treft dus ook een substantieel aantal lageropgeleiden.

11.4 De woonomgeving

Stad blijft magneet voor hoogopgeleiden

Momenteel nemen de ruimtelijke contrasten binnen Nederland toe. De meest in het oog springende ontwikkelingen zijn de regionale bevolkingsdaling en de vergrijzing. Terwijl veel steden groeien en jongeren blijven aantrekken, treden bevolkingsdaling en vergrijzing op in landelijke, perifere gebieden en een deel van de randgemeenten (Van Dam et al. 2015; Huisman et al. 2013). Ook in het opleidingsniveau bestaan scherpe contrasten. Gemeenten met veel hogeropgeleiden zijn universiteitssteden als Amsterdam (45% van de beroepsbevolking rondde hier minimaal een hbo- opleiding af) en Utrecht (53%) en aantrekkelijk gelegen woongemeenten als Heemstede (45%), Waalre (42%) en Rijswijk (40%). Hier tegenover staan afgelegen gemeenten met maar weinig hoogopgeleiden, zoals Stads-kanaal (10%) en Urk (8%), maar ook het minder afgelegen Katwijk (15%) en Maassluis (19%) (CBS/PBL/WUR 2014).

Hoewel in steden zich maatschappelijke problemen als armoede concentreren, kenmerken stedelijke gemeenten zich ook door een hoog aandeel hoogopgeleiden, terwijl lager en middelbaar opgeleiden vaker in matig of niet-stedelijke gemeenten wonen. Terwijl het opleidingsniveau een algemene stijging doormaakte, was die stijging in de zeer sterk stedelijke gemeenten de afgelopen jaren nog sterker (figuur 11.4). Het verschil tussen centrum en periferie is ook terug te zien in het verschil tussen provincies. Veel hoogopgeleiden zijn er vooral in de provincies Utrecht en Noord-Holland, veel laagopgeleiden in Limburg, Zee-

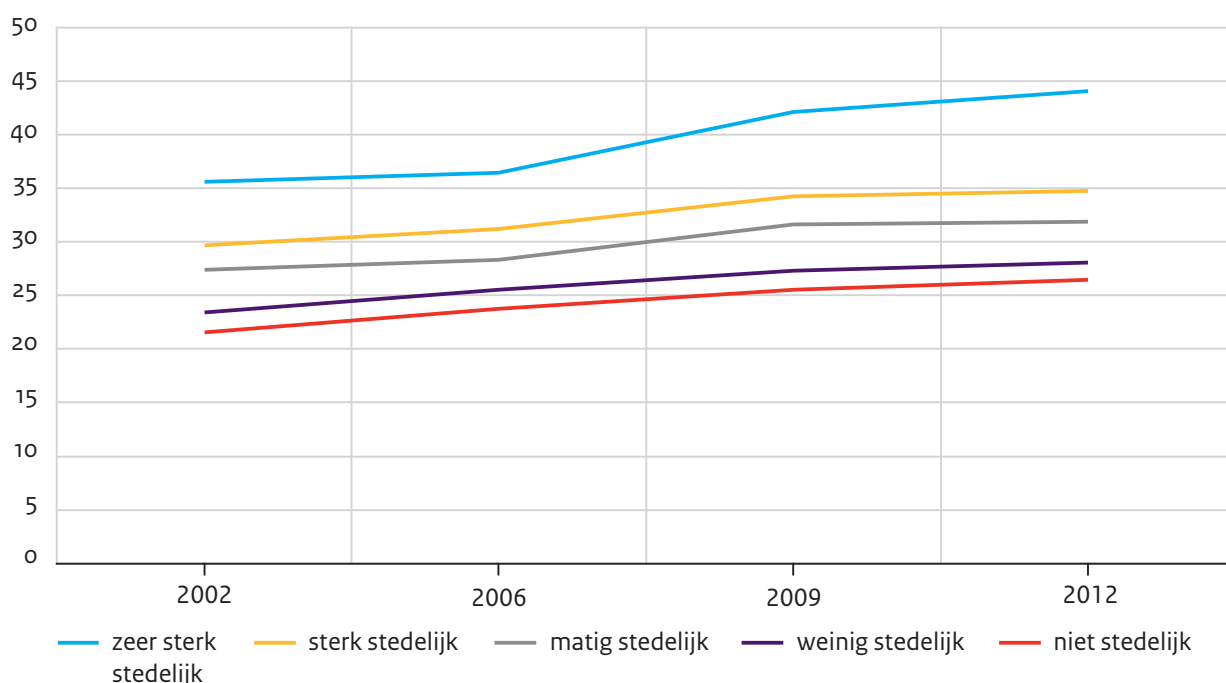
land, Drenthe en Noord-Brabant. De middengroep is groot in Flevoland, Overijssel en Friesland.

Aan deze ruimtelijke verschillen liggen selectieve migratiepatronen ten grondslag, waarbij nieuwe bewoners van populaire regio's hogeropgeleid zijn dan de nieuwe bewoners van minder populaire regio's (Vermeij 2015). Zaken die bijdragen aan de populariteit van stedelijke regio's zijn de maatschappelijke kansen die steden bieden en de logistieke uitdagingen van het combineren van twee carrières in een huishouden onder het toenemende aantal tweeverdieners. Ook nieuwe woonwijken houden hoogopgeleiden in de gezinsvormende fase binnen de stadgrenzen (Van Dam et al. 2015).

Figuur 11.4

Aandeel hoogopgeleiden stijgt het snelst in sterk stedelijke gemeenten

Aandeel hoogopgeleiden^a naar stedelijkheid woongemeente,^b personen van 18 jaar en ouder, 2002-2012 (in procenten)^c

a Hoogopgeleiden zijn hier degenen die een hbo-, of wo-opleiding voltooiden of volgen.

b De stedelijkheid van gemeenten was in alle jaren hetzelfde gedefinieerd, op basis van de omgevingsadressendichtheid.

c De percentages zijn gecorrigeerd voor verschillen in leeftijd tussen de categorieën gemeenten.

Bron: CBS (WBO'02); VROM/CBS (WoON'06-'12)

Hoogopgeleiden meer tevreden met hun buurt, laagopgeleiden meer sociale cohesie

Een belangrijk aspect aan het wonen is de omgeving rond de woning. De beleving hiervan brengen we in beeld aan de hand van drie indicatoren. Ten eerste onderscheiden we de tevredenheid met de buurt. Naast tevredenheid, geeft deze variabele aan in welke mate mensen willen blijven wonen waar ze wonen. Ten tweede onderscheiden we de ervaren sociale cohesie in de buurt: de sociale contacten en omgangsvormen in de buurt. Die zijn onder meer van belang voor de tevredenheid met de buurt, maar ook voor de ervaren gezondheid (Kawachi et al. 1999). Ten derde onderscheiden we de ervaren verkeersveiligheid in de buurt, een aspect van de woonomgeving waar veel bewoners belang aan hechten (Vermeij 2015) (tabel 11.3). De eerste twee variabelen kwamen tot stand op basis van factoranalyses; dit houdt in dat het onderscheidende concepten zijn, maar ze hangen vrij sterk met elkaar samen ($r = 0,52$).

Aangenomen kan worden dat hoogopgeleiden meer te kiezen hebben op de woningmarkt dan laagopgeleiden en daarom op plekken wonen die beter aansluiten bij hun wensen. Ook het gegeven dat hoogopgeleiden vaker in een eigen woning wonen, zal een positieve invloed hebben op hun beleving van de woonomgeving. Hiertegenover staat dat laagopgeleiden minder mobiel zijn en dat de buurt een belangrijkere rol speelt in hun (sociale) leven (Lewicka 2011; Volker et al. 2014). Als we de opleidingsniveaus met elkaar willen vergelijken, moeten we rekening houden met verschillen in leeftijd. Laagopgeleiden zijn namelijk gemiddeld beduidend ouder dan middelbaar en hoogopgeleiden, en ouderen zijn meer gehecht aan de buurt, ervaren meer sociale cohesie in de buurt en zijn minder positief over de verkeersveiligheid. Vergelijken we de opleidingsgroepen alsof zij in leeftijd gelijk zijn (in statistische termen: gecorrigeerd voor leeftijdsverschillen), dan blijken hoogopgeleiden tevredener met hun buurt dan laagopgeleiden en ervaren zij meer verkeersveiligheid. Maar hier staat tegenover dat laagopgeleiden een sterkere sociale cohesie ervaren: zij hebben meer contact met buurtgenoten en ervaren in hun buurt ook meer gezelligheid en saamhorigheid.

In de jaren tussen 2002 en 2012 lieten de ervaren verkeersveiligheid en de sociale cohesie een licht negatieve ontwikkeling zien, zij het in het laatste geval niet significant. Daarentegen nam de tevredenheid met de buurt iets toe. Een gedeeltelijke verklaring hiervoor is het toegenomen aandeel ouderen. Los van dit vergrijzingseffect (dus gecorrigeerd voor leeftijdsverschillen tussen de jaren) zien we alleen onder hoogopgeleiden de tevredenheid toenemen (niet in de tabel). Dit is opmerkelijk, want de tevredenheid met de woning nam juist af (tabel 11.3), mogelijk door de stagnatie op de woningmarkt.

Tabel 11.3

Tevredenheid met de woonomgeving nam onder hogeropgeleiden het meest toe
Beleving van de woonomgeving naar opleidingsniveau, 2012 en ontwikkeling 2002-2012^a (in procenten)

	tevredeheid ^b		sociale cohesie ^c		verkeersveiligheid ^d	
	2012	Δ 2002-2012	2012	Δ 2002-2012	2012	Δ 2002-2012
laag (ref.)	61	+1*	34	-1	65	-3*
middelbaar	55*	+1*	29*	-4	61*	-4*
hoog	57*	+5*	25*	-2	63	-3
totaal	57	+3*	29	-3	63	-4*

a Variabelen kwamen tot stand op basis van factoranalyses.

b Tevredeheid is het gemiddelde van zes items waaronder 'Hoe tevreden bent u met uw huidige woonomgeving', 'Ik ben gehecht aan deze buurt', 'De bebouwing in deze buurt is aantrekkelijk' en 'Als het mogelijk is ga ik uit deze buurt verhuizen' (gecodeerd tot positieve indicator van tevredenheid) (Cronbachs alfa = 0,82).

c Sociale cohesie is het gemiddelde van vijf items als 'Ik heb veel contact met mijn directe burens', 'Ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid' en 'Mensen in deze buurt kennen elkaar nauwelijks' (gecodeerd tot positieve indicator) (Cronbachs alfa = 0,80).

d De verkeersveiligheid werd gemeten aan de hand van de enkele stelling 'Ik vind de verkeerssituatie in deze buurt veilig'. Antwoordschalen variëren tussen 1 en 5, percentages geven degenen weer met een score van 4 of hoger.

*= significant verschil ($p < 0,05$) bij toetsing op continue variabelen, vergeleken met laagopgeleiden (kolom '2012' en '2012 gelijke leeftijd') respectievelijk met 2002 (kolom 'Δ 2002-2012')

Bron: CBS (WBO'02); VROM/CBS (WoON'12)

Leefbaarheidsvoordeel platteland neemt af

Om na te gaan waar de genoemde ontwikkelingen zich voordoen, bekijken we de verschillen tussen meer en minder stedelijke gemeenten. In overeenstemming met eerder onderzoek (Rigo/Atlas voor gemeenten 2013; Steenbekkers en Vermeij 2013) zien we hier dat naarmate de gemeente minder stedelijk is, bewoners tevredener zijn met hun woonomgeving en meer sociale cohesie ervaren (tabel 11.4). In mindere mate heeft het platteland daarbij een voordeel op het gebied van verkeersveiligheid. Ook nu is het belangrijk te bedenken dat verschillen in beleving van de woonomgeving voort kunnen komen uit verschillen in de samenstelling van de groepen. Gecorrigeerd voor leeftijd en opleidingsniveau worden de verschillen tussen de gemeenten iets kleiner, maar ze blijven bestaan.

Opmerkelijk is dat de positie van de stedelijke gemeenten verbeterde ten opzichte van die van plattelandsgemeenten: de zojuist gesignaleerde toename in tevredenheid blijkt beperkt te zijn tot stedelijke gemeenten en in plattelandsgemeenten blijkt de sociale cohesie daadwerkelijk significant afgenomen. De leefbaarheidswinst van de steden ten opzichte van het platteland kan mogelijk worden toegeschreven aan investeringen in de leefbaarheid van stedelijke wijken met probleemconcentraties (Permentier et al. 2013).

Wonen tussen gelijken heeft waarde

In het algemeen kan gesteld worden dat betere buurten een betere kwaliteit van leven bieden en bewoners dus tot meer tevredenheid zullen stemmen. Naast dit gangbare perspectief staat een tweede perspectief, dat in aanmerking neemt dat verschillende bevolkingsgroepen verschillende eisen stellen en dat veel mensen graag wonen tussen gelijkgestemden. Dan zal het voorzieningenaanbod het best aansluiten bij hun behoeften, smaak en budget, en zal het sociale verkeer tussen bewoners het meest eigen aanvoelen (Cheshire 2012; Van Kempen en Bolt 2009; Musterd et al. 2015). Dit 'soort-zoekt-soort'-perspectief plaatst vraagtekens bij de vanzelfsprekendheid waarmee in de afgelopen decennia het mengen van bevolkingsgroepen is nagestreefd.

Om na te gaan in hoeverre de aansluiting tussen bewoners en hun buurtgenoten van invloed is op de beleving van bewoners, tonen we voor verschillende opleidingsgroepen de relatie tussen enerzijds de tevredenheid met hun buurt en sociale cohesie en anderzijds de sociaaleconomische status van deze buurt, zoals onder meer afgelezen aan het opleidings- en inkomensniveau van bewoners (zie Knol 2012).

Tabel 11.4
Leefbaarheidsvoordeel platteland neemt af

Beleving van de woonomgeving naar stedelijkheid gemeente, 2012 en ontwikkeling 2002-2012^a (in procenten)

	2012	tevreidenheid ^b 2012 gelijke leeftijd opleiding	Δ 2002- 2012	2012	2012	Δ 2002- 2012	2012	2012	verkeersveiligheid ^d 2012 gelijke leeftijd, opleiding	Δ 2002- 2012
zeer sterk stedelijk (ref.)	50	53	+7*	20	21	+0*	61	61	-3	
sterk stedelijk	53*	54*	+4*	25*	25*	-2	62*	62	-4	
matig stedelijk	59*	58*	+3*	31*	30*	-1	64*	63*	-4	
weinig stedelijk	64*	63*	+1*	37*	36*	-5*	65*	65*	-4	
niet stedelijk	66*	65*	-2	42*	40*	-6*	65*	65*	-3	
totaal	57		+3*	29		-3	63		-4*	

a Variabelen kwamen tot stand op basis van factoranalyses.

b Tevreidenheid is het gemiddelde van zes items waaronder 'Hoe tevreden bent u met uw huidige woonomgeving', 'Ik ben gehecht aan deze buurt', 'De bebouwing in deze buurt is aantrekkelijk' en 'Als het mogelijk is ga ik uit deze buurt verhuizen' (gecodeerd tot positieve indicator van tevredenheid) (Cronbachs alfa = 0,82).

c Sociale cohesie is het gemiddelde van vijf items als 'Ik heb veel contact met mijn directe bureu', 'Ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid' en 'Mensen in deze buurt kennen elkaar nauwelijks' (gecodeerd tot positieve indicator) (Cronbachs alfa = 0,80).

d De verkeersveiligheid werd gemeten aan de hand van de enkele stelling 'Ik vind de verkeerssituatie in deze buurt veilig'. Antwoordschalen variëren tussen 1 en 5, percentages geven degenen weer met een score van 4 of hoger.

* = significant verschil ($p < 0,05$) bij toetsing op continue variabelen, vergeleken met zeer sterk stedelijke gemeenten (kolom '2012' en '2012 gelijke leeftijd en opleiding') respectievelijk met 2002 (kolom 'Δ 2002-2012')

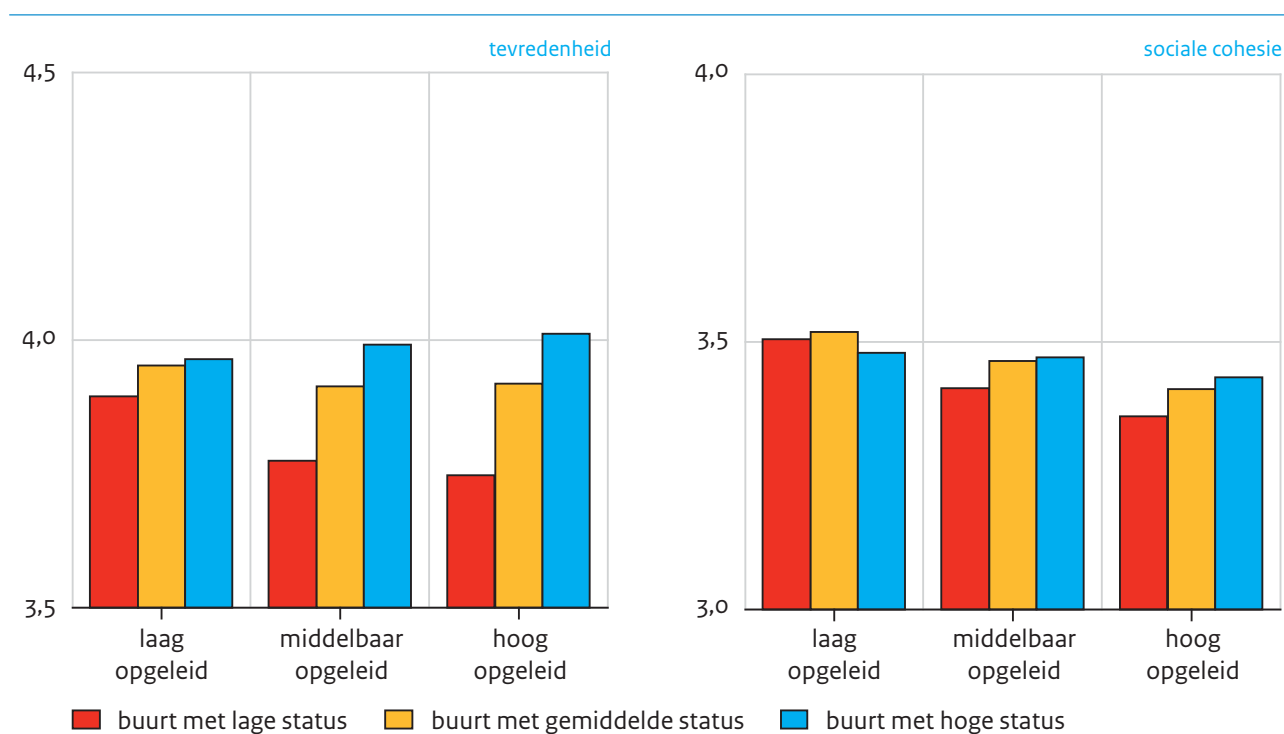
Bron: CBS (WBO'02); VROM/CBS (WOON'12)

In overeenstemming met het eerste perspectief zijn bewoners tevredener met hun buurt naarmate de status van deze buurt hoger is en ook ervaren zij iets meer sociale cohesie (figuur 11.5). In overeenstemming met het soort-zoekt-soort-perspectief maakt de sociale status van een buurt meer uit naarmate een bewoner zelf een hoger opleidingsniveau heeft. Vooral de laagopgeleiden nemen een onderscheidende positie in: naarmate de status in de buurt hoger is, zijn zij wel iets tevredener, maar op de mate waarin zij sociale cohesie ervaren heeft de status geen invloed. Dit suggereert dat het verhogen van de status van de buurt, bijvoorbeeld door duurdere woningen toe te voegen, vooral de beleving van middelbaar en hoogopgeleiden ten goede komt. Voor de lageropgeleiden voegt het minder toe aan de tevredenheid en vooral ook de sociale cohesie.⁶

Figuur 11.5

Middelbaar en hogeropgeleiden meest gevoelig voor de sociale status van hun buurt

Verband tussen de sociale status van de buurt en tevredenheid met de buurt en sociale cohesie,^a naar opleidingsniveau, 2012 (gemiddelden, vijfpuntsschaal)

a Gecontroleerd voor individuele kenmerken (geslacht, leeftijd, leeftijd², lichamelijke beperkingen en huishoudsamenstelling), kenmerken van de woning (type, eigendomsstatus en woz-waarde) en van de woonomgeving (stedelijkheid gemeente en postcodegebied).

De 17% respondenten in de viercijferige postcodegebieden met de laagste sociale status wonen in buurten met een lage status; de 17% respondenten in de postcodegebieden met de hoogste sociale status wonen in buurten met een hoge status.

Bron: VROM/CBS (WoON'12)

11.5 Bereikbaarheid en mobiliteit

Congestie versus lange reisafstanden

Waar we net nog zagen dat plattelandsbewoners een relatief positieve beleving hebben van hun directe woonomgeving, gelden de lange afstanden er als algemeen erkend nadeel. Zo is de dichtstbijzijnde school met een havo- en/of vwo-afdeling voor een stedeling gemiddeld minder dan 2 kilometer ver, maar moet een bewoner van een klein dorp in een afgelegen regio hier meer dan 8 kilometer voor afleggen (Steenbekkers en Vermeij 2013). Ook de afstand tot het werk is op het platteland beduidend langer dan in stedelijk gebied, zeker onder tweeverdieners. Terwijl tweeverdieners uit een klein dorp per dag per persoon gemiddeld ruim 40 kilometer afleggen naar het werk, is dit voor stedelijke tweeverdieners maar ongeveer 25 kilometer. Deze groep burgers is het meest mobiel. Voor de bevolking als geheel, dus inclusief kinderen, gepensioneerden, werklozen en eenverdieners, zijn de verschillen veel minder groot: stedelingen verplaatsen zich per dag gemiddeld ruim 30 kilometer, bewoners van kleine dorpen 36 kilometer (Steenbekkers en Vermeij 2013). De meeste kilometers per dag leggen Drenten af (36 km), de minste de inwoners van Zuid-Holland (28 km) (CBS 2015b).

Bewoners van kleine dorpen en afgelegen regio's zijn beperkt in de wijze waarop zij deze kilometers afleggen, doordat veel afstanden te ver zijn voor de fiets en het openbaar vervoer dermate schaars is dat maar weinigen hier gebruik van maken. Stedelingen onderkennen daarentegen hinder van congestie, zoals files en ontoereikende parkeergelegenheid (tabel 11.5). Verschillen tussen steden tonen de sterke invloed van de ruimtelijke inrichting op mobiliteitspatronen. In steden met historische binnensteden – zoals Amsterdam, Utrecht en Groningen – fietsen bewoners bovengemiddeld veel. In steden met een naoorlogs stratenpatroon – zoals Rotterdam, Tilburg, Breda en Eindhoven – maken bewoners juist veel gebruik van de auto. Inwoners van de grootste drie steden – Amsterdam, Rotterdam en Den Haag – maken daarbij veel gebruik van het openbaar vervoer (CBS 2015b). Sinds 2008 doet zich een afname voor van het reistijdverlies door files (KiM 2014). Ter illustratie: terwijl we in 2011 op de rijks- en provinciale wegen van de Noordvleugel van de Randstad nog 20,5 miljoen uur verloren, bleef dit in 2013 beperkt tot 14 miljoen. De belangrijkste verklaringen voor de verbeterde doorstroming op het hoofdverkeersnet zijn extra rijstroken en beter verkeersmanagement. Daarbij temperde de crisis het autogebruik. De tevredenheid over parkeermogelijkheden in de buurt nam niet toe, wat begrijpelijk is, doordat het aantal auto's bleef toenemen. De tevredenheid over het openbaar vervoer in de buurt nam een fractie toe.

Tabel 11.5

Verband tussen de stedelijkheid van de gemeente en tevredenheid met parkeergelegenheid en openbaar vervoer in de buurt, 2012 en ontwikkeling 2002-2012 (in procenten)

	parkeergelegenheid in de buurt ^a		openbaar vervoer in de buurt ^b	
	tevreden	maakt regelmatig gebruik	tevreden	maakt regelmatig gebruik
	2012	δ 2002-2012	2012	δ 2002-2012
zeer sterk stedelijk	54	-1	83	+0*
sterk stedelijk	63*	-3	73*	-1
matig stedelijk	67*	-1	63*	+0*
weinig stedelijk	70*	-1	56*	+1*
niet stedelijk	71*	-2	51*	+1*
totaal	64	-2	67	+1*

a De vraagformuleringen waren: 'Hoe tevreden bent u over de openbare parkeergelegenheid bij u in de buurt?' en 'Maakt u regelmatig gebruik van deze parkeergelegenheid?'

b 'Hoe tevreden bent u over het openbaar vervoer bij u in de buurt?' en 'Maakt u regelmatig gebruik van het openbaar vervoer bij u in de buurt?'

* = significant verschil ($p < 0,05$) bij toetsing op continue variabelen, vergeleken met laagopgeleiden (kolom '2012' en '2012 gelijke leeftijd') respectievelijk ten opzichte van 2002 (kolom 'δ 2002-2012')

Bron: CBS (WBO'02); VROM/CBS (WoON'12)

Einde aan de mobiliteitsgroei?

In de afgelopen decennia is de mobiliteit van Nederlanders sterk toegenomen, met grote gevolgen voor leefpatronen en de ruimtelijke inrichting. De afgelopen jaren bleef ook het aantal auto's toenemen: vanaf 2000 nam het aantal auto's met een kwart toe tot bijna 8 miljoen (KiM 2014). Deze stijging was vooral sterk onder ouderen. Tussen 2006 en 2012 nam het aandeel 65-plussers met auto in het huishouden toe van 68% tot 75% (WoON-onderzoeken). Had in 2000 nog maar 10% van de 85-plussers een auto, in 2013 was dit bijna een kwart (de helft van de mannen en 12% van de vrouwen) (CBS 2015b). Ouderen blijven ook tot op hogere leeftijd gebruik maken van hun auto, waarbij vrouwen hun achterstand op mannen inlopen (CBS 2015b). Ook de opkomst van de e-bike komt de mobiliteit van ouderen ten goede (KiM 2014).

Onder jongeren doet zich juist een verschuiving voor naar minder mobiliteit. Het aandeel zelfstandig wonende jongvolwassenen (18-34 jaar) met auto in het huishouden nam tussen 2006 en 2012 af van 74% tot 71% (WoON-onderzoeken). Ook daalden het aantal verplaatsingen per dag en het aantal kilometers dat zij afleggen, waarbij zij minder gebruik gaan maken van de auto en meer van de fiets en de trein (Jorritsma en Berveling 2014). De stad speelt een belangrijke rol bij deze ontwikkelingen. Ten eerste daalde alleen de mobiliteit van jonge stedelingen (en nam het aantal kilometers van rurale jongvolwassenen juist iets toe). Ten tweede gingen meer jongvolwassenen in de stad wonen, waar het autobezit en aantal afgelegde kilometers toch al lager is. Wel was er een uitzondering: de reis naar de studieplek werd gemiddeld beduidend langer. Dit komt overeen met de bevinding dat jongeren zich meer gaan bewegen tussen steden, terwijl de toegenomen mobiliteit van ouderen zich vooral blijft afspelen in het eigen stadsgewest (Tordoir et al. 2015).

Per saldo stabiliseerde de totale mobiliteit over land zich de afgelopen jaren, waarbij het aantal kilometers dat Nederlanders met anderen meereden in de auto afnam, maar kilometeraantallen met de trein en fiets toenamen. Wel bleven de vliegkilometers van Nederlanders nog toenemen (KiM 2014).

De veranderende mobiliteitspatronen van jongvolwassenen lijken ook geen voorbode van een afname van de mobiliteit. Naarmate ze ouder worden, neemt hun automobilititeit weer toe en hun houding ten opzichte van de auto veranderde niet wezenlijk ten opzichte van eerdere generaties jongeren (Jorritsma en Berveling 2014).

Vervoersarmoede buiten beeld

Hoewel het Onderzoek verplaatsingen in Nederland (OVIN) gedetailleerde informatie geeft over de verplaatsingen van Nederlanders, is er weinig bekend over de knelpunten die beperkte mobiliteit kan opleveren in de verschillende domeinen van het leven. De auto heeft de ruimtelijke schaal van het leven aanzienlijk vergroot met tal van voordelen. Maar daarmee werd (auto)mobilititeit een belangrijkere voorwaarde voor maatschappelijke participatie, en bevolkingsgroepen verschillen in de mate waarin ze meeprofiteren van de mobiliteitsstijging. Hierdoor kan er sprake zijn van uitsluiting (Church et al. 2000). Een kwalitatieve studie onder Britse ouderen laat bijvoorbeeld zien dat het verlies van mobiliteit weliswaar deels gecompenseerd kan worden door virtuele mobiliteit via het internet, maar

dat daadwerkelijke verplaatsingen belangrijk blijven, zowel voor het onderhouden van contacten als voor het behouden van zelfstandigheid (Ziegler en Schwanen 2011). Daarnaast kunnen beperkte verplaatsingsmogelijkheden leiden tot economische uitsluiting, bijvoorbeeld wanneer werkplekken slecht bereikbaar zijn doordat zij zich bevinden op bedrijventerreinen aan snelwegen of doordat werktijden niet aansluiten bij het openbaar vervoer (Bastiaanssen 2012).

De indruk bestaat dat vervoersarmoede in Nederland een relatief bescheiden probleem is, wegens de compacte verstedelijking, de goede kwaliteit van het openbaar vervoer en de grote rol van de fiets (Bastiaanssen 2012; Martens et al. 2011). Dit neemt echter niet weg dat het meer aandacht verdient. Een toenemend aantal ouderen, vooral in dunbevolkte gebieden, woont steeds langer zelfstandig. De lichamelijke beperkingen die hun hoge leeftijd met zich meebrengt, maken zowel het openbaar vervoer als de fiets minder toegankelijk als alternatief voor de auto (Martens et al. 2011). Ook de paradox dat een auto te duur is voor wie werkloos is, maar tegelijkertijd een voorwaarde is om kans te hebben op de arbeidsmarkt, zou met name laagopgeleiden in dunbevolkte gebieden parten kunnen spelen.

11.6 Slotbeschouwing

In de jaren na 2008, het begin van de crisis op de woningmarkt, is het aantal verhuizingen teruggeslagen. Vooral de doorstroming naar (betere) koopwoningen stagneerde: mensen stelden verhuisstappen uit vanwege de onzekere markt en de slechte conjunctuur.

Volgens CBS-cijfers is het aantal verkochte woningen sinds 2014 weer aan het toenemen, hoewel het niveau van de jaren 1997-2008 (182.000 tot 210.000 jaarlijkse verkopen) nog niet is gehaald.

Nu er weer verhuisstappen gezet worden, naar een beter passende woning en woonomgeving, kan de tijdelijke stagnatie van de tevredenheid met de woning (tussen 2009 en 2012) weer omslaan in verdere stijging. Nederlanders zijn al erg tevreden vergeleken met veel andere Europese landen, vooral doordat er weinig echte onvrede is met de woningkwaliteit. Stedelijke vernieuwing en herstructurering van de woningvoorraad hebben daaraan bijgedragen. In de aandachtswijken was er in de jaren tussen 2009 en 2012 geen sprake van stagnatie in de tevredenheid: die nam daar nog wel toe. Ook zijn de steden waarin de aandachtswijken liggen populairder geworden, onder meer vanwege de werkgelegenheid, de voorzieningen en de logistieke voordelen voor het toegenomen aantal tweeverdieners. Waar in de jaren negentig nog zorgelijk over de steden werd gesproken, zijn ze nu *hip and happening*.

Nederlanders zien zichzelf als burgers van een van de meest verstedelijkte landen binnen Europa, samen met Engeland. Ons land past in een groep landen waar maatschappelijke problemen als armoede, sociale uitsluiting, ongezondheid en onvrede met de woning, vaker spelen in de steden dan op het platteland. Maar de stad begint haar achterstand in deze opzichten verder in te lopen.

Dat huurders tevreden zijn, betekent nog niet dat er geen problemen zijn, immers, er zijn ook mensen die op zoek zijn naar een huurhuis. Aarzelingen om een huis te kopen, onder meer omdat de financiering bij een onvast inkomen niet rondkomt, leiden tot meer vraag naar huurwoningen (Blijie et al. 2013). Daar komen dan de laatste en komende jaren de hoge taakstellingen voor statushouders bij. De inkomensafhankelijke huurverhogingen beogen scheefwoners tot doorstromen te bewegen, waarmee de sociale huursector nadrukkelijker het domein wordt van mensen met lagere inkomens. Maar ze wordt ook toenemend het domein van mensen die ook in andere opzichten kwetsbaar zijn, zoals vluchtelingen, ouderen en mensen uit opvanginstellingen.

Middelbaar opgeleiden nemen een tussenpositie in tussen hoger- en lageropgeleiden waar het gaat om de woningkwaliteit waarover ze beschikken, zoals de woningoppervlakte. Die tussenpositie is er ook als het gaat om de beschikking over een koophuis, waarvan de kwaliteit gemiddeld beduidend hoger is dan die van een huurhuis. Ook als rekening wordt gehouden met het lagere inkomen en andere persoonskenmerken van lageropgeleiden, is de opleiding van invloed op het wel of niet bezitten van een koophuis. Het opleidingsniveau was vele jaren, meer nog dan het actuele inkomen, een belangrijke factor bij het al dan niet verkrijgen van een hypotheek. Het zijn dan ook vooral de middelbaar en hogeropgeleiden die een sociale huurwoning kochten. Voor de laagopgeleiden is dit financieel niet haalbaar of ze hebben er weinig belang bij, zoals in het geval van ouderen die al lang huren en zodoende lage woonlasten hebben.

Als het gaat om de ontwikkeling van de woonquoten – het deel van het inkomen dat huishoudens aan wonen besteden –, dan groeien de middelbaar en lageropgeleiden naar elkaar toe. Onder de woningeigenaren waren de woonquoten al sinds 2002 vergelijkbaar, waarbij de hoogst opgeleiden 10% minder van hun inkomen aan wonen besteden. Onder de huurders zien we bij middelbaar opgeleiden de woonquoten harder stijgen dan bij lageropgeleiden. Hun inkomens zijn minder zeker (onder de laagopgeleiden zijn veel ouderen, onder de middelbaar opgeleiden meer tweeverdieners) en hun huren stijgen harder. Dit was al het geval vóór de inkomensafhankelijke huurverhogingen. Mogelijk verklaart dit mede dat de tevredenheid met de woning onder deze groep meer terugliep tussen 2002 en 2012 (tabel 11.1): hun bestedingsruimte voor andere zaken slonk het meest en onder deze groep zijn veel mensen met kinderen, die dus juist veel andere uitgaven hebben. Hetzelfde geldt voor de hogeropgeleiden, maar onder hen zijn weinig huurders.

In dit hoofdstuk is ook gekeken naar de tevredenheid met de woonomgeving en de ervaren sociale cohesie onder de verschillende bevolkingsgroepen. De toenemende populariteit van steden zien we terug in de tevredenheid met de woonomgeving, die daar toenam in jaren waarin ze elders afnam. De tevredenheid van hogeropgeleiden nam sterker toe dan die van middelbaar opgeleiden. Daarbij speelt een rol dat hogeropgeleiden vaak en ook toenemend in de steden (blijven) wonen. Lageropgeleiden zijn onderscheidend doordat hun tevredenheid met de buurt en het ervaren van sociale cohesie minder afhankelijk

is van de sociale status van de buurt; een lagestatusbuurt doet geen afbreuk aan de sociale cohesie die ze ervaren. Voor hen is in dat opzicht minder van belang dat de sociale status van hun buurt verhoogd wordt, bijvoorbeeld door gemengd te bouwen.

Noten

- 1 In 2013 en 2014 waren de toegestane (en gevraagde) huurverhogingen minimaal 4% en maximaal 6,5%. Dat was flink hoger dan in de jaren 2005-2012, toen die aandelen 1% tot 2% waren.
- 2 'The overcrowding rate is defined as the share of the population living in an overcrowded household. The information on whether a dwelling is overcrowded or not refers obviously to the household level and involves considering the minimum number of rooms needed for the household which is calculated according to the criterion of assigning: one room for the household, one by couple in the household, one for each single person aged 18 and more, one by pair of people of the same sex between 12 and 17 years of age, one room for each single person between 12 and 17 years of age and not included in the previous category, and one by pair of children under 12 years of age. The overcrowding rate is computed by comparing the total number of rooms available with this minimum number of rooms needed. If the overcrowding rate is below the latter the household is classified as overcrowded' (Eurostat 2015: 35).
- 3 Het gaat hier om zelfclassificatie op basis van de vraag hoe men de eigen omgeving typeert. De keuzes waren: the open countryside, a village or small town, a medium to large town, a city or city suburb. De eerste twee zijn samengenomen als *rural areas* en de laatste twee als stedelijke omgeving.
- 4 Met een regressieanalyse is het woningeigendom verklaard met huishoudens- en persoonskenmerken, stedelijkheid en het woningmarktgebied waarin de woning ligt.
- 5 We rubriceerden naar de hoogst opgeleide volwassene binnen het huishouden.
- 6 Dit thema is nader uitgewerkt in het essay *Niet van de straat* (Vermeij en Kullberg 2015).

Literatuur

- Aedes (2015). Huisvesting statushouders niet op schema. In: *Aedes magazine*, 7-8-2015, p. 41, tevens internet-documentatie. Geraadpleegd 1 oktober 2015 via <http://www.aedes.nl/content/feiten-en-cijfers/bewoners/wat-is-de-rol-van-corporaties-bij-de-huisvesting-va/expert--wat-is-de-rol-van-corporaties-bij-de-huisv.xml>
- Bastiaanssen, J. (2012). *Vervoersarmoede op Zuid. Een verkennend onderzoek naar de mate waarin verplaatsingsmogelijkheden van invloed zijn op de arbeidsre-integratie van werklozen*. Geraadpleegd 7 juli 2015 via http://www.ru.nl/publish/pages/516853/jeroen_bastiaanssen_vervoersarmoede_op_zuid.pdf
- Blijie, B., L. Groenemeijer, K. Gopal en R. van Hulle (2013). *Wonen in ongewone tijden. De resultaten van het Woononderzoek Nederland 2012*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2015a). *Woninghuren stijgen, maar minder hard*. Geraadpleegd 10 september 2015 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/prijzen/publicaties/artikelen/archief/2015/woninghuren-stijgen-maar-minder-hard.htm>
- CBS (2015b). *Transport en mobiliteit*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS, PBL, Wageningen UR (2014). *Hoogopgeleiden, 2013*. Den Haag/Bilthoven/Wageningen: Centraal Bureau voor de Statistiek / Planbureau voor de Leefomgeving / Wageningen UR. Indicator 2100, versie 05. Geraadpleegd 18 juli 2014 via <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl210005-Opleidingsniveau-bevolking.html?i=15-12>

- Cheshire, P. (2012). Are mixed community policies evidence based? A review of the research. In: M. van Ham, D. Manley, N. Bailey, L. Simpson en D. Maclennan (red.), *Neighbourhood effect research: New perspectives*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Church, A., M. Frost en K. Sullivan (2000). Transport and social exclusion in London. In: *Transport Policy*, Vol 7, Issue 3, p. 195-205.
- Dam, F. van, G. Beets, A. de Jong en D. Manting (2015). *De stad: magneet, roltrap en spons*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Eurostat (2014). *Quality of Life in urban and rural Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat (2015). *European quality of life: Facts and views*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Groot, C. de, F. Schilder en F. Daalhuizen (2014). *Kwetsbaarheid van regionale woningmarkten. Financiële risico's van huishoudens en hun toegang tot de woningmarkt*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Huisman, C., A. de Jong, C. van Duin en L. Stoeldraijer (2013). *Regionale prognose 2013-2040*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Jorritsma, P. en J. Berveling (2014). *Niet autoloos, maar auto later*. Den Haag: Kennisinstituut Mobiliteit.
- Kadaster (2015). *Verkochte sociale huurwoningen per jaar naar zittende/niet-zittende huurder*. Geraadpleegd 21 augustus 2015 via http://vois.datawonen.nl/quickstep/QSReportAdvanced.aspx?report=cow13_210&geolevel=nederland&geoitem=1&period=1985,1990,1995,2000,2005,2010,2011
- Kawachi, I., B.P. Kennedy en R. Glass (1999). Social capital and self-rated health: a contextual analysis. In: *American journal of public health*, jg. 89, nr. 8, p. 1187-1193.
- Kempen, R. van en G. Bolt (2009). Social cohesion, social mix, and urban policies in the Netherlands. In: *Journal of Housing and the Built Environment*, jg. 24, nr. 4, p. 457-475.
- Kenniscentrum Wonen-Zorg (2014). *Mantelzorgwoningen, wat mag en wat niet?* Geraadpleegd op 29 augustus 2015 via <http://www.kenniscentrumwonzorg.nl/dossiers/mantelzorg/mantelzorgwoningen-wat-mag-en-wat-niet>
- KiM (2014). *Mobiliteitsbeeld 2014*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. Geraadpleegd 7 juli 2015 via kimnet.nl/publicatie/mobiliteitsbeeld-2014
- Knol, F. (2012). *Statusontwikkeling van wijken in Nederland 1998-2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J. en J. Iedema (2010). Generaties op de woningmarkt. In: Andries van de Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* (hoofdstuk 17). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J. en M. Ras (2013). Wonen. In: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer en Nathalie Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013* (hoofdstuk 11). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lewicka, M. (2011). On the varieties of people's relationships with places: Hummon's typology revisited. In: *Environment and Behavior*, jg. 43, nr. 5, p. 676-709.
- Martens, K., M. ten Holder en J. Thijssen (2011). Vervoersarmoede bestaat. In: *Verkeerskunde* 02-11, p. 34-38.
- Musterd, S., A. Teernstra, W. van Gent en T. Dukes (2015). *De buurt als jas: dynamische huishoudens in de veranderlijke stad*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Permentier, M.G., J. Kullberg en L.L.J. van Noije (2013). *Werk aan de wijk: een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rigo/Atlas voor gemeenten (2013). *Onderscheid in leefbaarheid*. Amsterdam/Utrecht: Rigo/Atlas voor gemeenten.
- StatLine (2015). Geraadpleegd 15 september via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=81702NED&D1=8-12,26&D2=0&D3=a&HDR=G1,G2&STB=T&VW=T>
- Steenbekkers, A. en L. Vermeij (2013). *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tordoir, P., A. Poorthuis en P. Renooy (2015). *De veranderende geografie van Nederland*. Amsterdam: Regioplan.

- Vermeij, L. m.m.v. A. Steenbekkers (2015). *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. en J. Kullberg (2015). *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Visscher, H. en F. Meijer (2006). *Building regulation for housing quality in Europe* (paper gepresenteerd op de ENHR-conferentie Housing in an expanding Europe: theory, policy, participation and implementation, 2-5 juli 2006 te Ljubljana, Slovenië).
- Volker, B., I. Andriessen en H. Posthumus (2014). Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?* (p. 217-233). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Ziegler, F. en T. Schwanen (2011). 'I like to go out to be energized by different people': an exploratory analysis of mobility and wellbeing in later life. In: *Ageing and Society*, jg. 31, nr. 5, p. 758-781.

12 Kwaliteit van leven:
leefsituatie en geluk

12 Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk

Jeroen Boelhouwer

- In 2014 is de leefsituatie beter dan in 2004. De verslechtering tussen 2010 en 2012 heeft niet doorgezet. Onder de leefsituatie verstaan we een combinatie van welvaart en welzijn.
  - Nederlanders geven het leven een 7,8 als rapportcijfer. In de afgelopen tien jaar is de levenstevredenheid iets toegenomen, maar sinds 2008 is die gedaald.
  - De leefsituatie van de middengroep ontwikkelde zich gemiddeld. Hun tevredenheid met het leven is eveneens gemiddeld. Er is tussen mbo-2/3 en mbo-4 geen verschil in tevredenheid met het leven, maar wel in leefsituatie: die van mbo-2/3 is minder goed en bovendien verslechterd tussen 2012 en 2014.
  - De kwaliteit van leven van kwetsbare burgers (laag inkomen, laagopgeleid, geen werk, met een ziekte of handicap) bleef onveranderd. Noch hun leefsituatie noch hun levens tevredenheid veranderde.
  - Voor de verbetering van de leefsituatie zijn inkomen en het beschikken over digitale vaardigheden het meest belangrijk. Voor tevredenheid met het leven is regie over het eigen leven het meest van belang.
  - De leefsituatie van mensen die in wijken met een lage sociaaleconomische status wonen, is in de afgelopen tien jaar meer dan gemiddeld verbeterd
  - De kwaliteit van leven is in vergelijking met andere Europese landen redelijk hoog; alleen in de Noordse landen en Zwitserland is die iets beter. De houdbaarheid van de huidige kwaliteit van leven voor toekomstige generaties is echter niet vanzelfsprekend.
-

12.1 Brede welvaart en kwaliteit van leven: politieke aandacht

In voorgaande hoofdstukken is een beeld geschetst van de kwaliteit van leven van Nederlanders. Daarbij werden voor een aantal maatschappelijke terreinen afzonderlijk de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar getoond. De kwaliteit van leven is daarbij steeds beschreven aan de hand van zowel de objectieve situatie (zoals de woonsituatie) als het subjectieve oordeel erover (de tevredenheid met de woonsituatie). In dit hoofdstuk vatten we de verschillende ontwikkelingen samen, aan de hand van twee meetinstrumenten. Met de eerste, de Leefsituatie-index, beschrijven we de objectieve kant van kwaliteit van leven (zie kader 12.1 voor verdere uitleg). De tweede, tevredenheid met het leven, beschrijft de subjectieve kant ervan.

Hoewel economische groei nog steeds de overheersende maatstaf is waaraan vooruitgang van een samenleving afgemeten wordt en de basis van beleid, is er in toenemende mate aandacht voor de beperkingen daarvan. Zo houdt economische groei, afgemeten aan een stijging van het bruto binnenlands product (bbp), geen rekening met de waarde van vrijwilligerswerk of de schadelijke gevolgen die bepaalde activiteiten kunnen hebben voor het milieu (CPB 2009; Stiglitz et al. 2009). Er is een groot aantal initiatieven om naar meer

dan alleen economische indicatoren te kijken om te bepalen of het beter gaat met de samenleving; deze zijn afkomstig uit verschillende hoeken: soms van nationale statistische bureaus, soms van denktanks en soms van universiteiten (voor een overzicht zie Hák et al. 2012; Kroll 2011; Noll en Berger 2014). Tussen de initiatieven zijn verschillen, onder andere met betrekking tot de focus (soms gericht op de objectieve situatie, soms op subjectieve oordelen) en het doel (soms aanpassing van het bbp door daarin ook andere aspecten te betrekken en soms het presenteren van indicatoren naast het bbp).

Over een aantal andere zaken is er echter redelijk veel overeenstemming.

- Of het beter gaat met een samenleving is niet alleen afhankelijk van economische factoren, maar ook van sociale en ecologische factoren.
- Een compleet beeld ontstaat pas als zowel de objectieve situatie als de subjectieve oordelen daarover in de analyse worden betrokken.
- Het is van belang te kijken naar meerdere dimensies. Vanwege de breedheid en de nadruk op andere dan uitsluitend economische factoren wordt soms wel gesproken van een ‘breed welvaartsbegrip’; hier gebruiken we de term ‘kwaliteit van leven’.

Kader 12.1 De SCP Leefsituatie-index

Het SCP gebruikt sinds 1974 een samenvattende index, de SCP Leefsituatie-index, om samenvattend inzicht te geven in de welvaart en het welzijn van de Nederlandse bevolking. In de index zijn gegevens opgenomen over acht belangrijke maatschappelijke domeinen: gezondheid (mate van belemmeringen als gevolg van een handicap of langdurige ziekte), woonsituatie (o.a. woning-grootte, woningtype), sociale participatie (vrijwilligerswerk, sociaal isolement), sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit (auto en openbaar vervoer), sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten (o.a. cultuurparticipatie en hobby's) en vakantiegedrag. (Zie Boelhouwer 2010 voor een uitgebreide beschrijving van de index.)

De mogelijkheden die mensen hebben (of krijgen) om hun situatie te verbeteren rekenen we niet tot de leefsituatie zelf, maar tot de hulpbronnen. Ook hoe mensen hun situatie ervaren maakt geen onderdeel uit van de leefsituatie. In hoofdstuk 1 staat het conceptueel model verder uitgewerkt.

Overigens zijn ontwikkelingen in de leefsituatie in de regel klein en gaan veranderingen traag. Dit is inherent aan de opgenomen domeinen; zaken als huisvesting of gezondheid veranderen nu eenmaal weinig. Ook kleine veranderingen zijn daarom vaak toch relevant.

Aandacht voor de kwaliteit van leven is er niet alleen bij statistische bureaus of wetenschappelijke instellingen, maar in toenemende mate ook bij beleidsmakers en politici; in de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* zijn we daar al op ingegaan. Inmiddels is vooral in het Verenigd Koninkrijk vooruitgang geboekt. Daar is een werkgroep opgericht met parlementariërs van verschillende politieke partijen om het gebruik van welzijns-indicatoren in het beleid te bediscussiëren en vooral te bemoedigen: ‘Welzijn is een overkoepelend beleidsdoel dat economische en niet-economische doelen combineert binnen één raamwerk’ (APPG 2014). Onder welzijn wordt voornamelijk subjectief welzijn verstaan,

maar in de besproken opties komen ook objectieve doelen naar voren, zoals zorgen voor werkgelegenheid en een goede gezondheid.¹

Het lijkt er soms op dat de nationale beleidsarena in Nederland nog vooral wordt gedomineerd door economische indicatoren: de gevolgen van beleid voor het bbp en de koopkracht bepalen soms de discussie, zeker rondom begrotingsbesprekingen. Toch is het beeld van dominantie van economische indicatoren niet helemaal terecht; in bijvoorbeeld de gezondheidszorg speelt kwaliteit van leven een rol, in het welzijnsbeleid gaat het om andere zaken dan geld en op lokaal niveau is er soms expliciet aandacht voor subjectief welzijn (Van Campen et al. 2012). Ook de aanwezigheid van de drie planbureaus wijst op het belang dat de Nederlandse politiek hecht aan een breed beeld. Er is een planbureau met de focus op economie (Centraal Planbureau – CPB), milieu (Planbureau voor de Leefomgeving – PBL) en sociaal-cultureel welzijn (Sociaal en Cultureel Planbureau – SCP). Bovendien publiceert het SCP op verzoek van de Tweede Kamer de tweejaarlijkse Sociale staat van Nederland, publiceerde het CPB een notitie over ‘brede welvaart en nationaal inkomen’ (CPB 2009) en is er inmiddels driemaal een Monitor duurzaam Nederland verschenen, die uitgaan van concepten als kwaliteit van leven en brede welvaart (CBS et al. 2014).

Meer aandacht voor brede welvaart is ook het uitgangspunt van de in oktober 2015 door de Tweede Kamer ingestelde tijdelijke parlementaire Commissie breed welvaartsbegrip (TK 2015/2016). Het doel van deze commissie is om inzichtelijk te maken wat het bbp wel en niet meet, of er meerwaarde is in het aanvullen van het bbp met andere instrumenten of indicatoren en welke dat dan zouden moeten zijn. De tijdelijke commissie is breed samengesteld uit politieke fracties. In het Verenigd Koninkrijk is de keuze gemaakt om het beleid te richten op subjectief welzijn; of dat in Nederland ook gaat gebeuren, zal nog moeten blijken, maar vooralsnog lijkt de insteek eerder gericht op een bredere kijk op objectief welzijn, onder verwijzing naar duurzaamheidsaspecten.

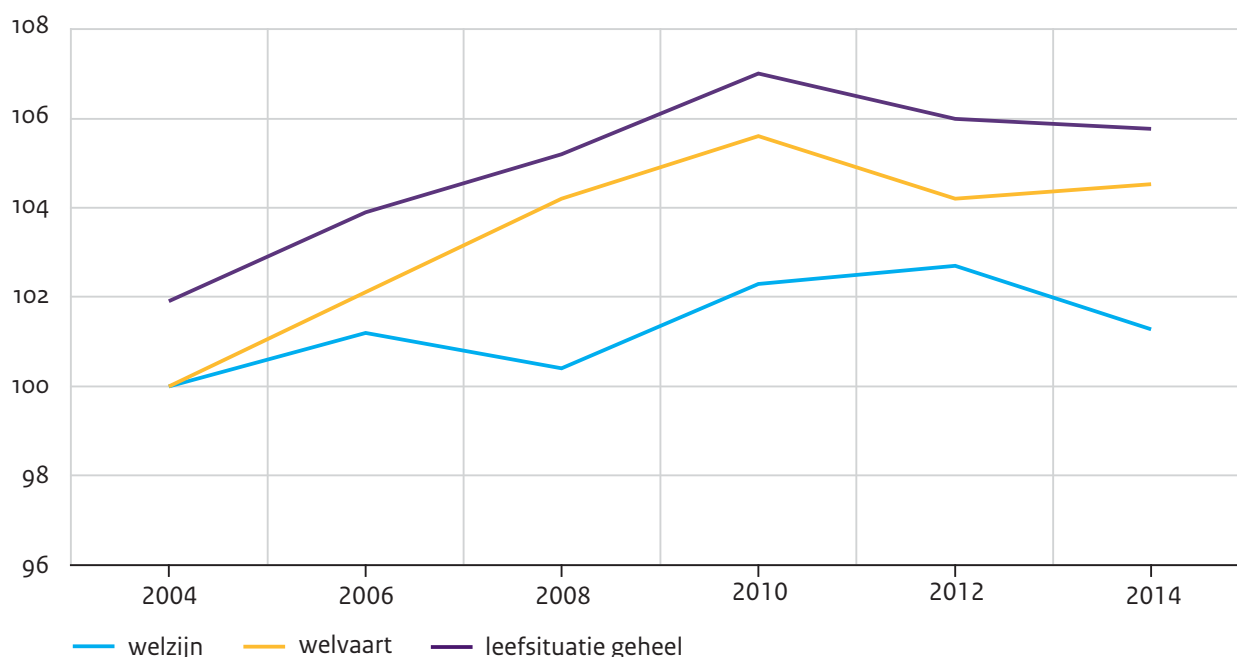
In dit hoofdstuk van De sociale staat van Nederland kijken we traditiegetrouw naar alle drie, dus zowel naar de objectieve situatie als naar subjectieve oordelen en naar duurzaamheid. Het idee daarbij is dat we met de SCP Leefsituatie-index en levenstevredenheid een beeld geven van de huidige kwaliteit van leven en dat we met duurzaamheidsindicatoren iets kunnen zeggen over de toekomstige kwaliteit van leven.

12.2 Geen verdere teruggang in de leefsituatie voor de meeste Nederlanders

De objectieve kwaliteit van leven brengen we samenvattend in kaart met behulp van de SCP Leefsituatie-index. In de vorige editie van de SSN constateerden we een verslechtering van de leefsituatie in Nederland, de eerste verslechtering in dertig jaar. Uit de meest recente gegevens, die tussen november 2014 en maart 2015 zijn verzameld, blijkt dat de verslechtering daarna niet heeft doorgezet: in 2014 is de leefsituatie gelijk aan die in 2012. De economische crisis lijkt daarmee geen verdergaande verslechtering tot gevolg te hebben (figuur 12.1).

Figuur 12.1

De verslechtering van de leefsituatie in 2012 zet in 2014 niet door

Bron: SCP (cv'04 en'06); SCP/CBS (cv/SLI'08-'14/'15)

Om de ontwikkelingen in 2012 te duiden maakten we onderscheid in een welvaarts- en een welzijnsdeel van de leefsituatie. Tot het welvaartsdeel rekenden we de domeinen wonen, culturele participatie, vakantie, bezit consumptiegoederen, en mobiliteit. Welzijn bestond uit de resterende domeinen gezondheid, sociale participatie, en sport. In 2012 waren het vooral de welvaartsaspecten van de leefsituatie die achteruitgingen, terwijl de welzijnsaspecten gelijk bleven. Tussen 2012 en 2014 bleef de welvaart ongeveer gelijk, terwijl het welzijn iets verslechterde (figuur 12.1). Of dit een gevolg is van de economische crisis, is lastig te zeggen. Uit een nadere bestudering van de specifieke welzijnsdomeinen blijkt dat het sociaal isolement iets is toegenomen. Uit hoofdstuk 9 bleek dat er enerzijds weinig is veranderd aan de frequentie van sociale contacten, maar dat er anderzijds wel al langer sprake is van een terugloop in de tijd die mensen eraan besteden. Verder heeft de teruggang in het welzijn te maken met de lichte afname van het aandeel mensen dat vrijwilligerswerk doet (vgl. hoofdstuk 8). Tot slot is ook het aandeel mensen dat sport licht afgenomen (zie ook hoofdstuk 9).

Kijken we naar de ontwikkeling in de afgelopen tien jaar, dan is de leefsituatie in 2014 3,8% beter dan in 2004. Die verbetering komt vooral door het welvaartsdeel (+4,5%), maar ook het welzijnsdeel verbeterde (+1,3%). Dit lijken geringe groeicijfers, maar vergeleken met de ontwikkeling van de koopkracht is de groei behoorlijk (in Nederland nam de gemiddelde koopkracht tussen 2004 en 2013 met 1% toe, zie hoofdstuk 5).

Met de ouderen gaat het iets beter, met de jongeren iets slechter

Dat de leefsituatie in Nederland tussen 2012 en 2014 gelijk bleef, kan verhullen dat er groepen zijn waarmee het wel beter of slechter is gegaan. In eerste instantie kijken we naar een aantal standaard achtergrondkenmerken: leeftijd, huishoudenssamenstelling, sekse en etniciteit. Dan blijkt dat er alleen bij de leeftijdsgroepen veranderingen opgetreden zijn. Waar ouderen hun leefsituatie zagen verbeteren, kregen jongeren te maken met een verslechtering (tabel 12.1).

Tabel 12.1

Tussen 2012 en 2014 is de leefsituatie van jongeren verslechterd en die van ouderen verbeterd

Leefsituatie naar achtergrondkenmerken, 2004-2014 (in indexcijfers, 1997=100 voor de gehele bevolking)

	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13	2014/'15
allen ^b	102	104	105	107	106	106
leeftijd						
18-34 jaar ^{a,b}	105	108	108	109	109	107
35-64 jaar ^b	105	106	108	109	108	107
≥ 65 jaar ^{a,b}	88	92	92	99	98	100
huishoudenssamenstelling						
eenpersoonshuishouden ^b	92	94	96	101	100	99
eenoudergezin	98	99	102	103	100	100
paar zonder kinderen ^b	103	104	105	106	106	106
paar met kinderen ^b	106	108	110	111	110	109
sekse						
mannen ^b	102	105	105	107	106	106
vrouwen ^b	101	103	105	107	106	105
etnische achtergrond						
autochtonen ^b	103	105	.	108	106	107
westerse migranten ^b	102	102	.	106	107	105
niet-westerse migranten ^b	93	96	.	102	101	100

a Significant verschil tussen 2012/'13 en 2014/'15 ($p < 0,05$).

b Significant verschil tussen 2004 en 2014/'15 ($p < 0,05$).

. : niet beschikbaar.

Bron: SCP (cv'04 en'06); SCP/CBS (cv/sli'08-'14/'15)

De verbeterde leefsituatie van ouderen komt voor een belangrijk deel doordat ze steeds meer consumptiegoederen bezitten, vooral de modernere media als tablets en dergelijke (in hoofdstuk 5 bleek dat de financiële situatie van oudere zich relatief gunstig ontwikkelde). Bovendien gaan ze iets vaker dan voorheen op vakantie (zie ook CBS 2014).

De tussen 2012 en 2014 verslechterde positie van jongeren is grotendeels te wijten aan een verminderde sportdeelname (zie ook hoofdstuk 9) en geringere sociale participatie: jongeren zijn iets minder vaak vrijwilligerswerk gaan doen. Daarnaast valt vooral op dat meer jongeren zeggen sociaal geïsoleerd te zijn. Onduidelijk is waar dit mee te maken heeft. Wellicht is een oorzaak dat jongeren steeds vaker contact via sociale media hebben en minder face to face. Uit onderzoek blijkt dat jongeren sociale media weliswaar vaak gebruiken, maar dat ze nog steeds het liefst face-to-facecontact hebben (Kennisnet 2015). Dit zou een gevoel van eenzaamheid kunnen oproepen: 'Ik heb wel veel "vrienden", maar bij hen kan ik niet echt terecht met problemen.' Contacten via sociale media zijn dan ook vaak kortdurend en wellicht minder geschikt om problemen te bespreken. Aan de andere kant kunnen sociale media een gemakkelijke manier bieden om eenzaamheid te doorbreken en kunnen zij jongeren die moeite hebben met face-to-facecontact een laagdrempelige vorm van oefenen bieden.

De leefsituatie van kwetsbare groepen verslechterde sinds 2012 niet verder

In de vorige editie van De sociale staat van Nederland constateerden we dat de leefsituatie van kwetsbare burgers verslechterde: laagopgeleiden, mensen met een laag inkomen en mensen zonder werk gingen er het meest op achteruit. In 2014 blijkt dat de verslechtering niet doorzet: de leefsituatie van deze drie groepen is tussen 2012 en 2014 gelijk gebleven (tabel 12.2). Ook de leefsituatie van de niet-kwetsbare groepen bleef gelijk. Hoewel de leefsituatie tussen 2012 en 2014 voor alle groepen afzonderlijk gelijk bleef, werden de verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden, tussen hoge en lage inkomens en tussen werkenden en niet-werkenden iets kleiner. Dat kwam doordat de leefsituatie van de kwetsbare groepen licht positief veranderde en die van de niet-kwetsbare groepen licht negatief. De verschillen tussen kwetsbare en niet-kwetsbare groepen Nederlanders zijn echter nog steeds groot. De verschillen naar inkomen zijn het grootst, gevolgd door verschillen naar opleiding.

In deze ssn besteden we speciale aandacht aan de middengroep. Net als voor de andere groepen die we in tabel 12.2 zien, is ook voor hen de leefsituatie tussen 2012 en 2014 niet veranderd. Bekijken we een langere periode, vanaf 2004, dan is de leefsituatie van de middengroep weliswaar verbeterd (+2), maar niet opvallend veel meer of minder dan die van de hoog- en laagopgeleiden (+1 en +2). Ook het verschil in leefsituatie van de middengroep met enerzijds de laagopgeleiden en anderzijds de hoogopgeleiden is in de afgelopen tien jaar niet veranderd.

Binnen de middengroep kunnen we nog kijken of er verschil in leefsituatie is tussen verschillende opleidingsniveaus. We onderscheiden mensen met een opleiding op het niveau van mbo-2/3, mbo-4 en bovenbouw havo/vwo.² De laatste twee groepen lijken sterk op elkaar en hebben een nagenoeg even goede leefsituatie (gemiddeld 108 sinds 2008). De leefsituatie van mensen met een opleiding op mbo-2/3-niveau is minder goed en bovendien verslechterd tussen 2008 en 2014 (van 105 in 2008 en 2012 naar 103 in 2014).

Tabel 12.2

De verschillen in leefsituatie naar hulpbronnen nemen tussen 2012/'13 en 2014/'15 weer iets af^a

Leefsituatie naar hulpbronnen, 2004-2014/'15 (in indexcijfers, 1997= 100 voor de gehele bevolking)

	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13	2014/'15
allen ^b	102	104	105	107	106	106
besteedbaar inkomen						
onderste 20% ^b	88	91	94	99	97	99
20%-80% ^b	103	105	107	107	106	106
bovenste 20%	113	114	112	114	114	114
verschil hoogste en laagste inkomens	25	23	18	15	17	15
opleiding						
laag ^b	96	95	96	99	96	98
midden ^b	104	106	107	108	106	106
hoog ^b	110	111	113	113	112	111
verschil hoog- en laagopgeleiden	14	16	17	14	16	13
verschil midden- en laagopgeleiden	8	11	11	9	10	8
verschil midden- en hoogopgeleiden	6	5	6	5	6	5
werksituatie						
niet-werkenden ^b	94	96	97	101	99	100
werkenden ^b	107	109	109	110	110	109
verschil werkenden en niet-werkenden	13	13	12	9	11	9
gezondheid						
heeft een handicap of langdurige aandoening ^b	95	97	99	102	100	100
heeft geen handicap of langdurige aandoening ^b	106	108	109	110	110	109
verschil naar gezondheid	11	11	10	8	10	9

a Er zijn geen significante verschillen tussen 2012/'13 en 2014/'15 ($p < 0,05$).b Significant verschil tussen 2004 en 2014/ (p < 0,05). Ook is voor alle jaren het (*schuingedrukte*) verschil tussen hoog en laag significant ($p < 0,01$).

Bron: SCP (cv'04 en '06); SCP/CBS (cv/SLI'08-'14/'15)

Lijkt de middengroep meer op de hoogopgeleiden of op de laagopgeleiden? Afgaand op de leefsituatiescores is het verschil van de middengroep met de hoogopgeleiden wat kleiner dan dat met de laagopgeleiden. Door naar de acht afzonderlijke domeinen van de leefsituatie te kijken kunnen we achterhalen op welke gebieden de verschillen tussen de middengroep en de hoogopgeleiden relatief klein zijn (niet in de tabel). Dan blijkt dat de middengroep wat betreft woonsituatie, bezit van consumptiegoederen en vakantiegedrag wat meer op de hoog- dan op de laagopgeleiden lijkt. Bij de overige domeinen (gezondheid, sport, mobiliteit, culturele activiteiten en sociale participatie) zijn de verschillen onge-

veer even groot en neemt de middengroep ook echt een middenpositie in. Als we kijken naar ontwikkelingen in de leefsituatie gedurende de afgelopen tien jaar, is er geen duidelijke trend waarneembaar dat de middengroep meer op de laagopgeleiden of op de hoogopgeleiden is gaan lijken.

Het beschikken over hulpbronnen draagt bij aan een betere leefsituatie

De verschillen in leefsituatie tussen Nederlanders hebben voor een groot deel te maken met inkomen, opleiding, werk en gezondheid. Deze terreinen liggen bij uitstek in de beïnvloedingssfeer van de overheid, die door in te zetten op deze hulpbronnen een rol kan spelen in het verbeteren van de leefsituatie in Nederland. Het is echter niet zo dat een verandering in hulpbronnen direct gevolgen hoeft te hebben voor de individuele leefsituatie: iemand die werkloos is geworden, hoeft bijvoorbeeld niet direct zijn huis te verlaten of met vrijwilligerswerk te stoppen en is niet direct minder gezond. Bij blijvende veranderingen zijn de gevolgen voor de leefsituatie er echter wel. Ook op groepsniveau zijn de relaties duidelijk: iemand die werkloos is, heeft gemiddeld een minder goede leefsituatie dan iemand die werkt (tabel 12.2).

In het voorgaande bekeken we de hulpbronnen steeds afzonderlijk en is geen rekening gehouden met de samenhang tussen de hulpbronnen: iemand met een lagere opleiding heeft over het algemeen ook een lager inkomen dan iemand met een hogere opleiding. Maar ook als we rekening houden met de persoonlijke kenmerken en de andere hulpbronnen (alle kenmerken uit tabel 12.1 en 12.2), is elk van de hulpbronnen van belang voor de leefsituatie.³

Naast deze hulpbronnen zijn er in de moderne samenleving nog andere vaardigheden die de leefsituatie kunnen beïnvloeden. Om deel te kunnen nemen aan de samenleving is steeds vaker een computer met internetverbinding nodig, bijvoorbeeld om toeslagen aan te vragen. Het is daarom van belang dat mensen beschikken over basale digitale vaardigheden, zoals het kunnen versturen van een e-mail of het op internet kunnen opzoeken van praktische informatie (zie ook digitale kwetsbaarheid in hoofdstuk 2 en digitale geletterdheid in hoofdstuk 4).⁴ Deze vaardigheden blijken ook van belang voor de leefsituatie: hoe meer vaardigheden iemand bezit, hoe beter de leefsituatie is. Het verschil tussen het beschikken over alle of geen van de vaardigheden bedraagt 22 punten en is daarmee veel groter dan de verschillen naar de andere hulpbronnen. Ook als we rekening houden met die andere hulpbronnen en achtergrondkenmerken, zoals leeftijd en opleiding, blijven computervaardigheden van belang; het belang is zelfs even groot als dat van inkomen.⁵ Voor de leefsituatie van mensen zijn niet alleen de hulpbronnen van belang; ook meer persoonsgebonden en individuele zaken spelen een rol, zoals de keuzes die mensen in het leven maken, en psychische vaardigheden, zoals de mate waarin iemand het idee heeft zijn eigen leven te kunnen inrichten. Dat laatste is van belang in een samenleving waarin (zelf)redzaamheid steeds belangrijker wordt en mensen geacht worden meer zelf te regelen en organiseren. Het gevoel regie te hebben over het leven blijkt van belang voor de

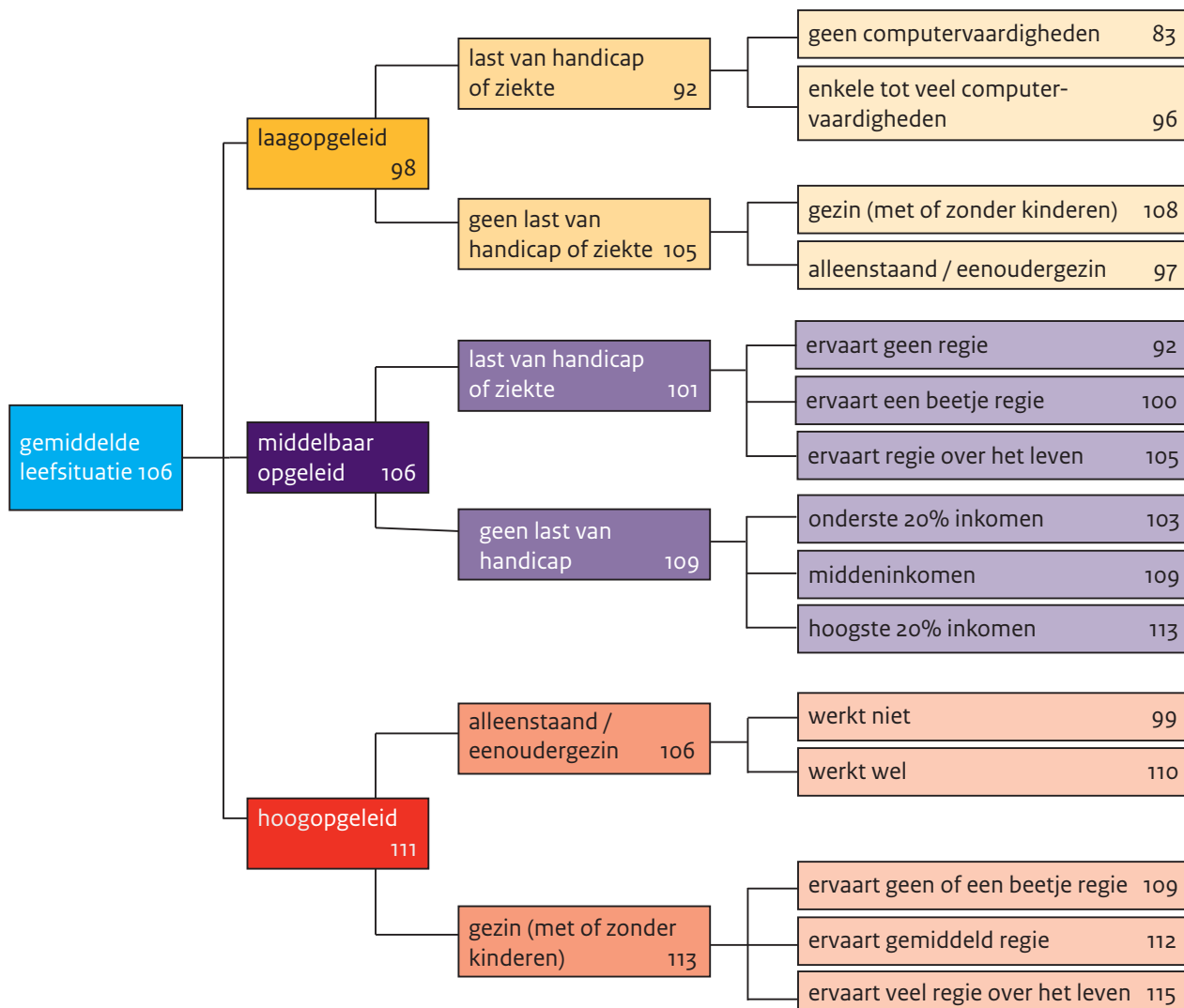
leefsituatie, ook als weer rekening wordt gehouden met andere kenmerken, zoals leeftijd, opleiding en inkomen.⁶

Voor een betere leefsituatie zijn inkomen en het beschikken over digitale vaardigheden het meest van belang. Er kan echter ook een cumulatie van kwetsbaarheden optreden, deze is in hoofdstuk 2 in beeld gebracht. Een dergelijke cumulatie heeft ook effect op de leefsituatie: iemand die beschikt over minder hulpbronnen, heeft een minder goede leefsituatie dan iemand die over meer hulpbronnen beschikt. En omgekeerd: de leefsituatie wordt beter naarmate mensen bij minder hulpbronnen een achterstand hebben. Aan de hand van de boomstructuur in figuur 12.2 wordt duidelijk dat de cumulatieve verschillen groot zijn.⁷ De leefsituatie van mensen die laagopgeleid zijn, een handicap of ernstige ziekte hebben en bovendien niet beschikken over digitale vaardigheden, is 23 punten slechter dan gemiddeld. Aan de andere kant is de leefsituatie van hoogopgeleiden met een gezin (al dan niet met kinderen) die het gevoel hebben regie te hebben over hun leven 9 punten beter dan gemiddeld. Tussen beide groepen zit dus een verschil van maar liefst 32 punten; een veel groter verschil dan alleen op basis van opleiding gevonden wordt (dat is namelijk 13).

Figuur 12.2

Cumulatie van hulpbronnen heeft een versterkend effect op de leefsituatie

Leefsituatie naar cumulatie van hulpbronnen en achtergrondkenmerken, 2015 (exhaustive chaid-analysis)

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'14/'15)

Als we alleen kijken naar de centrale groep in deze ssn, de groep middelbaar opgeleiden, dan zijn ook binnen die groep grote verschillen te zien. Mensen met een middelbare opleiding die een ernstige ziekte of aandoening hebben en geen regie ervaren, scoren 14 punten lager dan gemiddeld, terwijl middelbaar opgeleiden zonder ziekte of aandoening en een hoog inkomen 7 punten hoger dan gemiddeld scoren.

De ontwikkeling van de leefsituatie in gemeenten geeft een wisselend beeld te zien

Naast het bekijken van verschillen tussen bevolkingsgroepen is het ook relevant om te kijken of er verschillen zijn tussen (groepen) gemeenten. Veel sociaal beleid is immers gedecentraliseerd. Het is mogelijk dat bijvoorbeeld het beleid om mensen aan werk te helpen in de ene gemeente anders uitpakt dan in de andere gemeente. Over dergelijke causale verbanden kunnen we echter geen uitspraken doen; bovendien kan een verschil in bevol-

kingsopbouw tussen groepen gemeenten een rol spelen: de leefsituatie in een gemeente met veel oudere inwoners zal op enig moment minder goed zijn dan die in een gemeente met veel jongeren. De ontwikkelingen in de leefsituatie over een langere periode geven echter wel enig inzicht in de ontwikkeling van het sociale domein in gemeenten (zie Boelhouwer en Gilsing 2012).

Eerst kijken we naar verschillen tussen de vier grootste steden (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag), de 37 grotere steden (verenigd in de zogeheten G32)⁸ en de rest van Nederland (tabel 12.3). Overeenkomstig het algemene landelijke beeld, is er in de afgelopen twee jaar ook geen verandering in leefsituatie opgetreden bij de G4 en de G32. In alle gebieden is de leefsituatie in 2014 beter dan in 2004.

Tabel 12.3

De leefsituatie in de vier grote steden is minder goed dan elders in Nederland

Leefsituatie naar mate van stedelijkheid, 2004-2014/'15 (in indexcijfers, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13	2014/'15
allen	102	104	105	107	106	106
G4	98	100	104	105	104	103
G32	101	104	105	107	106	106
rest van Nederland	103	105	106	107	106	106

Er zijn geen significante verschillen tussen 2012/'13 en 2014/'15. Het verschil tussen 2004 en 2014/'15 is overall significant ($p < 0,01$).

Bron: SCP (CV'04 en '06); SCP/CBS (CV/SLI'08-'14/'15)

Voor een aantal gemeenten kunnen we nog iets specifieker kijken naar de ontwikkeling van de leefsituatie, omdat die gemeenten zelf over een langere periode leefsituatieonderzoek doen. Zij gebruiken daarbij voor de gemeentelijke cijfers dezelfde vragenlijst en analyse-methode als het SCP voor de landelijke cijfers. Het blijkt dat er tussen de gemeenten verschillende ontwikkelingen zijn van de leefsituatie. In Amsterdam is het patroon vergelijkbaar met het landelijke patroon en stabiliseerde de leefsituatie zich in 2014 (OIS 2015). In Lelystad daarentegen is er sinds 2010 sprake van een verslechterende leefsituatie, die ook in 2014 doorzette: in 2014 was de leefsituatie 3 punten lager dan in 2010 (Gemeente Lelystad 2014). In Eindhoven verbeterde de leefsituatie tussen 2003 en 2013, maar ook hier liet 2014 een lichte verslechtering zien (Eindhoven 2014).

Verschillen in de stad: het belang van sociale cohesie

Ook binnen steden zijn er verschillen; de leefsituatie in de ene buurt is beter dan in de andere. Om buurten met elkaar te vergelijken maken we gebruik van de sociaal-economische status van de buurt, een maatstaf die door het SCP is ontwikkeld (Knol 2012).⁹ De sociaaleconomische status van een buurt bevat de hulpbronnen uit het leefsituatie-

model: het percentage werklozen, mensen met een lage opleiding en een laag inkomen in een buurt.

Er is een positief verband tussen de sociaaleconomische status van een buurt en de leefsituatie: mensen die wonen in een wijk met een hoge status hebben een betere leefsituatie dan mensen die wonen in een wijk met een lage status (tabel 12.4). Het verschil is in de afgelopen tien jaar echter wel kleiner geworden, van 12 punten in 2004 tot 6 punten in 2014. Dat komt voornamelijk doordat de leefsituatie in wijken met een lage status meer dan gemiddeld is verbeterd. Daarmee reflecteert de ontwikkeling van lagestatuswijken die van mensen in een achterstandspositie; we zagen al eerder dat hun leefsituatie verbeterde. In hoofdstuk 11 zagen we dat ook de tevredenheid met de woning in deze buurten is toegenomen.

Tabel 12.4

De verschillen in leefsituatie tussen hogestatuswijken en lagestatuswijken worden kleiner

Leefsituatie naar sociaaleconomische achterstand van de wijk, 2014-2014/'15 (in indexcijfers, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	2004	2006	2008	2010	2012/'13	2014/'15
allen	102	104	105	107	106	106
wijk met een lage status	95	98	98	103	100	102
wijk met een gemiddelde status	102	104	105	107	106	106
wijk met een hoge status	107	107	109	110	109	108
verschil hoge en lage status	12	9	11	7	9	6

Bron: SCP (cv'04 en'06); SCP/CBS (cv/sli'08-'14/'15) SCP-statusscores

Dat de leefsituatie in de lagestatuswijken stijgt, heeft voor een deel te maken met het aantrekkelijker worden van de grote steden voor hogerestatusgroepen (in hoofdstuk 11 werd dat omschreven als: de stad is *hip and happening*).¹⁰ Daarnaast is er binnen de steden sprake van zogeheten *gentrification*: mensen die het beter hebben, komen in wijken te wonen die dicht bij de centra liggen, maar minder gewild waren. Doordat de status van de wijken stijgt, stijgen ook de prijzen. Kwetsbare groepen worden hierdoor uit de wijken 'verdron-gen' en komen steeds meer aan de stadsranden te wonen. Het aantal wijken met een lage status is in heel Nederland afgenomen, maar in de grote steden in sterkere mate dan elders (Knol 2012). Ter illustratie: er is in Amsterdam een groot verschil in leefsituatie tussen de wijken die binnen de ringweg liggen (waar steeds minder achterstandsgroepen wonen) en wijken die daarbuiten liggen; bovendien is dat verschil toegenomen (ois 2015). Het ideaal van een groeiende stad die aantrekkelijk is voor meer welvarende groepen heeft het risico in zich van verdringing van kwetsbare groepen. Dat kan tot nieuwe segregatie leiden van wijken waar gelijkgestemden wonen (Vermeij en Kullberg 2015). Het is dan van belang om aandacht te schenken aan de sociale cohesie in de buurten. Als mensen in een buurt wonen met gelijkgestemden, kan dat de onderlinge cohesie vergroten (vgl. hoofdstuk 11). Meer sociale cohesie in de buurt gaat bovendien gepaard met een betere leefsituatie (tabel 12.5).

Tabel 12.5

In wijken met meer sociale cohesie is de leefsituatie beter

Sociale cohesie en leefsituatie, 2014/'15 (in indexcijfers, landelijk gemiddelde = 106)

	leefsituatie-index	
	(helemaal) mee eens	(helemaal) mee oneens
ik heb veel contact met mijn directe buren	107	104
in deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om	107	98
ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid	107	104
mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks	103	108
ik ben tevreden met de bevolkingssamenstelling in deze buurt	107	102
alle vragen positief		107
alle vragen negatief		99

Alle verschillen tussen (helemaal) mee eens en (helemaal) mee oneens zijn significant ($p < 0,01$).

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'14/'15)

12.3 De tevredenheid van Nederlanders is onveranderd groot

De Leefsituatie-index geeft een beeld van hoe het objectief gezien met mensen gaat, maar daarmee weten we nog niet of ze tevreden zijn met hun situatie. De tevredenheid met het leven in het algemeen is groot: gemiddeld geven Nederlanders dat het rapportcijfer 7,8 (tabel 12.6). Dit cijfer is vergelijkbaar met dat uit voorgaande jaren. Als we echter kijken naar de periode van de afgelopen tien jaar, dan zijn we gelukkiger geworden – niet veel weliswaar, maar toch. Sinds het begin van de economische crisis, in 2008, zijn we minder gelukkig geworden. De crisis heeft dus wel enig effect op het geluksgevoel in Nederland, maar dat effect is klein. Dat sluit goed aan bij de ontwikkeling van de leefsituatie, waarbij we immers ook een gering negatief effect van de crisis zagen.

Eveneens in lijn met de ontwikkeling van hun leefsituatie zijn jongeren in 2014 minder tevreden met het leven dan ze waren in 2012. Voor de andere leeftijdsgroepen is er in die periode geen verschil in geluk.

Tabel 12.6

Eenoudergezinnen en niet-westerse allochtonen zijn minder tevreden met het leven dan gemiddeld

Tevredenheid met het leven naar enkele achtergrondkenmerken, 2004-2014/'15 (gemiddelde rapportcijfers)

	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13	2014/'15
allen	7,6	7,7	7,9	7,8	7,8	7,8
geeft een 7+ (%)	86	87	91	89	89	88
leeftijd						
18-34 jaar ^a	7,7	7,7	8,0	7,8	7,9	7,7
35-64 jaar ^b	7,6	7,7	7,9	7,8	7,7	7,8
≥ 65 jaar ^b	7,7	7,7	7,9	8,1	8,0	7,9
seks						
mannen ^b	7,6	7,7	7,9	7,8	7,8	7,8
vrouwen ^a	7,7	7,7	7,9	7,9	7,9	7,8
huishoudenssamenstelling						
alleenstaand ^b	7,2	7,2	7,3	7,6	7,7	7,6
eenoudergezin	7,0	7,0	7,7	7,2	7,1	7,2
gezin met kinderen ^b	7,7	7,9	8,0	7,9	7,9	7,9
gezin zonder kinderen	7,9	7,9	8,0	8,0	8,0	7,9
etnische achtergrond						
autochtoon ^b	7,7	7,8	.	7,9	7,9	7,9
niet-westerse migrant ^b	6,7	7,1	.	7,5	7,1	7,3
westerse migrant	7,7	7,6	.	7,6	7,9	7,8

a Significant verschil tussen 2012/'13 en 2014/'15 ($p < 0,05$).b Significant verschil tussen 2004 en 2014/'15 ($p < 0,05$).

.: niet beschikbaar.

Bron: SCP (cv'04 en'06); SCP/CBS (cv/SLI'08-'14/'15)

Kader 12.2 Een 6 is niet altijd een voldoende

Vaak gaan we ervan uit dat iemand die zijn tevredenheid met het leven uitdrukt met het rapportcijfer 6, ook een redelijk goed leven leidt. Als rapportcijfer geldt een 6 immers als een voldoende. Opvallend is dan dat zelfs groepen waarmee het niet zo goed lijkt te gaan, hun leven gemiddeld ook rond een 6 geven. In het meest recente Sociaal en Cultureel Rapport scoorde het zogenoemde precariaat een 6,0 en in deze paragraaf vinden we als laagste gemiddelde een 5,9 – voor mensen met een slechte gezondheid.

Uit Oostenrijks onderzoek blijkt echter dat uit een 6 niet mag worden afgeleid dat het leven daadwerkelijk voldoende is (Ponocny et al. 2015). Door mensen in uitgebreidere interviews te vragen naar de achtergronden van het rapportcijfer dat ze hun leven geven, ontdekten de onderzoekers dat achter de zesjes, maar ook achter een groot deel van de zevens, soms grote problemen schuilgaan. Als mensen met die schijnbare tegenstelling worden geconfronteerd, is hun reactie dat ‘de problemen toch tamelijk gemiddeld zijn, niet ondraaglijk; of geen reden tot klagen’. De verhalen achter de cijfers die op die manier werden verzameld, werden vervolgens door een aantal onafhankelijke derden beoordeeld en voorzien van een door hen geschat rapportcijfer. Niet verrassend kwamen deze beoordelaars tot veel lagere cijfers. De conclusie is dan dat een geluksscore van 6 niet automatisch betekent dat het met mensen goed gaat.

Kijken we naar de hulpbronnen (inkomen, opleiding, arbeidsmarktpositie en gezondheid), dan zijn de kwetsbare groepen minder gelukkig dan de niet-kwetsbare groepen (tabel 12.7). De meeste groepen zijn in de afgelopen tien jaar echter iets gelukkiger geworden. De meeste verschillen in levenstevredenheid tussen de kwetsbare en niet-kwetsbare groepen zijn in de afgelopen twee jaar niet veranderd. Alleen het verschil tussen de laagste- en hoogste-inkomensgroep is iets groter geworden. Hierbij kan een rol spelen dat er in de afgelopen twee jaar uitgebreide maatschappelijke en politieke discussies zijn geweest over de toenemende kloof tussen inkomens- en vermogensgroepen.

Als we specifiek naar de middengroep kijken, dan springt die er niet erg uit en neemt die een positie tussen de hoog- en laagopgeleiden in. Bij de bespreking van de leefsituatie constateerden we een verschil tussen mbo-2/3 aan de ene kant en mbo-4 aan de andere kant. Dit verschil is er niet bij de levenstevredenheid: alle opleidingsniveaus in de middengroep zijn even gelukkig. Ook als we naar de tevredenheid met enkele afzonderlijke onderdelen van de leefsituatie kijken, neemt de middengroep geen bijzondere positie in (tabel 12.8). Soms lijken ze wat meer op de laagopgeleiden (bij tevredenheid met de woonomgeving en financiële middelen) en soms meer op de hoogopgeleiden (bij tevredenheid met de woning en de vrienden- en kennissenkring). In het algemeen zijn de verschillen in tevredenheid tussen de opleidingsniveaus niet erg groot. Misschien weinig verrassend, maar de uitzondering is de tevredenheid met de opleiding; die tevredenheid is voor de laagopgeleiden beduidend lager dan voor de hoogopgeleiden.

Tabel 12.7

Voor geen van de groepen is er tussen 2012/'13 en 2014/'15 iets veranderd in de tevredenheid met het leven
Tevredenheid met het leven naar hulpbronnen, 2004-2014/'15^a (in rapportcijfers)

	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13	2014/'15
allen	7,6	7,7	7,9	7,8	7,8	7,8
besteedbaar inkomen						
onderste 20% ^b	6,9	7,0	7,6	7,5	7,5	7,3
20%-80%	7,7	7,7	8,0	7,9	7,9	7,8
bovenste 20% ^b	8,1	8,0	8,0	8,0	8,1	8,2
verschil hoogste en laagste inkomens	1,2	1,0	0,4	0,5	0,6	0,9
opleiding						
laag	7,5	7,5	7,8	7,7	7,7	7,6
midden	7,6	7,8	7,9	7,8	7,8	7,8
hoog ^b	7,8	7,8	8,0	8,0	8,0	8,0
verschil hoog- en laagopgeleiden	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,4
verschil midden- en laagopgeleiden	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1	0,2
verschil midden- en hoogopgeleiden	0,2	0	0,1	0,2	0,2	0,2
werksituatie						
niet-werkenden	7,4	7,5	7,8	7,7	7,6	7,6
werkenden ^b	7,8	7,8	7,9	7,9	7,9	7,9
verschil werkenden en niet-werkenden	0,4	0,3	0,1	0,2	0,3	0,3
gezondheid						
heeft een handicap of langdurige aandoening ^b	7,3	7,4	7,7	7,6	7,6	7,5
heeft geen handicap of langdurige aandoening ^b	7,8	7,9	8,0	7,9	8,0	8,0
verschil naar gezondheid	0,5	0,5	0,3	0,3	0,4	0,5

a Geen enkel verschil tussen 2012/'13 en 2014/'15 is significant.

b Significant verschil tussen 2004 en 2014/'15 ($p < 0,05$). Ook is voor alle jaren het (schuingedrukte) verschil tussen hoog en laag significant ($p < 0,01$).

Bron: SCP (cv'04 en'06); SCP/CBS (cv/SLI'08-'14/'15)

In hoofdstuk 5 is gesteld dat het inkomen van de middengroep sinds het begin van de crisis het sterkst is gedaald. Dat heeft niet geleid tot een substantieel lagere levenstevredenheid (tabel 12.7). Uit hoofdstuk 5 bleek bovendien dat het inkomen van de middengroep zich in 2013 ongeveer op het niveau bevond van 2004 (zie figuur 5.2). Dat is ook voor de laagopgeleiden het geval; van de hoogopgeleiden ligt het inkomen iets hoger. Ondanks het gelijk gebleven inkomen is de tevredenheid met de financiële middelen in de afgelopen tien jaar toegenomen – wellicht doordat de financiële gevolgen van de crisis erger waren ingeschat.

De tevredenheid met de woning is licht gestegen tussen 2004 en 2014/'15. Dit wijkt af van de cijfers in hoofdstuk 11, waar de conclusie was dat de tevredenheid licht was gedaald. Dat kan te maken hebben met de andere rapportageperiode; in hoofdstuk 11 is gekeken naar de periode 2002-2012. Na 2012 is de woningmarkt echter weer iets verbeterd, waardoor ook de doorstroming weer op gang is gekomen. Dit kan geleid hebben tot een grotere tevredenheid in 2014. Op basis van het eerstvolgende WoOn-onderzoek kunnen we dat nader bekijken.

Tabel 12.8

Nederlanders zijn het meest tevreden over de woning

Oordelen over enkele onderdelen van de leefsituatie en de Nederlandse samenleving, naar opleiding, 2004 en 2014/'15 (in rapportcijfers)

	allen		laag- opgeleiden		middelbaar opgeleiden		hoog- opgeleiden	
	2004	2014/'15	2004	2014/'15	2004	2014/'15	2004	2014/'15
woning	8,0	8,2	7,9	8,1 ^a	8,0	8,2 ^a	8,0	8,2 ^a
vrienden- en kennissenkring ^b	7,9	8,0	7,8	7,9	8,0	8,0	8,0	8,1 ^a
woonomgeving	7,6	7,9	7,6	7,8 ^a	7,6	7,9 ^a	7,8	8,0 ^a
maatschappelijke positie ^a	7,3	7,5	7,1	7,2	7,3	7,4	7,7	7,8
financiële middelen huishouden ^b	7,0	7,3	6,7	7,0 ^a	6,8	7,1 ^a	7,5	7,6
opleiding ^c	7,3	7,6	6,8	6,9	7,3	7,5 ^a	8,0	8,3 ^a
Nederlandse samenleving ^b	6,2	6,6	6,1	6,4*	6,1	6,6 ^a	6,4	6,9 ^a

a Significante verschillen tussen 2004 en 2014/'15 ($p < 0,05$).

b Significant verschil middelbaar en hoogopgeleiden in 2014/'15 ($p < 0,05$).

c Significant verschil middelbaar opgeleiden met zowel laag- als hoogopgeleiden in 2014/'15 ($p < 0,05$).

Bron: SCP (CV'04); SCP/CBS (CV/SLI'14/'15)

De verschillen in tevredenheid naar opleidingsniveau zijn ook minder groot dan de verschillen in leefsituatie. Als we alle persoonlijke kenmerken en hulpbronnen in de analyse betrekken zoals we ook deden bij de leefsituatie, dan is het belang van opleiding voor de tevredenheid met het leven gering. Dat sluit aan bij andere onderzoeken, waarin soms geen en soms een beperkte invloed van opleiding op de levenstevredenheid wordt gevonden (Boelhouwer 2015; Cunado en Perez de Gracia 2012).

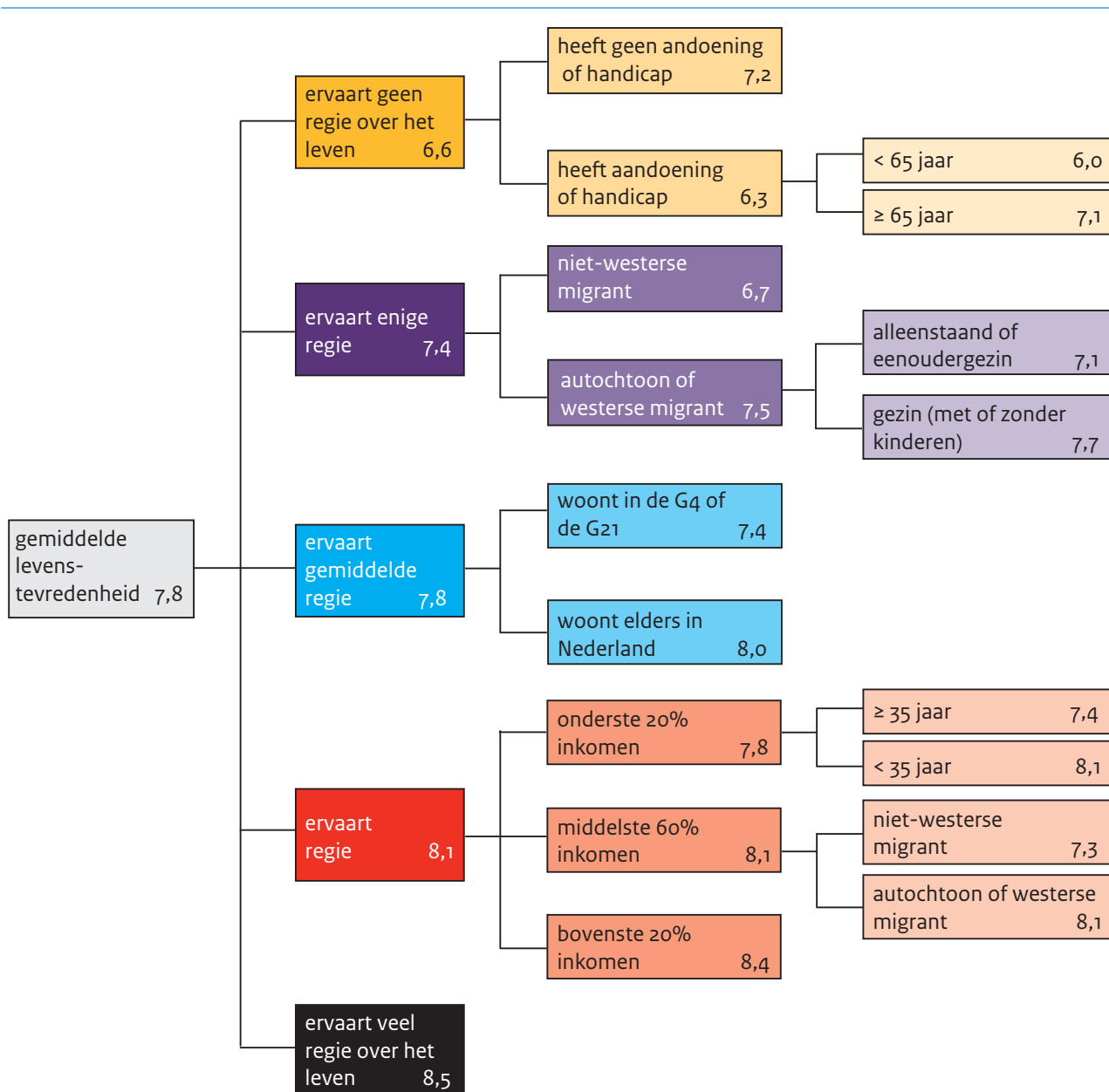
Waren inkomen en digitale vaardigheden belangrijke hulpbronnen voor de leefsituatie, voor levenstevredenheid is dat de ervaren regie over het leven. Dat aspect is veel belangrijker dan de andere hulpbronnen en achtergrondkenmerken, waarvan inkomen en leeftijd er

vervolgens het meest toe doen. Digitale vaardigheden blijken niet relevant te zijn voor verschillen in levenstevredenheid.¹¹

Figuur 12.3

Cumulatie van hulpbronnen heeft een versterkend effect op de levenstevredenheid

Levenstevredenheid naar cumulatie van hulpbronnen en achtergrondkenmerken, 2015 (exhaustive chaid-analysis)

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'14/'15)

De verschillen in levenstevredenheid worden groter als we naar cumulaties van risicofactoren kijken (figuur 12.3). De ervaren regie is het meest onderscheidende kenmerk en levert al direct een verschil op van een rapportcijfer 8,5 voor mensen die veel regie over het leven ervaren tegen een 6,6 voor mensen die geen regie over het leven ervaren. Bij die laatste groep daalt de levenstevredenheid naar een 6 als iemand bovendien een ernstige

aandoening heeft of gehandicapt is en bovendien jonger is dan 65 jaar (zie kader 12.2: een 6 is niet altijd een voldoende).

Er is één groep die gemiddeld nog iets minder tevreden is met het leven en dat is de groep mensen die van hun eigen gezondheid zeggen dat die slecht is – zij geven het leven gemiddeld een 5,9 (niet in de figuur).

12.4 De Nederlandse kwaliteit van leven is in internationaal opzicht hoog

De kwaliteit van leven in Nederland is niet alleen hoog vergeleken met tien jaar geleden, maar ook vergeleken met andere landen. Er zijn inmiddels veel ranglijstjes en overzichten beschikbaar om zo'n vergelijking te maken. In deze paragraaf sluiten we aan bij de centrale insteek van de ssn en kiezen zowel een objectieve als een subjectieve meting van kwaliteit van leven. Bovendien kiezen we voor samengestelde indicatoren, die een samenvattend beeld geven van hoe een land ervoor staat, en geven op die manier een landenvergelijkend vervolg op de bespreking van de leefsituatie en levenstevredenheid eerder in dit hoofdstuk.

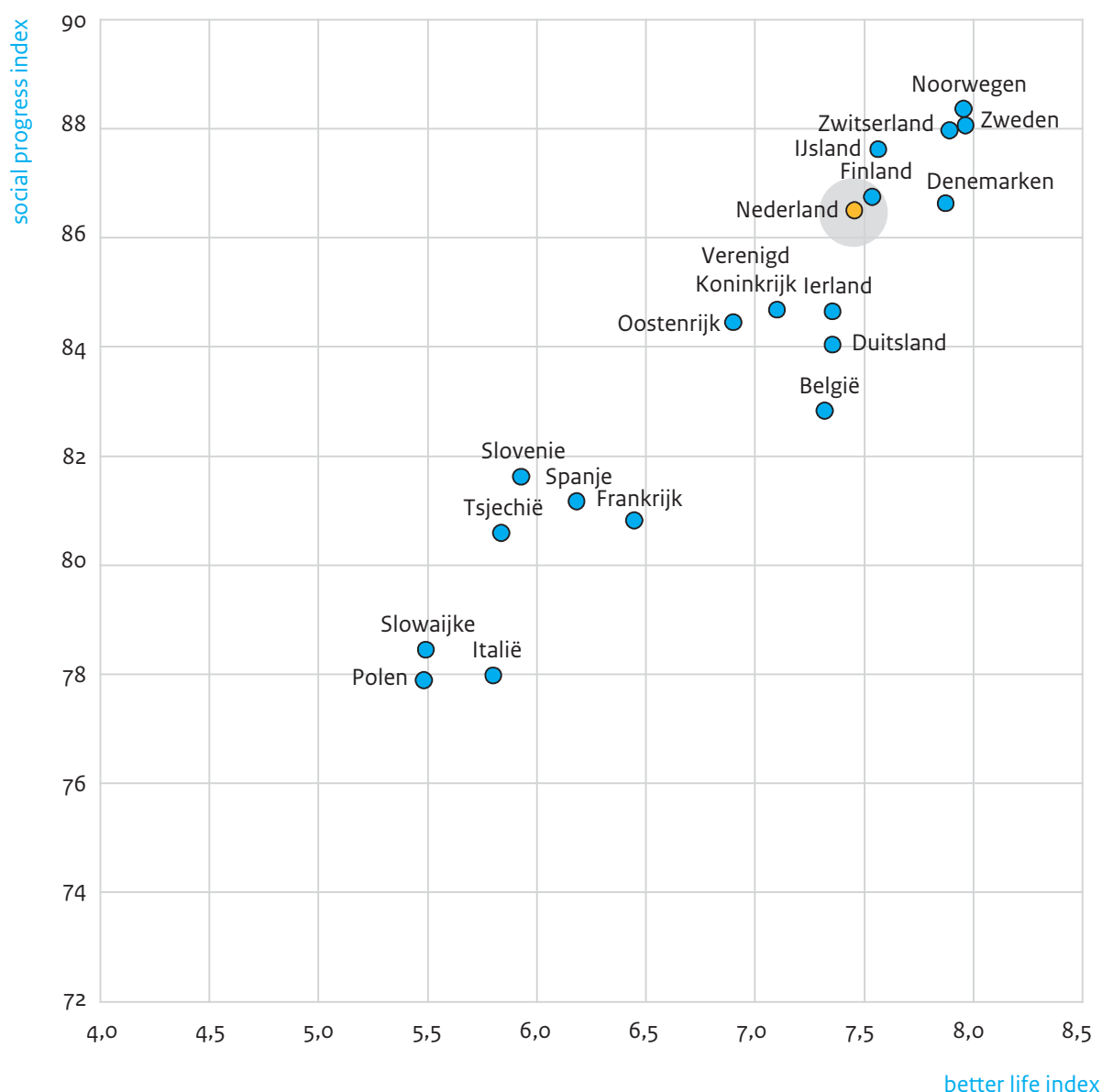
Voor de objectieve kwaliteit van leven kijken we in deze editie van de ssn naar twee breed samengestelde indexen, de Better life index (BLI) van de oecd (oecd 2015) en de Social progress index (SPI) van The Social Progress Imperative (Porter en Stern 2015). De BLI omvat domeinen die aansluiten bij het leefsituatiemodel dat we in de ssn hanteren (vgl. hoofdstuk 1).¹² De SPI bevat een veel groter aantal domeinen die onderverdeeld zijn in drie clusters: basale behoeften (zoals toegang tot water en elektriciteit, maar ook dodelijke verkeersslachtoffers en criminaliteit), basisaspecten voor welzijn (zoals onderwijs, gezondheid en duurzaamheid), en kansen en mogelijkheden (zoals vrijheid van religie en meningsuiting, tolerantie van minderheden).¹³

Als we de twee indexen tegen elkaar afzetten, zien we een beeld dat vaker ontstaat als er landenvergelijkende cijfers worden gepresenteerd: met de Noordse landen (Denemarken, Finland, Zweden, Noorwegen en IJsland) gaat het het best en met de Zuid- en Oost-Europese landen het minst goed (figuur 12.4). Nederland heeft een goede kwaliteit van leven en is in de buurt van de Noordse landen te vinden.

Figuur 12.4

De kwaliteit van leven in Nederland is goed, vergeleken met die in andere landen

Relatie tussen Social progress index en Better life index, 2015 (in scores)

Bron: OECD (2015); SPI (2015)

Ook als we kijken naar de subjectieve kwaliteit van leven, is die in Nederland vergeleken met andere landen hoog (tabel 12.9).¹⁴ De cijfers die we gebruiken, zijn afkomstig van het meest recente World Happiness Report (WHR, Helliwell et al. 2015). Waar tot voor kort steevast een Noords land als meest gelukkig uit de bus kwam, is dat nu niet het geval: de Zwitsers zijn net iets gelukkiger dan de IJslanders, Finnen en Noren. De Oost-Europese landen zijn het minst gelukkig.

In het WHR is ook informatie opgenomen over de verandering in geluk die heeft plaatsgevonden sinds 2007, waardoor het mogelijk is om een vergelijking door de tijd te geven en bovendien iets te zeggen over de gevolgen van de crisis. Als we de periode voor de crisis vergelijken met de periode na de crisis, dan zien we dat het geluk vooral is gedaald in de

landen die veel te lijden hebben gehad: Griekenland, Spanje en Italië. In Nederland is de daling in de subjectieve kwaliteit van leven relatief gering (vgl. ook tabel 12.6).

Tabel 12.9

Zwitsers zijn het meest gelukkig in Europa, Nederland komt op de zevende plek

Geluk in een aantal Europese landen, 2005-2014 (in rapportcijfers)^a

	2012-2014	verandering t.o.v. 2005-2007
Zwitserland (1)	7,6	0,1
IJsland (2)	7,6	.
Denemarken (3)	7,5	-0,4
Noorwegen (4)	7,5	0,1
Finland (6)	7,4	-0,3
Nederland (7)	7,4	-0,1
Zweden (8)	7,4	0,1
Oostenrijk (13)	7,2	0,1
Luxemburg (17)	6,9	.
Ierland (18)	6,9	-0,2
België (19)	6,9	-0,3
Verenigd Koninkrijk (21)	6,9	0
Duitsland (26)	6,8	0,2
Frankrijk (29)	6,8	-0,2
Tsjechië (31)	6,5	0
Spanje (36)	6,3	-0,7
Slowakije (45)	6,0	0,7
Italië (50)	5,9	-0,8
Polen (60)	5,8	0,1
Roemenië (86)	5,1	-0,1
Portugal (88)	5,1	-0,3
Griekenland (102)	4,9	-1,5
Hongarije (104)	4,8	-0,3
Oekraïne (111)	4,7	-0,3
Bulgarije (134)	4,2	0,4

a Tussen haakjes de plek op de wereldranglijst van 138 landen.

Bron: Helliwell et al. (2015)

Kader 12.3 Ervaren kwaliteit van leven in Caribisch Nederland

Op 10 oktober 2010 zijn Bonaire, Sint Eustatius en Saba, onder de vlag van Caribisch Nederland, nieuwe openbare lichamen geworden. In het kader van de afgesproken evaluatie na vijf jaar heeft het scp de gevolgen van de transitie voor de bevolking bekeken (zie Pommer en Bijl 2015).

Een belangrijk onderdeel van het onderzoek betrof het oordeel van de bevolking: is het in de afgelopen vijf jaar beter of slechter geworden? Speciale aandachtsgebieden waren het onderwijs, de gezondheidszorg, de veiligheid, de koopkrachtontwikkeling en het algemene oordeel over het leven.

Over de gezondheidszorg is men op alle drie de eilanden het meest positief: rond de 60% vindt dat die verbeterd is. Daarna komt het onderwijs. Hierbij zijn de bewoners van de verschillende eilanden ook nog eensgezind: op Bonaire ziet 54% een verbetering, op de andere twee eilanden is dat iets minder dan 50%. Over de veiligheid zijn de Caribische Nederlanders minder te spreken en ze zijn ook minder eensgezind: op Saba is men nog het meest positief gestemd, maar daar ziet slechts 39% een verbetering. Op Sint Eustatius is dat 31% en op Bonaire 20%. Over de ontwikkeling van de koopkracht zijn de meningen weer gelijk, maar negatief: slechts 10% ziet daar een verbetering en meer dan 70% ervaart een verslechtering.

Er zijn grote verschillen tussen de eilanden in het oordeel of de situatie na 10 oktober 2010 in het algemeen is verbeterd. Op Sint Eustatius vindt 12% van de bevolking dat het beter is gegaan op het eiland, op Bonaire is dat 25% en op Saba 35%. Ook over de toekomst zijn de eilandbewoners negatief. Dat het de komende vijf jaar beter zal worden, denkt bijna de helft op Bonaire, 39% op Saba en 25% op Sint Eustatius.

Het sentiment op de eilanden is dus weinig positief. Dat vertaalt zich ook in de gelukscijfers: de rapportcijfers die men geeft voor het leven in het algemeen zijn laag. De bewoners van Bonaire en Saba komen gemiddeld nog net tot een voldoende, maar voor Sint Eustatius wordt dat bij lange na niet gehaald. De gemiddelde rapportcijfers komen uit op 6,2 (Bonaire), 5,9 (Saba) en 4,8 (Sint Eustatius). Als we dat vergelijken met de cijfers uit tabel 12.9, is dat ronduit laag en bevindt Sint Eustatius zich in de onderste regionen van Europa, naast landen als Oekraïne, Hongarije en Griekenland.

Hoewel er op het gebied van gezondheidszorg, onderwijs, veiligheid en infrastructuur vooruitgang is geboekt, is de koopkracht sterk gedaald, met armoede en sociale problemen tot gevolg. Deze zware last is duidelijk terug te zien in de ervaren kwaliteit van leven in Caribisch Nederland.

12.5 Leven op de pof? Duurzaamheid en kwaliteit van leven

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de huidige kwaliteit van leven in Nederland tamelijk hoog is, zowel de objectieve als de subjectieve kwaliteit. De kwaliteit van leven in de Noordse landen en Zwitserland is nog iets beter dan bij ons, maar in Zuid- en Oost-Europa is die beduidend minder goed. Geregeld klinkt echter de vraag in hoeverre we met deze huidige kwaliteit van leven interen op de mogelijkheden en de kwaliteit van leven van toekomstige generaties (zie bv. CBS et al. 2014). Het is lastig om daarover harde uitspraken te doen, omdat we de behoeften van toekomstige generaties niet kennen. Dat laat onverlet dat de milieu- en klimaatproblemen groot zijn en dat er talloze signalen zijn dat we niet op de huidige voet door kunnen. Zo is het de vraag of we de klimaatdoelen voor 2020 halen en

ook of we succesvol de overgang naar een CO_2 -arme energievoorziening in 2050 kunnen maken, zonder aanpassing van beleid en gedrag.

Een vraag die daarbij opkomt, is of het mogelijk is die doelen te bereiken en tegelijkertijd de huidige kwaliteit van leven te handhaven, of dat we zullen moeten inleveren op die kwaliteit. Op basis van een combinatie van een index voor kwaliteit van leven en een index voor duurzame ontwikkeling kunnen we misschien wat licht op die vraag schijnen. We gebruiken daarvoor de Human Development Index (HDI) van de United Nations Development Programme, die een combinatie is van gezondheid, opleiding en inkomen – de hulpbronnen in onze leefsituatiebenadering en daarmee indicatief voor de kwaliteit van leven. Als meting voor duurzame ontwikkeling gebruiken we de ecologische voetafdruk, een maatstaf die meet hoeveel ruimte er nodig is voor de productie van wat we gebruiken en voor de opname van de CO_2 die we uitstoten (die ruimte wordt omgerekend naar de hoeveelheid productief land, gemeten in gha (*global hectare*), zie verder WWF 2014). Door beide, vrij ruwe maatstaven te combineren ontstaat een beeld van landen die een hoge kwaliteit van leven combineren met duurzame ontwikkeling. De cruciale vraag is dan: welk niveau van de Human Development Index staat voor een minimale, maar hoge kwaliteit van leven en welke maximale voetafdruk kan daar bij horen? Daarover verschillen de meningen: het Wereld Natuurfonds legt de grens bij een HDI-score van 0,905 gecombineerd met een ecologische voetafdruk van 1,7 (de beschikbare ruimte per persoon bij een wereldwijde eerlijke verdeling; momenteel gebruiken we 2,6 gha per persoon). Het Global Footprint Network legt de grens voor de HDI bij score van 0,8 in combinatie met dezelfde ecologische voetafdruk van 1,7.

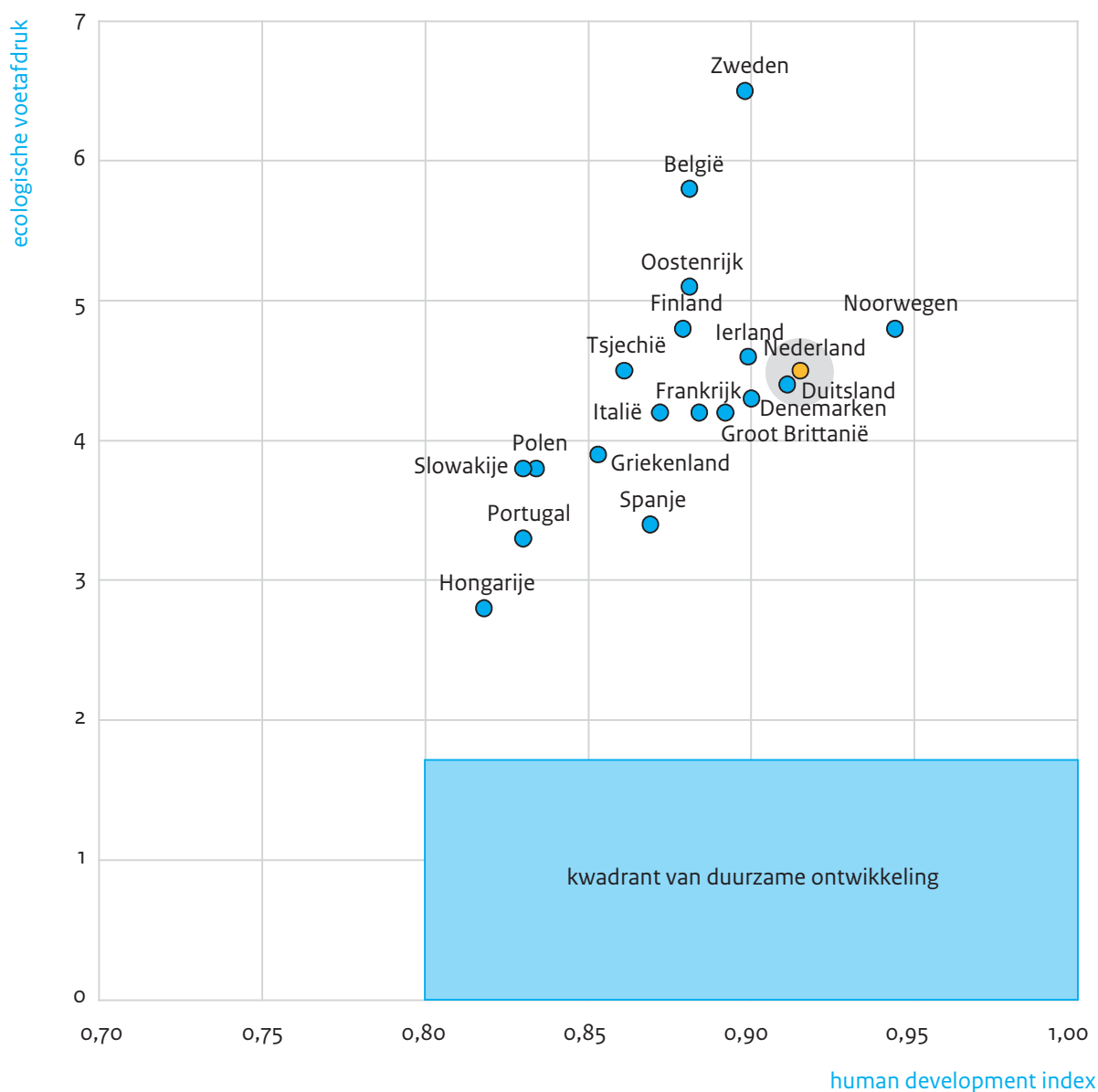
Voor Europa maakt het eigenlijk niet uit welke van de, overigens arbitraire grenzen wordt genomen: er is geen enkel land dat aan de voorwaarden voldoet en een hoge kwaliteit van leven combineert met duurzame ontwikkeling (figuur 12.5). Overigens is er ook wereldwijd geen enkel land dat aan deze grenzen voldoet (WWF 2014).

De conclusie is dan ook dat de huidige kwaliteit van leven geen stand lijkt te kunnen houden voor volgende generaties en dat we dus 'op de pof' leven (vgl. CBS et al. 2014). Om de klimaatdoelen te halen en een overgang naar een CO_2 -arme energievoorziening te bewerkstelligen, is innovatie van groot belang. In 2014 concludeerden de drie planbureaus echter dat de overheid te weinig gericht is op het stimuleren van innovatie op de lange termijn, bovendien te weinig rekening houdt met maatschappelijk draagvlak en te weinig gebruik maakt van sociale innovatie (CPB et al. 2014).

Figuur 12.5

Geen enkel Europees land combineert een redelijke kwaliteit van leven met duurzame ontwikkeling

Relatie tussen Human Development Index en de ecologische voetafdruk, 2014 (in HDI-scores en gha per persoon)

Bron: Global Footprint Network (2015); UNDP (2014)

12.6 Het bevorderen van de kwaliteit van leven: de rol van de overheid

De conclusie in dit hoofdstuk is dat het met de kwaliteit van leven in Nederland goed gesteld is. De economische crisis had weliswaar negatieve consequenties, bijvoorbeeld voor mensen die werkloos werden of gedwongen hun huis moesten verkopen, maar voor de meerderheid van de Nederlanders waren de gevolgen voor hun kwaliteit van leven beperkt. De achteruitgang in leefsituatie die we in 2012 constateerden, is beperkt gebleven en zet in 2014 niet door. Ook het subjectieve welbevinden lijkt door de crisis niet verder aangetast.

Dat laat onverlet dat er grote verschillen zijn tussen bevolkingsgroepen. De verschillen in zowel leefsituatie als geluk tussen hoog- en laagopgeleiden, hoge en lage inkomens, werkenden en niet-werkenden zijn substantieel. De overheid heeft een rol in het niet laten oplopen van deze verschillen. Tegelijkertijd moet de overheid ervoor zorgen dat ook de kwaliteit van leven van toekomstige generaties gewaarborgd is.

Bij beide kwesties is het van belang dat de overheid verder kijkt dan puur naar economische groei: bij het verbeteren van de kwaliteit van leven en het zorgdragen voor een duurzame ontwikkeling spelen ook sociale en ecologische factoren een rol. Het gaat zowel om de welvaart als om het welzijn van Nederlanders, er moet rekening worden gehouden met zowel de feitelijke leefsituatie van mensen als hun subjectief welbevinden. Er is in Nederland weliswaar geen expliciet geluksbeleid geformuleerd, maar laten we ervan uitgaan dat het een impliciet doel van de overheid is: mensen moeten niet alleen in goede omstandigheden leven, maar daarmee ook tevreden zijn. Het zorgdragen voor goede omstandigheden ligt dichterbij wat overheidsbeleid vermogen dan het zorgen voor tevredenheid. Al was het maar omdat de directe drijfveren voor tevredenheid en geluk zich veelal binnen de persoonlijke sfeer van mensen bevinden; een terrein dat de overheid niet graag betreedt (vgl. Kroll en Delhey 2013). Wel kan de overheid de randvoorwaarden creëren waarbinnen mensen gelukkig kunnen zijn. Daarbij kan ze gebruik maken van de inmiddels ruim beschikbare kennis over zowel wat in het algemeen bijdraagt aan geluk, als de specifieke samenhang tussen overheidsbeleid en geluk (zie bv. Diener et al. 2009; Layard en O'Donnell 2015; O'Donnell et al. 2014; Stoll et al. 2012). Veel van de beschikbare kennis betreft echter uitsluitend de samenhang, wat niet automatisch betekent dat er een direct, causaal verband is. Zo worden in het Verenigd Koninkrijk weliswaar vier indicatoren voor subjectief welzijn gemeten door het nationale statistische bureau, maar onduidelijk is hoe het beleid daar (direct of indirect) invloed op uit moet oefenen.¹⁵

Toch kunnen wel degelijk stappen worden gezet. Uit de veelheid aan onderzoek zijn namelijk enkele terreinen af te leiden die beleidsmatig relevant zijn en waarbij bovendien aangenomen mag worden dat verbetering van de feitelijke situatie samengaat met verbetering van het subjectief welbevinden. De All-Party Parliamentary Group on Wellbeing Economics in het Verenigd Koninkrijk heeft vier terreinen onderzocht waarop beleid kansrijk is in het beïnvloeden van kwaliteit van leven: de arbeidsmarkt, ruimtelijk beleid, cultuur, en mentale gezondheid (APPG 2014). Dit sluit aan bij domeinen waarvoor ook in Nederland voorbeelden te geven zijn van beleid dat gericht is op subjectief welbevinden: arbeid, onderwijs en zorg (Van Campen et al. 2012). Het zijn overigens ook terreinen waarvoor uitdrukkelijk is vastgelegd dat de overheid er een rol heeft, bijvoorbeeld in de Nederlandse Grondwet of in de sociale grondrechten van de Verenigde Naties (OHCHR 1976).

Het komt misschien wel vooral aan op kiezen voor een pragmatische insteek: erken dat het onduidelijk is hoe precies de relatie is tussen kwaliteit van leven en beleid, en maak een begin met beleid dat kansrijk lijkt. Het adagium is dan: 'goed genoeg' is beter dan wachten op consensus of perfectie. In dat verband wordt wel gesproken van welzijn als een 'gemeen probleem' (*a wicked problem*): beleid, politiek en wetenschap kunnen langdurig discussiëren over precieze definities, afbakeningen en causale verbanden zonder overeen-

stemming te bereiken. Het resultaat is dan dat er niets gebeurt – tenzij er ‘gewoon’ begonnen wordt (Bache et al. 2015). Als tegelijkertijd geëvalueerd wordt of het beoogde effect gehaald wordt, kan uiteindelijk bepaald worden welk beleid wel succesvol is in het verbeteren van kwaliteit van leven en welk beleid niet.

Noten

- 1 Er wordt in het Verenigd Koninkrijk ook een What Works Centre for Wellbeing¹ opgericht, dat specifiek de relaties tussen welzijn en beleid onderzoekt en laat zien wat werkt (Cabinet Office 2014).
- 2 Met de beschikbare gegevens is het niet mogelijk om mbo-2 en mbo-3 apart te onderscheiden.
- 3 In de analyses controleren we voor leeftijd, huishoudensamenstelling, etniciteit, inkomen, inkomensbron, arbeidsmarktsituatie, opleiding, gezondheid, regie over het leven en computervaardigheden. Met deze factoren kunnen we in 2014 50% van de verschillen in leefsituatie verklaren.
- 4 De computervaardigheden worden gemeten aan de hand van een schaal die bestaat uit vijf vragen: Kunt u 1) op de computer met een tekstverwerkingsprogramma werken, 2) een e-mail versturen, 3) op internet praktische zaken opzoeken, 4) een programma installeren op een computer, 5) de beveiliging op een computer regelen?
- 5 Als we rekening houden met de hulpbronnen en de achtergrondkenmerken, wordt het verschil tussen mensen die over alle computervaardigheden beschikken en mensen die over geen vaardigheid beschikken kleiner en daalt het van 22 naar 12 punten – nog steeds een aanzienlijk verschil.
- 6 Ervaren regie (ook wel *mastery of locus of control*) wordt gemeten aan de hand van een schaal die bestaat uit vijf uitspraken: 1) Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen, 2) Sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen, 3) Er is te weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen, 4) Ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven, 5) Soms voel ik dat ik een speelbal van het leven ben.
- 7 Omdat in de ssn de middengroep centraal staat, is ervoor gekozen om die indeling als eerste onderscheidend kenmerk in de analyse op te nemen. Als het meest onderscheidende kenmerk door de analyse-techniek bepaald wordt, is inkomen het meest onderscheidend (wat overeenkomt met de hoogte van de bèta's wanneer een anova-analyse gedaan wordt). Het gaat ons in deze figuur echter niet om het bepalen van meer of minder onderscheidende kenmerken, maar vooral om het inzichtelijk maken van de manier waarop de beschikbaarheid of afwezigheid van hulpbronnen doorwerkt.
- 8 De G32 bestaat uit de volgende 37 gemeenten: Alkmaar, Almelo, Almere, Alphen aan den Rijn, Amersfoort, Apeldoorn, Arnhem, Breda, Delft, Deventer, Dordrecht, Ede, Eindhoven, Emmen, Enschede, Gouda, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, Heerlen, Helmond, Hengelo, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leiden, Lelystad, Maastricht, Nijmegen, Oss, Roosendaal, Sittard-Geleen, Schiedam, Tilburg, Venlo, Zaanstad, Zoetermeer en Zwolle.
- 9 We gebruiken hier de termen ‘buurt’ en ‘wijk’, maar feitelijk heeft de maatstaf die het scp hanteert voor de sociaaleconomische status betrekking op vierpositiepostcodegebieden (de cijfers van de postcodes).
- 10 Dat de Leefsituatie in de grote steden desalniettemin daalt komt waarschijnlijk door het groeiende aandeel jongeren in de steden (zie bv PBL 2015).
- 11 Overigens blijkt het beduidend minder goed te lukken om met de hulpbronnen en persoonlijke kenmerken de verschillen in geluk te verklaren, dan om de verschillen in leefsituatie te verklaren.
- 12 De Better life index bevat de volgende domeinen: huisvesting, inkomen, arbeidsmarktpositie, sociaal netwerk, onderwijs, omgeving, maatschappelijke betrokkenheid, gezondheid, levenstevredenheid, veiligheid en de balans tussen werk en privé.
- 13 Een verschil tussen de BLI en SPI enerzijds en de Leefsituatie-index anderzijds is dat de Leefsituatie-index is gebaseerd op gegevens van personen, terwijl BLI en SPI gebaseerd zijn op geaggregeerde cijfers, waarmee het niet mogelijk is om onderscheid te maken tussen bijvoorbeeld bevolkingsgroepen, en

waarmee het ook niet mogelijk is om iets te zeggen over cumulaties (anders dan op landniveau). Verder bevat de Better life index ook levenstevredenheid en is daarmee principieel anders van opzet dan de Leefsituatie-index. De oecd biedt de mogelijkheid om eigen gewichten aan de verschillende onderdelen toe te kennen. In de hier gepresenteerde resultaten heeft elk domein hetzelfde gewicht gekregen.

- 14 Dat het cijfer voor tevredenheid met het leven afwijkt van het eerder in het hoofdstuk gepresenteerde cijfer voor Nederland, komt doordat er andere vraagstellingen zijn gebruikt. Hier gaat het om de zogeheten *self-anchoring striving scale*, waarbij een gewogen som wordt gebruikt van hoe mensen hun leven op dit moment waarderen in vergelijking met het best en slechtst mogelijke leven voor hen.
- 15 De volgende vier vragen zijn sinds 2011 opgenomen in de jaarlijkse Integrated household survey:
  - 1) Overall, how satisfied are you with your life nowadays?
  - 2) Overall, how happy did you feel yesterday?
  - 3) Overall, how anxious did you feel yesterday?
  - 4) Overall, to what extent do you feel the things you do in your life are worthwhile?De vragen gelden als aanvulling op bestaande indicatoren, niet als vervanging ervan.

Literatuur

- APPG (2014). *Wellbeing in four policy areas. Report by the All-Party Parliamentary Group on Wellbeing Economics*. Te raadplegen via http://b.3cdn.net/nefoundation/ccdf9782b6d870of7c_lcm6ized7.pdf
- Bache, I., L. Reardon en P. Anand (2015). Wellbeing as a wicked problem: navigating the arguments for the role of government. In: *Journal of Happiness Studies*. Dordrecht: Springer Science + Business Media.
- Boelhouwer, J. (2010). *Well-being in the Netherlands. The scp Life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010/17).
- Boelhouwer, J. (2015). Trends in tevredenheid met het leven. In: J. Boelhouwer, G. Kraaykamp en I. Stoop (red.), *Nederland in Europees perspectief. Tevredenheid, vertrouwen en opinies*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. en R. Gilsing (2012). *De sociale staat van de gemeente. Lokaal gebruik van de scp Leefsituatie-index*. Den Haag/Utrecht: Sociaal en Cultureel Planbureau / Verwey-Jonker Instituut.
- Cabinet Office (2014). *What works? Evidence for decision makers*. Cabinet Office: London.
- Campen, C. van, A. Bergsma, J. Boelhouwer, J. Boerefijn en L. Bolier (red.) (2012). *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2012-13).
- CBS (2014). *Steeds meer ouderen op vakantie*. Webmagazine, 20 januari 2014. Te raadplegen via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-3928-wm.htm> geraadpleegd 12/7/2015
- CBS, SCP, PBL, CPB (2014). *Monitor duurzaam Nederland 2014. Indicatorenrapport*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CPB, Centraal Planbureau (2009). *Brede welvaart en nationaal inkomen*. Den Haag: Sdu.
- CPB, PBL, SCP (2014). *Monitor duurzaam Nederland 2014: verkenning. Uitdagingen voor adaptief energie-innovatiebeleid*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Cunado, J. en F. Perez de Gracia (2012). Does education affect happiness? Evidence for Spain. In: *Social Indicators Research*, jg. 108, nr. 1, p. 185-196.
- Diener E., J. Helliwell, R. Lucas en U. Schimmack (2009). *Well-being and public policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Eindhoven (2014). *Eindhoven in cijfers*. Geraadpleegd in juli 2015, via: http://eindhoven.buurtmonitor.nl/quickstep/QsBasic.aspx?sel_guid=fcce1872-4495-42e4-95f9-8c3087d2f9bc
- Gemeente Lelystad (2014). *Leefsituatie Lelystad 2014*. Gemeente Lelystad: Team onderzoek en statistiek.
- Global Footprint Network (2015). *National footprint accounts*. Te raadplegen via http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/fighting_poverty_our_human_development_initiative/

- Hák, T., S. Janoušková, S. Abdallah, C. Seaford en S. Mahony (2012). *Review report on Beyond GDP indicators: categorisation, intensions and impacts*. Final version of BRAINPOOL deliverable 1.1. Prague: CUEC.
- Helliwell, J., R. Layard en J. Sachs (red.) (2015). *World happiness report 2015*. Te raadplegen via <http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2015/04/WHR15.pdf>
- Kennisnet (2015). *Monitor jeugd en media 2015*. Zoetermeer: Stichting Kennisnet.
- Knol, F. (2012). *Statusontwikkeling van wijken in Nederland 1998-2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kroll, Chr. (2011). *Measuring progress and well-being. Achievements and challenges of a new global movement*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung International Policy Analysis.
- Kroll, Chr. en J. Delhey (2013). A happy nation? Opportunities and challenges of using subjective indicators in policymaking. In: *Social Indicators Research* (p. 13-28). Dordrecht: Springer Science + Business Media.
- Layard, R. en G. O'Donnell (2015). How to make policy when happiness is the goal. In: J. Helliwell, R. Layard en J. Sachs (red.), *World happiness report 2015*. Te raadplegen via <http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2015/04/WHR15.pdf>
- Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe*. Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (zsi).
- O'Donnell, G., A. Deaton, M. Durand, D. Halpern en R. Layard (2014). *Wellbeing and policy*. Londen: Legatum Institute.
- OECD (2015). *Better life index*. Geraadpleegd 1 juli 2015 via: <http://www.oecdbetterlifeindex.org/>
- OHCHR (1976). *International covenant on economic, social and cultural rights*. Verenigde Naties, Hoge Commissariaat voor de Mensenrechten. Geraadpleegd oktober 2015 via <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx>
- OIS (2015). *Staat van de stad Amsterdam 2015*. Amsterdam: Onderzoek, Informatie en Statistiek.
- PBL (2015). *De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Pommer, E. en R. Bijl (red.) (2015). *Vijf jaar Caribisch Nederland*. Gevolgen voor de bevolking. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ponocny, I., Ch. Weismayer, B. Stross en S. G. Dressler (2015). *Are most people happy? Exploring the meaning of subjective well-being ratings*. Nog te verschijnen.
- Porter, M.E. en S. Stern (2015). *Social progress index 2015*. Washington: Social Progress Imperative.
- SPI (2015). *Social progress index 2015*. Geraadpleegd in juli 2015 via http://www.socialprogressimperative.org/data/spi#data_table/countries/spi/dim1,dim2,dim3
- Stiglitz J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Geraadpleegd september 2009 via www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm
- Stoll, L., J. Michaelson en Ch. Seaford (2012). *Well-being evidence for policy: a review*. London: New Economics Foundation.
- TK (2015/2016). *Parlementair onderzoek breed welvaartsbegrip. Brief van het Presidium*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34298, nr. 1.
- UNDP (2014). *Sustaining human progress: reducing vulnerabilities and building resilience*. Human development report 2014. New York: United Nations Development Programme.
- Vermeij, L. en J. Kullberg (2015). *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WWF (2014). *Living planet report 2014. Species and spaces, people and places*. Gland: World Wide Fund for Nature.

13 De crisis voorbij?

13 De crisis voorbij?

Hoofdpijnen en slotbeschouwing

Rob Bijl

De Nederlandse economie lijkt de weg omhoog weer gevonden te hebben; de vooruitzichten zijn voorzichtig positief. In augustus was zowel de export als de import bijna 5,5% hoger dan in 2014 (CBS 2015). Ook de Macro Economische Verkenningen van het CPB geven aan dat de Nederlandse economie over een breed front groeit. De consumptie stijgt dankzij een toename van het besteedbaar inkomen en het herstel wordt ondersteund door de groei van de investeringen en een aantrekkende woningmarkt. De werkloosheid is weliswaar nog hoog vergeleken met de periode rond 2008, maar is wel gedaald (van 7,4% in 2014 naar 6,8% medio 2015) bij een toenemende werkgelegenheid in de marktsector en een stijgend arbeidsaanbod. Echter, door de recente krimp van de wereldhandel en neerwaartse risico's, zoals een verdere afkoeling van de Chinese economie, is de onzekerheid rond de groei van de wereldhandel groot (CPB 2015). De koopkracht van veel groepen Nederlanders is weliswaar nog niet geheel hersteld tot het niveau van voor de crisis, en het internationale speelveld kan weer roet in het eten gooien, maar vooralsnog lijkt het de goede kant op te gaan. Het lijkt erop dat we de broekriem niet verder hoeven aan te halen en we veerkracht tonen, in elk geval in economische zin.

Maar geldt dat ook voor de sociale aspecten van het leven van de Nederlandse burgers? De kwaliteit van leven zoals wij die in De sociale staat van Nederland onder de loep nemen, is breder dan alleen de financieel-economische welvaart. Goed onderwijs, een toegankelijke en kwalitatief hoogstaande gezondheidszorg, een hoog niveau van vertrouwen tussen burgers onderling en tussen burgers en instituties, en een prudente omgang met natuurlijke bronnen hebben een waarde op zich voor de samenleving, en zijn niet alleen functioneel van betekenis voor economische voorspoed. Ook in het maatschappelijke en politieke debat over waar het met Nederland naartoe gaat, dan wel naartoe zou moeten gaan, is de aandacht voor wat gemakshalve niet-economische feiten kunnen worden genoemd, opvallend toegenomen. Burgers en politici lijken meer aandacht te hebben gekregen voor maatschappelijke vooruitgang in termen van welzijn, welbevinden en duurzaamheid, naast financiële welvaart. Het komende jaar bijvoorbeeld gaat een Tweede Kamercommissie zich verdiepen in deze thematiek, die ook wel brede welvaart wordt genoemd, waarbij ook de inbreng vanuit de wetenschap wordt gevraagd.

In De sociale staat van Nederland is er uitgebreid aandacht voor de volksgezondheid, het onderwijs, ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, sociale veiligheid, de sociale samenhang en betrokkenheid van burgers in Nederland. Samenvattend geven we antwoord op de vragen: hoe goed is het leven in Nederland, wie heeft het goed getroffen en wie minder, en wat vinden de mensen er zelf van? Daarbij hebben we in het bijzonder oog voor de kwetsbare

groepen in de samenleving. Dat kunnen mensen met weinig inkomen zijn, maar het gaat bij kwetsbaarheid ook om andere zaken: een lage opleiding, geen baan, gezondheidsbeperkingen. In de vorige editie van de ssn wezen we erop dat vooral kwetsbare mensen de gevolgen van de economische crisis voelden. Hoe is dat is dat nu?

Een tweede groep waar we in dit rapport extra aandacht aan hebben besteed, is de middengroep. In het politieke en maatschappelijke debat wordt regelmatig gesteld dat zij de kop van jut zijn. De middengroepen zouden het sterkst getroffen worden door maatschappelijke veranderingen zoals technologische innovaties en globalisering van de economie. Inderdaad verdwijnen bepaalde werkzaamheden uit Nederland naar lagerelonenlanden. Daarbij gaat het niet alleen om laaggeschoold productiewerk, maar steeds meer ook om laagmiddelbare en middelbare beroepen. Als gevolg daarvan ondervinden ook middelbaar opgeleide werknemers steeds meer internationale concurrentie. Ook is te zien dat beroepen worden geautomatiseerd en vervangen door technologieën die mensen overbodig maken (internet, robotisering). Daar staat tegenover dat technologische vooruitgang de vraag naar middelbaar en hoogopgeleiden kan vergroten, en beroepen kan doen ontstaan waar we nu nog geen weet van hebben. Daarnaast zouden de inkomens in deze groep verder onder druk staan, omdat zij weinig zouden profiteren van overheids gelden in de vorm van toeslagen en voorzieningen, maar wel geacht worden flink bij te dragen. Op alle terreinen die in deze ssn de revue passeerden, is apart gekeken naar de positie en ontwikkeling daarin van de middengroep. In hoeverre is het inderdaad zo dat de kwaliteit van leven van de middengroep meer en meer onder druk is komen te staan? In deze editie hebben we de middengroep gedefinieerd als de middelbaar opgeleiden.

In de voorgaande hoofdstukken zijn op meerdere terreinen de trends beschreven over de afgelopen tien jaar. We lopen de hoofdlijnen en meest opvallende uitkomsten hier kort na. We beginnen met een samenvattend inzicht in ontwikkelingen in de kwaliteit van leven en in het opinieklimaat in de samenleving. Vervolgens bekijken we eerst de ontwikkelingen bij de hulpbronnen of de mogelijkheden die mensen hebben om hun leven in te richten; het gaat dan om gezondheid, opleiding, inkomen en werk. Daarna komen enkele belangrijke maatschappelijke terreinen aan bod: maatschappelijke en politieke participatie, huisvesting, sociale veiligheid en de vrijetijdsbesteding. Vervolgens kijken we specifiek naar kwetsbare groepen en de middengroep: hoe houden zij zich staande op al de beschreven terreinen?

13.1 Geen verdere teruggang in de leefsituatie voor de meeste Nederlanders

Het scp gebruikt sinds 1974 een samenvattende index om inzicht te geven in de welvaart en het welzijn van de Nederlandse bevolking, de leefsituatie-index. Hierin zijn gegevens opgenomen over acht belangrijke maatschappelijke domeinen: gezondheid, woonsituatie, sociale participatie (waaronder vrijwilligerswerk en eenzaamheid), sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten en

vakantiegedrag. In de vorige editie van de ssn constateerden we een verslechtering van de leefsituatie in Nederland, de eerste verslechtering in dertig jaar. Uit de meest recente gegevens blijkt dat de verslechtering daarna niet heeft doorgezet: in 2014 is de leefsituatie voor de meeste Nederlanders gelijk aan die in 2012. De economische crisis lijkt daarmee geen verdergaande verslechtering tot gevolg te hebben. Kijken we naar de ontwikkeling in de afgelopen tien jaar, dan is de leefsituatie in 2014 bijna 4% beter dan in 2004. Dat lijkt een gering groeicijfer, maar vergeleken met de ontwikkeling van de koopkracht is de groei behoorlijk (de gemiddelde koopkracht nam tussen 2004 en 2013 met 1% toe). Voor de meeste Nederlanders bleef de leefsituatie tussen 2012 en 2014 gelijk, maar ouderen zagen hun leefsituatie in deze periode verbeteren, terwijl jongeren te maken kregen met een verslechtering. De verbeterde leefsituatie van ouderen komt voort uit het feit dat de financiële situatie van ouderen zich relatief gunstig ontwikkelde, wat zich vertaalde in het aanschaffen van meer duurzame consumptiegoederen. Bovendien gaan ze iets vaker dan voorheen op vakantie. De tussen 2012 en 2014 verslechterde positie van jongeren is grotendeels te wijten aan een verminderde sportdeelname en geringere sociale participatie: jongeren zijn iets minder vaak vrijwilligerswerk gaan doen. Daarnaast valt vooral op dat meer jongeren zeggen sociaal geïsoleerd te zijn.

De tevredenheid van de Nederlanders is nauwelijks veranderd sinds de crisis

De leefsituatie-index geeft een beeld van hoe het objectief gezien met mensen gaat, maar daarmee weten we nog niet of ze tevreden zijn met hun situatie. Het blijkt dat de tevredenheid met het leven in het algemeen groot is: gemiddeld geven Nederlanders er het rapportcijfer 7,8 aan. Dit cijfer is vergelijkbaar met dat uit voorgaande jaren. Als we echter kijken naar de afgelopen tien jaar, dan zijn we iets gelukkiger geworden. Sinds het begin van de crisis in 2008 zijn we echter iets minder gelukkig geworden. De crisis heeft dus wel enig effect op het geluksgevoel in Nederland, maar dat effect is klein.

13.2 Publieke opinie: publieke opinie: tevreden over het heden, zorgen over de toekomst

Nederland is in Europees perspectief zeker geen ontevreden natie. Nederlanders zijn relatief positief over hoe het gaat met het land, relatief opvallend positief over de nationale politiek en meer dan gemiddeld 'voor Europa'. Opvallend is de relatief grote zorg in Nederland over de toekomst. De verwachting is dat de volgende generatie het eerder moeilijker dan makkelijker krijgt.

Steun voor meer directe democratie

Sinds 2004 is ongeveer de helft van de bevolking voor meer inspraak op lokaal en provinciaal niveau. Dit aandeel is door de jaren heen stabiel. Iets meer steun is er de afgelopen jaren voor de direct gekozen minister-president (57%). Veel meer steun is er voor de direct gekozen burgemeester (74%) en voor een referendum (82%).

Waar maken we ons zorgen over, waar zijn we trots op?

Zowel bij de door de burgers ervaren problemen als bij de zaken waar zij trots op zijn, voeren onderwerpen in de sfeer van samenleven en normen en waarden de lijst aan. Bij de problemen gaat het om zaken als egoïsme, onverschilligheid, hufterigheid en afnemende tolerantie, bij de trots om zaken als vrijwilligerswerk, saamhorigheid en vrijgevigheid bij rampen. In 2015 is samenleven minder dominant in het probleembesef geworden en traden kwesties die spelen in de zorg en in de sfeer van economie en werkgelegenheid meer op de voorgrond. Bij de nationale trots stonden in 2008 de vrijheden nog bovenaan. Het ging toen vooral over de vrijheid van meningsuiting; wel is daar in de jaren daarna wat meer twijfel over ontstaan, met kritiek op het kwetsende gebruik van die vrijheid. De politieke agenda van het publiek (m.b.t. wat hoog op de agenda van de regering zou moeten) wordt aangevoerd door zorgkwesties (in 2015 sterker dan in 2008). Economie en werkgelegenheid zijn ook belangrijker geworden, evenals vrij recentelijk internationale aangelegenheden. Sterk gedaald op de politieke agenda zijn politiek en bestuur, en infrastructuur.

13.3 Het gaat goed met de volksgezondheid; gezondheidsverschillen blijven hardnekkig

De levensverwachting bij de geboorte stijgt nog steeds en is nu 83,3 jaar voor vrouwen en 79,9 jaar voor mannen. In de periode 2003-2013 is de levensverwachting voor vrouwen met 2,1 jaar gestegen en met 3,2 jaar voor mannen. De levensverwachting voor 80-jarigen laat over de jaren 2003-2011 een vrij snelle stijging zien. In internationaal verband behoort Nederland met een stijging van 3 jaar sinds de eeuwwisseling tot de landen met een snelle groei van de levensverwachting. Medische en preventieve zorg is hier voor een groot deel verantwoordelijk voor.

Niet alleen aan het einde, maar ook aan het begin van het leven zijn positieve ontwikkelingen zichtbaar. In Nederland waren de babysterfte en de perinatale sterfte in 2004 erg hoog in vergelijking met omringende landen. Inmiddels is perinatale sterfte tussen 2004 en 2010 gedaald naar het Europese gemiddelde.

Gezondheid en ziekte zijn niet evenredig verdeeld in de bevolking. Voor de levensverwachting bij de geboorte bestaat een verschil van bijna 7 jaar tussen laag- en hoogopgeleiden, en het verschil in de levensverwachting in goede gezondheid is zelfs bijna 20 jaar. Dit is een hardnekkig fenomeen.

Hogeropgeleiden hebben gezondere leefstijl

In onze moderne samenleving worden de meeste ziekten geschaard onder de noemer welvaartsziekten. Dat zijn bepaalde hart- en vaatziekten, verschillende soorten kanker, diabetes type II en longziekten als COPD. Voor een deel is een aan gezondheid gerelateerde leefstijl verantwoordelijk voor deze ziekten, zoals roken, alcohol drinken, slechte voedingsgewoonten en een sedentaire leefstijl. De leefstijl van hogeropgeleiden is over het algemeen gezonder dan die van laagopgeleiden: onder hogeropgeleiden wordt minder gerookt

en vaker groente en vis gegeten. Hogeropgeleiden drinken weliswaar vaker alcohol, maar zijn minder vaak overmatige drinkers.

Mogelijke gevolgen van de crisis op de volksgezondheid: niet meer depressies

Een economische crisis kan niet alleen met meer werkloosheid of minder inkomen gepaard gaan, maar ook met meer geestelijke-gezondheidsproblemen. Een indicatie kan zijn dat er meer antidepressiva worden voorgeschreven. In 2014 nam het gebruik van antidepressiva met 3% toe, wat overeenkomt met de gemiddelde toename van antidepressivagebruik in de afgelopen tien jaar. De toename van antidepressiva komt ook overeen met de toename die geldt voor alle geneesmiddelen tezamen. Een mogelijke invloed van de crisis op de prevalentie van depressie is dus niet terug te vinden in het gebruik van antidepressiva.

13.4 Opleidingsniveau bevolking stijgt gestaag, vooral vrouwen doen het goed

Al jaren stijgt het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking. Het aandeel van de bevolking dat maximaal basisonderwijs of een vmbo-opleiding heeft gevolgd, is ook in het afgelopen decennium verder afgenomen en het aandeel met een afgeronde hbo- of academische opleiding is verder toegenomen (van 28% in 2004 tot ruim 35% in 2014). Het aantal voortijdig schoolverlaters is de afgelopen tien jaar flink gedaald.

Vrouwen doen het goed in het onderwijs: ze doen het beter dan mannen en die voor-sprong loopt almaar verder op: weliswaar behalen jongvolwassen mannen in 2014 vaker een hoog opleidingsniveau dan in 2004 (van 31% in 2004 naar 39% in 2014), maar die stijging is veel minder sterk dan bij jongvolwassen vrouwen (van 34% in 2004 naar 48% in 2014).

Tegelijkertijd zijn er ook zorgen over het onderwijs: hoewel Nederlandse leerlingen in internationale ranglijsten goed scoren, verbeteren hun prestaties op bijvoorbeeld het gebied van natuurwetenschappen en leesvaardigheden niet en is er zelfs een daling zichtbaar van wiskundevaardigheden.

Taal en rekenen krijgen meer aandacht

In het schooljaar 2013/'14 is een rekentoets ingevoerd. Deze toets staat ter discussie, maar is bedoeld om het rekenniveau omhoog te brengen. In 2014 wist slechts een krappe meerderheid van de mbo-studenten op niveau 4 een voldoende te halen voor de rekentoets; op niveau 2 en 3 was dit slechts een derde. Om te komen tot de beoogde niveauverbetering, moet het rekenonderwijs binnen het voortgezet onderwijs verder worden verbeterd.

Opleidingsniveau niet-westerse migranten blijft stijgen

De groep niet-westerse migranten en hun directe nakomelingen in Nederland is zeer divers van samenstelling. De vier grootste groepen zijn migranten van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse herkomst. Daarnaast hebben vluchtelingen uit onder meer Iran, Irak, Afghanistan en Somalië zich hier gevestigd. Het opleidingsniveau van deze bevolkingsgroepen varieert van volledig ongeschoold (relatief vaak bij Somaliërs) tot en

met hoogopgeleid (relatief vaak bij Iraniërs), maar de totale groep niet-westerse migranten is lager opgeleid dan de autochtone bevolking en de westerse migranten. Wel is in het afgelopen decennium het opleidingsniveau van niet-westerse migranten gestegen, vooral door de onderwijsdeelname van de hier geboren tweede generatie. Echter, ook het niveau van de autochtone bevolking steeg, waardoor de niet-westerse migranten hun achterstand op de autochtone Nederlandse bevolking nog niet hebben ingehaald.

Aandacht voor veiligheid op school blijft belangrijk

Om goed te kunnen leren en zich goed te kunnen ontwikkelen, moeten leerlingen zich veilig voelen en ook daadwerkelijk veilig zijn. De overgrote meerderheid van de leerlingen op scholen voor primair en voortgezet onderwijs voelen zich daar veilig. Dit aandeel ligt op havo/vwo-scholen op 96%. In het praktijkonderwijs en het vmbo zijn deze aandelen met respectievelijk 93% en 91% minder gunstig en voelt een niet te verwaarlozen deel van de leerlingen zich er niet veilig.

Homoseksuele leerlingen zijn relatief vaak slachtoffer van pesten. Uit onderzoek naar de gevoelens van leerlingen met lesbische, homoseksuele of biseksuele gevoelens (LHB-leerlingen) in het voortgezet onderwijs blijkt dat zij zich iets minder veilig voelen in de klas dan de overige leerlingen. LHB-leerlingen krijgen vaker te maken met negatieve, agressieve en geweldsreacties in de klas.

13.5 Arbeidsmarkt op vele fronten in beweging: sterke groei tijdelijk werk, meer ouderen

De arbeidsmarkt herstelt zich langzaam van de crisis: het aantal vacatures neemt toe. Ook het percentage werklozen stabiliseert, maar de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden is na de crisis wel sterker toegenomen dan die onder laag- en hoogopgeleiden.

Tijdelijk werk groeit voor alle opleidingsniveaus in Nederland sterk vergeleken met de rest van Europa

In de vorige editie van de ssn bleek dat het aandeel tijdelijke contracten in Nederland hoog ligt in vergelijking met de rest van Europa. Ditmaal keken we nauwkeuriger naar de groei van tijdelijk werk naar opleidingsniveau. Onder laagopgeleiden groeide tijdelijk werk in Nederland sinds 2004 met 42% (van 17% tot 24%), wat van de geselecteerde landen de op een na sterkste groei was, na Zweden met 43%. Onder hoogopgeleiden groeide tijdelijk werk met 42% (van 10% tot ruim 14%), wat van de geselecteerde landen verreweg de sterkste groei was, gevolgd door Duitsland met 19%. Van de onderzochte landen is Nederland het enige land waar de groei van tijdelijk werk voor alle opleidingscategorieën meer dan 20% was.

De arbeidsdeelname van ouderen groeit gestaag

De overheid wil de arbeidsparticipatie van ouderen vergroten, om zo de gevolgen van de vergrijzing op te vangen. Het afbouwen van de mogelijkheden om vervroegd met pensioen te gaan, heeft al langere tijd effect: de nettoparticipatie in de leeftijdsgroep 55-64 jaar was

in 2014 60%, tegenover 43% in 2004. De groep werkenden van 65-69 jaar nam het afgelopen decennium toe van 7,8% tot ruim 13% medio 2015.

Hoogopgeleiden willen het langst doorwerken

Laag- en middelbaar opgeleiden van 50-64 jaar wilden in 2012 gemiddeld met 62,6 jaar met pensioen, maar hoogopgeleiden in die leeftijdscategorie wilden dat pas met 63,3 jaar. Het feit dat hoogopgeleiden gemiddeld genomen langer door willen werken dan laag- en middelbaar opgeleiden, is deels gerelateerd aan het type werk dat beide groepen doen. Laag- en middelbaar opgeleiden zijn vaak werkzaam op beroepsniveau 2, waar de werkgelegenheid afneemt, en vaker in fysiek zwaardere technische beroepen.

13.6 Maatschappelijke betrokkenheid verandert van karakter

Op de langere termijn (sinds 2004) laten de cijfers van het aandeel Nederlanders dat zich als vrijwilliger inzet nauwelijks veranderingen zien. Kijken we echter naar een kortere termijn (2012-2015), dan is het aantal vrijwilligers eerder iets af- dan toegenomen. Wel blijkt dat mensen die vrijwilligerswerk doen, daar de laatste jaren meer tijd aan besteden. Hoewel harde cijfers helaas ontbreken, zijn er indicaties dat Nederlanders zich op lokaal niveau vaker inzetten, bijvoorbeeld in kleine informele verbanden, coöperaties of burgerinitiatieven.

Ook participatie is aan verandering onderhevig. Bijvoorbeeld in het geval van politieke participatie: Nederlanders demonstreren minder snel, schakelen minder snel een politieke partij in, gaan ook minder vaak naar een inspraak- of discussiebijeenkomst en nemen minder vaak contact op met een politicus of ambtenaar. Deze vormen van politieke participatie zijn afgenomen. Daarentegen zijn tegenwoordig meer Nederlanders via het internet politiek actief en is eveneens het boycotten van producten (bv. omdat ze milieuvriendelijk zijn of door kinderen gemaakt zijn) toegenomen.

13.7 De woningmarkt verandert langzaam maar zeker

Woningmarkt trekt aan, grote tevredenheid met woningkwaliteit

Het aantal verkochte woningen is sinds 2014 weer aan het toenemen, hoewel het niveau van voor de crisis nog niet is gehaald. Nu er weer verhuisstappen gezet worden naar een beter passende woning en woonomgeving, kan de tijdelijke stagnatie van de tevredenheid met de woning die tussen 2009 en 2012 optrad, weer omslaan in een verdere stijging. Nederlanders zijn al erg tevreden in vergelijking met vele andere Europese landen, vooral doordat er weinig echte onvrede is met de woningkwaliteit. Daaraan hebben stedelijke vernieuwing en herstructurering van de woningvoorraad bijgedragen. Ook zijn de steden waarin de aandachtswijken liggen populairder geworden, onder meer vanwege de werkgelegenheid, de voorzieningen en de logistieke voordelen voor het toegenomen aantal tweeverdieners.

De nettowoonlasten in Nederland zijn tussen 2002 en 2012 gestegen. Bij lager- en middelbaar opgeleiden verliep de stijging gemiddeld genomen sneller dan hun inkomensstijging. Het aandeel eigenaren-bewoners steeg, na decennia van toenemend eigenwoningbezit, van 54% in 2002 naar bijna 60% eind 2009; daarna bleef het op dat niveau. Een van de doelen van het overheidsbeleid is dat woningcorporaties hun woningen verkopen aan geïnteresseerde huurders. Volgens cijfers van het Kadaster betrof het tussen 2000 en 2013 jaarlijks 10.000 à 13.000 woningen. In 2014 steeg dit aantal naar ruim 16.000 woningen, in lijn met de algehele opleving op de woningmarkt. Steeds vaker wordt de woning niet verkocht aan zittende huurders, maar pas nadat de woning vrijkomt, aan andere belangstellenden dan de huurder.

Stad blijft magneet voor hoogopgeleiden

De ruimtelijke contrasten binnen Nederland nemen toe. Daarvan zijn de meest in het oog springende ontwikkelingen de regionale bevolkingsdaling en vergrijzing. Terwijl veel steden groeien en jongeren blijven aantrekken, doet zich in landelijke, perifere gebieden en een deel van de randgemeenten bevolkingsdaling en vergrijzing voor. Hoewel in steden zich enerzijds maatschappelijke problemen als armoede concentreren, kenmerken stedelijke gemeenten zich anderzijds ook door een hoog aandeel hoogopgeleiden, terwijl lager- en middelbaar opgeleiden vaker in matig of niet-stedelijke gemeenten wonen. Zaken die bijdragen aan de populariteit van stedelijke regio's zijn de maatschappelijke kansen die steden bieden en de logistieke uitdagingen van het combineren van twee carrières in een huishouden bij het toenemende aantal tweeverdieners. Ook nieuwe woonwijken houden hoogopgeleiden in de gezinsvormende fase binnen de stadsgrenzen.

13.8 Veelvoorkomende criminaliteit neemt verder af, volgens zowel bevolking als politie

Burgers ondervonden in 2014 minder delicten

Met 337 delicten op 1000 personen rapporteerden Nederlanders in 2014 de minste criminaliteit sinds jaren. Van deze delicten is zo'n 60% een vermogensdelict, zo'n 30% vandalisme en 10% een geweldsdelict. Niet al deze slachtofferervaringen komen onder de aandacht van de politie, die met 1 miljoen delicten in 2014 ook een afname registreerde. In 2014 werd, net als in de twee jaren ervoor, 38% van de ondervonden delicten bij de politie gemeld en van 29% werd een proces-verbaal opgemaakt. In de voorbije jaren waren de meest voorkomende redenen om niet bij de politie te melden steeds dat het toch niets helpt, dat het voorval niet belangrijk genoeg is en dat men het geen zaak voor de politie vindt.

Minder minderjarige en jongvolwassen verdachten

Het aantal aangehouden verdachten is afgenomen van 238.000 in 2005 tot 176.000 in 2013. Vooral het aandeel minderjarigen (12-17 jaar) onder hen is vanaf 2007 sterk gedaald, van 13,5% naar 8% in 2014. De jarenlange groei van het aandeel jongvolwassen verdachten (18-24 jaar) sloeg pas in 2011 om in een lichte daling, van 26% naar 25% in 2013. Jong-

volwassen verdachten zijn nog altijd sterk oververtegenwoordigd, maar wel in afnemende mate. Voor beide groepen geldt dat ze tussen 2007 en 2013 vooral minder vaak verdacht werden van vernieling / verstering van de openbare orde, gevolgd door geweldsmisdrijven.

Lichte verbetering van de veiligheidsbeleving

In 2014 geeft 36% van de Nederlanders aan zich wel eens onveilig te voelen – een geleidelijke afname met 8% vanaf 2010. Slechts half zo veel mensen (18%) voelt zich wel eens onveilig in de eigen woonbuurt, een aandeel dat nagenoeg onveranderd is sinds 2008. Ook het aandeel mensen dat fysieke verloedering of ongewenst gedrag waarneemt in de eigen woonbuurt is met 94% onveranderd, maar het aantal mensen dat daar vervolgens zelf overlast van ervaart, is wel gedaald (44%). Hondenpoep is de grootste bron van fysieke overlast (19%); hangjongeren (5,6%) en overlastgevende burens (5,3%) zijn de grootste bronnen van sociale overlast.

13.9 Vrije tijd: hoeveelheid verandert weinig, aard van de vrijetijdsbesteding wel

In de hoeveelheid vrije tijd (gemiddeld 48 uur per week) hebben zich geen grote veranderingen voorgedaan, maar binnen deelgebieden van de vrije tijd zijn er wel degelijk verschuivingen. Vrouwen hebben minder vrije tijd dan mannen. Dat verschil komt niet, zoals vaak aangenomen wordt, doordat vrouwen meer tijd besteden aan verplichtingen als betaald werk en zorgtaken: daaraan besteden juist mannen meer tijd. Wel slapen vrouwen langer dan mannen en besteden zij ook meer tijd aan andere vormen van persoonlijke verzorging.

Het landelijke en lokale sportbeleid streeft ernaar dat zo veel mogelijk Nederlanders sporten en bewegen. Ruim de helft van de Nederlanders sport wekelijks. Deze sportdeelname is stabiel en voor Europese begrippen vrij hoog. Onder volwassenen is de grootste deelname en groei te zien bij sporten die individueel beoefend kunnen worden, zoals hardlopen, fitness en fietsen.

Ook het cultuurbeleid is gericht op meer participatie, met zo min mogelijk ongelijkheid. Cijfers over cultuurparticipatie laten geen grote veranderingen in cultuurdeelname zien. Wel steeg tussen 2012 en 2014 het aantal mensen dat een museum bezoekt. Daarentegen daalde het bezoek aan musicals, maar meer mensen gingen naar de film en naar popconcerten.

Diversiteit van de vrijetijdsbesteding afgenomen

De repertoirebreedte (d.w.z. het gemiddelde aantal activiteiten per persoon) van de vrijetijdsbesteding slonk aanzienlijk in het eerste decennium van dit millennium. De oorzaak ligt niet in minder vrije uren, want daar was geen sprake van. Mogelijk is er een verschuiving van offline naar online activiteiten; het mediagebruik is immers toegenomen.

13.10 Ingrijpende demografische veranderingen met sociale gevolgen

De hiervoor geschetste ontwikkelingen van de kwaliteit van leven van Nederlanders vinden plaats in een context van een veranderende bevolking. Demografische ontwikkelingen als vergrijzing en verkleuring van de bevolking en verdunning van huishoudens hebben gevolgen voor de leefsituatie met betrekking tot gezondheid, participatie, werken, recreatie, mobiliteit en wonen. In 2014 telde Nederland 16,8 miljoen inwoners, bijna 0,6 miljoen meer dan in 2004. De groei van de bevolking lijkt de laatste jaren iets af te vlakken, ondanks de relatief hoge immigratie. Het aantal alleenstaanden stijgt veel sterker dan het aantal meerpersoonshuishoudens. Van de ruim 7,6 miljoen huishoudens in Nederland is 37% nu een eenpersoonshuishouden, 29% een meerpersoonshuishouden zonder kinderen, 34% een huishouden met kind(eren) en 7% een eenoudergezin. Het traditionele huishouden met vader, moeder en kind(eren) zal een steeds kleinere minderheid worden. Hieraan liggen enkele belangrijke demografische ontwikkelingen ten grondslag. Zo is er de ontgroening van Nederland: het gemiddelde aantal kinderen per vrouw is de laatste jaren gedaald. Daarentegen gaat de vergrijzing juist verder (was het aandeel 65-plussers in 2002 nog 13,6%, nu is dat bijna 18%). En ten slotte zien we een verder stijgend aantal echtscheidingen (inmiddels eindigt 38% van de huwelijken in een echtscheiding).

De Nederlandse bevolking verandert van samenstelling en dat heeft gevolgen op vele terreinen. De (gezondheids)zorg zal zich, nog meer dan nu al het geval is, moeten richten op hoogbejaarde ouderen. Doordat er minder volwassen kinderen zijn – en die er zijn wonen vaak niet meer in de buurt –, zullen de mogelijkheden tot het bieden van mantelzorg beperkter worden. Nu al zal de vraag gesteld moeten worden wat dat betekent voor de mogelijkheden tot zelfredzaamheid van mensen, de grenzen van de inzetbaarheid van het sociale netwerk in geval van nood, en de bereidheid en mogelijkheid tot het bieden van ondersteuning aan anderen en het verrichten van andersoortig vrijwilligerswerk. Informele zorg in zijn vele vormen is een belangrijk gegeven, en op dit moment zelfs een noodzaak in de Nederlandse samenleving. Als de demografische veranderingen ertoe leiden dat de informele zorg afkalft, heeft dat ingrijpende gevolgen voor kwetsbare groepen.

Door de vergrijzing gaan ook consumptiepatronen veranderen; ouderen richten immers hun leven anders in en hebben andere behoeften dan gezinnen met kinderen of jonge tweeverdieners. Die veranderingen kunnen op vele terreinen zijn: eten en drinken, vrijetijdsbesteding en vakantie, vervoer, inrichting van de leefomgeving. Ook de multiculturaliteit van de Nederlandse samenleving doet op termijn nieuwe vragen opkomen, bijvoorbeeld hoe een goed antwoord te geven is op de woon- en zorgwensen van bejaarde burgers met uiteenlopende culturele en religieuze achtergronden.

Door het stijgende percentage echtscheidingen zullen zich in meer gevallen pensioentekorten gaan voordoen, vooral bij vrouwen die niet economisch zelfstandig zijn. Het grotere aandeel eenpersoonshuishoudens, niet alleen van jongeren maar ook van ouderen die steeds langer zelfstandig willen en kunnen wonen, betekent een uitdaging

voor de woningmarkt. Kwantiteit en kwaliteit van het huidige huizenaanbod sluiten nog onvoldoende aan bij deze ontwikkelingen.

De demografische veranderingen, zelfs al op de relatief korte termijn van 15-20 jaar, hebben grote sociale gevolgen. Voor de meeste beleidsterreinen zou het goed zijn als deze ontwikkelingen meer en eerder meegewogen worden.

13.11 Aantal kwetsbare burgers gestegen naar een vijfde van de bevolking

Personen met een of meer van de volgende kenmerken beschouwen wij in dit rapport als kwetsbaar: weinig inkomen, lage opleiding, geen werk, slechte gezondheid. Het aandeel personen met een kwetsbaar kenmerk is aanvankelijk gedaald van een kleine 27% van de bevolking in 2003 naar 22% in 2008. Daarna is het aandeel kwetsbare personen weer gestegen naar 27% in 2013, gelijk aan het niveau in 2003. In 2014 is het aantal kwetsbare personen niet verder gestegen. Deze aantallen bevatten ook dubbeltellingen; mensen die bijvoorbeeld zowel laagopgeleid als werkloos zijn, worden in deze cijfers twee keer meegeteld. Deze dubbeltellingen kunnen geraamd worden op circa 25%. Dit betekent dat het aantal unieke kwetsbare personen in 2014 uitkomt op circa 20%, een vijfde van de Nederlandse (volwassen) bevolking.

Kwetsbaarheid is niet willekeurig verdeeld over de bevolking. Er zijn groepen die te maken hebben met een grotere kans op een kwetsbare positie en een stapeling van kwetsbare posities. Dit betreft met name eenoudergezinnen (43%), niet-westerse migranten (42%) en huishoudens woonachtig in een achterstandswijk (41%).

Ongelijkheid in inkomen niet veranderd; toename van armoede bij kwetsbare groepen

De ongelijkheid in het besteedbare inkomen van huishoudens (gestandaardiseerd voor de omvang van het huishouden) in Nederland is in de afgelopen periode nauwelijks veranderd en in internationaal opzicht relatief klein. Tussen te onderscheiden groepen in de inkomensverdeling bestaan echter wel duidelijke verschillen in de ontwikkeling van het inkomen over de afgelopen tien jaar. Met name de winstinkomens, de eenverdieners-huishoudens, de ww-uitkeringsgerechtigden, degenen met een prepensioen en de alleenstaanden die jonger zijn dan 65 jaar hebben een beduidend slechtere periode achter de rug dan bijvoorbeeld de looninkomens. Bij een aantal kwetsbare groepen is de armoede toegenomen, zoals bij eenoudergezinnen en uitkeringsgerechtigden. Dit is extra zorgwekkend vanwege het stapelingsrisico van verschillende vormen van kwetsbaarheid bij deze groepen.

Kwetsbare groepen in het sociale domein: 1,75 miljoen burgers, 1,4 miljoen huishoudens, zijn afhankelijk van sociale voorzieningen

In de vorige editie van De sociale staat van Nederland is ingegaan op de kansen en risico's van de decentralisaties in het sociale domein, die per 1 januari 2015 hun beslag hebben gekregen. Bij deze decentralisaties van voorzieningen op het gebied van werk, jeugd en maatschappelijke ondersteuning, zijn in 2015 circa 0,8 miljoen personen betrokken, circa

5% van de bevolking. In het hele sociale domein, waartoe we alle individuele voorzieningen in het kader van de Participatiewet, de Wmo en de Jeugdwet rekenen, komen we in 2013 uit op circa 1,75 miljoen personen, inclusief cliënten van beschermd wonen (30.000 personen) en maatschappelijke opvang (ruim 60.000 personen). Dit betreft 9,8% van de bevolking en doorgaans zijn het mensen die een kwetsbare positie in de maatschappij innemen.

Bezien we alle huishoudens in Nederland, dan maakt 18,1% gebruik van een maatwerkvoorziening in het sociale domein. Maar er zijn grote verschillen naar bevolkingsgroepen; zo komt het aandeel op 52% uit als we naar lage inkomens kijken, op 41% bij 80-plussers, 38% bij eenoudergezinnen en 30% bij niet-westerse migranten. De stapeling van voorzieningen op de drie domeinen komt het meest voor bij lage inkomens (10%), gevolgd door eenoudergezinnen (9%).

De omvang van de groep kwetsbaren is de laatste paar jaar weer toegenomen tot ongeveer een vijfde van de bevolking. De zorg die we twee jaar geleden uitspraken of de ingrijpende en snel doorgevoerde veranderingen in het sociale domein wel goed zouden uitpakken voor de meest kwetsbaren, herhalen we hier nog maar eens. De decentralisaties die in het sociale domein ingevoerd zijn, zijn zo omvangrijk en complex – en nog steeds aan verandering onderhevig – dat alertheid geboden is: er is kans op een te groot beleidsoptimisme over wat lokale overheden aankunnen en wat met redzaamheid of zelfredzaamheid kan worden opgelost. Inmiddels zijn er ook talrijke geluiden over problemen in de uitvoering. Op dit moment verkeert de invoering van de decentralisaties pas in het eerste jaar, dus feitelijk kan er nog geen afgewogen oordeel gegeven worden. De mate van kritiek vanuit de samenleving, burgers, cliënten én professionals is echter nu al fors. De klachten over de ervaren bureaucratie, de verschraling van de zorg, de problemen in verband met de tegelijkertijd doorgevoerde flinke bezuinigingen, en het ervaren gebrek aan deskundigheid bij gemeenten, geven oprechte reden tot zorg. Momenteel worden diverse wetenschappelijke monitors en evaluaties uitgevoerd. In 2017 weten we meer.

13.12 Kregen de middengroepen de zwaarste klappen?

Er is nog een andere groep die tegenwoordig vaak in het rijtje van kwetsbare groepen genoemd wordt: de middengroep. In het maatschappelijke en politieke debat wordt herhaaldelijk gesuggereerd dat de middengroepen in de samenleving de afgelopen jaren de zwaarste klappen van de economische crisis hebben opgevangen. De beelden die vaak gebruikt worden, zijn die van de hardwerkende verpleegkundige, politieagent of groente-man op de hoek, die als gevolg van een stapeling van financieel-economische maatregelen meer dan anderen getroffen is, en maar net het hoofd boven water kan houden. Ook wordt in het debat het beeld neergezet als zou bijna niemand zich om de middengroepen bekommeren. Veel beleidsaandacht gaat immers uit naar de groepen met de laagste inkomens, zowel op het gebied van (het bevorderen van) arbeids- en sociale participatie

als dat van het sociaalzekerheidsstelsel. Maar de positie van de middengroepen zou minder aandacht krijgen.

Uit eerder scp-onderzoek blijkt dat de middengroep, afgebakend via het inkomen, naar verhouding inderdaad minder profijt van de overheid heeft dan de lagere en hogere inkomens (Pommer et al. 2011). Zij profiteren niet van allerlei toeslagen en faciliteiten die de overheid voor de lagere inkomens beschikbaar heeft gesteld en ook niet van allerlei regelingen voor de financiering van de eigen woning, het hoger onderwijs en kunst en cultuur, waarvan vooral hogere inkomens gebruik maken. Het gevoel leeft wel dat je als burger met een normaal salaris overal buiten valt en nergens voor in aanmerking komt.

In het recente WRR-rapport *Hoe ongelijk is Nederland?* (Kremer et al. 2014) wordt gesteld dat een simpel en eenduidig antwoord op de vraag hoe ongelijk Nederland in economisch opzicht is, niet te geven is, omdat economische ongelijkheid op verschillende manieren kan worden bekeken en gemeten. Ook internationaal is er geen eenduidigheid in de begrippen. Bij het recente internationale congres *Decline of the middle class?* (Segovia, oktober 2014) bleek dat de variëteit aan gebruikte omschrijvingen zo groot is, dat niet duidelijk te zeggen is of het met de middengroepen de afgelopen jaren slechter of beter is gegaan, of dat de middengroepen in omvang zijn afgenomen (en meer mensen in armoede terecht zijn gekomen) of in omvang toegenomen. Het gekozen perspectief bepaalt de uitkomsten. In deze Sociale staat van Nederland hebben we de middengroep gedefinieerd als de middelbaar opgeleiden (zie hoofdstuk 1). Op de vele terreinen die we in dit rapport beschrijven, hebben we gekeken of de middengroep het de afgelopen jaren inderdaad moeilijker heeft gekregen of er misschien juist wel op vooruit is gegaan, in vergelijking met de hogere en/of lagere opleidingsgroepen.

Leefsituatie

Bekijken we een langere periode, sinds 2004, dan is de leefsituatie van de middengroep verbeterd maar niet opvallend veel meer of minder dan die van de hoog- of laagopgeleiden. Ook is het verschil in leefsituatie van de middengroep met die van de laagopgeleiden enerzijds en de hoogopgeleiden anderzijds in de afgelopen tien jaar niet veranderd.

Binnen de middengroep kunnen we nog kijken of er verschil in leefsituatie is tussen verschillende opleidingsniveaus. De middengroep is, zoals gezegd, nogal heterogeen samengesteld. We onderscheiden mensen met een opleiding op het niveau van mbo-2/3, mbo-4 of bovenbouw havo/vwo. De laatste twee groepen lijken sterk op elkaar en hebben een nagenoeg even goede leefsituatie. De leefsituatie van mensen met een opleiding op mbo-2/3-niveau is minder goed en bovendien verslechterd tussen 2008 en 2014.

Lijkt de middengroep meer op de hoogopgeleiden of op de laagopgeleiden? Op basis van de leefsituatiescores is het verschil van de middengroep met de hoogopgeleiden wat kleiner dan dat met de laagopgeleiden. Door naar de acht afzonderlijke domeinen van de leefsituatie te kijken, kunnen we achterhalen op welke gebieden de verschillen tussen de middengroep en de hoogopgeleiden relatief klein zijn. Dan blijkt dat de middengroep wat

betreft woonsituatie, bezit van consumptiegoederen en vakantiegedrag wat meer lijkt op de hoogopgeleiden dan op de laagopgeleiden. Bij de overige domeinen (gezondheid, sport, mobiliteit, culturele activiteiten en sociale participatie) zijn de verschillen ongeveer even groot en neemt de middengroep ook echt een middenpositie in. Als we naar ontwikkelingen in de leefsituatie gedurende de afgelopen tien jaar kijken, is er geen duidelijke trend waarneembaar die erop wijst dat de middengroep meer op de laagopgeleiden of op de hoogopgeleiden is gaan lijken.

Publieke opinie

Wat betreft opvattingen over maatschappelijke en politieke kwesties zit de middengroep soms aardig in het midden van de lager- en hogeropgeleiden; vaak zit ze dichterbij de lageropgeleiden aan en soms is ze daarvan nauwelijks te onderscheiden. Slechts in het geval van het referendum namen de middelbaar opgeleiden een buitengewone positie in en wel door het idee iets meer te omarmen dan hoger- én lageropgeleiden. We vonden over de betrekkelijk korte periode van tien jaar geen sterke aanwijzingen voor trendmatige veranderingen van de positie van de middelbaar opgeleiden.

Inkomen en vermogen

Anders dan de hogeropgeleiden lijken de lager- en middelbaar geschoolden zich nog niet helemaal van de crisis te hebben hersteld. Genoet de eerste categorie in 2013 een gemiddeld inkomen dat 4% hoger was dan in 2004, de twee overige groepen hadden in 2013 een lager inkomen dan negen jaar eerder: het gemiddelde inkomen van degenen met een lagere opleiding bedroeg in dat jaar 2% minder dan in 2004, dat van de middengroep was 3% lager. Alle drie de groepen hebben sinds de crisis een forse achteruitgang ondervonden. De hogeropgeleiden zagen hun inkomen sinds 2007 met 7% dalen, de middengroep met 10% en de lageropgeleiden met 8%.

Bij alle drie de groepen heeft zich een forse verslechtering van de vermogenspositie voorgedaan (pensioenrendementen buiten beschouwing gelaten). Bij de hoogst opgeleide groep vond de sterkste daling plaats. De gemiddelde waarde van hun vermogen nam tussen 2005 en 2012 met ruim 30% af. Doordat de vermogens van de middelbaar en lageropgeleiden minder afnamen, zijn het in beide gevallen met ruim 20% nog steeds aanzienlijk, zijn de vermogensposities van de huishoudens behoorlijk genivelleerd naar opleidingsniveau.

In de nasleep van de crisis zien we wat betreft de schulden die mensen hebben een divergentie ontstaan tussen enerzijds laagopgeleiden en de middengroep, en anderzijds hoogopgeleiden: het aandeel midden- en laagopgeleiden dat schulden moest maken of het spaargeld moest aanspreken, is gestegen van 7% naar 9% na de crisis, terwijl dit aandeel onder hoogopgeleiden nagenoeg gelijk is gebleven rond 5%.

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt

De middengroep heeft een gemiddeld werkloosheidspercentage en springt er dus noch in positieve noch in negatieve zin uit. Wel nam de werkloosheid in de middengroep het

sterkst toe: in deze groep groeide de werkloosheid sinds 2004 met 52%, terwijl de werkloosheid van mensen met maximaal basisonderwijs met 48% groeide en die van mensen met wetenschappelijk onderwijs met 22%. Vooral de afstand tussen de middengroep en het hoogst opgeleide segment van de bevolking is sterk gegroeid. Dit past in een langere trend: de werkloosheidscijfers van de middelbaar en hoogopgeleide groepen waren in de jaren negentig vergelijkbaar, maar zijn rond de eeuwwisseling gaan divergeren. Dit sluit aan bij de observatie dat vooral het aandeel banen met middelbare opleidingseisen in Nederland sinds de eeuwwisseling gekrompen is.

Laag- en middelbaar opgeleiden zijn vaak werkzaam op beroepsniveau 2, waar de werkgelegenheid afneemt, en vaker in fysiek zwaardere technische beroepen. Het aandeel tijdelijk werk in de middengroep in Nederland was met 12% in 2004 nog gemiddeld in vergelijking met andere Europese landen. Het aandeel tijdelijke contracten in de middengroep in Nederland groeide sinds 2004 tot 18% in 2014. Deze groei was sterker dan in andere Europese landen.

Gezondheid

Het algemene beeld is dat middengroepen (gedefinieerd naar opleidingsniveau) voor gezondheid, gezondheidgerelateerd gedrag en zorggebruik een middenpositie innemen. Voor de levensverwachting gaat dat voor mannen helemaal op, voor vrouwen is het beeld dat de levensverwachting van hoog- en middelbaar opgeleiden eerst ongeveer gelijk is, maar dat de levensverwachting van de hoogopgeleiden verder doorstijgt dan die van de middelbaar opgeleiden. Opvallend is dat de levensverwachting van vrouwen met alleen basisonderwijs sterk achterblijft bij die van vrouwen met andere opleidingsniveaus. Bij afgeleide gezondheidsmaten als de gezonde levensverwachting en de levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen nemen de middelbaar opgeleiden eveneens een middenpositie in.

Wat gezondheidgerelateerd gedrag aangaat, ligt het aandeel rokers onder hoogopgeleiden ver onder het niveau van de laag- en middelbaar opgeleiden. Van een welvaartgerelateerd probleem als obesitas hebben laag- en middelbaar opgeleiden in toenemende mate last. Onder hoogopgeleiden is geen toename van obesitas waarneembaar.

Bij het gebruik van zorg zijn laagopgeleiden vaak oververtegenwoordigd. Voor een deel is dat toe te schrijven aan het feit dat vooral ouderen, die meer zorg gebruiken, laag opgeleid zijn. Alleen bij het bezoek aan de tandarts zijn hoogopgeleiden duidelijk oververtegenwoordigd. Voor professionele thuiszorg en informele zorg zien we dat de middengroep het meest lijkt op de hogeropgeleiden. De lageropgeleiden nemen een afwijkende positie in, door het gebruik van relatief veel professionele thuiszorg ten opzichte van informele zorg. Middelbaar opgeleiden zijn, alles bijeen genomen, voor gezondheid en zorg vooral een middencategorie.

Sociale veiligheid

De middengroep valt opvallend negatief uit de toon wat betreft haar beleving van veiligheid in de eigen woonbuurt, maar niet wat betreft het slachtofferschap dat ze rapporteert.

Middelbaar opgeleiden voelen zich vaker onveilig in de buurt, vinden vaker dat er veel en toenemende criminaliteit in de buurt is, en ervaren vaker overlast van medebuurtbewoners. Daarnaast oordelen ze negatiever over de politie, ook in de buurt. Op al deze punten oordelen hogeropgeleiden het meest gunstig, terwijl juist zij het hoogste slachtofferschap rapporteren.

Er zijn aanwijzingen dat de verklaring van deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid mede in de woonsituatie van de middengroep gezocht moet worden. Deze sluit mogelijk minder goed aan op haar woonwensen dan het geval is voor zowel lager- als hogeropgeleiden. Hun maatschappelijke tussenpositie geeft middelbaar opgeleiden mogelijk wel de ambitie om in een betere buurt te wonen, maar niet altijd de financiële middelen om dit te kunnen realiseren. Zo stelde de middengroep bijvoorbeeld verwezenlijking van haar woonwens het vaakst uit vanwege de crisis. Daardoor is ze mogelijk kritischer op de buurt waaruit ze liever vertrekt; in elk geval blijkt ze kritischer op medebuurtbewoners.

Dit verlangen naar een betere buurt zou nog eens versterkt kunnen worden doordat middelbaar opgeleiden voor opleiding, werk en sociale contacten sterker lokaal geworteld zijn dan hogeropgeleiden. Voor hogeropgeleiden vervult de buurt vaker alleen een woonfunctie, waardoor zij zich mogelijk gemakkelijker van lokale problemen distantiëren.

Als aanvullende verklaring is in de literatuur wel geopperd dat hogeropgeleiden niet per se vaker slachtoffer zijn, maar incidenten minder snel accepteren, eerder als slachtofferschap benoemen en er eerder melding van maken, ook in slachtofferenquêtes.

Ten slotte, en meer speculatief, is het mogelijk dat hogeropgeleiden vooral buiten de eigen – meestal betere – woonbuurt slachtoffer worden, zoals in de anonieme publieke ruimten, waar zij zich ook het meest onveilig blijken te voelen, terwijl de middengroep wel vaker slachtoffer wordt binnen de eigen buurt.

Cultuurbereik

In de relatieve positie van de middengroep (naar opleiding) in het cultuurbereik (museum-, theater- en concertbezoek) kwam in de loop der jaren geen noemenswaardige verandering. Steevast was die groep door de jaren heen in dit opzicht de middengroep, met een bereik rond of iets onder het gemiddelde van de gehele bevolking. Zo was het bereik van musea van de drie opleidingsgroepen in 2006 met 29%, 46% en 73% nagenoeg gelijk aan dat in 2014. Uit onderzoek blijkt dat er meer culturele interesse en cultuurbezoek is naarmate iemand meer opleiding genoten heeft.

Woonuitgaven

De woonquotes, het gedeelte van het huishoudinkomen dat aan wonen wordt uitgegeven, van laag- en middelbaar opgeleide groepen groeien langzaam naar elkaar toe. De hogeropgeleide groep hield per saldo gelijke afstand tot de middelbaar opgeleiden. Het verschil tussen laag- en middelbaar opgeleiden kromp in de bekeken periode met bijna de helft. Deze ontwikkeling blijkt vooral bepaald te worden door wat er in de huursector gebeurde. In 2012 besteedden middelbaar en laagopgeleiden (bijna) een derde van hun inkomen aan wonen en de hogeropgeleide huishoudens ruim een kwart.

Uit de woononderzoeken blijkt dat de middelbaar opgeleiden het vaakst overgingen tot de aankoop van een sociale huurwoning, op de voet gevolgd door hogeropgeleiden. Zij profiteerden meer dan de lageropgeleiden van de mogelijkheid om met korting een sociale huurwoning te kopen. Ook bij de middengroepen betreft het steeds minder vaak een verkoop aan een zittende huurder.

Algemeen beeld van 'de' middengroep: ferme uitspraken behoeven nuancering

Het algemene beeld dat van de middengroep bestaat, is niet simpel te omschrijven als de groep die de hardste klappen opving en de zwaarste gevolgen van de crisis heeft ondergaan. Het inkomen van de middengroep bijvoorbeeld is sinds de crisis weliswaar iets meer achteruitgegaan dan dat van laag- of hoogopgeleiden, maar over een periode van tien jaar zijn de laagopgeleiden meer in inkomen achteruitgegaan dan de middengroep. Het inkomen van de middengroep is wel meer richting dat van de laagopgeleiden gegaan, onder meer als gevolg van de ontwikkeling van de huren op de woningmarkt. Tegelijkertijd is dit niet ten koste gegaan van de woonkwaliteit van de middengroep; zo kochten zij vaker dan andere groepen hun huurwoning van de woningbouwvereniging. Ook is de werkloosheid van de middengroep iets harder gegroeid dan die van de laagopgeleiden. En daar zien we eveneens een trend dat de middengroep zich naar de laagopgeleiden beweegt.

Voor het beeld van de middengroep en de ontwikkeling die die groep doormaakt kan het overigens ook verschil maken of de situatie bekeken wordt vanaf het begin van de crisis (2008) of gedurende de reguliere ssN-periode van tien jaar. Voor mensen die de periode sinds de crisis voor ogen hebben, heeft de situatie van de middengroep zich anders en veelal negatiever ontwikkeld dan voor mensen die de periode vanaf 2004 bekijken. In het algemeen echter lijkt de middengroep ten aanzien van de hulpbronnen meer gelijk op te gaan met de laagopgeleiden en soms ook in die richting te bewegen.

Diezelfde beelden vinden we echter niet terug bij de gerealiseerde kwaliteit van leven. Op het gebied van huisvesting, vrije tijd of participatie zijn de trends hooguit wisselend. Soms lijkt de middengroep op de laagopgeleiden, maar andere keren op de hoogopgeleiden. Ook ten aanzien van de subjectieve kwaliteit van leven zien we geen verslechtering. De middengroep is nog net zo tevreden als voorheen en de ontwikkeling van hun geluk was niet anders dan bij laag- of hoogopgeleiden.

De leefsituatie van mensen met een opleiding op mbo-2/3-niveau is minder goed en bovendien verslechterd tussen 2008 en 2014 in vergelijking met die van mensen op mbo-4- of havo-niveau. De door ons gedefinieerde middengroep (mensen met een middelbare opleiding) is dus niet een homogeen samengestelde groep; er zijn grote verschillen in leefsituatie tussen mensen met verschillende maar relatief dicht bij elkaar liggende onderwijsniveaus.

Zoals eerder gezegd, is er geen eenstemmigheid over de definitie van middengroepen. Of het nu via het inkomen is of, zoals wij hier gedaan hebben, via het onderwijsniveau, de

aldus gedefinieerde middengroepen zijn divers van samenstelling. De op het eerste gezicht heldere afbakening via onderwijsniveau blijkt toch weer complexer te zijn. Feitelijk blijkt dat er geen zuivere discussie te voeren is met het begrip 'middengroep'. De grenzen waarmee bepaald kan worden wie er wel en wie er niet toe behoren, zijn vaag en kneedbaar; daarmee is de omvang van de groep dat ook, evenals de diversiteit aan mogelijkheden, hulpbronnen en gerealiseerde kwaliteit van leven.

In de inleiding haalden we al het meest recente Sociaal en Cultureel Rapport aan (Vrooman et al. 2014), waaruit we kunnen afleiden dat 'de middengroep' een segment bevat waarmee het redelijk goed gaat; dat betreft mensen met een vaste baan, een redelijk inkomen en in redelijk tot goede gezondheid, die gemiddeld tot bovengemiddeld wonen.

Een andere groep betreft mensen die kwetsbaar zijn, doordat ze kleine banen hebben, tijdelijke banen met lage lonen of een minder dan gemiddelde gezondheid.

De vraag hoe het met 'de middengroep' gaat is dus niet eenduidig te beantwoorden.

Iemand die zich richt op de kwetsbaarheid van de middengroep kan zijn gelijk in de cijfers bevestigd zien, maar dat geldt ook voor iemand die de middengroep ziet als de ruggengraat van de samenleving. De discussies over wat nu precies de middengroep is en de diversiteit die er binnen de middengroep bestaat (een diversiteit die overigens niet veel minder zal zijn als vanuit een ander perspectief gekeken wordt), afgezet tegen de feitelijke ontwikkelingen die we in deze ssn hebben laten zien, maken in elk geval duidelijk dat het beeld dat over de middengroep bestaat lang niet altijd klopt. Of dat de meningen over de leefsituatie van de middengroep bij nader inzien over uiteenlopende bevolkingscategorieën blijken te gaan. De ferme uitspraken over de klappen die deze groep aldoor zou krijgen, behoeven daarom nuancering.

Literatuur

- CBS (2015). *Sterke groei export*. Conjunctuurbericht, maandag 12 oktober 2015. Te raadplegen via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/conjunctuur/publicaties/conjunctuurbericht/inhoud/maand/2015-10-12-m02.htm>
- CPB (2015). *Macro Economische Verkenning (MEV) 2015*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Kremer, Monique, Mark Bovens, Erik Schrijvers en Robert Went (red.) (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Pommer, Evert (red.), Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre en Hetty van Kempen (2011). *Minder voor het midden. Profijt van de overheid 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, Cok, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2014

- 2014-1 *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning* (2014). Monique Turkenburg m.m.v. Lenie van den Bulk (CED-groep) en Ria Vogels (SCP). ISBN 978 90 377 0637 6
- 2014-2 *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt* (2014). Willem Huijnk, Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0697 0
- 2014-3 *Ervaren discriminatie in Nederland* (2013). Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0672 7 (elektronische publicatie)
- 2014-4 *Samenvatting en conclusies van Sterke steden, gemengde wijken* (2014). Jeanet Kullberg, Matthieu Permentier, m.m.v. Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0696 3 (elektronische publicatie)
- 2014-5 *Perceived discrimination in the Netherlands* (2014). Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0699 4 (elektronische publicatie)
- 2014-6 *De Wmo-uitgaven van gemeenten in 2010* (2014). Barbara Wapstra, Lieke Salomé en Nelleke Koppelman. ISBN 978 90 377 0698 7 (elektronische publicatie)
- 2014-7 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie* (2014). Pepijn van Houwelingen, Anita Boele, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0635 2
- 2014-8 *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (2014). Annet Tiessen-Raaphorst (red.), Remko van den Dool en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0700 7
- 2014-9 *Who cares in Europe. A comparison of long-term care for the over-50s in sixteen European countries* (2014). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink en Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0681 9 (elektronische publicatie)
- 2014-10 *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (2014). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0636 9
- 2014-11 *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting* (2014). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0674 1 (elektronische publicatie)
- 2014-12 *Vraag naar arbeid 2013* (2014). Patricia van Echtelt, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0707 6

- 2014-13 *De Wmo in beweging; Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0706 9
- 2014-14 *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Freek Bucx en Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0703 8
- 2014-15 *Leven met intersekse/DSD. Een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0705 2 (elektronische publicatie)
- 2014-16 *Leergeld. Veranderingen in de financiële positie van het voortgezet onderwijs en verschillen tussen besturen* (2014). Lex Herweijer, Evelien Eggink, Evert Pommer, Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0708 3
- 2014-17 *Verdelen op niveaus. Een multiniveaumodel voor de verdeling van het inkomensdeel van de Participatiewet over gemeenten* (2014). Arjan Soede en Maroesjka Versantvoort ISBN 978 90 377 0711 3 (elektronische publicatie)
- 2014-18 *De Wmo in beweging. Beknopte samenvatting. Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0712 0
- 2014-19 *Anders in de klas. Journalistieke samenvatting. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Karolien Bais, Freek Bucx, Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0713 7 (elektronische publicatie)
- 2014-20 *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving* (2014). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0715 1
- 2014-21 *Ouderenmishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties* (2014). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0716 8 (elektronische publicatie)
- 2014-22 *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten* (2014). Leen Sterckx, Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0702 1
- 2014-23 *Living with intersexe/DSD. An exploratory study of the social situation of persons with intersex/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0717 5.
- 2014-24 *Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland. Een verkenning van hun leefsituatie* (2014). Ria Vogels, Mérove Gijsberts en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0719 9 (elektronische publicatie)
- 2014-25 *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk* (2014). Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0718 2.
- 2014-26 *Op zoek naar bewijs II. Evaluatieontwerpen onderwijs- en cultuurmaatregelen* (2014). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Andries van den Broek, Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0720 5 (elektronische publicatie)

- 2014-27 *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp* (2014). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Sjoerd Kooiker, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0721 2
- 2014-28 *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners* (2015). Lotte Vermeij, m.m.v. Anja Steenbekkers. ISBN 978 90 377 0722 9
- 2014-29 *Burn-out : verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken* (2014). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0723 6 (elektronische publicatie)
- 2014-30 *Bevrijd of beklemd? Werk, inhuur, inkomen en welbevinden van zzp'ers.* (2014). Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0710 6 (elektronische publicatie)
- 2014-31 *Natuur en Cultuur. Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid* (2014). Anja Steenbekkers en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0726 7 (elektronische publicatie)
- 2014-32 *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland* (2014). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0704 5
- 2014-33 *Verskil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3
- 2014-34 *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (2014). Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0725 0
- 2014-35 *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0727 4
- 2014-36 *Zorg beter begrepen. Verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking* (2014). Isolde Woittiez, Lisa Putman, Evelien Eggink en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0729 8
- 2014-37 *Emancipatiemonitor 2014* (2014). Ans Merens (scp), Marion van den Brakel (cbs) (red.). ISBN 978 90 377 0728 1
- 2014-38 *Aan het werk vanuit een bijstands- of werkloosheidsuitkering* (2014). Karin Wittebrood en Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0733 5 (elektronische publicatie)
- 2014-39 *Armoedesignalement 2014* (2014). ISBN 978 90 377 0730 4
- 2014-40 *Kostenverschillen in de jeugdzorg. Een verklaring van verschillen in kosten tussen gemeenten* (2014). Michiel Ras, Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0554 6 (elektronische publicatie)
- 2014-41 *De hoofdzaken van het Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. ISBN 978 90 377 0692 5
- 2014-43 *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun (Het culturele draagvlak, deel 13)* (2014). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0736 6 (elektronische publicatie)

SCP-publicaties 2015

- 2015-1 *Rapportage sport 2014* (2015). Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0731 1
- 2015-2 *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie* (Het culturele draagvlak, deel 14) (2015). Nathalie Sonck, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0732 8
- 2015-3 *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid.* (2015). Jan Dirk Vlasblom, Patricia van Echtelt, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0595 9
- 2015-4 *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0641 3
- 2015-5 *Surveying ethnic minorities. The impact of survey design on data quality* (2015). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0545 4
- 2015-6 *Maten voor gemeenten. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2007-2012* (2015). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0738 0
- 2015-7 *Concurrentie tussen mantelzorg en betaald werk* (2015). Edith Josten, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0550 8
- 2015-8 *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leefsituatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (Radboud Universiteit). ISBN 978 90 377 0571 3
- 2015-9 *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening* (Het culturele draagvlak, deel 15) (2015). Andries van den Broek, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0665 9
- 2015-10 *Vrouwen, mannen en de hulp aan (schoon)ouders* (2015). Alice de Boer, Mirjam de Klerk, Ans Merens. ISBN 978 90 377 0745 8 (elektronische publicatie)
- 2015-11 *Jeugdzorg: verschil tussen budget en contract. Een voorbeeld uit de regio* (2015). Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0737 3 (elektronische publicatie)
- 2015-12 *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen 2015* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0742 7
- 2015-13 *Migranten uit Midden- en Oost-Europese landen in Nederland door de tijd gevolgd. Een vergelijking tussen twee panelonderzoeken* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (RU), Jaco Dagevos (SCP/EUR), Joost Jansen (EUR), Godfried Engbersen (EUR), Erik Snel (EUR). ISBN 978 90 377 0744 1 (elektronische publicatie)
- 2015-14 *Ouderenmishandeling in Nederland. Inzicht in kennis over omvang en achtergrond van ouderen die slachtoffer zijn van ouderenmishandeling* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk (red.) ISBN 978 90 377 0748 9
- 2015-15 *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025* (2015). Marloes de Graaf-Zijl, Edith Josten, Stefan Boeters, Evelien Eggink, Jonneke Bolhaar, Ingrid Ooms, Adri den Ouden, Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0742 7 (elektronische publicatie)

- 2015-16 *Op afkomst afgewezen. Onderzoek naar discriminatie op de Haagse arbeidsmarkt* (2015). Iris Andriessen, Barbara van der Ent, Manu van der Linden, Guido Dekker. ISBN 978 90 377 0746 5
- 2015-17 *Co-wonen in context. Samenwonende generaties, mantelzorg en de kostendelersnorm in de AOW* (2015). Cok Vrooman, Alice de Boer, Jean Marie Wildeboer Schut, Isolde Woittiez, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0750 2 (elektronische publicatie)
- 2015-18 *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden* (2015). Lotte Vermeij, Jeanet Kullberg. ISBN 978 90 377 0753 3 (elektronische publicatie)
- 2015-19 *Wmo- en AWBZ-voorzieningen 2009-2012; Een nulmeting* (2015). Ab van der Torre, Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0539 3
- 2015-20 *Vraag naar arbeid 2015* (2015). Patricia van Echtelt, Roelof Schellingerhout, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0754 0
- 2015-21 *Nederland in Europees perspectief. Tevredenheid, vertrouwen en opinies* (2015). Jeroen Boelhouwer, Gerbert Kraaykamp, Ineke Stoop.(red.). ISBN 978 90 377 0756 4
- 2015-22 *Opvoeden in niet-westerse migrantengezinnen. Een terugblik en verkenning* (2015). Freek Bucx, Simone de Roos (red.). ISBN 978 90 377 0673 4
- 2015-23 *Vijf jaar Caribisch Nederland. Gevolgen voor de bevolking* (2015). Evert Pommer, Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0755 7
- 2015-24 *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland* (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0757 1
- 2015-25 *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid. Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen* (2015). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0758 8 (elektronische publicatie)
- 2015-26 *Vijf jaar Caribisch Nederland | Journalistieke samenvatting. Gevolgen voor de bevolking* (2015). Evert Pommer, Rob Bijl (ed.); samengevat door Karolien Bais. ISBN 978 90 377 760 1 (elektronische publicatie)
- 2015-27 *Verzorgd in Europa: kerncijfers 2011. Een vergelijking van de langdurige zorg van 50-plussers in zestien Europese landen* (2015). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0761 8 (elektronische publicatie)
- 2015-28 *Roemeense migranten. De leefsituatie in Nederland kort na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (RU) ISBN 978 90 377 0763 2
- 2015-29 *Keuzeruimte in de langdurige zorg. Veranderingen in het samenspel van zorgpartijen en cliënten.* (2015). Mariëlle Non (CPB), Ab van der Torre (SCP), Esther Mot (CPB), Evelien Eggink (SCP), Pieter Bakx (EUR), Rudy Douven (CPB). ISBN 978 90 377 0762 5 (elektronische publicatie)
- 2015-30 *55-plussers en seksuele oriëntatie. Ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele 55-plussers.* (2015). Jantine van Lisdonk, Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0766 3
- 2015-32 *Pensions: solidarity and choice. Opinions of working people on supplementary pensions.* (2015). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0771 7 (elektronische publicatie)
- 2015-34 *De sociale staat van Nederland 2015* (2015). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Iris Andriessen. (red.). ISBN 978 90 377 0768 7

- 2015-36 *Betrokken wijken. Ervaringen van bewoners en professionals met wijkverbetering in vier (voormalige) aandachtswijken* (2015). Jeanet Kullberg, Lonneke van Noije, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Malika Igalla, m.m.v. Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0764 9
- 2015-37 *Zorg vragen of zorg dragen? Een verkenning van de invloed van netwerken en inkomen op het gebruik van langdurige zorg door Nederlandse 55-plussers.* (2015). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Debbie Verbeek-Oudijk, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0765 6 (elektronische publicatie)

Overige publicaties

- Burgerperspectieven 2014 | 1* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4
- Burgerperspectieven 2014 | 2* (2014). Lonneke van Noije, Josje den Ridder, Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0714 4
- Burgerperspectieven 2014 | 3* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder, m.m.v. René Gude. ISBN 978 90 377 0653 6
- Burgerperspectieven 2014 | 4* (2014). Josje den Ridder, Maaike den Draak, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0735 9
- Burgerperspectieven 2015 | 1* (2015). Paul Dekker, Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0740 3
- Burgerperspectieven 2015 | 2* (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0751 9
- Burgerperspectieven 2015 | 3* (2015). Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen, Tom van der Meer. ISBN 978 90 377 0759 5
- Gescheiden werelden?* (2014). Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.). ISBN 978 90 377 0734 2. Gezamenlijke uitgave van het SCP en de WRR.